МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія

ПРАВО

Випуск 76

— Частина 2 —

Ужгород, 2023

Журнал включенно до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Бєлов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Бєлова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;
Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
Жежихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);
Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);
Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);
Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);
Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 4 від 04.04.2023 р.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 21500-11300Р,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: ***https://visnyk-juris-uzhnu.com/***

ISSN 2307-3322

© Ужгородський національний університет, 2023

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

Кобецька Н.Р. СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ПРАВА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ПРАВОВИХ ДОКТРИНАХ..... 9

Коваленко Т.О., Заєць О.І. ОБМЕЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ.....16

Марченко С.І. ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО САНІТАРНИХ ТА ФІТОСАНІТАРНИХ ЗАХОДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 25

Матвійчук А.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ТА РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ДЕЯКИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН)..... 29

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

Борисенко В.Д. ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ В ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ..... 36

Грищук А.Б., Лепіш Н.Я. ПОНЯТТЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА..... 41

Дрофіч О.Ю. АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ТА БЕЗДІЯЛЬНОСТІ МИТНИХ ОРГАНІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ.....46

Килимник І.І. ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА. НОВІ ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗАГРОЗ.....53

Куркова К.М. АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ..... 58

Логойда В. ВПЛИВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ НА ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНУ ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ..... 64

Пащенко Є.М. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНТРОЛЮ РИЗИКІВ У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ.....69

Свічкарьова Я.В. ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ.....75

Тодощак О.В., Фролова Є.І. ОПТИМІЗАЦІЯ МЕТОДІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....79

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Гумін О.М. ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ПРОТИ ОСОБИ ЯК КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЙОГО НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ..... 85

Давлатов Ш.Б., Савченко А.С., Саленко А.А. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕВИЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОЮ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ВЛАДИ ЧИ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ.....91

Допілка В.О., Загороднюк С.О., Осадца Р.О. ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЗПЕКИ МОРЕПЛАВСТВА.....96

Дядічко В.І. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВІДМЕЖУВАННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ ВІД РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ.....101

Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. САМОГУБСТВО ТА ЗАМАХ НА САМОГУБСТВО ПОТЕРПІЛОГО: РОЗМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ. СТ. 120 ТА 166 КК УКРАЇНИ..... 107

Кравчук С.Й. ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ..... 113

Колісник С.В., Турлова Ю.А. СОЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ 119

Левченко Ю.О., Миронюк Т.В. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ 126

Логінова М.В. ГАРАНТІЇ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСІБ, ЯКІ ПРИПИНЯЮТЬ СЛУЖБУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ, ТА ПИТАННЯ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ 133

Мартишко М.В. КРИМІНАЛЬНО ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ ЧИ ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА 138

Шубіна С.А. ГЕНЕЗА ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ НАСЕЛЕННЮ 143

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Брисковська О.М., Дякін Я.О. ЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБІЙНИХ НАПАДІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЗБРОЇ 150

Єна І.В., Алімов К.О. ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОМПРОМІСУ 156

Коваленко Є.В., Плетньов О.В. КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ПРИ ДОКУМЕНТУВАННІ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ 161

Кузьменко О.В., Січко Н.П. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИВЛАСНЕННЯ ТА РОЗТРАТИ, ВЧИНЕНОЇ СПІВРОБІТНИКАМИ АГРОПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВ 167

Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. СПІВВІДНОШЕННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА З ВИСНОВКОМ СПЕЦІАЛІСТА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 172

РОЗДІЛ 10. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Авраменко І.Ф. СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ США НАПРИКІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ 178

Алмаші І.М. СПІВРОБІТНИЦТВО ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ І УПРАВЛІННЯ ВЕРХОВНОГО КОМІСАРА ООН У СПРАВАХ БІЖЕНЦІВ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ 184

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Калинюк С.С. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ БІЖЕНЦЯМИ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНСТИТУТУ АДВОКАТУРИ 191

Гавриленко О.А., Реньов Є.В. СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРЕДУМОВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ: ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ДИСКУРС 202

Галімурка П.І. МЕХАНІЗМ ПРИЗНАЧЕННЯ ТИМЧАСОВИХ ЗАХОДІВ У СПОРАХ ЩОДО ТЛУМАЧЕННЯ АБО ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ ООН З МОРСЬКОГО ПРАВА 212

Заборовський В.В., Манзюк В.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЩОДО БОРОТЬБИ З ДОПІНГОМ У ПРОФЕСІЙНОМУ СПОРТІ 220

Земан І. ЗНАЧЕННЯ ДОКТРИНИ У КОДИФІКАЦІЇ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА 227

Кагановська Т.Є., Сироїд Т.Л. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ..... 232

Колотуха І.О. НАСИЛЛЯ ЩОДО ЖІНОК ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ – ВОЄННИЙ ЗЛОЧИН ЧИ ГЕНОЦИД?..... 240

Кононенко В.П., Здоровко С.С., Корольова А.Є. ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК СТАН..... 244

Присяжнюк Ю.Ю. ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО АГЕНТСТВА З ПОНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ..... 251

Сабовчик А. ГЕНДЕРНИЙ БАЛАНС У РАДІ ДИРЕКТОРІВ..... 257

Тарасович О.І. ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН МІСТ ГАЛИЧИНИ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1772–1867)..... 264

Чітак В.В., Усманов Ю.І. МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ..... 271

Шамраєва В.М. ЗАХИСТ ОКРЕМИХ ГРУП ОСІБ НА РІВНІ ООН ТА В РАМКАХ РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ..... 278

Асірян С.Р. КРОКИ КРАЇН ЄС У НАПРЯМУ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ..... 285

Присяжнюк С.Ю. ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ СУДІВ З ДЕРЖАВАМИ..... 291

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА АВТОРСЬКІ І СУМІЖНІ ПРАВА..... 299

CONTENTS

SECTION 6. LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCE LAW

Kobetska N.R. SYSTEM OF PRINCIPLES OF ENVIRONMENTAL PROTECTION LAW IN UKRAINIAN AND POLISH LAW DOCTRINES..... 9

Kovalenko T.O., Zaiets O.I. LIMITATION OF LAND RIGHTS OF CITIZENS UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE..... 16

Marchenko S.I. LEGAL BASES OF THE STATE AGRARIAN POLICY OF UKRAINE REGARDING SANITARY AND PHYTOSANITARY MEASURES UNDER MARTIAL LAW..... 25

Matviychuk A.O. LEGAL REGULATION OF NUCLEAR AND RADIATION SAFETY IN UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF SOME FOREIGN COUNTRIES)..... 29

SECTION 7. ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

Borysenko V.D. ELECTRONIC GOVERNMENT IN PUBLIC ADMINISTRATION..... 36

Hryshchuk A.B. Lepish N.Ya. CONCEPT OF PROCEDURAL FORM OF ADMINISTRATIVE JUSTICE..... 41

Drofich O.Yu. ADMINISTRATIVE APPEAL OF DECISIONS, ACTIONS AND INACTION OF CUSTOMS AUTHORITIES: PROBLEMS AND PROSPECTS..... 46

Kilimnik I. INFORMATION SOCIETY AND INFORMATION SECURITY. NEW CHALLENGES AND NEW WAYS TO OVERCOME THE INFORMATION THREATS..... 53

Kurkova K.M. ADMINISTRATIVE PROCEDURES IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL SUPPORT OF SCIENTIFIC AND TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT IN UKRAINE..... 58

Lohoyda V. IMPACT OF ADMINISTRATIVE COMPETENCE ON THE CIVIL PROCEDURAL LEGAL CAPACITY OF THE AUTHORITIES..... 64

Pashchenko E.M. THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF RISK CONTROL IN THE MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE AND THE ARMED FORCES OF UKRAINE..... 69

Svichkaryova Ya.V. PROFESSIONAL ETHICS IN LAW ENFORCEMENT AGENCIES..... 75

Todoschak O.V., Frolova Ye.I. OPTIMIZATION OF PUBLIC ADMINISTRATION METHODS IN THE CONDITIONS OF DIGITALIZATION..... 79

SECTION 8. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL LAW

Humin O.M. MENTAL VIOLENCE AGAINST A PERSON AS A CRIMINAL OFFENSE AND ITS NEGATIVE CONSEQUENCES..... 85

Davlatov Sh.B., Savchenko A.S., Salenko A.A. CRIMINAL LIABILITY FOR EXCEEDING AUTHORITY OR OFFICIAL AUTHORITY BY A MILITARY OFFICIAL..... 91

Dopilka V.O., Zagorodnyuk S.O., Osadtsa R.O. LEGAL CHARACTERISTICS OF MARITIME SAFETY..... 96

Dyadichko V. CERTAIN PROBLEMATIC ASPECTS OF DISTINGUISHING SEXUAL VIOLENCE AGAINST CHILDREN FROM THE CORRUPTION OF MINORS..... 101

Zaitsev O.V., Filipenko V.R. SUICIDE AND ATTEMPTED SUICIDE OF THE VICTIM: DISTINCTION OF CRIMES UNDER ARTICLES 120 AND 166 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE..... 107

Kravchuk S.Y. HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE INSTITUTION OF CRIMINAL RESPONSIBILITY OF MINORS....113

Kolisnyk S.V., Turlova Yu.A. SOCIO-CRIMINOLOGICAL PREREQUISITES FOR CRIMINALIZATION OF LAND MISMANAGEMENT....119

Levchenko Yu.O., Mironyuk T.V. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MISAPPROPRIATION, WASTE OF PROPERTY OR TAKING POSSESSION OF IT BY ABUSE OF OFFICIAL POSITION....126

Loginova M. GUARANTEES OF LEGAL PROTECTION OF PERSONS WHO TERMINATE SERVICE IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AND ISSUES OF THEIR IMPLEMENTATION....133

Martyshko M.V. CRIMINAL LAW CHARACTERISTIC OF INTENTIONAL DESTRUCTION OR DAMAGE TO PROPERTY....138

Shubina S.A. THE GENESIS OF THE LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF HOUSING AND COMMUNAL SERVICES OF UKRAINE IN THE SPHERE OF PROVIDING SERVICES TO THE POPULATION....143

SECTION 9. CRIMINAL PROCESS AND CRIMINAL SCIENCE; JUDICIAL EXPERTISE; OPERATIONAL EXPLORATION ACTIVITY

Bryskovska O.M., Diakin Ya.O. THE IMPORTANCE OF FORENSIC EXAMINATIONS IN THE INVESTIGATION OF ARMED ROBBERIES....150

Yena I.V., Alimov K.O. COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY A CRIMINAL OFFENSE AS A CONDITION FOR IMPLEMENTING A CRIMINAL PROCEDURAL COMPROMISE....156

Kovalenko Ye.V., Pletnov O.V. CRIMINAL-LEGAL PROVISION OF COUNTER-INTELLIGENCE MEASURES WHEN DOCUMENTING COLLABORATIVE ACTIVITIES....161

Kuzmenko O.V., Sichko N.P. PECULIARITIES OF THE FORENSIC CHARACTERISTICS OF APPROPRIATION AND WASTE COMMITTED BY THE EMPLOYEES OF THE AGRO-INDUSTRIAL ENTERPRISE....167

Lukyanchikov E., Lukyanchikov B., Mykytenko O. CORRELATION OF AN EXPERT'S OPINION WITH A SPECIALIST'S OPINION IN CRIMINAL PROCEEDINGS....172

SECTION 10. INTERNATIONAL LAW

Avramenko I. STRATEGIES OF US FOREIGN POLICY AT THE END OF THE 20TH – AT THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURIES....178

Almashi I.M. COOPERATION BETWEEN THE STATE AUTHORITIES OF THE UKRAINE AND OFFICE OF THE UNITED NATIONS HIGH COMMISSIONER FOR REFUGEES: LEGAL PRINCIPLES AND DIRECTIONS FOR IMPROVEMENT....184

Bysaga Y.M., Byelov D.M., Kalyniuk S.S. THE CONSTITUTIONAL RIGHT OF A PERSON AND A CITIZEN TO LEGAL AID AND ITS IMPLEMENTATION BY REFUGEES WITH THE HELP OF THE ADVOCACY INSTITUTE....191

Havrylenko O.A., Renov I.V. FORMATION AND DEVELOPMENT OF PREREQUISITES FOR INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF VULNERABLE POPULATION GROUPS: HISTORICAL AND LEGAL DISCOURSE....202

Halimurka P. THE MECHANISM FOR THE PRESCRIPTION OF PROVISIONAL MEASURES IN DISPUTES CONCERNING THE INTERPRETATION OR APPLICATION OF THE UN CONVENTION ON THE LAW OF THE SEA....212

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS REGARDING THE FIGHT AGAINST DOPING IN PROFESSIONAL SPORTS....220

Zeman I. THE IMPORTANCE OF A DOCTRINE IN THE CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW CODIFICATION....227

KaganovskaT.E. Syroid T.L. THE EUROPEAN UNION ORGANIZATIONAL AND LEGAL MECHANISM FOR ENSURING GENDER EQUALITY..... 232

Kolotukha I.O. VIOLENCE AGAINST WOMEN DURING ARMED CONFLICT – A WAR CRIME OR GENOCIDE?.....240

Kononenko V., Zdorovko S., Korol'eva A. INFORMATION SECURITY AS A SPECIAL STATE 244

Prysiazhniuk Y.Y. LEGAL ACTIVITY OF THE INTERNATIONAL RENEWABLE ENERGY AGENCY..... 251

Sabovchyk A. GENDER BALANCE IN THE BOARD OF DIRECTORS.....257

Tarasovych O.I. LEGAL STATUS AND ECONOMIC STATE OF THE CITIES OF HALICIA WITHIN THE AUSTRIAN EMPIRE (1772–1867).....264

Chitak V.V., Usmanov Yu.I. INTERNATIONAL AND NATIONAL LEGAL ANALYSIS OF THE STATE OF INFORMATION SECURITY OF UKRAINE IN CONDITIONS OF ARMED CONFLICT..... 271

Shamraeva V. PROTECTION OF SPECIFIC GROUPS OF PERSONS AT THE UN LEVEL AND WITHIN THE REGIONAL HUMAN RIGHTS PROTECTION SYSTEMS..... 278

Asiryan S. STEPS OF THE EU COUNTRIES AIMED AT PROTECTING THE CONSTITUTIONAL RIGHTS IN THE ERA OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....285

Prysiazhniuk S.Yu. GENESIS OF LEGAL COOPERATION OF INTERNATIONAL CRIMINAL COURTS WITH STATES..... 291

Bysaga Y.M., Byelov D.M., Zaborovskyy V.V. ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND COPYRIGHT AND RELATED RIGHTS..... 299

РОЗДІЛ 6. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6:340.5(477+438)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.1

СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ ПРАВА ОХОРОНИ ДОВКІЛЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ ПРАВОВИХ ДОКТРИНАХ

Кобецька Н.Р.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри трудового, екологічного та аграрного права
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
https://orcid.org/0000-0001-9058-7615
nadiia.kobetska@pnu.edu.ua

Кобецька Н.Р. Система принципів права охорони довкілля в українській та польській правових доктринах.

У статті аналізуються теоретичні підходи до розуміння системи принципів права охорони довкілля в Україні та Республіці Польща. Автор проводить тлумачення основоположних нормативно-правових актів, а також узагальнення поглядів українських та польських науковців щодо розуміння фундаментальних засад еколого-правового регулювання суспільних відносин. Система принципів права охорони довкілля України традиційно виводиться з нормативно-закріпленого переліку принципів в ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Водночас, в навчальній та науковій українській юридичній літературі представлені більш укрупнені чи, навпаки, деталізовані переліки принципів права охорони довкілля. Польський фундаментальний закон про охорону довкілля не містить єдиного переліку принципів, але включає ряд окремих статей, об'єднаних під категорією загальних засад еколого-правового регулювання. В польській еколого-правовій доктрині (як і в українській) відсутній єдиний підхід до систематизації принципів. У статті наводяться основні з представлених в науковій літературі підходів, а також пропонована система принципів в доктринах обох держав, які співпадають в багатьох позиціях. При цьому автор відзначає тенденцію останніх років, як серед українських, так і польських науковців, до ширшого аналізу принципів права охорони довкілля, які базуються на загальних засадах права ЄС, таких як справедливість, пропорційність, субсидіарність. У вузькому розумінні принципів права охорони довкілля науковцями акцентується на принципі сталого розвитку, попередження, комплексного підходу, забезпечення участі громадськості. В праві охорони довкілля Польщі осібне важливе значення має принцип інтеграції, що передбачає необхідність врахування питань охорони довкілля в різного характеру галузевих політиках, стратегіях, планах. В Україні ж актуального значення та значної уваги в роботах науковців набуває принцип екосистемного підходу.

Ключові слова: право охорони довкілля України, право охорони довкілля Республіки Польща, еколого-правове регулювання відносин, принципи права охорони довкілля, загальні засади механізму еколого-правового регулювання.

Kobetska N.R. System of principles of environmental protection law in Ukrainian and Polish law doctrines.

The article analyzes theoretical approaches to the understanding system of principles of environmental protection law in Ukraine and the Republic of Poland. The author interprets fundamental normative-legal acts and summarizes views of Ukrainian and Polish scientists regarding the understanding of fundamental basics of environmental-legal regulation of social relations. The system of principles of environmental protection law of Ukraine is traditionally derived from the normatively established list of principles in Art. 3 of the Law

of Ukraine “On Environmental Protection”. At the same time, more generalized or, conversely, detailed lists of the principles of environmental protection law are presented in educational and scientific Ukrainian legal literature. The Polish fundamental law on environmental protection does not contain a single list of principles, but includes a number of separate articles, united under the category of general principles of environmental-legal regulation. In the Polish environmental-legal doctrine (as well as in the Ukrainian one) there is no single approach to the systematization of principles. The article states the main approaches presented in the scientific literature and the proposed system of principles in the doctrines of both states, which coincide in many positions. At the same time, the author notes the tendency of recent years, both among Ukrainian and Polish scientists, to a broader analysis of principles of environmental protection law, which are based on general principles of EU law, such as justice, proportionality, subsidiarity. In a narrow understanding of principles of environmental protection law, scientists emphasize the principle of sustainable development, prevention, an integrated approach, and ensuring public participation. In environmental protection law of Poland, the principle of integration is of particular importance, which implies the need to take into account environmental protection issues in various sectoral policies, strategies, plans. In Ukraine, the principle of the ecosystem approach is gaining actual importance and significant attention in works of scientists.

Keywords: environmental protection law of Ukraine, environmental protection law of the Republic of Poland, environmental-legal regulation of relations, principles of environmental protection law, general basics of environmental-legal regulation mechanism.

Постановка проблеми. Для розуміння сутності та цільового спрямування механізмів правового регулювання тої чи іншої сфери суспільних відносин особливо важливе значення має з’ясування переліку, змісту, проявів реалізації принципів, на яких базується відповідна система правових норм. Причому, аналіз принципів певної галузі права має аж ніяк не абстрактне теоретичне значення. Адже ті основоположні засади, котрі покладені в основу правового регулювання, служать своєрідним фундаментом, а з іншої сторони, невидимою канвою як для правотворчості, так і для правозастосування. Принципи слугують одною з важливих підстав для виокремлення системи норм як самостійної галузі права, забезпечують змістовну єдність правового регулювання, є орієнтиром для вдосконалення та розвитку законодавчого регулювання, вирішення правових конфліктів та спорів. Вони набувають свого розвитку, відображення в положеннях нормативно-правових актів, де наповнюються конкретним змістом, а потім проявляються в реальних правовідносинах. У контексті еколого-правових відносин, В. В. Костицький відзначає, що «принципи є основою побудови і функціонування права, де-факто є обов’язковими в частині дотримання для всіх без винятку суб’єктів екологічних відносин, фактичний стан яких де-юре визначає рівень правової свідомості та культури суспільства, в частині предмету дослідження – рівень його екологічної поведінки» [1, с. 87].

Як зазначає С. П. Погребняк, при характеристиці принципу зазвичай звертається увага на те, що він, по-перше, являє собою ідею, положення, вимогу і, по-друге, він не є простим положенням (ідеєю, вимогою), а основним, основоположним, засадничим, фундаментальним, вихідним, загальним, керівним, відправним, провідним, чільним [2, с. 24]. Зважаючи на сучасні підходи до розуміння права загалом, найбільш точним видається таке визначення принципів права: «принципи права – це вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права» [3, с. 23].

Стан опрацювання проблеми. Проблематика принципів екологічного права представлена як складова досліджень загального характеру в роботах українських (В.І. Андрейцева, Г.В. Анасімової, А.П. Гетьмана, В.В. Костицького, Н.Р. Малишевої, Г.В. Мороз, Є.П. Суєтнова, З.В. Яремак та інших) та польських (J. Boć, M. Górski, P. Korzeniowski, M. Nowakowski, B. Rakoczy, M. Roliński та інші) науковців. Комплексне спеціальне дисертаційне дослідження цієї теми в Україні проведено Л.Л. Чаусовою, а в польській науковій літературі відображено в монографії П. Коженьовскєго (P. Korzeniowski).

Метою статті є на основі порівняльно-правового аналізу розкрити доктринальні підходи до визначення системи принципів права охорони довкілля в Україні та Республіці Польща, виявити спільні та особливі риси цього інституту, сучасні тенденції в цій царині досліджень.

Виклад основного матеріалу. Традиційно в теорії права ведеться мова про загальні (основоположні) принципи права, що є єдиними для всієї правової системи, та специфічні галузеві принципи. Право охорони довкілля як самостійна галузь права також характеризується своєрідними принципами права, зміст яких визначається особливостями екологічних відносин, котрі становлять предмет цієї галузі. В.І. Андрейцев дає таке визначення принципів екологічного права – це «вихідні засади та

загальнообов'язкові правила зафіксовані в регулятивних і охоронних еколого-правових нормах, що спрямовані на досягнення мети екологічної політики України і забезпечення завдань екологічного права» [4, с. 25].

Вивчення результатів наукових досліджень інституту принципів екологічного права (права охорони довкілля), що представлені в працях науковців України та Польщі, дає підстави для висновку про відсутність єдності підходів до формування переліку, системи, класифікації принципів еколого-правового регулювання. У більшості випадків проблематиці принципів присвячені розділи навчальних видань або ж принципи аналізуються крізь призму загальних підходів до розуміння специфіки еколого-правового регулювання. Ряд досліджень стосуються також детальної характеристики окремих, найважливіших засад права охорони довкілля.

Першим комплексним дослідженням, присвяченим принципам екологічного права, в сучасній українській науці екологічного права стало дисертаційне дослідження Л.Л. Чаусової «Принципи екологічного права» (1998 р.). Досліджуючи принципи екологічного права, авторка визначала їх як «основоположні засади, положення, які виводяться з екологічного законодавства України та деяких міжнародних еколого-правових приписів і рекомендацій» [5, с. 3]. В її роботі обґрунтовувалася необхідність поділу всіх принципів на такі групи:

– основоположної (панівної) спрямованості (принцип правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства та природи; правового забезпечення екологічної безпеки; правового закріплення належності природних об'єктів);

– еколого-правові, що забезпечують пріоритетність екологічних вимог перед іншими й обов'язковість їх використання (принцип правового забезпечення пріоритетності вимог екологічної безпеки та деяких інших вимог; принцип правового забезпечення обов'язковості дотримання екологічних стандартів, лімітів, нормативів);

– сфери використання природних ресурсів, їх відтворення й охорони навколишнього природного середовища;

– сфери стимулювання (заохочення і відповідальність) належної еколого-правової діяльності в усіх сферах екології [5, с. 9–11].

Слід нагадати, що основоположний еколого-правовий акт України – Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» [6] в ст. 3 закріплює перелік основних принципів охорони навколишнього природного середовища. В першій редакції їх було 14, а сьогодні – 16. Н.Р. Малишева та М.І. Єрофеєв у науково-практичному коментарі до цього закону вказують на те, що ці принципи «виведені з урахуванням міжнародного, вітчизняного та зарубіжного досвіду у вирішенні екологічних проблем» [7, с. 29]. Характеризуючи нормативно закріплені принципи, автори коментаря диференціюють та водночас систематизують їх. Зокрема, самостійну характеристику вони надають таким принципам, як: пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва. Інші, перераховані в ст. 3 принципи вони об'єднують в групи: ті, що орієнтують на більш тісне вплетення екологічних чинників у тканину матеріального виробництва (екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій); ті, що несуть економічне навантаження (безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; встановлення екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання води, рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, рентної плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України) [7, с. 30–34].

Визначені ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» принципи беруться за основу для виокремлення системи принципів екологічного права України. Водночас, в навчальній та, тим більше, науковій літературі вони представляються в ширшому розумінні. Так, ав-

тори академічного курсу «Екологічне право України», зазначаючи, що принципи екологічного права не є застиглими категоріями, а розвиваються разом із динамічним розвитком як національного, так і міжнародного екологічного права, до основоположних принципів екологічного права відносять: системності та комплексності у регулюванні екологічних відносин; пріоритетності права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля; сталого розвитку як основи гармонійного розв'язання соціальних, економічних і екологічних проблем; запобігання екологічній шкоді; раціонального використання природних ресурсів; доступу фізичних і юридичних осіб до екологічної інформації та ряд інших [8, с. 20–22]. У підручнику харківської еколого-правової школи серед принципів виділяють такі, як: правового забезпечення досягнення гармонійної взаємодії суспільства та природи; правового забезпечення екологічної безпеки; правового закріплення приналежності природних ресурсів конкретним суб'єктам права тощо [9, с. 17–20].

На відміну від українського закону, польський фундаментальний акт екологічного законодавства – Prawo ochrony środowiska (Право охорони довкілля) [10] не містить окремої статті з переліком принципів. Однак гл. 2 р. 1 цього закону носить назву «Дефініції та загальні принципи» і включає ряд статей, що носять засадничий характер. Зокрема, в ст. 4 йдеться про особливості та загальні підстави здійснення різних видів природокористування (загального, спеціального, традиційного); в ст. 5 вказується на необхідність забезпечення охорони всіх елементів довкілля у випадку охорони одного з них (принцип комплексного підходу); в ст. 6 сформульований принцип запобігання негативного впливу на довкілля; в ст. 7 – принцип «забруднювач платить»; в ст. 8 закріплений обов'язок врахування вимог охорони довкілля політиках, стратегіях, планах, що стосуються промисловості, енергетики, транспорту, управління відходами тощо (принцип інтегрованого підходу); в ст. 12 – обов'язки використання еталонних методик (методів вимірювання та досліджень) та умови відступу від них.

Таке закріплення загальних засад в польському законі привело до численних дискусій щодо їх системи, класифікації тощо. При цьому, в жодному випадку система принципів не зводиться лише до тих засад, що визначені названим вище законом. Виходячи навіть з найвужчого нормативного розуміння системи принципів права охорони довкілля, науковці традиційно доповнюють цю систему найпершим принципом сталого розвитку, який закріплений ст. 5 Конституції Польщі, а також рядим принципів, котрі визначені Законом про доступ до інформації про довкілля і його охорону, участь громадськості в охороні довкілля та оцінку впливу на довкілля (ustawa o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko [11]). До останніх відносять принцип доступу до інформації (або ж екологічної прозорості) та принцип громадської участі у вирішенні екологічних проблем [12, с. 37]. У навчальних академічних джерелах система принципів розподіляється за юридичною силою актів, в яких вони відображені, як наприклад, принципи, закріплені в Конституції Республіки Польща, та принципи, закріплені в законах [13, с. 62–65].

Глибоке дослідження правових засад (принципів) права охорони довкілля представлене в польській правовій доктрині монографією П. Коженьовскєго (P. Korzeniowski) «Правові засади охорони довкілля» (2010 р.). Автор, на основі системного порівняльно-правового аналізу різних підходів до розуміння сутності принципів права, виділених науковцями переліків принципів права охорони довкілля, пропонує та докладно характеризує систему принципів польського права охорони довкілля. Причому, він стоїть на позиції нормативного розуміння принципів, джерелом яких виступають законодавчі приписи. Виходячи з цього, він пропонує наступний каталог принципів права охорони довкілля: 1) принцип сталого розвитку; 2) принцип комплексності (принцип комплексної охорони довкілля); 3) принцип інтеграції; 4) принцип нормування в секторальній охороні довкілля; 5) принцип попередження; 6) принцип перестороги; 7) принцип «забруднювач платить»; 8) принцип верховенства природоохоронних вимог над документами та правовими актами планово-програмного характеру; 9) принцип доступу до інформації про довкілля та 10) принцип участі громадськості [14, с. 269-270].

З урахуванням тези про превалюючий вплив положень доктрини європейського права на національне право, окремими польськими науковцями наголошується на необхідності розмежування загальних принципів, закріплених, насамперед, в приписах права ЄС, і принципів права охорони довкілля у вузькому їх розумінні. Загальні принципи забезпечують досягнення єдиних стандартів у рамках визначених правових систем і, серед іншого, також належний стан довкілля. Початково вони були визначені в актах права ЄС, а потім деякі з них були перенесені в національні правові системи, включно з польським правом. До цих принципів М. Новаковскі (M. Nowakowski) відносить принцип

сталого розвитку, а також принципи, характерні власне для права ЄС, – субсидіарності і пропорційності. Вузьке розуміння принципів включає лише ті, що безпосередньо пов'язані з забезпеченням охорони довкілля. Разом з тим, дослідник зазначає, що польський законодавець включив до каталогу принципів права охорони довкілля у вузькому їх розумінні принципи, визнані доктриною європейського та міжнародного екологічного права, як наприклад принципи попередження, пересторог, інтеграції, «забруднювач платить». З іншого боку, принцип сталого розвитку М. Новаковскі зараховує до загальних принципів, на яких ґрунтується система права загалом, а не лише право охорони довкілля [15, с. 49-50, 54-55].

З точки зору проєкції загальних принципів (зокрема, і європейського права) на сферу охорони довкілля варто звернутися до новітніх досліджень представників української еколого-правової доктрини. Так, Н.Р. Малишева аналізує передумови, основні напрями, чинники та особливості реалізації та межі здійснення державної політики децентралізації управління у сфері охорони довкілля під кутом зору дотримання європейського принципу субсидіарності [16]. Слід сказати, що в польському підручнику за редакцією М. Гурскєго (M. Górski) окремий підрозділ теж присвячений аналізу прояву принципу субсидіарності в екологічних відносинах [13, с. 92–94]. Г.В. Анісімова досліджує правові екологічні принципи, принципи екологічного права і законодавства з позицій природно-правової доктрини, беручи за основу «загальнолюдські правові ідеї природного права (принципи природного права)» [17, с. 220-241]. В монографії Г.В. Мороз представлений аналіз проявів основоположних принципів права в екологічних відносинах через призму взаємодії інтересів. Авторка розкриває відображення в екологічних правовідносинах принципів справедливості, верховенства права, а також принципів практики Європейського Суду з прав людини – пропорційності, правової визначеності та легітимних очікувань [18, с. 128–167].

Повертаючись до загального каталогу принципів права охорони довкілля, представленому в наукових дослідженнях українських і польських правників-екологів, можна однозначно констатувати співпадіння підходів щодо визнання основних засад, які ґрунтуються на принципах права охорони довкілля ЄС. Найбільше уваги в наукових дослідженнях обох держав приділяється принципу сталого розвитку [19; 20; 21; 22; 23]. На ньому сьогодні зосереджені програмні рішення цивілізованих держав, що передбачають пошук балансу між потребами захисту навколишнього середовища та необхідністю використання природних ресурсів, шкідливого впливу на довкілля. Не менш важливе значення має розуміння та впровадження принципу пересторог (обережності) [24, с. 34-52; 25, с. 51-52]. Відповідно до принципу пересторог (обережності), органи влади мають враховувати ризики, щодо яких поки що нема жодного доказу можливого заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу. Він фактично ґрунтується на тезі про те, що краще реагувати завчасно, ніж чекати реального настання негативних наслідків. Однаковий зміст вкладається законодавцем та науковцями України і Польщі в принципи «забруднювач платить», участі громадськості, доступу до екологічної інформації тощо.

Цікавим з точки зору механізмів реалізації в законодавстві та практиці Польщі є принцип інтеграції (інтегрованого підходу), який визначений та активно впроваджується в праві ЄС [26]. Його суть зводиться до того, що вимоги охорони довкілля мають враховуватися в усіх сферах діяльності, зокрема в політиках, стратегіях, планах, що розробляються та виконуються державними органами та органами місцевого самоврядування. Реалізація цього принципу привела до скасування з 2014 року практики прийняття в Польщі окремого стратегічного програмного закону, присвяченого екологічній політиці. Фактично екологічна політика стала невід'ємною частиною Державної стратегії розвитку Польщі та інших документів стратегічного планування (як наприклад, Національна стратегія регіонального розвитку, Стратегія інноваційності та ефективності економіки, Стратегія розвитку транспорту) (детальніший аналіз цього питання див.:[27]).

Розкриваючи концептуальні дослідження принципів права охорони довкілля, неможливо упустити з виду ґрунтовні теоретичні дослідження Є. П. Суєтнова, присвячені екосистемному підходу, як «стратегії комплексного управління земельними, водними та живими ресурсами, яка забезпечує їх збереження і стале використання на справедливій основі» [27, с. 57]. Науковець резюмує, що «екосистемний підхід не є звичайним принципом екологічного права нарівні з іншими принципами, адже він буквально «пронизує» їх, одночасно виступаючи їхньою основою, сутністю. Саме тому для характеристики цього принципу доцільно вживати термін «квінтесенція» та визнавати його квінтесенціальним принципом екологічного права» [29, с. 107].

Висновки. Отже, аналіз наукових поглядів на систему принципів права охорони довкілля в українській та польській еколого-правових доктринах підтверджує єдність підходів до виокремлення і ха-

рактеристики основоположних засад еколого-правового регулювання. Така єдність базується на єдиних пріоритетах міжнародної та європейської екологічної політики, уніфікації механізмів охорони довкілля. Зважаючи на процес глобалізації політики охорони довкілля, аналіз основоположних засад, на яких ґрунтується еколого-правове регулювання неможливий без урахування міжнародного та, насамперед, європейського контексту. Нормативне закріплення принципів охорони довкілля представлене в базових законах про охорону навколишнього природного середовища обох держав, хоча технічні прийоми формулювання приписів різняться. При цьому в наукових джерелах традиційно каталог принципів подається, виходячи з приписів законодавства, але не обмежуючись законодавчими положеннями. В сучасних українських наукових працях все частіше аналіз механізму правового регулювання екологічних відносин здійснюється через призму загальних принципів права і принципів права ЄС, зокрема справедливості, пропорційності, субсидіарності тощо. Нині на перше місце в правових порядках обох держав висувається принцип сталого розвитку. В однаковій мірі система принципів права охорони довкілля України та Польщі включає принципи комплексності, попередження, перестороги, «забруднювач платить», екологічної прозорості та гласності, участі громадськості та інші. Більше уваги не лише в теоретичному, а й в прикладному (на рівні правотворчості та правозастосування) значенні в праві охорони довкілля Польщі приділяється принципу інтеграції природоохоронних вимог в політики, стратегії плани розвитку всіх галузей і сфер суспільної та господарської діяльності. Особливо цінною з погляду глибини, комплексності та фундаментальності є розробка та тлумачення в працях українських науковців принципу екосистемного підходу, що розглядається сьогодні як основа системи принципів права охорони довкілля.

Список використаних джерел:

1. Костицький В.В. Екологічне право України: підручник. Дрогобич: Коло, 2012. 360 с.
2. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.
3. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права.* 2012. Вип. 3. С. 22–28.
4. Андрейцев В.І. Екологічне право. Курс лекцій: навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 208 с.
5. Чаусова Л.Л. Принципи екологічного права: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 1998. 15 с.
6. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text (дата звернення: 20.03.2023).
7. Малишева Н.Р., Єрофєєв М.І. Науково-практичний коментар до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». Харків: Право, 2017. 416 с.
8. Екологічне право України. Академічний курс: підручник /за заг. ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: Вид-во «Юридична думка», 2005. 848 с.
9. Екологічне право: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2013. 432 с.
10. Prawo ochrony środowiska: Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20010620627 (дата звернення 20.03.2023).
11. O udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko: ustawa z dnia 3 października 2008 r. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu20081991227 (дата звернення 20.03.2023).
12. Barczak A. Kontrola podmiotów korzystających ze środowiska, Warszawa: Wolters Kluwer, 2020. 270 s.
13. Prawo ochrony środowiska / Marek Górski (red.). 3 wydanie. Warszawa: Wolters Kluwer Polska, 2018. 838 s.
14. Korzeniowski P. Zasady prawne ochrony środowiska. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2010. 545 s.
15. Nowakowski M. Rozwoj zasad polskiego prawa ochrony środowiska – uwagi na tle porownawczym. *Państwo i Społeczeństwo.* 2007. Nr 4. S. 41–60.
16. Малишева Н.Р. Європейський принцип субсидіарності та децентралізація управління в сфері охорони довкілля в Україні. *Правова держава.* 2017. Вип. 28. С. 265–275.

17. Анісімова Г.В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини: монографія. Харків: Право, 2019. 672 с.
18. Мороз Г.В. Взаємодія публічних і приватних інтересів в екологічному праві України: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2022. 353 с.
19. Realization of Sustainable Development Principle in Environmental Legal Relations: Legislation and Law Enforcement Practice in Ukraine: monograph / Editors N. Kobetska, Z. Yaremak, L. Danyliuk. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 2022. 226 p.
20. Гетьман А.П., Анісімова Г. В. Деякі еколого-правові аспекти забезпечення сталого розвитку України. *Право та інновації.* 2017. № 3. С. 7–17.
21. Яремак З.В. Інституційні принципи узгодження інтересів в еколого-правовому конфлікті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2022. Вип. 71. С. 203–209.
22. Rakoczy B. Procesowy wymiar zasady zrównoważonego rozwoju. *Białostockie Studia Prawnicze*. 2015. Z. 18. S. 35–44.
23. Czerwińska-Koral K. Podstawy prawne i realizacja zasady zrównoważonego rozwoju w Polsce na przykładzie programu rozwoju obszarów wiejskich. *Roczniki administracji i prawa*. Rok XX. 2020. Z. 4. S. 61–70.
24. Ладиченко В.В., Гиренко І.В., Головко Л.О., Вітів В.А.К. Екологічна політика і право ЄС: навчальний посібник. Київ: Видавничий центр НУБіП України. 2019. 363 с.
25. Roliński M. Z problematyki zasad ochrony środowiska. *Studia Iuridica Lublinensia*. 2014. Vol. 21. S. 145–155.
26. Bazylińska-Nagler J. Integracja wymogów ochrony środowiska w unijnej współpracy rozwojowej. *Europejski Przegląd Sądowy*. 2022. Nr 9. S. 11–18.
27. Кобецька Н.Р. Планування охорони довкілля в Україні та Польщі: порівняльно-правовий аналіз. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: зб. наук. статей. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2021. Вип. 56. С. 160–173.
28. Суєтнов Є.П. Міжнародно-правові зобов'язання України щодо збереження і відновлення природних екосистем та впровадження екосистемного підходу. *Проблеми законності.* 2021. Вип. 153. С. 56–80.
29. Суєтнов Є.П. До питання про визнання екосистемного підходу квінтесенціальним принципом екологічного права. *Проблеми законності*. 2020. Вип. 149. С. 92–113.

УДК 349.41
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.2

ОБМЕЖЕННЯ ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Коваленко Т.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
kovalenko.tetyana@gmail.com
https://orcid.org/0000 0002 7103 6209

Заєць О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри
земельного та аграрного права
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
*https://orcid.org/*0000-0001-7969-2465
olenazaiets@knu.ua

Коваленко Т.О., Заєць О.І. Обмеження земельних прав громадян в умовах воєнного стану в Україні.

В статті досліджено нормативно-правові акти земельного законодавства, які були прийняті у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 р., здійснено аналіз практики їх застосування, а також обґрунтовано систему обмежень земельних прав громадян в умовах воєнного стану. Встановлено, що земельні права відсутні в переліку прав, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану згідно ст. 64 Конституції України, тому в умовах збройної агресії російської федерації починаючи з 24 лютого 2022 р. в Україні такі права були обмежені із врахуванням державних потреб та інтересів. В статті обґрунтовано, що систему обмежень земельних прав громадян в умовах воєнного стану складають: а) обмеження прав громадян – власників земельних ділянок, а саме: реквізиція; обмеження права розпорядження земельною ділянкою (поновлення договорів щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності без згоди їх власників та передача орендарями, суборендарями земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності прав оренди, суборенди іншим особам без згоди їх власників); обмеження повноважень власників земельних ділянок щодо володіння та користування такими ділянками в частині надання згоди на доступ до таких ділянок, а також право на компенсацію шкоди, заподіяної земельним ділянками правомірними діями; б) обмеження прав громадян – користувачів земельних ділянок, зокрема прав орендарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення, в) обмеження права громадян України на приватизацію земельних ділянок, г) обмеження права на земельну інформацію. Автори наголошують, що земельне законодавство, яке встановлює обмеження земельних прав громадян в умовах воєнного стану, не завжди є послідовним і нерідко викликає проблеми під час реалізації зазначених обмежень, що обумовлює необхідність наступних законодавчих змін та/або нових судових позицій.

Ключові слова: воєнний стан; земельні права; право власності на землю; право оренди землі; право на земельну інформацію; обмеження земельних прав; реквізиція земельної ділянки.

Kovalenko T.O., Zaiets O.I. Limitation of Land Rights of Citizens Under Martial Law in Ukraine.

The article examines the normative legal acts of land legislation that were adopted in connection with the introduction of martial law in Ukraine from February 24, 2022, analyzes the practice of their application, and also substantiates the system of restrictions on citizens' land rights under martial law. It has been proven

that land rights are not included in the list of rights that cannot be restricted under martial law conditions according to Art. 64 of the Constitution of Ukraine, therefore, in the conditions of armed aggression of the Russian Federation, starting from February 24, 2022, such rights were limited in Ukraine, taking into account state needs and interests. The article substantiates that the system of restrictions on land rights of citizens under martial law consists of: a) restrictions on the rights of citizens - owners of land plots, namely: requisition; restriction of the right to dispose of a plot of land (renewal of contracts regarding privately owned agricultural plots of land without the consent of their owners and the transfer by tenants, sublessees of privately owned agricultural plots of land of lease, sublease rights to other persons without the consent of their owners); limiting the powers of land plot owners regarding the possession and use of such plots in terms of granting consent for access to such plots, as well as the right to compensation for damage caused by land plots by lawful actions; b) restriction of the rights of citizens - users of land plots, in particular the rights of tenants of agricultural land plots, c) restriction of the right of Ukrainian citizens to privatize land plots, d) restriction of the right to land information. The authors emphasize that the land legislation, which establishes restrictions on the land rights of citizens under martial law, is not always consistent and often causes problems during the implementation of these restrictions, which necessitates further legislative changes and/or new judicial positions.

Keywords: land requisition; land rights; land ownership; martial law; the right to lease land; the right to land information; restriction of land rights.

Постановка проблеми. У зв'язку з військовою агресією російської федерації проти України Указом Президента «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. в Україні було введено воєнний стан із 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 р., який продовжено по цей час. Згідно Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 р. воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень.

Згідно ст. 64 Конституції України в умовах воєнного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Земельним кодексом України від 25 жовтня 2001 р. (далі – ЗКУ), Законом України «Про оренду землі» в редакції від 2 жовтня 2003 р., іншими законами визначено порядок набуття та реалізації земельних прав громадян, серед яких права власності на землю (приватної та довірчої), права землекористування (право постійного землекористування, право оренди земельної ділянки), права на чужі земельні ділянки (сервітут, емфітевзис, суперфіцій), право на земельну частку (пай) тощо. Земельні права відсутні в переліку прав, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану згідно ст. 64 Конституції України, тому актуальним є питання щодо того, які земельні права та в якому обсязі зазнали обмежень в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Питанням сутності, видам та особливостям реалізації земельних прав, а також їх обмеженням присвятили свої праці такі вчені-правники як Бусуйок Д.В., Гринько С.В., Заєць О.І., Ільницька (Ільків) Н.В., Каракаш І.І., Костяшкін І.О., Кулинич П.Ф., Марусенко Р.І., Мірошниченко А.М., Мягкоход Ю.В., Носік В.В., Третяк Т.О., Федчишин Д.В., Харитонова Т.Є., Шульга М.В. та інші вчені. Окремі проблеми правового регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану були висвітлені у працях Заєць О.І., Коваленко Т.О., Коломійцевої Д.М., Марченко С.І., Сафонової К.В. та інших вчених. В той же час практика реалізації чинного земельного законодавства дає підґрунтя для подальших досліджень у напрямку реалізації земельних прав та їх обмеження в умовах воєнного стану в Україні.

Формулювання мети статті. Метою даного дослідження є вивчення нормативно-правових актів земельного законодавства, які були прийняті у зв'язку із введенням воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 р., аналіз практики їх застосування, а також обґрунтування системи обмежень земельних прав громадян в умовах воєнного стану та їх науково-практична характеристика.

Виклад основного матеріалу. Особливості набуття та реалізації прав на землю в умовах воєнного стану в України, введеного у зв'язку із збройною агресією російської федерації, врегульовані низкою

законів, серед яких Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12 травня 2022 р., Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19 жовтня 2022 р. Згідно цих Законів Розділ X «Перехідні положення» ЗКУ було доповнено п. 27, яким визначено особливості регулювання земельних відносин під час дії воєнного стану.

Аналіз зазначених вище нормативно-правових актів дає підстави виокремити наступні різновиди обмежень земельних прав громадян в умовах воєнного стану. Насамперед, це обмеження прав громадян – власників земельних ділянок. Відповідно до ст. 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» до заходів правового режиму воєнного стану віднесено примусове відчуження земельних ділянок, що перебувають у приватній власності, для потреб держави в умовах правового режиму воєнного стану в установленому законом порядку. Порядок такого примусового відчуження врегульований Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17 травня 2012 р. Так, згідно зазначеного Закону примусове відчуження земельної ділянки полягає у позбавленні власника права власності на індивідуально визначену ділянку, що перебуває у приватній власності та яка переходить у власність держави для використання в умовах правового режиму воєнного стану за умови попереднього або наступного повного відшкодування її вартості. Примусове відчуження земельної ділянки в умовах правового режиму воєнного стану може здійснюватися з попереднім повним відшкодуванням її вартості. Лише у разі неможливості попереднього повного відшкодування за примусово відчужену земельну ділянку така ділянка примусово відчужується з наступним повним відшкодуванням її вартості. Таким чином, зазначеним Законом встановлена можливість здійснення так званої реквізиції землі та іншого майна [1, с. 184].

У ст. 23 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» конкретизовано, що примусове відчуження земельної ділянки, що перебуває у приватній власності, в умовах правового режиму воєнного стану, якщо не було здійснено попереднє повне відшкодування її вартості, тягне за собою наступне повне відшкодування її вартості в порядку, визначеному законом. При цьому якщо земельна ділянка, що була примусово відчужена у громадян, після скасування правового режиму воєнного стану збереглася, колишній власник або уповноважена ним особа має право вимагати у судовому порядку її повернення на умовах, визначених законом. Крім цього, колишній власник земельної ділянки, примусово відчуженої у зв'язку із запровадженням та здійсненням заходів правового режиму воєнного стану, може вимагати взамін надання йому іншої земельної ділянки, якщо це можливо.

До обмежень права приватної власності на землю можна віднести також обмеження права розпорядження земельною ділянкою, зокрема:

а) поновлення договорів оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності без згоди власників таких ділянок та

б) передача орендарями, суборендарями земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності прав оренди, суборенди іншим особам для використання земельної ділянки за цільовим призначенням без згоди власників таких ділянок.

Зокрема, згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення умов для забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану» від 24 березня 2022 р. були поновленими на один рік без волевиявлення сторін договори оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності, строк користування якими закінчився після введення воєнного стану до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19 жовтня 2022 р. Оскільки процедура автоматичного однорічного поновлення зазначених вище договорів закріплена у ЗКУ згідно Закону від 24 березня 2022 р., то договори автоматично поновленні з часу набуття чинності вказаним Законом, тобто з 7 квітня 2022 р. Закінчення автоматичного однорічного поновлення відбулося 19 листопада 2022 р. на підставі Закону від 19 жовтня 2022 р. Тобто, вищевказані договори щодо земельних ділянок

сільськогосподарського призначення, які не містять умову про автоматичне поновлення і припинили свою дію у період з 7 квітня 2022 р. по 18 листопада 2022 р. включно, автоматично поновлюються на один рік [2]. На думку практиків також договори оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення, якщо строк дії договору оренди землі, що не містить умови про його поновлення**,** закінчився у день або після смерті орендодавця (відповідно до ст. 19 Закону України «Про оренду землі»), також автоматично поновлюються на один рік, якщо вони закінчили свою дію у період з 7 квітня 2022 р. по 18 листопада 2022 р. і орендар не подав відповідну заяву [2].

Автоматична пролонгація договорів оренди земель сільськогосподарського призначення неоднозначно оцінюється практикою і вже має перші приклади судових рішень. Так, у справі № 563/376/22-ц [3] власник земельної ділянки сільськогосподарського призначення звернувся з позовом до орендаря про витребування майна з чужого незаконного володіння. Договір мав припинитися в червні 2022 р. В суді першої інстанції [4] було доведено підробку додаткової угоди про продовження договору оренди і позов було задоволено. Подана відповідачем апеляційна скарга [5] задоволена не була з наступних міркувань. «Системне телеологічне тлумачення зазначених приписів дозволяє зробити висновок про те, що законодавець під час дії воєнного стану дозволив вважати поновленими на один рік без волевиявлення сторін договори оренди земельних ділянок саме для спрощення оформлення відповідних змін для тих сторін, які бажають продовжити дані правовідносини. Однак, заборона припиняти такі правовідносини із наведених апелянтом правових норм (*пп.1,10 п. 27 Розділу Х «Перехідні положення» ЗКУ — Т.К., О.З.*) не вбачається. Таким чином, посилання апелянта на те, що позивач обрав неефективний спосіб захисту своїх прав, є неприйнятним». Таким чином, суд даної апеляційної інстанції вважає такий варіант поновлення права оренди землі правом, а не обов'язком. Тобто в розумінні суду воно не є обмеженням права власності. У Верховному Суді відкрите касаційне провадження по даній справі [3]. Одним з аргументів скаржника є відсутність висновку Верховного Суду щодо питання застосування норми права у подібних правовідносинах, а саме пп. 1 п. 27 Розділу Х «Перехідні положення» ЗКУ. Отже, Верховний Суд має відповісти на питання: чи є пролонгація договору оренди землі за пп. 1 п 27 Розділу Х «Перехідні положення» ЗКУ правом чи обов'язком сторін, а відповідно і обтяженням права власності на землю.

Інший випадок обмеження права власності на землю в умовах воєнного стану – це право орендарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності передавати на строк до одного року належне їм право оренди, суборенди іншій особі для використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Така передача здійснюється без згоди власника земельної ділянки на підставі письмового договору про передачу права землекористування між землекористувачем та особою, якій передається право користування земельною ділянкою, що укладається в електронній формі і має містити відомості про: сторони договору; право землекористування, яке передається (із зазначенням площі, кадастрового номера земельної ділянки (за наявності), її цільового призначення, місця розташування, документа, що посвідчує право землекористування); строк, на який передається право (із зазначенням дати закінчення дії договору). Про передачу права оренди особа, яка його передала, письмово повідомляє орендодавця протягом п'яти днів з дня державної реєстрації договору про передачу права землекористування.

В умовах воєнного стану обмежуються повноваження власників земельних ділянок щодо володіння та користування такими ділянками в частині надання згоди на доступ до таких ділянок, а також право на компенсацію шкоди, заподіяної земельним ділянками правомірними діями суб'єктів, перелік яких визначений у п. 27 Розділу Х «Перехідні положення» ЗКУ. Так, оператор газотранспортної системи, оператор газорозподільної системи, оператор газосховища, оператор системи розподілу, оператор системи передачі, підприємство питного водопостачання, підприємство централізованого водовідведення, теплогенеруюча, теплотранспортуюча, теплопостачальна організація, оператор електронних комунікацій має право, без попереднього погодження з власниками та користувачами земельних ділянок, безперешкодного та безоплатного доступу до земельних ділянок усіх форм власності, на яких розташовані його об'єкти, а також у межах їх охоронних (спеціальних) зон, для забезпечення експлуатації та підтримання в належному стані газопроводів, газосховищ, об'єктів розподілу, передачі електричної енергії, об'єктів/систем централізованого водопостачання і водовідведення, об'єктів, призначених для виробництва, транспортування та постачання теплової енергії, електронної комунікаційної мережі, а також у разі аварії або загрози її виникнення (аварійної ситуації) для ліквідації аварії, її наслідків, проведення ремонту чи здійснення контролю за об'єктами газотранспортної системи, газосховищами, газорозподільної системи, об'єктами розподілу, передачі електричної енергії,

об'єктами/системами централізованого водопостачання і водовідведення, об'єктами, призначеними для виробництва, транспортування та постачання теплової енергії, об'єктами електронної комунікаційної мережі, для забезпечення захисту довкілля та екологічної безпеки, для забезпечення захисту населення та господарських об'єктів від впливу можливих аварій (аварійних ситуацій).

У разі аварії або загрози її виникнення (аварійної ситуації), які є наслідками бойових дій, зазначені вище суб'єкти звільняються від обов'язку відшкодування власникам землі та землекористувачам збитків, заподіяних, зокрема, внаслідок тимчасового зайняття земельних ділянок, погіршення якості ґрунтового покриву, неодержання доходів за час тимчасового невикористання земельної ділянки, понесення витрат на поліпшення якості земель, за незавершений цикл сільськогосподарського обробітку ґрунту (оранка, внесення добрив, посів, інші види робіт).

Під час проведення у встановленому порядку капітальних та інших планових робіт, а також у разі аварії або загрози її виникнення (аварійної ситуації) оператор газотранспортної системи, оператор газорозподільної системи, оператор газосховища, оператор системи розподілу, оператор системи передачі, підприємство питного водопостачання, підприємство централізованого водовідведення, теплогенеруюча, теплотранспортуюча, теплопостачальна організація, оператор електронних комунікацій зобов'язаний здійснювати відновлення земель, які зазнали змін у структурі рельєфу, до стану, придатного для обробітку, придатного для подальшого використання за цільовим призначенням, та звільняється від обов'язку за свій рахунок проводити рекультивацію земель після закінчення планових та аварійно-відновлювальних робіт.

До обмежень земельних прав громадян в умовах воєнного стану можна віднести також обмеження прав громадян – користувачів земельних ділянок. В першу чергу мова йде про обмеження права орендаря земельної ділянки сільськогосподарського призначення приватної власності на передачу такої ділянки в суборенду. Так, відповідно до п. 27 Розділу X «Перехідні положення» ЗКУ суборендарі земельних ділянок можуть передавати на строк до одного року належне їм право суборенди іншій особі для використання земельної ділянки за цільовим призначенням. Про передачу права суборенди особа, яка його передала, письмово повідомляє орендаря протягом п'яти днів з дня державної реєстрації договору про передачу права землекористування. При укладенні договорів про передачу права землекористування обмежуються також права сторін на поновлення таких договорів чи укладення їх на новий строк.

В умовах воєнного стану істотно обмежені правомочності орендарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року, а також орендарів земельних ділянок, що залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, нерозподілених та невитребуваних земельних ділянок і земельних часток (паїв). Як передбачено п. 27 Розділу X «Перехідні положення» ЗКУ, орендарі зазначених земельних ділянок не мають права на: компенсацію власних витрат на поліпшення земельної ділянки; поновлення договору оренди землі, укладення договору оренди землі на новий строк з використанням переважного права орендаря; передачу земельної ділянки в суборенду; встановлення земельного сервітуту; зміну угідь земельної ділянки; будівництво на земельній ділянці об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд); закладення на земельній ділянці багаторічних насаджень; переважне право на купівлю орендованої земельної ділянки у разі її продажу; відчуження, передачу в заставу (іпотеку) права користування земельною ділянкою; поділ земельної ділянки, об'єднання її з іншою земельною ділянкою; використання для власних потреб наявних на земельній ділянці загальнопоширених корисних копалин, торфу, лісу, водних об'єктів, а також інших корисних властивостей землі; зміну цільового призначення земельної ділянки. Такі договори оренди землі не можуть бути поновленими, укладеними на новий строк і припиняються зі спливом строку, на який їх укладено.

В умовах воєнного стану обмежені також права громадян України на приватизацію земельних ділянок, що є однієї із підстав набуття права приватної власності на землю. Так, згідно п. 27 Розділу X «Перехідні положення» ЗКУ на період дії воєнного стану безоплатна передача земель державної, комунальної власності у приватну власність, надання дозволів на розроблення документації із землеустрою з метою такої безоплатної передачі, розроблення такої документації забороняється. Необхідно зазначити, що в земельно-правовій науці обґрунтовується необхідність припинення приватизації землі і в мирний час [6, с. 48]. Аргументи вчених щодо існування значних корупційних ризиків у випадку безконкурентного набуття права на землю підтримує й судова практика. Так, у постанові

Великої Палати Верховного Суду від 29 вересня 2020 р. у справі № 688/2908/16-ц, зазначено, що розподіл землі є особливо чутливим до принципів справедливості, розумності і добросовісності (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦКУ). Неконкурентне надання землі у користування за наявності двох або більше охочих не відповідає зазначеним принципам. Зокрема, не можна вважати справедливим і розумним надання землі особі, яка раніше за інших дізналася про існування вільної земельної ділянки і звернулася з відповідною заявою. Крім того, такий підхід стимулює використання інсайдерської інформації, що є одним із проявів корупції, а тому є неприпустимим. Тим більше не можна вважати справедливим і розумним надання землі особі, яка пізніше за інших звернулася з відповідною заявою, але якій тим не менше надано перевагу. Такий підхід може створювати підґрунтя для розвитку корупції [7].

Починаючи з листопада 2022 р. в Україні була дозволена безоплатна передача земельних ділянок у приватну власність власникам розташованих на таких земельних ділянках об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд), а також безоплатна передача у приватну власність громадянам України земельних ділянок, переданих у користування до набрання чинності ЗКУ згідно Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо відновлення системи оформлення прав оренди земельних ділянок сільськогосподарського призначення та удосконалення законодавства щодо охорони земель» від 19 жовтня 2022 р. У зв'язку із цим, на практиці з очевидністю постане питання реалізації права на приватизацію, яке було визнане за громадянином в судовому порядку, як, наприклад, у постановах Верховного Суду від 23 листопада 2022 р. у справі № 692/769/21 (провадження № 61-6245св22), від 8 грудня 2022 р. у справі № 692/768/21 (провадження № 61-5004св22). На нашу думку, суд правомірно визнає за громадянином право на приватизацію земельної ділянки, що лише підтверджує у останнього наявність такого права (такий спосіб захисту як визнання не передбачає примусового виконання рішення суду). Але в силу положень п.п. 5 п. 27 Розділу X ЗКУ до закінчення періоду воєнного стану такий громадянин буде обмеженим у його здійсненні, за виключенням випадків розташування на такій земельній ділянці об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд), власником яких є заявник, а також права на безоплатну передачу у приватну власність громадянину України земельної ділянки, переданої у користування до набрання чинності ЗКУ.

До обмежень земельних прав громадян в умовах воєнного стану можна віднести також істотні обмеження права на земельну інформацію, що пов'язано із призупиненням функціонування Державного земельного кадастру. Відповідно до Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей регулювання земельних відносин в умовах воєнного стану» від 12 травня 2022 р., функціонування Державного земельного кадастру вважається призупиненим з міркувань безпеки. Згідно Закону України «Про Державний земельний кадастр» від 7 липня 2011 р. Державний земельний кадастр – це єдина державна геоінформаційна система відомостей про землі, розташовані в межах державного кордону України, їх цільове призначення, обмеження у їх використанні, а також дані про кількісну і якісну характеристику земель, їх оцінку, про розподіл земель між власниками і користувачами, про меліоративні мережі та складові частини меліоративних мереж. Відомості Державного земельного кадастру є відкритими та загальнодоступними, крім випадків, передбачених зазначеним вище Законом.

У зв'язку із запровадженням воєнного стану рішення про відновлення або подальше призупинення функціонування Державного земельного кадастру приймається центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері земельних відносин, за погодженням із центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері земельних відносин. У період, коли функціонування Державного земельного кадастру призупинено на всій території України, районною військовою адміністрацією ведеться книга реєстрації землеволодінь і землекористувань в умовах воєнного стану у паперовій та електронній формах.

Відповідно до наказу Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру «Про відновлення функціонування Державного земельного кадастру» від 9 червня 2022 р. № 141 функціонування Державного земельного кадастру було відновлено. Громадяни та юридичні особи можуть скористатися е-сервісами Держгеокадастру та замовити через особистий кабінет необхідні витяги з Державного земельного кадастру, нормативну грошову оцінку земельної ділянки (за місцезнаходженням земельної ділянки), виправлення технічної помилки у відомостях ДЗК тощо, або отримати зазначені послуги через ЦНАП.

При цьому необхідно враховувати, що орендар земельної ділянки, переданої в оренду у період, коли функціонування Державного земельного кадастру призупинено на всій території України, зо-

бов'язаний подати заяву про державну реєстрацію права оренди земельної ділянки протягом двох місяців з дня відновлення функціонування Державного земельного кадастру. У разі якщо протягом трьох місяців з дня відновлення функціонування Державного земельного кадастру право оренди земельної ділянки не зареєстровано, договір оренди земельної ділянки вважається припиненим.

Висновки. На основі проведеного дослідження особливостей обмеження земельних прав громадян в умовах воєнного стану в Україні можна зробити наступні висновки.

1. Земельні права відсутні в переліку прав, які не можуть бути обмежені в умовах воєнного стану згідно ст. 64 Конституції України, тому в умовах збройної агресії російської федерації починаючи з 24 лютого 2022 р. в Україні такі права були обмежені на підставі Законів України від 24 березня 2022 р., від 12 травня 2022 р., від 19 жовтня 2022 р. для забезпечення державних потреб та інтересів.

2. До обмежень земельних прав громадян в умовах воєнного стану належать:

а) обмеження прав громадян – власників земельних ділянок, а саме:

– реквізиція (примусове відчуження земельних ділянок, що перебувають у приватній власності, для потреб держави в умовах воєнного стану);

– обмеження права розпорядження земельною ділянкою (поновлення договорів оренди, суборенди, емфітевзису, суперфіцію, земельного сервітуту щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності без згоди власників таких ділянок, а також передача орендарями, суборендарями земельних ділянок сільськогосподарського призначення приватної власності прав оренди, суборенди іншим особам для використання земельної ділянки за цільовим призначенням без згоди власників таких ділянок);

– обмеження повноважень власників земельних ділянок щодо володіння та користування такими ділянками в частині надання згоди на доступ до таких ділянок, а також право на компенсацію шкоди, заподіяної земельним ділянками правомірними діями суб'єктів, перелік яких визначений у п. 27 Розділу X «Перехідні положення» ЗКУ;

б) обмеження прав громадян – користувачів земельних ділянок, а саме:

– обмеження права орендаря земельної ділянки сільськогосподарського призначення приватної власності на передачу такої ділянки в суборенду;

– обмеження права сторін договорів про передачу права землекористування на поновлення таких договорів чи укладення їх на новий строк;

– обмеження правомочностей орендарів земельних ділянок сільськогосподарського призначення державної та комунальної власності для ведення товарного сільськогосподарського виробництва на строк до одного року, а також орендарів земельних ділянок, що залишилися у колективній власності колективного сільськогосподарського підприємства, сільськогосподарського кооперативу, сільськогосподарського акціонерного товариства, нерозподілених та невитребуваних земельних ділянок і земельних часток (паїв).

в) обмеження права громадян України на приватизацію земельних ділянок,

г) обмеження права на земельну інформацію.

3. Земельне законодавство, яке встановлює обмеження земельних прав громадян в умовах воєнного стану, не завжди є послідовним і нерідко викликає проблеми під час реалізації зазначених обмежень, що обумовлює необхідність наступних законодавчих змін та/або нових судових позицій.

Список використаних джерел:

1. Заєць О.І., Сафонова К.В. Особливості правових форм набуття (реалізації) прав на землю у світлі повоєнних змін до земельного законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 1. С. 183–188.
2. Білоголовий Ян. Чотири аспекти поновлення оренди землі. URL: https://blog.liga.net/user/ybilogolovyiy/article/48008 (дата звернення 27.02.2023).
3. Ухвала Верховного суду від 14 лютого 2023 року справа № 563/376/22-ц щодо касаційної скарги Товариства з обмеженою відповідальністю «Селянське Агро» на рішення Корецького районного суду Рівненської області від 17 серпня 2022 р. та постанову Рівненського апеляційного суду від 1 грудня 2022 р. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109018761 (дата звернення 04.03.2023).
4. Рішення Корецький районний суд Рівненської області від 17 серпня 2022 року у справі № 563/376/22 за позовом ОСОБА_2 до Товариства з обмеженою відповідальністю «Селянське

Агро» про витребування майна з чужого незаконного володіння. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105802929 (дата звернення 17.02.2023).
5. Постанова Рівненського апеляційного суду від 1 грудня 2022 року у справі № 563/376/22 за апеляційною скаргою Товариства з обмеженою відповідальністю «Селянське Агро» на рішення Корецького районного суду Рівненської області від 17 серпня 2022 року. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107633382 (дата звернення 17.02.2023).
6. Мірошниченко А.М., Мартин А.Г., Ріпенко А.І. Проблеми та перспективи безоплатної приватизації земель громадянами. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2012. № 3-4. С. 46–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Zemleustriy_2012_3-4_10 (дата звернення 05.03.2023).
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 29 вересня 2020 року у справі № 688/2908/16-ц за позовом ОСОБА_1 до Головного управління Держгеокадастру у Хмельницькій області, ОСОБА_2, Шепетівської районної державної адміністрації Хмельницької області про визнання наказу про надання у користування земельної ділянки на умовах оренди протиправним та його скасування, визнання договору оренди землі недійсним і скасування рішення про державну реєстрацію права оренди земельної ділянки. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/92137264 (дата звернення 09.01.2023).

УДК 349.42
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.3

ПРАВОВІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ ЩОДО САНІТАРНИХ ТА ФІТОСАНІТАРНИХ ЗАХОДІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Марченко С.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри земельного та аграрного права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
https://orcid.org/0000-0001-9169-3233

Марченко С.І. Правові засади державної аграрної політики України щодо санітарних та фітосанітарних заходів в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена дослідженню правових засад державної аграрної політики України щодо санітарних та фітосанітарних заходів в умовах воєнного стану в Україні. Членство України в СОТ з однієї сторони дає змогу аграрному бізнесу поступово інтегруватись до світової ринкової економіки, а з іншої – висуває перед державою зобов'язання імплементувати в національне законодавство інструменти захисту інтересів національного аграрного виробника як на внутрішньому, так і на зовнішньому аграрних ринках. До таких інструментів належать санітарні та фітосанітарні заходи. Угода про санітарні та фітосанітарні заходи СОТ визначає, що основною метою їх застосування є поліпшення здоров'я людини, здоров'я тварин та фітосанітарної ситуації на території всіх членів.

Державна аграрна політика у сфері санітарних та фітосанітарних заходів ґрунтується на принципах права СОТ, які включають принцип суверенітету (принцип самостійності) та систему антипротекціоністських принципів. Водночас, в сучасних умовах особливості застосування санітарних та фітосанітарних заходів щодо об'єктів регулювання під час воєнного стану ґрунтується на принципах екстериторіальності, дерегуляції та пріоритетності безпеки суб'єктів господарювання та спеціалістів Держпродспоживслужби.

Основні зміни щодо санітарних та фітосанітарних заходів, які запроваджено у зв'язку з воєнним станом, умовно охоплюють три групи заходів. Це 1) заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для агробізнесу з метою безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарських товарів в умовах воєнного стану; 2) заходи, спрямовані на створення максимально безпечних умов при здійсненні фітосанітарних заходів і процедур в умовах воєнного стану; 3) заходи, спрямовані на здійснення окремих фітосанітарних процедур стосовно об'єктів регулювання, що експортуються згідно з Ініціативою щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів.

Водночас, особливий правовий режим у сфері фітосанітарних заходів розрахований на період воєнного стану та протягом 90 днів (в окремих випадках – 6 місяців, один рік) з дати його припинення або скасування, а в післявоєнний період має бути гармонізований до вимог СОТ та законодавства ЄС.

Ключові слова: правові засади, державна аграрна політики, сільське господарство, санітарні та фітосанітарні заходи, право СОТ, право ЄС, аграрне право.

Marchenko S.I. Legal bases of the state agrarian policy of Ukraine regarding sanitary and phytosanitary measures under martial law.

The article is devoted to the study of the legal foundations of the state of the agrarian policy of Ukraine regarding sanitary and phytosanitary measures in the conditions martial law in Ukraine. On the one hand, Ukraine's membership in the WTO makes it possible agrarian business to gradually integrate into the world market economy, and with the other - puts forward the obligation to the state to implement it in the national one legislation, tools for protecting the interests of the national agrarian producer both in domestic and foreign agricultural markets. To such tools include sanitary and phytosanitary measures. Agreement on sanitary and phytosanitary measures WTO determines that their main purpose application is improvement of human health, animal health and phytosanitary situation in the territory of all members.

State agricultural policy in the field of sanitary and phytosanitary measures is based on the principles of WTO law, which include the principle of sovereignty (principle of independence) and a system of anti-protectionist principles. At the same time, in modern conditions, the peculiarities of the use of sanitary and of phytosanitary measures regarding objects of regulation during martial law is based on the principles of extraterritoriality, deregulation and priority security of business entities and specialists of the State Production and Consumer Service.

The main changes regarding sanitary and phytosanitary measures, which introduced in connection with martial law, tentatively cover three groups measures These are 1) measures aimed at creating favorable conditions for agribusiness for the purpose of uninterrupted production and supply agricultural goods under martial law; 2) targeted measures to create the most safe conditions during the implementation of phytosanitary measures measures and procedures under martial law; 3) measures aimed at implementation of separate phytosanitary procedures in relation to regulated objects, exported under the Safe Transportation Initiative grain and foodstuffs from Ukrainian ports.

At the same time, there is a special legal regime in the field of phytosanitary measures calculated for the period of martial law and within 90 days (in separate cases - 6 months, one year) from the date of its termination or cancellation, and c the post-war period should be harmonized with the requirements of the WTO and legislation EU.

Keywords: legal bases, state agrarian policies, agriculture, sanitary and phytosanitary measures, WTO law, EU law, agrarian law.

Постановка проблеми. Відповідно до основних нормативно правових актів, які визначають концептуальні засади державної аграрної політики України, державна аграрна політика базується на національних пріоритетах і враховує необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору, а основними стратегічними цілями є гарантування продовольчої безпеки держави та перетворення аграрного сектору на високоефективний, конкурентоспроможний на внутрішньому та зовнішньому ринках сектор економіки держави. Попри війну, втрату частини врожаю та блокаду портів, Україна також залишається гарантом світової продовольчої безпеки та бере на себе відповідальність за продовольче забезпечення інших держав. Зазначене обумовлює необхідність тісної взаємодії держави в особі уповноважених органів та агробізнесу у створенні умов, необхідних для гарантування продовольчої безпеки, шляхом підвищення рівня безпечності та якості сільськогосподарської та харчової продукції, належного задоволення внутрішнього попиту на якісну харчову продукцію, збільшення експортного потенціалу за рахунок виробництва та споживання високоякісних та безпечних харчових продуктів, доступу до ринків збуту та вирішення питання щодо захисту інтересів національних виробників сільськогосподарської продукції. Реалізація цих завдань лежить в площині забезпечення санітарних та фітосанітарних заходів, які мають відповідати Угоді СОТ про застосування санітарних та фітосанітарних заходів та Угоді про асоціацію між Україною та ЄС. Імплементація Глави IV (санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС є необхідною умовою гармонізації та адаптації національного аграрного законодавства до вимог СОТ та законодавства ЄС, та сприятиме забезпеченню повнішої інтеграції національного сільського господарства з ринком ЄС та світовими ринками, що є критично важливим в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання цієї проблематики. Окремим правовим питанням застосування санітарних та фітосанітарних заходів були присвячені наукові доробки таких вчених як О.В. Гафурова, Х.А. Григор'єва, А.В. Духневич, Н.В. Карпінська, Т.О. Коваленко, Т.Г. Ковальчук, Т.В. Курман, В.М. Єрмоленко, Л.І. Полюхович, А.М. Статівка, Л.В Струтинська-Струк, І.С. Сюйва, В.М. Носік, В.Ю. Уркевич та ін. Концептуальні засади застосування санітарних та фітосанітарних заходів у сільському господарстві України в контексті вимог СОТ та ЄС розроблено Н. В. Карпінською, проте повномасштабна війна вимагає швидкого реагування на виклики, зумовлені військовою агресією, з огляду на це аграрне законодавство в сфері застосування санітарних та фітосанітарних заходів зазнало суттєвих змін, що свідчить про актуальність проведення даного дослідження.

Метою статті є аналіз та узагальнення правових засад державної аграрної політики України щодо санітарних та фітосанітарних заходів в умовах воєнного стану, а також перспектив їх розвитку.

Виклад основного матеріалу. В юридичній та економічній літературі зверталась увага як на переваги так і можливі негативні наслідки набуття Україною членства в СОТ, водночас, як справедли-

во зазначає А.В. Духневич, з моменту вступу України в СОТ для українського народу розпочалась нова історична епоха економічного, соціального розвитку на методологічних засадах функціонування ринкової економіки, розбудови держави й права, здійснення прав і свобод відповідно до міжнародно-правових принципів, норм, стандартів забезпечення сталого розвитку суспільства[1, с. 27]. Членство України в СОТ з однієї сторони дає змогу аграрному бізнесу поступово інтегруватись до світової ринкової економіки, а з іншої – висуває перед державою зобов'язання імплементувати в національне законодавство інструменти захисту інтересів національного аграрного виробника як на внутрішньому, так і на зовнішньому аграрних ринках. До таких інструментів належать санітарні та фітосанітарні заходи. Угода про санітарні та фітосанітарні заходи СОТ визначає, що основною метою їх застосування є поліпшення здоров'я людини, здоров'я тварин та фітосанітарної ситуації на території всіх членів[2].

Основним законодавчим актом, який визначає правові засади санітарних та фітосанітарних заходів є Закон України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів» [3], який визначає, що санітарні або фітосанітарні заходи, зокрема, включають усі нормативно-правові акти, які стосуються питань забезпечення безпечності харчових продуктів, здоров'я тварин і карантину рослин; виробничі процеси та способи виробництва; процедури випробувань, інспекції та ухвалення; карантинні режими, включаючи відповідні вимоги щодо перевезення тварин чи рослин або щодо матеріалів, необхідних для їх виживання під час перевезення; положення щодо відповідних статистичних методів, процедур відбору зразків та методів аналізу ризику; вимоги щодо пакування та маркування, які безпосередньо стосуються безпечності харчових продуктів (ст. 1 Закону). Регламентація цих заходів міститься не лише в нормативно-правових актах аграрного законодавства, а носить комплексний характер і включає також норми екологічного, господарського, адміністративного, міжнародного права.

Досліджуючи еволюцію вітчизняного законодавства щодо застосування санітарних та фітосанітарних заходів, Н.В. Карпінська виділяє три основні етапи – етап формування законодавства (1991–2004 роки), етап підготовки до вступу України до СОТ та гармонізації із її вимогами у сфері санітарних та фітосанітарних заходів (2005–2013 роки), етап гармонізації із законодавством ЄС (2014 – донині), при цьому, особливий науковий інтерес у світлі євроінтеграційних процесів становить етап гармонізації із законодавством ЄС [4, с. 115–120]. Графік систематичної нормативно-правової адаптації вітчизняного законодавства у сфері санітарних та фітосанітарних заходів до законодавства Європейського Союзу було затверджено розпорядженням Кабінету Міністрів України «Про схвалення Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною та ЄС» [5]. Зазначеною Всеохоплюючою стратегією передбачено імплементацію в національне законодавство України до кінця 2021 року більше, ніж 250 актів ЄС, що стосуються державного контролю у сфері санітарних та фітосанітарних заходів.

Погоджуючись в цілому із запропонованою вище періодизацією, варто зауважити, що події останніх років дозволяють виділити етап застосування санітарних та фітосанітарних заходів в умовах пандемії COVID-19 (2020), яка мала негативний вплив на сільське господарство та ланцюг постачання продуктів харчування. З метою мінімізації негативних наслідків держави запроваджували додаткові обмеження задля забезпечення життя та здоров'я населення, тварин та рослин на їх території [6] керуючись Угодою про застосування санітарних і фітосанітарних заходів СОТ, яка закріплює таке право за державами-членами, Рекомендаціями ВООЗ як обґрунтуванням введення обмежень у відповідь на відсутність або недостатність заходів по боротьбі з епідеміологічними захворюваннями з боку будь-якої держави, та документами інших міжнародних організацій. Наприклад, Кластером продовольчої безпеки (FSC) був розроблений Посібник з запровадження заходів у сфері тваринництва в умовах надзвичайних ситуацій в контексті COVID-19: реагування на нові потреби у зв'язку з пандемією та перепрограмування поточних життєво важливих заходів [7].

З початком агресивної війни рф проти України та незаконною окупацією розпочався новий етап розвитку законодавства щодо застосування санітарних та фітосанітарних заходів в умовах воєнного стану, на якому варто зупинитись більш детальніше. Одним із перших нормативно-правових актів, яким були визначені основні правові засади взаємодії держави та аграрного бізнесу в сфері застосування санітарних та фітосанітарних заходів була Постанова Кабінету Міністрів «Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану» від 1 квітня 2022 р. № 398 [8]. Пізніше зазначені питання було врегульовано Законом України «Про внесення змін до деяких

законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану» від 12.05.2022 р. № 2246-IX [9]. Основні зміни, які передбачено зазначеним Законом та підзаконними нормативно-правовими актами, прийнятими в досліджуваній сфері, охоплюють практично всі групи санітарних та фітосанітарних заходів, які виокремлюють в юридичній літературі. Зокрема, М.Л. Ковальова пропонує наступні чотири групи: 1) режими імпорту, які включають: a) повну заборону ввезення товару (постійну або тимчасову); b) обмеження ввезення товару (постійну або тимчасову, у тому числі за географічною ознакою чи виробником); c) додаткові перевірки під час увезення товару (постійні або тимчасові, у тому числі за географічною ознакою чи виробником); 2) вимоги до товарів: a) вимоги до характеристик продукту; b) вимоги до процесу виробництва та обробки; c) вимоги до транспортування та зберігання; d) вимоги до пакування, етикетування та маркування; 3) процедури перевірки товарів на відповідність вимогам: a) фізичний контроль (огляд, лабораторні дослідження зразків, карантин, інші види фізичного контролю); b) документальний контроль (вимоги до розкриття інформації про продукт, сертифікація продукту/виробника, реєстрація продукту/постачальника); 4) методики оцінки ризику: a) статистичні методи; b) інші методи [10, с. 8].

Державна аграрна політика у сфері санітарних та фітосанітарних заходів ґрунтується на принципах права СОТ, які включають принцип суверенітету (принцип самостійності) та систему антипротекціоністських принципів. Їх ґрунтовний аналіз в теорії аграрного права проведено Н.В. Карпінською [11, с. 146–173]. Водночас, в сучасних умовах особливості застосування санітарних та фітосанітарних заходів щодо об'єктів регулювання під час воєнного стану ґрунтується на принципах екстериторіальності, дерегуляції та пріоритетності безпеки суб'єктів господарювання та спеціалістів Держпродспоживслужби.

Основні зміни щодо санітарних та фітосанітарних заходів, які запроваджено у зв'язку з воєнним станом, умовно охоплюють три групи заходів. Це 1) заходи, спрямовані на створення сприятливих умов для агробізнесу з метою безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарських товарів в умовах воєнного стану; 2) заходи, спрямовані на створення максимально безпечних умов при здійсненні фітосанітарних заходів і процедур в умовах воєнного стану; 3) заходи, спрямовані на здійснення окремих фітосанітарних процедур стосовно об'єктів регулювання, що експортуються згідно з Ініціативою щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів, підписаною відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 626 «Про делегацію Уряду України для участі у багатосторонніх переговорах з підготовки та узгодження проекту Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів» [12], та належать до товарних позицій 1001, 1003, 1005, 1201 та 1205 згідно з УКТЗЕД.

При здійсненні санітарних та фітосанітарних заходів має враховуватись актуальна інформація щодо відсутності на відповідній території ризиків, пов'язаних із вибухонебезпечними предметами. Принцип дерегуляції у фітосанітарній сфері продовжує впроваджуватись шляхом спрощення фітосанітарного контролю імпорту окремих товарів, дерегуляції переміщення насіння територією України, закріплення можливості подання документів для фітосанітарних заходів і процедур у сфері карантину рослин також і в електронній формі та ін. Так, було спрощено процедуру митного оформлення товарів окремих категорій в режимі імпорту, серед яких продукти харчування (п.3 Додатку) та товари критичного імпорту (п. 5 Додатку) [13], спрощено імпорт сільськогосподарської продукції рослинного походження та дерегуляції переміщення насіння територією України[8], розширено список осіб, які можуть здійснювати огляд та відбір зразків для цілей фітосанітарної експертизи (аналізів)[14], спрощено вимоги до маркування імпортних продуктів харчування та кормів для їх швидшого ввезення під час воєнного стану[15; 16; 17] та ін.

Таким чином, санітарні та фітосанітарні заходи виступають дієвими та вагомими інструментами регулювання та захисту внутрішнього ринку з метою забезпечення продовольчої безпеки держави, безпечності харчових продуктів, здоров'я тварин і карантину рослин. В умовах воєнного стану державна аграрна політика в сфері санітарних та фітосанітарних заходів ґрунтується на принципах екстериторіальності, дерегуляції та пріоритетності безпеки суб'єктів господарювання та спеціалістів Держпродспоживслужби. Водночас, особливий правовий режим у сфері фітосанітарних заходів розрахований на період воєнного стану та протягом 90 днів (в окремих випадках – 6 місяців, один рік) з дати його припинення або скасування, а в післявоєнний період має бути гармонізований до вимог СОТ та законодавства ЄС.

Список використаних джерел:

1. Духневич А.В. Правові проблеми реалізації Угоди про сільське господарство СОТ в Україні: монографія. Луцьк: Вежа-Друк, 2016. 400 с.
2. Угода про застосування санітарних і фітосанітарних заходів. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_006#Text.
3. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від від 23.12.1997 № 771/97-ВР. https://ips.ligazakon.net/document/z970771?an=1&ed=2015_12_08.
4. Карпінська Н. Правові особливості розвитку законодавства України про санітарні та фітосанітарні заходи на етапі гармонізації із законодавством ЄС. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 12. С. 115–120.
5. Про схвалення Всеохоплюючої стратегії імплементації Глави IV (Санітарні та фітосанітарні заходи) Розділу IV "Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею" Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: розпорядження Кабінету Міністрів України від 24 лютого 2016 р. № 228-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2016-%D1%80#Text.
6. Інформація щодо заходів, які вживаються країнами світу для протидії пандемії COVID19 та для подолання негативних соціально-економічних наслідків. https://epo.org.ua/wp-content/uploads/2020/05/about_covid.pdf.
7. Guidance for emergency livestock actions in the context of COVID-19: addressing emerging needs related to the pandemic and reprogramming ongoing critical activities. https://fscluster.org/covid19_twg/document/guidance-emergency-livestock-actions.
8. Деякі питання здійснення фітосанітарних заходів та процедур в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2022 р. № 398. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398-2022-%D0%BF#Text.
9. Про внесення змін до деяких законів України щодо безперебійного виробництва та постачання сільськогосподарської продукції під час воєнного стану: Законом України від 12.05.2022 р. № 2246-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2246-20#Text.
10. Ковальова М.Л. Особливості та наслідки застосування нетарифних методів регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Причорноморькі економічні студії. – Одеса, 2021. – № 61/2021. С. 6–10. http://bses.in.ua/journals/2021/61_2021/3.pdf.
11. Карпінська Н.В. Концептуально-правові засади застосування санітарних та фітосанітарних заходів у сільському господарстві України в контексті вимог СОТ та ЄС. Дис… д.ю.н.; 12.00.06 – земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право. Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2021. 492 с.
12. Про делегацію Уряду України для участі у багатосторонніх переговорах з підготовки та узгодження проекту Ініціативи щодо безпечного транспортування зерна та продуктів харчування з українських портів: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22 липня 2022 р. № 626. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2022-%D1%80#Text.
13. Деякі питання митного оформлення окремих товарів, що ввозяться на митну територію України у період дії воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 2022 р. № 236. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236-2022-%D0%BF/ed20230303#Text.
14. Про карантин рослин: Закон України від 30 червня 1993 року № 3348-XII із наступними змінами. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 19-20. Ст. 167.
15. Про заходи щодо забезпечення в умовах воєнного стану безперебійного постачання імпортованих харчових продуктів і кормів: постанова Кабінету Міністрів України від 9 березня 2022 р. № 234. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/234-2022-%D0%BF#Text.
16. Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів: Закон України від 6 грудня 2018 року № 2639-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2019. № 7. ст. 41.
17. Деякі питання маркування харчових продуктів в умовах воєнного стану: постанова Кабінету Міністрів України від 3 березня 2022 р. № 186. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/186-2022-%D0%BF#Text.

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.4

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯДЕРНОЇ ТА РАДІАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В УКРАЇНІ (НА ПРИКЛАДІ ДЕЯКИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН)

Матвійчук А.О.,
аспірант Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
https://orcid.org/0000-0002-4603-4826
Matviichuk.knu@gmail.com

Матвійчук А.О. Правове регулювання забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні (на прикладі деяких зарубіжних країн).

Досліджено особливості правового режиму забезпечення ядерної та радіаційної безпеки АЕС України як об'єктів критичної інфраструктури з метою підвищення рівня аварійної готовності в мирний час, а також в умовах реальної військової агресії. Адже серед усіх галузей використання ядерної енергії, джерел іонізуючого випромінювання, ядерна енергетика залишається найбільш небезпечною на тлі загального неблагополуччя стану навколишнього природного середовища, збереження життя і здоров'я людини. Обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення всіх систем забезпечення національної безпеки, зокрема державної системи фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, єдиної державної системи цивільного захисту та їх системної взаємодії, перш за все, шляхом удосконалення безпекового законодавства.

За наслідками дослідження, з урахуванням досвіду ЄС, перш за все, країн, в яких функціонують атомні електростанції, сформульовано авторський підхід щодо запровадження 8 округів безпеки на території України на основі визначених зон потенційного післяаварійного забруднення навколо вітчизняних та закордонних АЕС. Керівництво та секретаріат округів безпеки, на думку автора статті, мають працювати на постійній основі. Запропоновано досягнення системної взаємодії безпекового (Закон України «Про основи національної безпеки України» та інш.) та ядерного (Закон України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» та інш.) законодавства шляхом розробки та подальшого прийняття проекту Закону «Про координацію органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, громадськістю в умовах надзвичайних ситуацій», який має визначити дійові механізми ефективної взаємодії владних органів всіх рівнів, територіальних громад на принципі субсидіарності, а також державно-приватного партнерства з бізнесом, залучення громадськості, уникнення дублювання та суперечностей при складанні Планів подолання надзвичайних ситуацій, залучення до складання та моніторингу виконання зазначених планів науково-експертного середовища, перш за все, постійно діючих науково-експертних організацій. У дослідженні використано загальний діалектичний метод, метод наукового пізнання, метод тлумачення норм права, формально-юридичний метод, порівняльно-правовий метод, метод системного аналізу.

Ключові слова: АЕС, ядерна безпека, радіаційна безпека, взаємодія, координація, субсидіарність, округ безпеки, система.

Matviychuk A.O. Legal regulation of nuclear and radiation safety in Ukraine (on the example of some foreign countries).

Peculiarities of the legal regime for ensuring nuclear and radiation safety of the NPP of Ukraine as a critical infrastructure object were studied in order to increase the level of emergency preparedness in peacetime, as well as in conditions of real military aggression. After all, among all branches of the use of nuclear energy, sources of ionizing radiation, nuclear energy remains the most dangerous against the background of the general unfavorable state of the environment, preservation of human life and health. The need for further improvement of all systems of ensuring national security, in particular the state system

of physical protection of nuclear installations, nuclear materials, radioactive waste, and other sources of ionizing radiation, is substantiated; a unified state system of civil protection and their systemic interaction, first of all, by improving security legislation.

According to the results of the study, taking into account the experience of the EU, first of all, of the countries in which nuclear power plants operate, an author's approach was formulated regarding the introduction of 8 safety districts on the territory of Ukraine based on the identified zones of potential post-accident pollution around domestic and foreign nuclear power plants. The leadership and secretariat of security districts, according to the author of the article, should work on a permanent basis. It is proposed to achieve systemic interaction of security (Law of Ukraine "On the Basics of National Security of Ukraine", etc.) and nuclear (Law of Ukraine "On the Use of Nuclear Energy and Radiation Safety", etc.) legislation through the development and subsequent adoption of the draft Law "On Coordination of Executive Bodies authorities with local self-government bodies, business, the public in emergency situations", which should determine the effective mechanisms of effective interaction of authorities at all levels, territorial communities on the principle of subsidiarity, as well as public-private partnership with business, public involvement; avoidance of duplication and contradictions in the preparation of Plans for overcoming emergency situations, involvement in the preparation and monitoring of the implementation of the specified plans of the scientific and expert environment, first of all permanently operating scientific and expert organizations. The research uses the general dialectical method, the method of scientific knowledge, the method of interpreting legal norms, the formal legal method, the comparative legal method, and the method of systemic analysis.

Keywords: NPP, nuclear safety, radiation safety, interaction, coordination, subsidiarity, safety district, system.

Вступ. Питання вдосконалення правового регулювання забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в Україні, яка пережила Чорнобильську катастрофу ніколи не втрачали своєї актуальності. Наявність потенційних загроз пов'язаних з ризиком виникнення надзвичайних ситуацій через відмову обладнання або екстремальних природних явищ залишається, але неймовірно зріс ризик виникнення надзвичайних ситуацій внаслідок повномасштабної агресії росії. Загроза здійснення терористичних актів проти АЕС стала ще більш актуальною, тому ефективність взаємодії, починаючи з планів органів державного управління, регулятивного органу, експлуатуючої організації, підприємств, що охоплюються єдиною системою цивільного захисту, набуває визначального значення, як важлива складова недопущення ядерної та радіаційної аварій.

Постановка проблеми та її актуальність. Україна має розвинуту ядерну галузь і перспективні плани її подальшого розвитку. Використання ядерної енергії належить до найбільш потенційно небезпечних технологій, що вимагає відповідної законодавчої регламентації, а в умовах повномасштабних воєнних дій подальшого вдосконалення всіх систем забезпечення національної безпеки та найголовніше – ефективної взаємодії відповідних планів і заходів, передбачених цими системами. При цьому актуальним є використання законодавчого досвіду зарубіжних країн щодо системності планування превентивних заходів на випадок надзвичайних ситуацій, перш за все, країн, які мають розвинуту ядерну енергетику.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток правового забезпечення ядерної та радіаційної безпеки АЕС України зробили Балюк Г.І. [4], Крупка Ю.М. [15], Плачкова С.Г. [3], Пахолюк Ю.П. [2], Шемшученко Ю.С. [3].

Значний вклад у розвиток теорії забезпечення національної стійкості зробили Резнікова О.О. [5], Войтовський К.Є. [13], Лепіхов А.В. [13], які дослідили особливості державного управління та організації систем забезпечення національної стійкості на регіональному та місцевому рівнях. Зокрема, С.В. Мочерний досліджував питання економічної складової аварійної ситуації, умов запровадження принципів економічного районування в Україні.

Проте переважна більшість наукових праць, в яких досліджені принципи ядерної та радіаційної безпеки АЕС України, як складової національної стійкості, сфери національної безпеки, були орієнтовані на розвиток держави та суспільних відносин в мирний час і в умовах дії особливого періоду. На сьогодні внаслідок збройної агресії Російської Федерації змінилися погляди як на забезпечення ядерної та радіаційної безпеки АЕС, так і на розвиток системи національної безпеки від реальних і потенційних загроз.

Метою статті є висвітлення проблем правового регулювання забезпечення ядерної та радіаційної безпеки в України як складової системи національної безпеки у мирний час, а також в умовах існую-

чої військової агресії, визначення правового механізму взаємодії, перш за все, на принципі субсидіарності.

Виклад основного матеріалу. Україна належить до небагатьох країн, які мають розвинуту ядерну галузь. Сьогодні Україна займає 7 місце у світі за загальним обсягом виробництва атомної електроенергії та 3 місце у світі за часткою ядерної енергії в національному енергетичному балансі. АЕС виробляють 55% всієї електроенергії України [1]. В перспективних планах ДП «НАЕК «Енергоатом» передбачено продовження терміну експлуатації існуючих енергоблоків на АЕС зі строком на 20 років та зі строком у 25-30 років (з огляду на можливість набуття досвіду з подовження строків експлуатації). В планах на середньострокову перспективу (до 2032 року) також є добудова двох енергоблоків на Хмельницькій АЕС [1]. Водночас очевидно, що використання ядерної енергії належить до найбільш потенційно небезпечних технологій. Катастрофа на Чорнобильській АЕС серйозно підірвала довіру до ядерної енергетики. Виникла необхідність у прийнятті додаткових заходів щодо підвищення рівня ядерної безпеки АЕС в усьому світі. Аварія, що відбулася в Японії на атомній електростанції «Фукусіма-1» в березні 2011 року, продемонструвала, що забезпечення ядерної безпеки повинно залишатись одним з пріоритетних завдань світового співтовариства, з метою недопущення повторення таких ситуацій у майбутньому. Під егідою МАГАТЕ була сформована міжнародна група моніторингу та аналізу інформації, що надходила від японських атомних електростанцій. Крім того, МАГАТЕ були організовані різні експертні місії, за результатами діяльності яких були підготовлені та надані рекомендації для зарубіжних держав в сфері забезпечення безпеки на атомних електростанціях [2].

Адже серед усіх галузей використання ядерної енергії, джерел іонізуючого випромінювання ядерна енергетика залишається найбільш небезпечною на тлі загального неблагополуччя стану навколишнього природного середовища, збереження життя і здоров'я людини. Тому атомні електростанції, а також інші ядерні та радіаційні об'єкти України вимагають адекватного відображення в правовій сфері життя суспільства і відповідної законодавчої регламентації [3], прийняття більш жорстких екологічних обмежень національного та міжнародно-правового регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів [4].

В Україні в основному сформована нормативно-правова база яка регулює законодавче забезпечення у сфері національної безпеки та відносин, пов'язаних з мирним використанням ядерної енергії та забезпеченням ядерної та радіаційної безпеки. Але забезпечення готовності працювати в умовах реальної військової агресії потребує удосконалення безпекового законодавства, забезпечення національної стійкості [5].

В Україні на забезпечення національної стійкості в сфері забезпечення ядерної та радіаційної безпеки спрямовані Кодекс цивільного захисту України [6], закони України «Про критичну інфраструктуру» [7], «Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання» [8].

Зокрема, Кодекс цивільного захисту України регулює відносини, пов'язані із функціонуванням єдиної державної системи цивільного захисту. До складу єдиної державної системи цивільного захисту серед іншого входять:

- функціональна підсистема Міністерства енергетики «Підсистема безпеки електроенергетичного та ядерно-промислового комплексів», що включає регіональні та місцеві структурні підрозділи підпорядкованих підприємств, установ та організацій з відповідними силами й засобами;
- функціональна підсистема Державної інспекції ядерного регулювання України «Підсистема ядерної та радіаційної безпеки».

У разі виникнення ядерної або радіаційної аварійної ситуації державного рівня до реагування залучають функціональні підсистеми центральних органів виконавчої влади, створені згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 09.01.2014 № 11 «Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту» (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ більш пізніх років) [9] та «Планом реагування на надзвичайні ситуації державного рівня», затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 14.03.2018 № 223 (зі змінами, внесеними згідно з постановою КМУ від 06.11.2019 № 916) [10].

На думку керівництва НАЕК «Енергоатом», сьогодні в умовах повномасштабних воєнних дій ситуація вимагає подальшого вдосконалення всіх систем забезпечення національної безпеки, у тому числі:

– державної системи фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання;

– єдиної державної системи цивільного захисту;

та найголовніше – ефективної взаємодії відповідних планів і заходів, передбачених цими системами, в тому числі на випадок військових дій [1].

В умовах режиму воєнного стану, НАЕК «Енергоатом» розпочато розроблення на галузевому та державному рівнях нової програми захисту та експлуатації АЕС, інших ядерних об'єктів України.

При розробці нової програми захисту та експлуатації АЕС, на нашу думку, слід врахувати досвід ЄС, щодо забезпечення національної стійкості на принципах широкої взаємодії та субсидіарності, що передбачає – реагування на надзвичайні ситуації та кризи на найнижчому серед можливих рівнів за умови належної координації на найвищому доцільному рівні.

Такий підхід, на нашу думку, має стати основою ефективної взаємодії відповідних планів і заходів, передбачених державною системою фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, єдиною державною системою цивільного захисту, національною системою захисту критичної інфраструктури як у мирний час так і на випадок військових дій.

З цією метою автор статті вважає за необхідне проаналізувати законодавство ЄС щодо підвищення рівня протиаварійної готовності як складової національної стійкості, з метою запозичення позитивного досвіду зарубіжних країн.

Особливої уваги, на нашу думку, привертає досвід Королівства Нідерландів де діє Закон «Про координацію в умовах надзвичайних ситуацій» від 03.04.1996 [11], а також Закон «Про округи безпеки» від 11.02.2010 узгоджений з міжнародними угодами у сфері прикордонних відносин із сусідніми країнами та законодавством ЄС [12].

Відповідно до названих законів, загальне управління округами безпеки здійснюють ради, що формуються з мерів муніципалітетів, які входять до округів. Глави рад округів безпеки призначаються королівським указом за поданням колегії мерів.

В округах безпеки діє окружна політична група (з числа керівників муніципалітетів та прокурора), що відповідає за антикризове управління та формування політики забезпечення безпеки. У разі виникнення надзвичайних ситуацій створюється окружна оперативна група (з числа директорів служб оперативного реагування муніципалітетів) з метою організації боротьби з наслідками стихійних лих.

На національному рівні важливим координаційним, колегіально-дорадчим органом округів безпеки є Рада безпеки, яка функціонує при Міністерстві юстиції та безпеки. При Раді безпеки функціонує єдиний багатопрофільний консультативний орган, до складу якого входять представники Ради директорів округів безпеки [13].

У Великій Британії на специфіку розбудови системи забезпечення стійкості місцевих громад до надзвичайних ситуацій впливає чинник складної структури адміністративно-політичного поділу держави, що ґрунтується на застосуванні принципу децентралізації влади та її передачі на субнаціональний рівень.

В основі функціонування мережі місцевих форумів стійкості Великої Британії закладено принцип субсидіарності, що передбачає передачу місцевим органам управління повноважень і відповідальності за антикризове управління у межах визначених територій за умови максимальної координації їх дій з боку адміністрацій вищого рівня та органів державної влади з дотриманням вимог національного законодавства.

Одночасно існує низка додаткових обставин, за яких уряд Великої Британії може втрутитись у ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій на рівні місцевих громад, зокрема, якщо надзвичайна ситуація виникла на критично-важливих загальнонаціональних об'єктах, розміщених на території місцевих громад (атомних електростанціях, газових і нафтових трубопроводах, хімічних заводах, підприємствах військово-промислового комплексу, військових базах, об'єктах космічної галузі тощо).

Керівництво та секретаріат місцевих форумів працюють на постійній основі. Одним з ключових обов'язків місцевих форумів стійкості є *підготовка загальних планів дій на випадок надзвичайної ситуації.* При цьому наголос робиться на важливості уникнення дублювання аналогічних планів у різних відомствах (організаціях) та запобіганню розробленню планів, що суперечитимуть один одному [13].

Відповідальність за цивільну безпеку та оборону Франції покладається на міжвідомчий орган при прем'єр-міністрові – Генеральний секретаріат з питань оборони та національної безпеки (*фр.* Secrétariat général de la défense et de la sécurité nationale, SGDSN).

Серед його завдань – оцінка ризиків, планування та координація дій різних міністерств. Крім того, кожне міністерство несе відповідальність у межах своєї компетенції. Окрім національного рів-

ня, територіальна система організована на трьох рівнях – це зони оборони та безпеки, департаменти та муніципалітети. Оперативні центри діють на всіх рівнях. *Зони оборони та безпеки (їх сім)* – це спеціальні територіальні одиниці, що очолюють префекти, які повинні забезпечувати посередництво між Міністерством внутрішніх справ та регіонами і департаментами. Мери муніципалітетів стають керівниками надзвичайних операцій під час криз. До їхніх обов'язків на місцевому рівні належать: мобілізація ресурсів, координація та комунікація.

Відповідальність за дії у надзвичайних ситуаціях перекладається на префекта департаменту у випадках, коли постраждав більше ніж однин муніципалітет, ресурсів постраждалого муніципалітету недостатньо або якщо муніципалітет вимагає підтримки вищого рівня адміністрації. У випадку масштабних криз керівництво переходить від департаменту до префекта зони оборони та безпеки [13].

На нашу думку, слід врахувати досвід країн ЄС, перш за все країн, в яких функціонують атомні електростанції. Проаналізувавши зони потенційного післяаварійного забруднення навколо вітчизняних та закордонних АЕС, на нашу думку, доцільно запропонувати розподіл території України на округи безпеки з урахуванням принципів економічного районування [14].

Існуючий територіальний розподіл лише по областях, що передбачений єдиною державною системою цивільного захисту, передбачає розробку планів з ліквідації наслідків аварій у кожній області. Разом з тим має бути враховано, що розташування Рівненської АЕС у безпосередній близькості до меж Волинської області вимагатиме відповідних заходів аварійної готовності Волинської області з подолання наслідків аварії, що може статись на Рівненський АЕС. Безумовно можливо скорегувати плани з сусідніми областями, але наявність комплексного перспективного плану та єдиного центру (округу безпеки) з подолання наслідків аварії або надзвичайної ситуації має перевагу, про що свідчить досвід Франції, Сполученого Королівства Великої Британії і Північної Ірландії, Королівства Нідерландів.

Автором проаналізовано зони потенційного післяаварійного забруднення навколо вітчизняних та закордонних АЕС, визначені інститутом громадського здоров'я імені О. Марзєєва а також інформаційно соціально-правовим порталом «Ракурс». У зв'язку із цим автором розроблено схему 8 округів безпеки на території України.

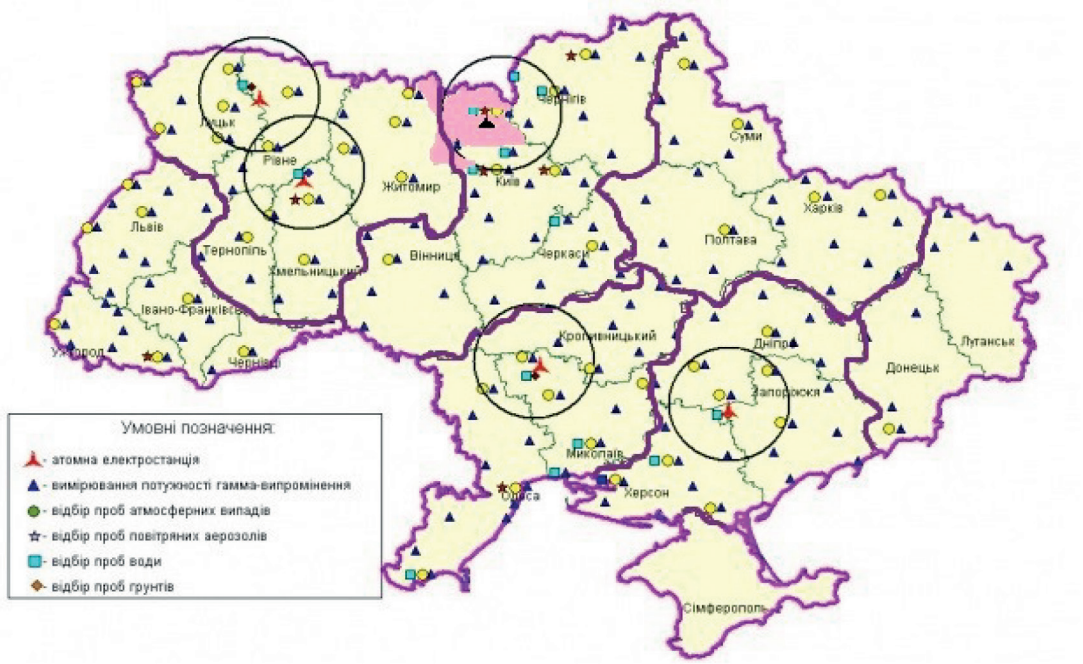

На нашу думку, доцільно запровадити 8 округів безпеки на території України, зокрема:
Округ 1. Північно -Західний: Волинська, Житомирська,
Рівненська, Хмельницька, Тернопільська області.
Округ 2. Південно -Західний: Львівська, Івано- Франківська, Закарпатська, Чернівецька області;
Округ 3. Центральний: Київська, Винницька, Чернігівська, Черкаська області;

Округ 4. Північно - Східний: Сумська, Полтавська, Харківська області;
Округ 5. Східний: Донецька, Луганська області;
Округ 6. Південно-Західний: Дніпропетровська, Запорізька, Херсонська області;
Округ 7. Південно-Східний: Одеська, Миколаївська, Кіровоградська області;
Округ 8. АР Крим.

Керівництво та секретаріат округів безпеки, на нашу думку, мають працювати на постійній основі. Одним з ключових обов'язків округів безпеки має бути *підготовка загальних планів дій на випадок надзвичайної ситуації,* планування *превентивних* заходів, що можуть сприяти уникненню або стримуванню розвитку очікуваної надзвичайної ситуації.

Зокрема, завчасно визначитись з особливостями ядерного страхування у відповідності до Закону України «Про цивільну відповідальність за ядерну шкоду та її фінансове забезпечення». Як зазначає Ю.М. Крупка національні особливості правового регулювання страхових відносин позначаються на ядерному страхуванні, надаючи йому в різних країнах певних специфічних рис [15].

Найбільш важливим для законодавчого забезпечення подолання надзвичайних ситуацій, на нашу думку, має стати розробка проекту Закону України «Про координацію *органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, громадськістю* в умовах надзвичайних ситуацій», який, перш за все, має передбачити механізм *ефективної взаємодії* органів сектору безпеки і оборони, інших державних органів, територіальних громад, бізнесу, громадянського суспільства і населення у запобіганні й реагуванні на загрози та подоланні наслідків надзвичайних ситуацій, налагодження та підтримання надійних каналів комунікації державних органів із населенням на всій території України тощо. В основу взаємодії має бути закладений принцип субсидіарності, коли кожен наступний рівень влади є допоміжним (субсидіарним) по відношенню до нижчого і вирішує тільки ті завдання, із якими він може впоратися найбільш ефективно.

Також, на нашу думку, *потрібно передбачити механізм уникнення дублювання аналогічних планів* подолання надзвичайних ситуацій у різних відомствах (організаціях) та запобігання розроблення планів, що суперечитимуть один одному.

Законопроект має більш детально виписати, в тому числі, особливості державно-приватного партнерства. При розробці Планів подолання надзвичайних ситуацій, на нашу думку, необхідно передбачити механізм залучення науково-експертних органів, таких як Національна комісія з радіаційного захисту населення України, яка є постійно діючим незалежним колегіальним науково-експертним органом, що надає консультативну підтримку органам державної влади, розробляє концепції протирадіаційного захисту та радіаційної безпеки населення України, ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи, безпеки експлуатації ядерних установок, вносить пропозиції з оновлення національного законодавства та його гармонізації з міжнародними нормами і стандартами [16], а також інших науково-експертних органів.

Висновки.

1. Україна має розвину ядерну галузь, що регулюється національним ядерним законодавством, яке в основному сформовано та постійно вдосконалюється. Використання ядерної енергії належить до найбільш потенційно небезпечних технологій.

2. Вирішення питання *ефективної взаємодії відповідних планів і заходів,* передбачених всіма системами забезпечення національної безпеки, включаючи державні системи фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, єдиної державної системи цивільного захисту набуває визначального значення як в мирний час, так і на випадок військових дій, вчинення актів ядерного тероризму та може бути досягнуто прийняттям окремого Закону «Про координацію в умовах надзвичайних ситуацій».

3. При розробці проекту Закону «Про координацію органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності, громадськістю в умовах надзвичайних ситуацій» мають бути визначені дійові механізми ефективної взаємодії владних органів всіх рівнів, територіальних громад, бізнесу, громадськості та уникнення дублювання та суперечностей при складанні Планів подолання надзвичайних ситуацій, залучення постійно діючих науково-експертних організацій.

4. При розробці нової програми захисту та експлуатації АЕС, Україною мають бути врахований досвід ЄС щодо:

– забезпечення національної стійкості на принципі широкої взаємодії та субсидіарності;
– запровадження округів безпеки на території України.

Список використаних джерел:

1. Офіційний сайт ДП «НАЕК Енергоатом» URL: https://www.energoatom.com.ua/international-cooperation.html (дата звернення 04.01.2022).
2. Похолюк Ю.П. Роль Міжнародного агентства з атомної енергії в процесі екологічного оздоровлення радіоактивно забруднених територій: Науковий вісник Ужгородського національного університету Том 2 № 74 (2022). http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/273156 (дата звернення 20.02.2023).
3. Ядерне законодавство: зб. нормативно-правов. У 2 т. Т. 2. К.: Вид. дім «Ін Юре»,1999. 440 с.
4. Балюк, Г.І., Шомпол, О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. Адміністративне право і процес. 2015. № 2 (12). 142–158 с. URL: https://goo.gl/MwIomb (дата звернення 01.03.2023).
5. Резнікова О.О. Національна стійкість в умовах мінливого безпекового середовища: монографія. Київ: НІСД, 2022. 456 с.
6. Кодекс цивільного захисту: Закон України від 2 жовтня 2012 р. № 5403-VI / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 5403- 12 #Text (дата звернення 20.01.2023).
7. Про критичну інфраструктуру: Закон України від 16 листопада 2021 р. № 1882-IX. Верховна Рада України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-21#Text (дата звернення 25.01.2023).
8. Про фізичний захист ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання: Закон України від 19 жовтня 2000 р. № 2064-III. Верховна Рада України. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2064- 2000#Text (дата звернення 30.01.2023).
9. Про затвердження Положення про єдину державну систему цивільного захисту: Постанова Кабінету Міністрів України від 9 січня 2014 р. № 11. Кабінет Міністрів України. URL: www.kmu.gov.ua › npas (дата звернення 02.02.2023).
10. Про затвердження Плану реагування на надзвичайні ситуації державного рівня: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 березня 2018 р. № 223 / Кабінет Міністрів України. URL: www.kmu.gov.ua › npas (дата звернення 01.02.2023).
11. Закон Королівства Нідерландів «Про координацію в умовах надзвичайних ситуацій» Coördinatiewet uitzonderingstoestanden. 03.04.1996. URL: https://wetten.overheid.nl/BWBR0007981/2018-01-01
12. Закон Королівства Нідерландів «Про округи безпеки» Wet veiligheidsregio's. 11.02.2010. URL:https://wetten.overheid.nl/ BWBR0027466/2019-01-01
13. Організація системи забезпечення національної стійкості на регіональному і місцевому рівнях: аналіт. доп. [Резнікова О.О., Войтовський К.Є. Лепіхов А.В.]; за заг. ред. О.О. Резнікової. Київ: НІСД, 2021. 140 с.
14. Економічна енциклопедія: У трьох томах. Т. 1. / Редкол.: С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. К.: Видавничий центр "Академія", 2000. 864 с.
15. Крупка Ю.М. Правове регулювання ядерного страхування (міжнародний аспект). Університетські наукові записки. 2005. № 1–2(13–14). С. 166.
16. Постанова Верховної Ради України «Про затвердження Положення про Національну комісію з радіаційного захисту населення України» від 6 жовтня 2009 року N 1630-VI. Офіц. вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 426- 2009 #Text (дата звернення 14.01.2023).

РОЗДІЛ 7. АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.5

ЕЛЕКТРОННЕ УРЯДУВАННЯ В ПУБЛІЧНОМУ АДМІНІСТРУВАННІ

Борисенко В.Д.,
аспірант кафедри права та правоохоронної діяльності
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка
https://orcid.org/0000-0002-3122-1709
vladislav7932@gmail.com

Борисенко В.Д. Електронне урядування в публічному адмініструванні.

Стаття присвячена дослідженню електронного урядування в публічному адмініструванні.

В статті з'ясовано сутність інформаційно-комунікаційних технологій у процесі розвитку публічного управління. Звертається увага на те, що завдяки інформаційним технологіям відбувся перехід до нової форми організації діяльності органів публічної влади, а також якісно нового рівня оперативності та зручності отримання організаціями та громадянами публічних послуг.

Зазначено, що важлива роль у цьому аспекті відводиться електронному урядуванню як новій формі комунікації громадян із владою.

Розглянуто підходи до визначення поняття «електронне урядування». За результатами розгляду виділено два підходи до визначення даного поняття: вузький та широкий. Зазначається, що автори вузького підходу наголошують на можливості альтернативного способу надання державних послуг в електронній формі. Вони припускають, що електронне урядування може бути синонімом цифрового адміністрування, онлайн-адміністрування або в певному контексті трансформаційного адміністрування, яке фокусується на використанні Інтернет-технологій як платформи для обміну інформацією, надання послуг і взаємодії з громадянами, підприємствами тощо. За широкого підходу ідея електронного урядування полягає у взаємодії з громадянами та бізнесом через Інтернет та інші інформаційні системи.

Визначено основні елементи взаємодії електронного урядування з державою і суспільством, державою та представниками бізнесу, та органами влади. Вказано, що електронне урядування розглядають не лише як спосіб підвищення ефективності публічного управління та адміністрування, а й як головний елемент нової моделі демократії в інформаційному суспільстві.

Було звернуто увагу на те, що перехід до електронного урядування означає реформування всіх форм діяльності органів державного управління, зміну їх структури, завдань і функцій. Успіх цього переходу залежить від правильно обраної стратегії і тактики, координації та ефективної взаємодії всіх суб'єктів цього процесу, а саме: законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, бізнесу та суспільства.

Запропоновано внести зміни в законодавче визначення поняття «електронне урядування», викладене в Концепції розвитку електронного урядування в Україні № 649-р від 20 вересня 2017 року та замінити словосполучення «державне управління» терміном «публічне управління».

Ключові слова: електронне урядування, інформація, інформаційні технології, інформаційне суспільство, публічне адміністрування, публічна влада.

Borysenko V.D. Electronic government in public administration.

The article is devoted to the study of electronic governance in public administration.

The article clarifies the essence of information and communication technologies in the process of development of public administration. Attention is drawn to the fact that, thanks to information technologies,

there has been a transition to a new form of organization of the activities of public authorities, as well as a qualitatively new level of efficiency and ease of obtaining public services by organizations and citizens.

It is noted that an important role in this aspect is given to electronic governance as a new form of communication between citizens and the authorities.

Approaches to defining the concept of "electronic governance" are considered. Based on the results of the review, two approaches to the definition of this concept were identified: narrow and broad. It is noted that the authors of the narrow approach emphasize the possibility of an alternative way of providing public services in electronic form. They suggest that e-government can be synonymous with digital administration, online administration or, in a certain context, transformational administration, which focuses on the use of Internet technologies as a platform for exchanging information, providing services and interacting with citizens, businesses, etc. In a broad approach, the idea of e-government is to interact with citizens and businesses through the Internet and other information systems.

The main elements of the interaction of electronic governance with the state and society, the state and representatives of business, and authorities are defined. It is indicated that e-governance is considered not only as a way of increasing the efficiency of public management and administration, but also as the main element of a new model of democracy in the information society.

Attention was drawn to the fact that the transition to electronic governance means reforming all forms of activity of state administration bodies, changing their structure, tasks and functions. The success of this transition depends on the correctly chosen strategy and tactics, coordination and effective interaction of all subjects of this process, namely: legislative, executive and judicial branches of government, business and society.

It is proposed to make changes to the legal definition of the concept of "e-government" set out in the Concept of the Development of Electronic Government in Ukraine No. 649 dated September 20, 2017 and to replace the phrase "state administration" with the term "public administration".

Keywords: e-government, information, information technologies, information society, public administration, public authority.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство називають інформаційним. Активний розвиток комп'ютерних і комунікаційних технологій дозволив збирати, зберігати, обробляти та передавати інформацію в таких обсягах та з такою оперативністю, які раніше були неможливі.

Завдяки новим інформаційно-комунікаційним технологіям виробнича та невиробнича діяльність людини безмежно розширюються завдяки залученню досвіду, знань та духовних цінностей створених світовою цивілізацією. Як наслідок, розвиток новітніх інформаційних технологій та загальна комп'ютеризація суспільства призвели до того, що для України, як і для будь-якої держави, важливим фактором розвитку стало створення ефективної системи публічного управління, яка сприяє становленню держави як правової та європейської країни з демократією, політичною та соціальною стабільністю, виробленням оптимального механізму функціонування публічної влади на основі адаптації до сучасних умов, розвитку ринкової економіки, демократичних змін у суспільстві та взаємодії з громадськістю. Завдяки використанню інформаційних технологій особливої актуальності у сфері публічного адміністрування набуло електронне урядування як невід'ємна частина сучасного демократичного суспільства та ефективної публічної діяльності.

Стан опрацювання цієї проблематики. Сферу публічного адміністрування та її основні детермінанти у галузі адміністративного права досліджували такі провідні вітчизняні та зарубіжні вчені, як: В.Б. Авер'янов, Д.М. Бахрах, М.В. Бевзенко, Ю.П. Битяк, В.Р. Біла, В.В. Галунько, О.О. Губанов, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, І.В. Клименко, К.О. Линьов, Р.С. Мельник, С.В. Пєтков, Д.В. Приймаченко, Г.Г. Почепцов, В.П. Тимощук, О.Б. Шевчук тощо. Особливе джерелознавче значення для впровадження сучасних інформаційних технологій у процеси державного управління мають праці таких науковців як: Г.В. Атаманчука, В.В. Баштанника, Л.П. Горбата, М.О. Горячковської, О.І. Громико, Я.В. Журавель, Г.В. Подзігун, К.К. Романюк, Н.С. Ручинської, А.І. Семенченко та ін. Вивченням теоретичних та практичних питань розвитку електронного урядування у своїх роботах висвітлювали В. Брижко, Ю. Базанова, О. Григор'єва, Т. Джига, О. Ємельяненко, В. Недбай, О. Литвиненко, С. Чукут та ін.

Метою статті є дослідження електронного урядування в публічному адмініструванні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна епоха позначена процесами глобалізації до яких насамперед належить інформаційна сфера. Вислів Уїнстона Черчіля «Хто володіє інформацією,

той володіє світом» набув реального значення у зв'язку із впровадженням нових інформаційних технологій. Крім того, нові інформаційні технології відкрили нове комунікаційне середовище для людей, бізнесу та урядових організацій, надаючи більше можливостей для спілкування та отримання інформації абсолютно по-новому. Слід визнати, що інформаційні технології зробили можливим поширювати та отримувати урядову інформацію та послуги в доступний спосіб. Таким чином відбувся перехід до нової форми організації діяльності органів публічної влади, а також якісно нового рівня оперативності та зручності отримання організаціями та громадянами публічних послуг та інформації про результати діяльності органів влади.

Важлива роль у цьому аспекті відводиться електронному урядуванню як новій формі комунікації громадян із владою. В першу чергу вважаємо за необхідне визначити саме поняття «електронне урядування».

Аналіз наукової літератури дав змогу узагальнити визначення електронного урядування, дані українськими науковцями та звести їх до двох підходів: вузького та широкого. Так, за вузьким підходом електронне урядування є одним із засобів або інструментів, які допомагають отримувати необхідну інформацію, послуги та здійснювати комунікацію між громадськістю та владою.

Даючи визначення електронного урядування, ряд авторів наголошують на можливості альтернативного способу надання державних послуг в електронній формі. Відповідно до цього підходу, електронне урядування може бути синонімом цифрового адміністрування, онлайн-адміністрування або в певному контексті трансформаційного адмініструвння, яке фокусується на використанні Інтернет-технологій як платформи для обміну інформацією, надання послуг і взаємодії з громадянами, підприємствами тощо. Таким чином, електронне урядування – це електронне надання урядової інформації та послуг 24 години на добу, сім днів на тиждень [2, с. 3].

Широкий підхід розглядає електронне урядування з точки зору ефективної взаємодії органів влади та суспільства з використанням інформаційно-комунікаційних технологій та надання якісних державних послуг. Під електронним урядуванням розуміється трансформація внутрішніх і зовнішніх взаємовідносин у системі публічного управління, яка забезпечується за рахунок впровадження технологій, інформації та комунікації з метою оптимізації управлінських процедур, процесів надання публічних послуг та забезпечення прав громадян. Це означає, що ідея електронного урядування полягає у взаємодії з громадянами та бізнесом через Інтернет та інші інформаційні система [4, с. 47].

Таким чином, електронне урядування включає в себе три важливі елементи взаємодії: держава і суспільство, держава та представники бізнесу, та органи влади. Водночас громадяни отримують швидкий доступ до публічної інформації, якісніше та оперативніше адміністративні послуги та мають можливість впливати на прийняття та виконання важливих державних рішень. Бізнес отримує пільги та швидкий доступ до органів державної влади, що у свою чергу допоможе бізнесу більш результативно співпрацювати з владою. Органи державної влади отримують можливість регламентувати свою діяльність, швидше вирішувати певні завдання, покращити умови надання публічних послуг, тобто без величезних черг. Також бути відкритими та прозорими, чуткими та гнучкими до потреб громадян та бізнесу. Тому, перехід до електронного урядування означає реформування всіх форм діяльності органів державного управління, зміну їх структури, завдань і функцій. Успіх цього переходу залежить від правильно обраної стратегії і тактики, координації та ефективної взаємодії всіх суб'єктів цього процесу, а саме: законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, бізнесу та суспільства. Електронне урядування забезпечує прозорість функціонування державного апарату, усуває залежність особи від примхи чиновника, а отже, виключає корупцію [8, с. 104].

Зауважимо, що більшість дослідників трактують електронне урядування не лише як спосіб підвищення ефективності публічного управління та адміністрування, а й як головний елемент нової моделі демократії в інформаційному суспільстві. Оскільки технології електронного урядування створюють умови для ефективного залучення громадян та громадських організацій до процесів формування та реалізації публічної політики [9, с. 100].

Так, І.С. Куспляк зазначає, що електронне урядування є інструментом розвитку демократії та вважається реальним шляхом розвитку демократичних процесів у суспільстві, що знайшло своє відображення в появі терміну «електронна демократія». Можливості Інтернету та його інформаційної структури в даній галузі практично невичерпні: починаючи від інформування населення про різноманітні події, кандидатів на посади, розповсюдження інформації про партії, закінчуючи участю громадян в електронних політичних форумах, електронних виборах тощо [3, с. 396].

На думку авторів монографії «Електронне урядування: конституційно-правове дослідження», електронне урядування слід розуміти ширше ніж надання електронних послуг технічними засобами, оскільки адміністрування значно розширило сферу його застосування включивши до нього всіх зацікавлених суб'єктів та участь в управлінні. Вони вважають, що електронне урядування є ефективним інструментом для досягнення кращого управління. Тому з часом національні уряди пропонують цілий спектр нових інформаційно-комунікаційних технологій для трансформації влади на основі демократії, інклюзивності та показують високі результати діяльності [7, с 30].

Що стосується законодавчого визначення поняття «електронне урядування», то в Концепції розвитку електронного урядування в Україні, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України № 649-р від 20.09.2017 року, електронне урядування визначено як форму організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян [6].

Водночас, М.С. Міхровська звертає увагу на те, що з наближенням законодавства України до європейського, у науці адміністративного права все частіше вживається термін «публічне управління» [5, с. 301], оскільки, як підкреслює відомий адміністративіст В.Б. Авер'янов, «...слід утверджувати думку, про те, що в кінцевому підсумку раціоналізаційні аспекти державного управління повинні бути підпорядковані аспектам його демократизації та гуманізації [1, с. 25]». Тому, М.С. Міхровська вважає, що необхідно відійти від концепції застарілого «державного управління» на користь сучасної «сервісно-спрямованої системи публічного управління», яка домінує в європейських країнах. І хоча в науковій літературі термін «публічне управління» часто перекладається як «державне управління», проте поняття публічне управління не тотожне поняттю державного управління, воно має значно ширший обсяг, іншу мету та засоби здійснення [5, с. 301].

Вважаємо, що позиція Кабінету Міністрів України, викладена в Концепції розвитку електронного урядування в Україні № 649-р від 20 вересня 2017 року, є найбільш вдалою з усіх наведених визначень електронного урядування. Проте, враховуючи позицію М.С. Міхровської, пропонуємо замінити словосполучення «державне управління» терміном «публічне управління».

Отже, електронне урядування можна визначити як форму організації публічного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Водночас, за словами Р. Юсіфбейлі, численні визначення поняття «електронне урядування» мають одну спільну рису – вони підкреслюють активну роль держави в реалізації концепції електронного урядування як ініціатора, інструмента реалізації, координатора та ключового учасника адміністративних, службових, демократичних та управлінських процесів [9, с. 100].

Таким чином, впровадження електронного урядування у сферу публічного адміністрування полягає у створенні якісно нових форм організації діяльності органів публічної влади шляхом залучення громадськості до участі в управлінні державними справами з використанням мережі Інтернет та забезпеченням взаємодії з громадянами шляхом надання доступу до державних інформаційних ресурсів та можливості отримувати публічні послуги в електронному вигляді.

Висновки. Зростаюча роль інформаційних технологій є одним із домінуючих факторів сучасного розвитку держави та всього суспільства, який суттєво впливає на стан соціальної системи та розвиток її інститутів. Вплив держави на науково-технічний прогрес є чинником, який безпосередньо формує такі явища сучасності, як глобальне та національне інформаційне суспільство, які в свою чергу впливають на саму державу та діяльність суб'єктів публічного адміністрування. Стрімкий розвиток інформаційних технологій призвів до впровадження в діяльність органів публічної влади електронного урядування як невід'ємного елементу взаємодії органів публічного управління з громадськістю.

Активне впровадження сучасних інформаційних технологій в усі сфери суспільного життя та в діяльність органів публічного управління є одним із пріоритетних напрямів державної політики. Електронне урядування, впроваджене в державне управління, трансформує його, створюючи нову модель державного управління, яка докорінно змінює відносини між громадянами та владою, забезпечуючи передусім партнерські відносини, забезпечуючи чесність, прозорість і контроль влади. Завдяки збільшенню процесів обміну інформацією та розвитку інформаційних технологій змінюються принципи, методи і форми управлінського впливу владних структур в інформаційно-комунікаційному просторі на всі системи публічних відносин.

Список використаних джерел:

1. Авер'янов В.Б. Адміністративна реформа і правова наука. *Право України.* 2002. № 3. С. 20–27.
2. Жекало Г.І., Заяць М.Я., Вакун О.В. Сутність та зміст електронного урядування: концептуальний вимір. *Електронне «Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2020. С. 1–6.
3. Куспляк І. Основні теоретичні підходи до поняття «електронне урядування»: порівняльний аналіз. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), Л.І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 40. С. 391–400.
4. Куспляк І.С. Електронне урядування як інструмент формування прозорої та відкритої політичної влади: дис…. канд. політ. наук: 23.00.02 / Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського». Одеса, 2012. 204 с.
5. Міхровська М.С. Публічна адміністрація, державне управління та електронне урядування: особливості взаємозв'язку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. Випуск 69. 2022. С. 299–303.
6. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-%D1%80?find=1&text=%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D0%B5+%D1%83%D1%80%D1%8F%D0%B4%D1%83%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F#Text (дата звернення: 22.03.2023).
7. Романчук О.З.., Бисага Ю.М., Берч В.В., Нечипорук Г.Ю., Чечерський В.І. Електронне урядування: конституційно-правове дослідження: Монографія. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 196 с.
8. Сопілко І.М., Сай Р.Є. Електронне урядування, як елемент електронної демократії в Україні. *Юридичний вісник*. 2020. № 2 (55). С. 102–107.
9. Юсіфбейлі Р. Електронне урядування в публічному управлінні та адмініструванні сучасної України. *Публічне управління і адміністрування в Україні.* 2020. Випуск 20. С. 99–102.

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.6

ПОНЯТТЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФОРМИ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА

Грищук А.Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права
Львівського державного університету внутрішніх справ,
https://orcid.org/0000-0001-6289-6656

Лепіш Н.Я.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Інституту права
Львівського державного університету внутрішніх справ,
https://orcid.org/0000-0002-5754-3511

Грищук А.Б., Лепіш Н.Я. Поняття процесуальної форми адміністративного судочинства.
У статті розглянуто з позиції теорії держави і права та адміністративного права поняття процесуальної форми адміністративного судочинства у контексті чинного законодавства та наукових поглядів на зазначену проблеми в країнах Європейського Союзу. Методологічною основою служать загальнонаукові та спеціальні методи – порівняльного правознавства, формально-логічний, історичний, системно-структурний. Головним елементом судочинства є процесуальні форми в межах яких розглядаються справи, підсудні цій формі судочинства. Поняття «процесуальна форма» ще не має в юридичній науці чіткого змістовного наповнення. Зазначено, з позиції історичних аспектів науково-теоретичного розуміння процесуальної форми та еволюції законодавчих підходів до її диференціації, процесуальну форму судочинства розглядають як встановлений процесуальним законом порядок розгляду та вирішення справ. Розгляд питання зумовлено різними підходами до розуміння поняття «процесуальна форма», та переліком справ, які відповідно до законодавства підлягають розгляду в адміністративному провадженні щодо сутності, особливості та завдань адміністративного судочинства. Проаналізовано особливості процесуальних форм судочинства в адміністративному процесі, їх специфіка в залежності від категорій адміністративно-правових спорів, що витікають з публічних правових відносин між владними та не владними суб'єктами у порівнянні з процесуальними формами в цивільному процесуальному праві та господарському процесуальному праві. Процесуальну форму адміністративного судочинства характеризує правотворчій процес, зумовлений волею законодавця та рішенням суду, спрямований на застосування при вирішенні публічно-правового спору процесуальної процедури, відмінної від загальної, яка має специфічні риси, породжені категорією справи, складністю та суб'єктом звернення. Вказано на необхідність подальшого розвитку теоретико-правових засад категорії «адміністративно-процесуальна форма» адміністративного судочинства, що сприятиме удосконаленню провадження у справах, що виникають із публічних правовідносин.

Ключові слова: адміністративний процес, господарський процес, цивільний процес, публічні правові відносини, адміністративна справа, суб'єкти владних повноважень, не владні суб'єкти.

Hryshchuk A.B. Lepish N.Ya. Concept of procedural form of administrative justice.
The article examines from the standpoint of the theory of state and law and administrative law, the concept of the procedural form of administrative proceedings in the context of current legislation and scientific views on the mentioned problems in the countries of the European Union. The methodological basis is general scientific and special methods - comparative jurisprudence, formal-logical, historical, systemic-structural. The main element of judicial proceedings are the procedural forms within which cases subject to this form of judicial proceedings are considered. The concept of «procedural form» does

not yet have a clear content in legal science. It noted that, from the standpoint of historical aspects of the scientific-theoretical understanding of the procedural form and the evolution of legislative approaches to its differentiation, the procedural form of judicial proceedings considered as the order of consideration and resolution of cases established by the procedural law. Consideration of the issue determined by different approaches to the understanding of the concept of "procedural form" and the list of cases that, according to the legislation, are subject to consideration in administrative proceedings regarding the essence, features and tasks of administrative proceedings. The peculiarities of the procedural forms of judicial proceedings in the administrative process, their specificity depending on the categories of administrative-legal disputes arising from public legal relations between powerful and non-powerful subjects in comparison with procedural forms in civil procedural law and economic procedural law are analyzed. The procedural form of administrative proceedings is characterized by a law-making process determined by the will of the legislator and a court decision, aimed at the application of a procedural procedure, different from the general one, which has specific features generated by the category of the case, the complexity and the subject of the appeal, in the resolution of a public legal dispute. The need for further development of the theoretical and legal foundations of the category «administrative-procedural form» of administrative proceedings is indicated, which will contribute to the improvement of proceedings in cases arising from public legal relations.

Keywords: administrative process, economic process, civil process, public legal relations, administrative case, subjects of power, non-power subjects.

Постановка проблеми. Одним із завдань визначених Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки є підвищення якості правосуддя, повноцінне забезпечення правового захисту суб'єктивних публічних прав громадян і законних інтересів юридичних осіб [1]. Важливим правовим інститутом, що захищає порушені органами виконавчої влади прав і свободи людини та громадянина, є адміністративне судочинство. Адміністративне судочинство нерозривно пов'язане із змістом та принципами правової держави. Система правової держави та її функціонування забезпечується належним чином організованою судовою владою із власними матеріальними та процесуальними правовими атрибутами. У юридичної науці склалася певною мірою суперечлива теорія адміністративного процесу; колізійним є адміністративно-процесуальне законодавство.

Адміністративний судовий процес отримав спеціальне адміністративно-процесуальне регулювання, що відповідає специфіці адміністративно-спірних відносин та особливому механізму правового врегулювання. Формування самостійного кодифікованого акта у сфері адміністративного судочинства та виявлення предмета регулювання – порядок захисту в адміністративних судах прав, свобод та охоронюваних законом інтересів фізичних і юридичних осіб від неправомірних рішень та дій (бездіяльності) наділених владою суб'єктів публічного права сформувало адміністративно-процесуальну форму судочинства. Адміністративно-процесуальне право, незважаючи на значний рівень наукового дослідження відповідних процесуальних інститутів та норм, вимагає пильної уваги не лише вчених у галузі адміністративного права, а й представників інших галузевих правових наук.

Стан опрацювання проблематики. Питання процесуальної форми адміністративного судочинства розкривались у працях вчених: В.Б. Авер'янова, М.Р. Аракеляна, О.М. Бандурки, Я.О. Берназюка, В.М. Бевзенка, В.Л. Грохольського, А.В. Денисової, В.М. Коваліва, А.М. Колодія, А.Т. Комзюка, М.В. Корнієнка, О.І. Корчинського, Р.О. Куйбіди, Є.В. Курінного, А.М. Кучука, В.Г. Перепелюка, С.М. Перепьолкіна, С.П. Погребняка, С.В. Потапенка, О.П. Рябченко та інших. Необхідність підвищення ефективності адміністративного судочинства з урахуванням практика Європейського суду з прав людини ставить питання про проведення теоретико-правових досліджень адміністративно-процесуальної форми адміністративного судочинства.

Метою статті є дослідження поняття процесуальної форми адміністративного судочинства.

Виклад основного матеріалу. Поняття процесуальної форми у літературі приділяється значної уваги. Найбільш поширеною є позиція, за якою під процесуальною формою розуміється порядок здійснення правосуддя. Поняття процесуальної форми нерозривно пов'язані з поняттям процесуального права. Про наявність процесуальної форми можна говорити про виділення у системі права відповідної галузі процесуального права.

На відміну від багатьох країн Європейського Союзу в Україні донедавна був відсутній спеціальний закон, присвячений порядку розгляду та вирішення судами справ, що виникають із публічних правовідносин. Процесуальна теорія має пояснювати об'єктивну правову реальність. Такою реальністю

є чинне право та правові відносини визначені прийнятим у 2005 році Кодексом адміністративного судочинства України (далі – КАС України) [2].

Предмет права адміністративного судочинства не відрізняється від предмета цивільного процесуального права, оскільки перейменування справ неспроможне скласти новий предмет галузі права. Йдеться про справи, відмінні у характері матеріальних правовідносин. Зумовлені цим відмінності процесу розгляду справ мають об'єктивний характер. Вони існували та визнавалися вченими до прийняття КАС України.

За твердженнями теоретиків права, є два основних критерії виділення галузі права: предмет і метод правового регулювання. Предмет правового регулювання сприймається як сукупність суспільних відносин.

Право адміністративного судочинства має самостійний предмет правового регулювання, який становлять суспільні відносини, що виникають у зв'язку з розглядом судами адміністративних справ. Завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. (ч. 1 ст. 2 «Завдання та основні засади адміністративного судочинства» КАС України).

У межах адміністративного судочинства розглядаються та вирішуються спори фізичних і юридичних осіб з органами публічної влади. Найменування таких спорів – адміністративні справи, які можна розуміти в широкому сенсі, що включає також справи про адміністративні правопорушення [3, с. 32].

Адміністративна справа – переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір (п. 1 ч. 1 ст. 4 КАС України). Під адміністративними справами розуміються відносини, які виникають з публічних правовідносин. Про суттєві ознаки даних правовідносин можна сказати, що незважаючи на різні точки зору щодо ознак, які виділяються в науковій літературі, є дві [4–6].

Перша ознака. Обов'язкова участь у зазначених правовідносинах осіб, наділених публічними повноваженнями, суб'єктів, наділених передбаченими правом правами та обов'язками вчиняти дії, приймати рішення, які мають обов'язковий характер для конкретних адресатів таких дій, для невизначеного кола осіб.

Заслуговують на увагу судження В.Б. Авер'янова про те, що владний характер не є необхідною ознакою публічних правовідносин [7, с. 394]. Можна припустити, що обов'язковість вчинених дій, прийнятих рішень, а не наявність в однієї сторони конкретних правовідносин лише прав, а в іншої – лише обов'язків свідчить про те, що навіть публічні правовідносини горизонтального характеру, в яких у суб'єкта публічних повноважень є лише обов'язки, а у фізичної та юридичної особи є лише права, носять владний характер.

Якщо орган влади чи інша особа, наділена публічними повноваженнями, реалізує такі повноваження десь за межами спірних матеріальних правовідносин (наприклад, правовідносини з розгляду звернення громадянина на підставі Закону України «Про звернення громадян»), виникає питання чому такі повноваження повинні впливати на характеристику правовідносин [8].

На відміну від приватних правовідносин у публічних правовідносинах без дій, рішень публічного суб'єкта не можна обійтися, не вступаючи у правовідносини з ним, а вступивши у правовідносини з іншим суб'єктом, у фізичної та юридичної особи за певних обставин немає вибору у колі суб'єктів, із якими можна вступити у правовідносини (суб'єкти, діями, рішеннями яких можна задовольнити відповідний інтерес). На владний характер публічних правовідносин досить чітко вказано у КАС України.

Друга ознака публічних правовідносин полягає у поданні особами, наділеними публічними повноваженнями, у межах відповідних правовідносин саме публічних інтересів, маючи на увазі те, що поняття публічних інтересів (інтересів суспільства, невизначеного кола осіб) не тотожне поняттям державних, регіональних і місцевих інтересів і інтересів відомств.

Прикладне значення для розмежування предметів правового регулювання КАС України та Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України) має вироблений теорією розподіл галузей права на приватні та публічні, що значно полегшує роботу практиків з кваліфікації конкретних матеріальних правовідносин як приватноправових чи публічно-правових [9].

Предметом судового захисту у справах, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства, завжди виступають суб'єктивні публічні права, свободи, законні інтереси фізичних та юридичних осіб, адміністративно-територіальних утворень та публічні інтереси невизначеного кола осіб і суспільства.

Полеміка з приводу поняття інтересу у праві має філософсько-правовий характер. На рівні прикладної юридичної теорії за межами політики, філософії, соціології права на перший план, виходять суб'єктивні права, обов'язки, повноваження, а не інтереси. Переважна кількість інтересів, що залучаються до правової сфери, у прикладних юридичних теоріях розглядаються через призму прав, обов'язків, повноважень мають конкретний юридичний зміст.

У більшості випадків це виправдано, оскільки багато галузевих досліджень орієнтовані на вирішення конкретних проблем правозастосовчої практики. Складно виявити у поточному правовому регулюванні інтереси, які визнаються правом, але не опосередковані юридичними правами, обов'язками та повноваженнями. Стосовно фізичних та юридичних осіб вони позначаються з використанням терміну «законні інтереси».

У випадках, коли йдеться не про захист законних інтересів, а про захист суб'єктивних прав, що обумовлені інтересом і не складають зміст таких прав, можуть вивчатися юристами як передумови виникнення, реалізації, захисту суб'єктивних прав, а також як мета їх реалізації.

Праву адміністративного судочинства притаманний такий самий метод правового регулювання, як господарського процесуального права, цивільного процесуального права – імперативно-диспозитивний. Однак імперативні засади виявляються набагато ширше, ніж у цивільному процесуальному та господарському процесуальному праві. Суд має ширші повноваження щодо самостійного збирання доказів, вжиття заходів забезпечення позову та застосування заходів процесуального примусу, він меншою мірою пов'язаний змістом позовної заяви, апеляційної, касаційної скарги.

У минулому навіть наявність однакового методу правового регулювання не завадило визнанню багатьма вченими господарського процесуального права як самостійної галузі права. Було б дивним, якби відповідний аргумент набув вирішального значення для обґрунтування самостійності права адміністративного судочинства, що має набагато більше відмінностей у предметі правового регулювання з цивільним процесуальним правом, ніж виявляються при порівнянні предметів правового регулювання цивільного процесуального права та господарського процесуального права.

Метод правового регулювання права адміністративного судочинства міг би заслуговувати на окрему увагу у межах самостійного теоретичного дослідження. Єдність предмета та методу характеризує не всі галузі права. Виникають нові галузі, які відокремлюються предметом, а метод регулювання для відповідних відносин може вироблятися, може бути змішаним чи взагалі не мати чіткого змісту.

Окремі риси методу в деяких галузях можуть збігатися або низка галузей може мати ідентичний метод. Правові принципи, висловлюючи інтелектуально-вольовий зміст галузі, водночас стають носіями якісного своєрідного методу та механізму регулювання, вирішальними концентрованими показниками юридичних особливостей галузі.

Процесуальна форма діяльності суду при розгляді та вирішенні адміністративно-правових спорів ґрунтується на принципі активності суду при обмеженій змагальності сторін, який проявляється при здійсненні таких повноважень суду, як зміна предмета чи основи позову в інтересах фізичної або юридичної особи, витребування необхідних доказів на всіх стадіях адміністративного судочинства, починаючи з моменту порушення справи і до виходу суду у дорадчу кімнату, контролю за розпорядчими діями сторін, забезпечення проведення примирних процедур, прийняття примусових заходів стосовно учасників процесу і інших осіб, зокрема обмеження виступів, зобов'язання про явку, примусовий привід, винесення окремих ухвал [10, с. 159].

Принцип здійснення правосуддя лише господарським судом є принципом окремого інституту господарського процесуального права (інституту компетенції господарських судів), а не галузі права загалом. Принципи доступності правосуддя та права бути почутим (вислуханим), якщо їх виділяти, притаманні не лише господарському судочинству, а й цивільному та адміністративному судочинству.

Другий випливає з положень Конвенції про захист прав і свобод людини 1950 року [11]. У країнах Європейського Союзу поширюється не лише на весь судовий процес, а й на адміністративні процедури. Текст Господарського процесуального кодексу України не містить формулювань принципів права, які суттєво відрізняються від формулювань ЦПК України [12].

КАС України передбачає сформульований у законі, що має суттєве значення для характеристики адміністративного судочинства принцип, який відсутній у цивільному процесуальному праві. Йдеться про принцип змагальності та рівноправності сторін адміністративного судочинства за активної ролі суду.

Є всі підстави стверджувати, що у праві адміністративного судочинства є основний правовий інститут цієї галузі права, тобто комплекс нормативних розпоряджень, присвячених визначенню предмета галузі (ст. 1 КАС України), її завданням і принципам (ст. 2 КАС України),

Висновки. З практичної погляду питання щодо самостійності права адміністративного судочинства немає. У судовій практиці його давно вирішено позитивно. Проте розташування нормативно-правового матеріалу, віднесення галузі права, не має вирішального значення для головного, що має цікавити юристів, – захисту прав фізичних і юридичних осіб.

У законодавстві держав, що спираються на англійську правову традицію, правила, що регулюють захист прав і законних інтересі що обумовлені публічними правовідносинами, перебувають у нормативних актах, присвячених цивільному судочинству.

Вибір юридико-технічної моделі залежить від рішення законодавця і такий вибір не визначає якість правосуддя у справах про спір не владного та владного суб'єкта в публічних правовідносинах. Ефективність судового захисту прав фізичних і юридичних осіб залежить від змісту нормативно-правового матеріалу, а не його розташування.

При характеристиці права не можна ігнорувати правову реальність, зокрема, Кодекс адміністративного судочинства України, який має самостійний предмет правового регулювання та будує регулювання на основі принципів, які відсутні в інших галузях процесуального права. Це дає вагомі підстави стверджувати, що сформувалася самостійна галузь процесуального права – право адміністративного судочинства, відповідно самостійна процесуальна форма адміністративного судочинства.

Список використаних джерел:

1. Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021-2023 роки: Указ Президента України від 11.06.2021 р. № 231/2021. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/231/2021#Text.
2. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2747-15.
3. Ковалів М.В., Єсімов С.С. Адміністративне судочинство як форма здійснення судової влади. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2017. № 18. С. 31–35.
4. Миколенко О.І. Процесуальна форма в адміністративному судочинстві та проблеми законотворчості в Україні. *Правова держава*. 2018 № 29. с. 50–57.
5. Черникова А.О. Диференціація процесуальної форми адміністративного судочинства України: від історії до сучасного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 6. С. 306–309.
6. Куйбіда А.А. Форми адміністративного судочинства. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: право.* 2022. Том 2 № 73. С. 43–50.
7. Адміністративне право України. Академічний курс: підручник: У двох томах: Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). Київ: Видавництво «Юридична думка», 2004. 584 с.
8. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/393/96-%D0%B2%D1%80.
9. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1618-15.
10. Ковалів М.В., Єсімов С.С. Правова природа суду першої інстанції, що здійснює правосуддя в адміністративному судочинстві. *Наукові записки Львівського університету бізнесу і права.* 2020. № 27. С. 155–160.
11. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
12. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1789-XII. URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/1798-12.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ РІШЕНЬ, ДІЙ ТА БЕЗДІЯЛЬНОСТІ МИТНИХ ОРГАНІВ: ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Дрофіч О.Ю.,
здобувач кафедри адміністративного,
кримінального права і процесу Інституту права
Заклад вищої освіти
«Міжнародний університет бізнесу і права»
https://orcid.org/0000-0003-1339-3491

Дрофіч О.Ю. Адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів: проблеми та перспективи.

Спираючись на результати дослідження процедури адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митниці за законодавством України, автор зазначає, що її найбільш прогресивні аспекти відображені в положеннях митного законодавства, які: 1) дозволяють подання скарги до митного органу вищого рівня в електронному вигляді; 2) надати можливість брати участь у його розгляді в режимі відеоконференції; 3) оптимально врегулювати питання зупинення строку розгляду скарги, зокрема, у разі призначення митним органом вищого рівня документальної позапланової виїзної перевірки; 4) встановити обов'язок митного органу вищого рівня прийняти рішення за результатами розгляду скарги з урахуванням наявних у такому органі документів та/або інформації, якщо особа, яка подала скаргу, не надала документи. та/або інформацію на його запит. Водночас, як зазначає автор, основний порядок адміністративного оскарження, передбачений митним законодавством, за обсягом гарантій, що надаються приватним особам, поступається порядку адміністративного оскарження, передбаченому українським податковим законодавством, незважаючи на тим, що вони близькі за правовою природою.

Крім того, обґрунтовується, що перспективними напрямами підвищення ефективності адміністративного оскарження як засобу досудового врегулювання спорів із митних правовідносин також вважаються: 1) поглиблення публічності та прозорості митних правовідносин. діяльність митних органів вищого рівня щодо розгляду скарг на рішення, дії та бездіяльність митних органів шляхом оприлюднення їх остаточних рішень; 2) запровадження механізмів, спрямованих на забезпечення єдності адміністративної практики в рамках адміністративного оскарження та утвердження правила про те, що зміна оцінки та висновків в однакових чи подібних справах можлива лише за умови належного обґрунтування; 3) приведення правових засад порядку адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративне судочинство».

Ключові слова: адміністративна процедура, адміністративне оскарження, тягар доказування, єдність практики правозастосування, публічність та відкритість діяльності суб'єктів владних повноважень.

Drofich O.Yu. Administrative appeal of decisions, actions and inaction of customs authorities: problems and prospects.

Relying on the outcomes of the study of the procedure of administrative appeal of decisions, actions and inaction of customs under the legislation of Ukraine, the author notes that its most progressive aspects are reflected in the provisions of the customs legislation, which: 1) allow the submission of a complaint to a higher-level customs body in electronic form; 2) provide the opportunity to participate in its review via video conference; 3) optimally regulate the issue of suspending the term for consideration of a complaint, in particular, in the case when a higher-level customs body has appointed an unscheduled on-site documentary inspection; 4) establish the obligation of the higher-level customs body to make a decision based on the results of the complaint review, taking into account the documents and/or information available to such

body, if the person who filed the complaint did not provide documents and/or information at his request. In addition to that, the author substantiates the fact that the following are also considered promising directions for improving the effectiveness of administrative appeals as a means of pre-trial settlement of disputes arising from customs legal relations: 1) deepening the publicity and transparency of the activities of higher-level customs authorities regarding the consideration of complaints about decisions, actions and omissions of customs by publishing their final decisions; 2) introduction of mechanisms aimed at ensuring the uniformity of administrative practice within the framework of administrative appeals and assertion of the rule that a change of assessment and conclusions in the same or similar cases is possible only if it is properly substantiated; 3) bringing the legal basis of the procedure of administrative appeal of decisions, actions and omissions of customs authorities into alignment with the requirements of the Law of Ukraine "On Administrative Procedure".

Keywords: administrative procedure, administrative appeal, burden of proof, publicity and transparency of activities of administrative bodies, uniformity of administrative practice.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Необхідність забезпечення правильного правозастосування у діяльності митних органів разом з неминучістю добросовісних чи недбалих помилок, так само як й пов'язаних з корупцією чи іншими деструктивними спонуканнями явно протиправних рішень, дій та бездіяльності посадових осіб митних органів під час реалізації ними покладених на них владних повноважень, обумовлюють потребу в розгортанні та безперервному вдосконаленні системи адміністративних та судових процедур, використання яких підприємствами та фізичними особами гарантуватиме їм якнайскоріше та якомога більш повне поновлення їх порушених прав чи одержання ними належних компенсацій. При цьому, у світлі повсюдного визнання значного потенціалу процедур адміністративного оскарження як ефективного засобу правового захисту, а також з урахуванням зростаючого навантаження на адміністративні суди та вартості правосуддя для учасників справ, очевидною є актуальність наукового опрацювання питань адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів для формулювання пропозицій, які дозволять найбільшою мірою втілити потенціал цього механізму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд митного законодавства та доктринальних напрацювань з питань адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів дозволяє констатувати, що його правовій основі приділяється значна увага як законодавцем (про що свідчить її нещодавнє оновлення), так й науковою спільнотою. Зокрема, відповідним питанням присвячені наукові праці Д. Драгос, Г.Л. Малєєва та Т.О. Шувалова. Водночас, наукове дослідження регуляторних основ механізму адміністративного оскарження рішень митних органів все ще може мати значну теоретичну та практико-прикладну цінність, у тому числі з точки зору виявлення недоліків відповідних законодавчих положень й практики їх застосування та їх подальшого вдосконалення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цього дослідження є виявлення проблемних аспектів та окреслення перспектив вдосконалення правового регулювання питань адміністративне оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ознайомившись із правовим підґрунтям адміністративного оскарження рішень митних органів за законодавством України, вважаємо за доцільне викласти положення митного законодавства, що стосуються основних аспектів цієї процедури досудового врегулювання спорів, що випливають з митних правовідносин, а також ті, що з інших причин мають той чи інший науковий інтерес у світлі мети цього дослідження.

Насамперед, зауважимо, що згідно з ч. 1 ст. 24 МК України будь-яка особа має право оскаржити рішення, дії або бездіяльність митних органів до митного органу вищого рівня або до суду, якщо вважає, що такими рішеннями, діями або бездіяльністю порушено її права, свободи чи інтереси, створено перешкоди для їх реалізації або на неї незаконно покладено будь-які обов'язки. При цьому, адміністративна процедура для оскарження рішень, дій або бездіяльності митних органів не є єдиною. Основною є та, що врегульована законодавчими положеннями глави 4 МК України, поруч з якою можливість запровадження спеціальних порядків оскарження окремих категорій рішень, дій або бездіяльності митних органів. Зокрема, оскарження постанов у справах про порушення митних правил здійснюється в порядку, встановленому главою 72 МК України, тоді як податкові повідомлення-рішення митних органів оскаржуються за правилами, встановленими Податковим кодексом України (ст. 24 МК України) [1].

Переходячи до аналізу процедурних основ адміністративного оскарження рішень, дій або бездіяльності митних органів, перш за все, звернемо увагу на те, що одночасно з паперовим документообігом, у митне законодавство запроваджена можливість подання скарги до митного органу вищого рівня в електронній формі – за допомогою систем, що забезпечують функціонування електронних інформаційних ресурсів митних органів, з накладенням електронного підпису (ч. 1 ст. 26 МК України). Скарга може супроводжуватись документами та/або інформацією, які особа вважає за необхідне подати. У разі якщо особа під час подання скарги не може подати відповідні документи та/або інформацію, такі документи та/або інформація можуть бути подані пізніше, але в межах встановленого законом строку розгляду скарги (ч. 4 ст. 26 МК України) [1].

Продовжуючи дослідження процедурних аспектів адміністративного оскарження, зазначимо, що за законодавчими положеннями про строк для подання скарги вона може бути подана протягом 30 днів з дня, коли особа дізналася або повинна була дізнатися про порушення своїх прав унаслідок рішення, дії чи бездіяльності митного органу, але не пізніше 6 місяців з дня прийняття відповідного рішення, вчинення дії або бездіяльності. Цей строк, будучи пропущеним з поважних причин, може бути поновлений за заявою особи (ст. 26-1 МК України) [1].

Викладаючи процедурні права особи, яка подала скаргу, закон визначив, що вона має право: 1) брати участь у розгляді скарги особисто або через уповноважену особу, у тому числі в режимі відеоконференції; 2) подавати заяви, надавати пояснення, наводити свої доводи з питань, що виникають під час розгляду скарги, і заперечення проти заяв та доводів інших осіб; 3) надавати додаткові документи та/або інформацію або наполягати на їх запиті митним органом, який розглядає скаргу; 4) до прийняття рішення за результатами розгляду скарги відкликати її шляхом направлення письмової заяви до митного органу, який розглядає скаргу; 5) отримувати інформацію про розгляд скарги та одержувати рішення за результатами розгляду скарги; 6) висловлювати усно або письмово вимогу щодо забезпечення конфіденційності та нерозголошення певних відомостей під час розгляду скарги; 7) вимагати відшкодування збитків, якщо вони завдані внаслідок порушення встановленого порядку розгляду скарг; 8) користуватися іншими правами, визначеними законодавством (ч. 1 ст. 26-2 МК України) [1].

Рухаючись далі та ознайомившись з положеннями ст. 26-3 МК України щодо порядку розгляду скарг на рішення, дії або бездіяльність митних органів, вважаємо за доречне навести закріплене ними правило про те, що митний орган вищого рівня перевіряє правомірність та обґрунтованість оскаржуваного рішення митного органу, правомірність вчинених дій або відсутність факту бездіяльності митного органу. Розглядається скарга митним органом вищого рівня протягом 30 днів з дня її отримання з можливістю його продовження за рішенням митного органу вищого рівня, але не більше ніж на 20 днів, а також з можливістю його зупинення до надання скаржником документів та/або інформації митному органу вищого рівня за його запитом, але не більше ніж на 20 днів з дня направлення такого запиту. Зокрема, розгляд скарги може бути зупинений у випадку, коли митний орган вищого рівня призначив документальну позапланову виїзну перевірку на підставі подання підприємством скарги на прийняте за результатами перевірки податкове повідомлення-рішення, в яких вимагається повний або частковий перегляд результатів відповідної перевірки чи скасування прийнятого за її результатами податкового повідомлення-рішення і зазначаються обставини, які не були досліджені під час перевірки та об'єктивний розгляд яких неможливий без проведення перевірки (п. 5 ч. 7 ст. 346 МК України). Важливо взяти до уваги й те, що якщо особа, яка подала скаргу, не надала документів та/або інформації на запит митного органу вищого рівня, рішення за результатами розгляду скарги приймається з урахуванням наявних у такого органу документів та/або інформації [1].

Ознайомившись з науковими дослідженнями, присвяченими проблематиці процедури опрацювання скарг на рішення, дії та бездіяльність митних органів, маємо підстави констатувати те, що основним системним приводом для критики відповідних положень митного законодавства є їх неузгодженість з однотипними процедурними положеннями податкового законодавства, незважаючи на їх близькість за правовою природою. Зокрема, Т. О. Шувалова виділила такі відмінності між правовим регулюванням адміністративного оскарження за митним законодавством (базова процедура) та податковим законодавством:

1) покладення обов'язку доведення правомірності нарахування на контролюючий орган (п. 56.4 ст. 56 ПК України) тоді як норми МК України взагалі не передбачають обов'язку митного органу доводити правомірність свого рішення (дії, бездіяльності);

2) запровадження правила «мовчазної згоди» щодо рішення за скаргою платника податків в разі його не надіслання платнику податків протягом 20-денного строку або протягом строку, продовжено-

го за рішенням керівника – така скарга вважається повністю задоволеною на користь платника податків з дня, наступного за останнім днем зазначених строків (п. 56.9 ст. 56 ПК України), тоді як норми ні МК України, ні загального Закону України «Про звернення громадян» не містять таких положень;

3) закріплення відкладальної дії рішення у разі подання скарги у встановленому порядку, що зупиняє виконання платником податків грошових зобов'язань, визначених у податковому повідомленні-рішенні (рішенні), на строк від дня подання такої скарги до контролюючого органу до дня закінчення процедури адміністративного оскарження (п. 56.15 ст. 56 ПК України) [2, с. 61].

Обміркувавши одержані вченою підсумки зіставлення процедур адміністративного оскарження за митним та податковим законодавством, видається слушним почергово висловитись щодо відмінностей між ними, запропонувавши їх пояснення або викливши наукове обгрнтування необхідності й перспектив їх зближення.

Так, стосовно покладення тягаря доказування правомірності оскаржуваного рішення на відповідний митний орган Г. Л. Малєєва зазначила, що відсутність у МК України норми щодо презумпції винуватості митного органу є одним із чинників, що знижує ефективність адміністративного оскарження в цілому, ускладнює становище суб'єкта оскарження, який змушений доводити неправомірність відповідного рішення і, як правило, за допомогою доказів, які необхідно отримати від митного органу, рішення, дії чи бездіяльність якого оскаржуються [3, с. 17].

Наступним процедурним інструментом стимулювання органу оскарження до належного виконання його обов'язків, який не знайшов свого відображення у правовій основі адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів, на що звертається увага у наукових та аналітичних дослідженнях, є принцип мовчазної згоди. Зокрема, у системному звіті Ради бізнес-омбудсмена «Адміністративне оскарження: поточний стан та рекомендації» вказується на те, що вкрай важливою гарантією дотримання строків у рамках процедури адміністративного оскарження, з точки зору ради, є закріплення принципу мовчазної згоди, який має спрацьовувати тоді, коли у строк, встановлений законодавством, орган оскарження не розглянув скаргу (не видав та не направив скаржникові рішення про результати його розгляду). Як зазначається у звіті, цей принцип позитивно зарекомендував себе у сфері оподаткування, і має бути поширений на інші сфери та забезпечуватись дієвими механізмами його виконання, що може включати встановлення обов'язку органу оскарження у разі задоволення скарги (у тому числі за принципом «мовчазної згоди») невідкладно вчинити дії, спрямовані на відновлення порушених прав та законних інтересів скаржника (усунути наслідки рішення, яке вважається скасованим), або ж надати органу, на який була подана скарга, доручення щодо вчинення таких дій, із взяттям на контроль виконання такого доручення [4, с. 61].

Поруч з вищевикладеним, привертає увагу й шлях врегулювання митним законодавством того, якими є наслідки адміністративного оскарження рішення митного органу для процесу його виконання, у тому числі якщо оскаржуване рішення визначає зобов'язання відповідного підприємства або фізичної особи із сплати митних платежів.

Йдеться про те, що, як встановлено законом, саме подання скарги не призводить до зупинення виконання оскаржуваного рішення (ч. 1 ст. 26-4 МК України). Водночас, за заявою особи, яка подала скаргу, митний орган вищого рівня на час розгляду скарги має право зупинити повністю або частково виконання оскаржуваного рішення у разі, якщо є обґрунтовані підстави вважати, що оскаржуване рішення не відповідає законодавству України з питань митної справи або що існує ризик заподіяння значної шкоди особі, яка подала скаргу (ч. 2 ст. 26-4 МК України). При цьому, внаслідок виконання оскаржуваного рішення в особи, яка подала скаргу, виникає зобов'язання із сплати митних платежів, виконання такого рішення може бути зупинено, за умови надання забезпечення сплати митних платежів (грошова застава, індивідуальна гарантія тощо) на суму митних платежів, зобов'язання із сплати яких виникає внаслідок виконання оскаржуваного рішення (ч. 3 ст. 26-4 та ч. 1 ст. 308 МК України) [1].

Наукова спільнота на підставі результатів порівняльно-правового дослідження питань зупинення виконання рішення суб'єкта владних повноважень, оскарженого в адміністративному порядку, утримується від категоричних висновків та рекомендацій щодо того, чи має воно бути автоматичним або здійснюватись за особливих обставин, обґрунтованих скаржником. Зокрема, Д. Драгос зауважив, що автоматичне зупинення виконання оскаржуваного рішення суб'єкта владних повноважень передбачене законодавством декількох держав (Німеччина, Польща, Словенія, Угорщина, Чехія), тоді як інші держави віддають перевагу протилежному рішенню, за яким адміністративна скарга не тягне за собою зупинення виконання відповідного рішення, якщо про це суд (Франція, Ніделанди) або уповно-

важений адміністративний орган вищого рівня (Бельгія, Данія, Іспанія, Італія, Румунія) не прийняв окреме рішення [5, с. 5].

Водночас, послуговуючись аналогією з правилами оскарження рішень, дій та бездіяльності контролюючих органів за податковим законодавством, Рада бізнес-омбудсмена наголосила на тому, що цілком слушним є підхід, коли, згідно із загальним правилом, рішення публічних суб'єктів санкційного або обмежувального характеру вступають у законну силу лише після закінчення строку на їх оскарження (а якщо оскарження розпочалося – то за його результатами). Як зауважили фахівці урядового консультативно-дорадчого органу, утверджений податковим законодавством підхід доцільно було б розповсюдити й на інші сфери публічного адміністрування (із застосуванням таких термінів, як «узгодження рішення», «набрання рішенням законної сили» тощо). За умови реалізації вищевказаних кроків, як зазначається, процедура адміністративного оскарження матиме більше підстав претендувати на достатньо зручну та повноцінну альтернативу судовому позову [4, с. 23].

Таким чином, це регуляторне рішення немає підстав вважати явно неправильним та відсталим від найкращого зарубіжного досвіду, але, все ж, мають бути або обґрунтовані відмінності адміністративного оскарження за податковим та за митним законодавством, або підхід щодо того, чи виконання оскаржуваного рішення має зупинятись автоматично або за особливих обставин, обґрунтованих скаржником, або підхід до вирішення цього питання має бути уніфікований.

Підсумовуючи вищевикладене, передбачена митним законодавством базова процедура адміністративного оскарження за обсягом гарантій, які надаються приватним особами, поступається близькій їх за правовою природою процедурі адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності контролюючих органів за правилами податкового законодавства. Насамперед, йдеться про те, що положення митного законодавства не покладають тягар доказування правомірності оскаржуваного рішення на відповідний митний орган, не передбачають автоматичного задоволення скарги за принципом мовчазної згоди у разі пропущення митним органом вищого рівня строків її розгляду з відповідними механізмами забезпечення реалізації цього принципу та поновлення порушених прав, а також не встановлюють безумовного зупинення виконання рішення митного органу, оскарженого в адміністративному порядку.

Завершуючи наукове опрацювання питань процедури адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів, розглянемо деякі її аспекти, пов'язані з прийняттям остаточного процедурного рішення за скаргою.

Насамперед, зауважимо, що за змістом ст. 26-5 МК України за результатами розгляду скарги митний орган вищого рівня приймає одне з таких рішень, яким: а) повністю задовольняє скаргу; б) частково задовольняє скаргу; в) залишає скаргу без задоволення. Зокрема, задовольняючи скаргу повністю чи частково, митний орган вищого рівня: 1) скасовує оскаржуване рішення повністю або частково; або 2) скасовує оскаржуване рішення та самостійно приймає нове рішення; або 3) скасовує оскаржуване рішення та зобов'язує відповідний митний орган прийняти нове рішення відповідно до законодавства; або 4) вносить зміни до оскаржуваного рішення; або 5) визнає дії або факт бездіяльності відповідного митного органу неправомірними та зобов'язує цей митний орган вжити заходів, спрямованих на усунення виявлених порушень. Рішення за результатами розгляду скарги складається із вступної, описової, мотивувальної та резолютивної частин. Протягом 3 робочих днів з дати його прийняття воно надсилається особі, яка подала скаргу, у паперовій або електронній формі на адресу, зазначену у скарзі [1].

Відзначаючи значний прогрес митного законодавства у напрямі підвищення деталізації правового регулювання питань прийняття митним органом вищого рівня рішень за підсумками адміністративного оскарження, все ж, маємо підстави зауважити, що вищевикладені законодавчі положення мають чимало прогалин щодо визначення випадків обрання того чи іншого способу захисту порушених прав скаржника. Також, широкою підтримкою у науковій та фаховій спільнотах користується позиція щодо необхідності запровадження універсального організаційно-правового інструментарію забезпечення публічності й відкритості практики розгляду адміністративних скарг на рішення, дії та бездіяльність митних органів. Все більша увага приділяється й розробці кроків, покликаних сприяти єдності правозастосування митними органами, насамперед, у рамках процедур адміністративного оскарження.

Насамперед, слід вказати на те, що прогалина щодо визначення у рішенні митного органу вищого рівня за результатами розгляду скарги конкретних заходів реагування умовно може бути компенсована врахуванням відповідних положень Закону України «Про адміністративну процедуру» (набирає чинності 15 грудня 2023 р.) під час тлумачення правил адміністративного оскарження за митним зако-

нодавством. Наприклад, може йтися про положення ч. 5 ст. 85 Закону України «Про адміністративну процедуру», за якими якщо усунення порушення не потребує додаткових процедурних дій, суб'єкт розгляду скарги, який має повноваження щодо вирішення справи по суті, зобов'язаний самостійно прийняти відповідний адміністративний акт [6].

Крім того, у контексті недоліків та перспектив правового підґрунтя адміністративного оскарження, як зазначається у звітах фахівців Ради бізнес-омбудсмена, не менш важливим елементом відкритості, ніж можливість отримання мотивованого рішення за результатами розгляду скарги, є також можливість для третіх зацікавлених осіб ознайомлюватись із рішенням, яке приймає орган оскарження. Зважаючи на це, пропонується здійснювати публікацію рішень за підсумками адміністративного оскарження у знеособленій формі для сприяння прозорості та публічності діяльності відповідних суб'єктів владних повноважень. З цього приводу Рада бізнес-омбудсмена пропонує запозичити практику Постійно діючої адміністративної колегії Антимонопольного комітету України з розгляду скарг про порушення законодавства в сфері державних закупівель та запровадити публікацію рішень на власних веб-сайтах. Публікація рішень (у т.ч. зі знеособленою інформацією про скаржників) має сприяти забезпеченню єдності практики органу оскарження, зробити його роботу максимально передбачуваною та запобігти корупції. Якщо адміністративний орган не може навести переконливих аргументів на користь необхідності захисту конфіденційної інформації та аргументів проти публікації своїх рішень, – перевага має бути надана принципу відкритості і прозорості [4, с. 39-40].

На доповнення до того, за цілком справедливим твердженням, висловленим фахівцями Ради бізнес-омбудсмена, важливим є те, щоб користувачі могли не лише переглядати реєстр/архів рішень органу оскарження, але і здійснювати пошук за ключовими словами, реквізитами, нормами законодавства тощо. Послідовність у правозастосуванні митних органів під час адміністративного оскарження має забезпечуватись й тим, що будь-який відступ від правової позиції, використаної органом оскарження при розгляді аналогічних справ, може мати місце тільки у виключних випадках і має бути належним чином аргументований. Однак за звичних обставин орган оскарження повинен слідувати своїй усталеній адміністративній практиці з метою забезпечення обґрунтованих сподівань скаржників [4, с. 68]. Про це саме йдеться у ч. 4 ст. 8 Закону України «Про адміністративну процедуру», за якою якщо адміністративний орган змінює оцінку та висновки в однакових чи подібних справах, він зобов'язаний надати належне обґрунтування такої зміни [6].

Висновки з дослідження. Підбиваючи підсумки наукового опрацювання процедури адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів, зазначимо, її найбільш прогресивні аспекти відображені у положеннях митного законодавства, які: 1) допускають подання скарги до митного органу вищого рівня в електронній формі; 2) забезпечують можливість участі у її розгляді в режимі відеоконференції; 3) оптимальним чином регулюють питання зупинення строку розгляду скарги, зокрема, у випадку, коли митний орган вищого рівня призначив документальну позапланову виїзну перевірку; 4) встановлюють обов'язок митного органу вищого рівня приймати рішення за результатами розгляду скарги з урахуванням наявних у такого органу документів та/або інформації, якщо особа, яка подала скаргу, не надала документів та/або інформації на його запит. Водночас, передбачена митним законодавством базова процедура адміністративного оскарження за обсягом гарантій, які надаються приватним особами, поступається близькій їх за правовою природою процедурі адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності контролюючих органів за правилами податкового законодавства. Насамперед, йдеться про те, що положення митного законодавства: 1) не покладають тягар доказування правомірності оскаржуваного рішення на відповідний митний орган; 2) не передбачають задоволення скарги за принципом мовчазної згоди у разі пропущення митним органом вищого рівня строків її розгляду з відповідними механізмами забезпечення реалізації цього принципу; 3) не визначають необхідність автоматичного зупинення виконання рішення митного органу, оскарженого в адміністративному порядку, зі встановленням винятків, пов'язаних з особливими обставинами. Перспективними напрямами підвищення ефективності адміністративного оскарження як засобу досудового врегулювання спорів, що випливають з митних правовідносин, вважаються також: 1) поглиблення публічності та відкритості діяльності митних органів вищого рівня щодо розгляду скарг на рішення, дії та бездіяльність митних органів шляхом оприлюднення їх підсумкових рішень; 2) запровадження організаційно-правових механізмів забезпечення єдності правозастосування у рамках адміністративного оскарження та утвердження правила про те, що зміна оцінки та висновків в однакових чи подібних справах можлива лише за її належного обґрунтування; 3) приведення правового підґрунтя процедури адміністративного оскарження рішень, дій та бездіяльності митних органів

у відповідність до вимог Закону України «Про адміністративну процедуру» із урахуванням до його положень під час тлумачення приписів митного законодавства на час перехідного періоду.

Список використаних джерел:

1. Митний кодекс України: Закон України від 13 березня 2012 року № 4495-VI. Дата оновлення: 3 січня 2023 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text.
2. Шувалова Т.О. Щодо процедури адміністративного оскарження рішень, дій (бездіяльності) адміністративних органів. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2022. № 57. С. 60–63.
3. Малеєва Г.Л. Окремі проблеми правового регулювання процедури оскарження у сфері митної справи. *Форум права*. 2022. № 1. С. 13–20. URL: http://forumprava.pp.ua/files/013-020-2022-1-FP-Malieieva_4.pdf.
4. Системний звіт Ради бізнес-омбудсмена «Адміністративне оскарження: поточний стан та рекомендації». 2019. URL: https://boi.org.ua/publications/systemicreports/1219-sistemnij-zv-t-adm-n-strativne-oskarzhennya-potochnij-stan-ta-rekomendac-lipen-2019/.
5. Dragos, D. (2016). Administrative Appeal. *Global Encyclopedia of Public Administration, Public Policy, and Governanceю* A. Farazmand (ed.). DOI 10.1007/978-3-319-31816-5_1033-1.
6. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.8

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА. НОВІ ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ЗАГРОЗ

Килимник І.І.,
кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри правового забезпечення господарської діяльності,
Харківський національний університет міського господарства імені О.М. Бекетова
https://orcid.org/0000-0003-3225-6257
Kilimnikinna1@gmail.com

Килимник І.І. Інформаційне суспільство та інформаційна безпека. Нові виклики та шляхи подолання інформаційних загроз.

У статті проаналізовано поняття «інформаційне суспільство», «інформація», «інформаційна безпека». Метою статті є розв'язання проблеми забезпечення інформаційної безпеки як ключового напряму розвитку інформаційного суспільства, та визначення основних напрямків правового забезпечення інформаційної безпеки з урахуванням досвіду країн Європейського Союзу.

У статті досліджено взаємозв'язок інформаційного суспільства та інформаційної безпеки, який підкреслює зростаючу важливість інформаційної безпеки в епоху цифрових технологій і ризики, пов'язані з кіберзагрозами. Розглядається роль інформаційних технологій у сприянні обміну інформацією та виклики, які виникають у зв'язку з використанням таких технологій.

У статті також стверджується, що зростання інформаційного суспільства призвело до зростання кіберзагроз, які становлять значний ризик для безпеки інформації, підкреслюється важливість заходів інформаційної безпеки для захисту конфіденційної інформації та захисту від кібератак. У статті також підкреслюється необхідність усвідомлення окремими особами та організаціями ризиків, пов'язаних із використанням інформаційних технологій, і вжиття проактивних заходів для пом'якшення цих ризиків.

Загалом стаття підкреслює важливість інформаційної безпеки в інформаційному суспільстві та необхідність для окремих осіб і організацій брати на себе відповідальність за захист своєї конфіденційної інформації. Основні складові інформаційної безпеки – це сукупність елементів, що включає відкритість, конфіденційність та цілісність інформаційних ресурсів та підтримуючої інфраструктури. Вивчення досвіду зарубіжних країн необхідно для створення оптимальної системи правового забезпечення інформаційної безпеки України. Європейська модель розвитку інформаційного суспільства, яка характеризується соціальною орієнтацією і активним залученням держави та міжнародних інституцій, є найбільш оптимальною для України.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, інформаційна безпека, інформаційні ресурси.

Kilimnik I. Information society and information security. New challenges and new ways to overcome the information threats.

The article analyzes the concepts of "information society", "information", "information security". The purpose of the article is to solve the problem of ensuring information security as a key direction in the development of the information society, and to determine the main directions of legal provision of information security, considering the experience of the countries of the European Union.

The article explores the relationship between the information society and information security, highlighting the growing importance of information security in the digital age and the risks associated with cyber threats. The role of information technologies in facilitating the exchange of information and the challenges that arise in connection with the use of such technologies are considered.

The article also argues that the growth of the information society has led to an increase in cyber threats that pose a significant risk to information security, emphasizing the importance of information security measures

to protect sensitive information and protect against cyber attacks. The article also emphasizes the need for individuals and organizations to be aware of the risks associated with the use of information technology and to take proactive measures to mitigate these risks.

Overall, the article emphasizes the importance of information security in the information society and the need for individuals and organizations to take responsibility for protecting their confidential information. The main components of information security are a set of elements that includes openness, confidentiality and integrity of information resources and supporting infrastructure. Studying the experience of foreign countries is necessary to create an optimal system of legal support for information security of Ukraine. The European model of information society development, which is characterized by social orientation and active involvement of the state and international institutions, is the most optimal for Ukraine.

Keywords: information, information society, information security, information resources.

Постановка проблеми. Поняття «інформаційне суспільство» з'явилося в процесі наукового опрацювання змін у житті суспільства, які стали проявлятися з настанням останньої третини минулого століття, особливо на межі XX і XXI століть. Домінування інформації і знань у функціонуванні та розвитку різних сфер суспільного життя (матеріальне виробництво, зайнятість і соціальна структура, професійна діяльність і спосіб життя, культура, комунікації та ін.) є основою цих змін. Зазначені зміни торкнулися майже всіх сфер суспільного життя. Так, в економічній сфері, інформаційні продукти і послуги в останні роки стали відігравати ключову роль у валовому внутрішньому продукті. У політичній сфері доступність інформації, що стосується державної діяльності і політичних процесів, розширює можливості для встановлення ефективного зворотного зв'язку влади і населення, що сприяє розвитку соціальних ініціатив і громадянського суспільства. У сфері комунікацій: значне розширення можливості спілкування і взаємодії в діапазоні від міжособистісного спілкування за допомогою чатів, -блогів, Інтернет-форумів, онлайн-конференцій до взаємодії за допомогою так званих інформаційних мереж в межах глобального інформаційного простору на міждержавному і міжкультурному рівні.

Аналіз джерел. Термін «інформаційне суспільство» запропонований японським теоретиком К.Коямою. В Японії ще в 1972 була прийнята програма «План інформаційного суспільства: національна мета до 2000 р», на основі праць теоретика. Однак вперше термін «інформаційне суспільство» використав професор Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші в 1969 році. Велику роль в затвердженні та популяризації цієї концепції зіграла робота іншого японського дослідника І. Масуди «Інформаційне суспільство як постіндустріальне суспільство», а також книги західних футурологів О. Тофлера, Дж. Нейсбіта і ін. [1] З початку 90-х років минулого століття цей термін увійшов в широкий науковий обіг.

Завданням статті є розв'язання проблеми забезпечення інформаційної безпеки як ключового напряму розвитку інформаційного суспільства, та визначення основних напрямків правового забезпечення інформаційної безпеки з урахуванням досвіду країн Європейського Союзу.

Виклад матеріалу. Інформаційна безпека – це сукупність методів, способів та дій, орієнтованих на захист від несанкціонованих дій із даними. Закон України «Про інформацію» визначає, що інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [2]. Інформація є відомостями, що передаються в усній та письмовій формах за допомогою знаків, технічних механізмів, жестів, програм.

Інформація та складові її принципи досі вивчаються експертами для підвищення ефективності зберігання та використання даних.

Інформація, безпеку якої необхідно забезпечити, використовується у різноманітних сферах життя: політичній, економічній, соціальній та духовній. Важливо оберігати її від витоку, щоб мінімізувати можливі несприятливі наслідки.

Інформація вважається безпечною, якщо вона у повному обсязі захищена від будь-яких видів загроз. Найпоширенішими вважаються випадки витоку інформації про платежі та персональні дані (близько 80 % випадків). Правильний підхід у забезпеченні захищеності – це здійснення запобіжних заходів, здатних зменшити згубний вплив усередині та зовні системи.

Також є більш вузьке значення інформаційної безпеки:

Інформаційна безпека – це практична діяльність, спрямована на попередження недозволеного доступу, застосування, виявлення та перетворення даних. Внутрішні та зовнішні інформаційні загрози можуть завдати шкоди загальнодержавним та міжнародним відносинам, конкретним громадянам.

Захист інформації – сукупність юридичних, технічних та організаційних засобів попередження несанкціонованих дій з даними. Вона встановлюється в інформаційних системах та характеризується комплексом заходів та дій, спрямованих на захист даних від стороннього впливу.

Інформаційна безпека - це також наука про забезпечення збереження ресурсів інформації, недоторканності волі, законних прав особи та суспільства. Проникнення в інформаційний простір – це відкрита (іноді латентна) дія, яка спеціально або збіг обставин впливає на об'єкт захисту, що призводить до витоку або розкриття інформації. Безпека інформаційних технологій базується на наступних вступних:

1. Навіщо, кого та що захищати?
2. Від яких зовнішніх та внутрішніх факторів уберігати?
3. Яким чином провадити захист від загрози?

Основні складові інформаційної безпеки – це сукупність елементів, що включає відкритість, конфіденційність та цілісність інформаційних ресурсів та підтримуючої інфраструктури. До елементів безпеки часто відносять захист від несанкціонованого доступу, що є ключовою складовою захищеності даних.

Розглянемо систему основних складових інформаційних даних:

- Доступність – це ознака, що дозволяє користувачам у певних випадках безперешкодно отримати інформацію, що їх цікавить. Винятком є дані, приховані від загального огляду, розголошення яких може завдати серйозної шкоди суб'єктам та інформації. Наприклад, доступними є матеріали, які може одержати кожна людина: купівля квитків, послуги у банках, оплата комунальних платежів.
- Цілісність – один із елементів інформації, що гарантує її стабільність при навмисному (ненавмисному) перетворенні чи знищенні певних даних. Вона буває статичною (стабільність основних об'єктів від початкового стану) та динамічною (точна реалізація послідовних дій). Якщо буде порушено єдність інформації, це може призвести до серйозних негативних наслідків. Ця характеристика є основною та актуальною в інформаційному просторі.
- Конфіденційність – основна властивість, що дозволяє доступ до інформації виключно юридично-правомочним суб'єктам: клієнтам, платформам (програмам), процесам. Конфіденційність – це найдослідженіший, опрацьований аспект інформаційної безпеки.

Метою конфіденційної інформації є обмеження доступу осіб до даних, юридичний режим яких встановлено спеціалізованими нормативними актами у загальнодержавних та недержавних галузях, промисловості та соціальній діяльності.

Особливої актуальності інформаційна безпека набуває в умовах приєднання України до глобальної кіберцивілізації – рівню розвитку інформаційного суспільства, за якого ефективність життєдіяльності його складових визначається досягненнями науково-технічного прогресу: освоєнням комп'ютерних інформаційних технологій як засобів глобальної телекомунікації [3]. На тлі становлення глобального інформаційного суспільства та входження України у світовий інформаційний простір особливу актуальність набуває підвищення ефективності правового регулювання інформаційної безпеки. Тим більше, що людина, його життя та здоров'я, честь та гідність, недоторканність та безпека зізнаються в Україні найвищою соціальною цінністю [4]. Найважливішою ознакою інформаційного суспільства є можливість кожного створити інформацію та знання, мати до них доступ, користуватися та обмінюватися ними. Основна мета інформаційного суспільства – надати можливість людям реалізовувати свій інтелектуальний потенціал, свої можливості та здібності, сприяючи постійному розвитку та підвищення рівня свого життя. У практиці формування інформаційного суспільства у різних країнах виділяють три основні моделі: європейську, американську та азіатську.

Європейська модель розвитку інформаційного суспільства характеризується соціальною орієнтацією і активним залученням держави та міжнародних інституцій. Органи ЄС реалізують низку програм розвитку інформаційного суспільства та створення єдиного європейського інформаційного простору. Ці програми орієнтовані на забезпечення прав і свобод громадян, розвитку інформаційної інфраструктури, вільного доступу до неї та поінформованості товариства, створення пільгових умов для розвитку підприємництва у сфері інформаційних технологій. Ознакою європейської моделі інформаційного суспільства є варіативність політичної спрямованості програм побудови та розвитку національних складових об'єднаної Європи, зумовлених новою регіональною геополітикою, становленням інформаційною (інтелектуальної) економіки держав, інформаційного законодавства, різними можливостями пост-індустріального розвитку [1].

Американська модель відрізняється тим, що основне навантаження щодо інформатизації, розвитку інформаційної інфраструктури припадає на приватний сектор. Держава забезпечує регулювання інформаційної діяльності, вільну конкуренцію, бере участь у реалізації найбільш масштабних проектів. Враховуючи передову роль приватного сектора, ця модель є більш комерціалізованою, тобто орієнтованою на насичення ринку комерційними інформаційними продуктами та послугами.

Для азіатської моделі характерно те, що більшість питань інформатизації вирішуються в справах взаємодії держави та великих корпорацій. Крім цього, приділяється увага також забезпечення повсякденних потреб суспільства, доступності інформаційних продуктів та послуг.

Україна не стоїть осторонь процесу формування інформаційного суспільства. Одним з головних пріоритетів є прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати знання та інформацію, мати вільний доступ до них, обмінюватися, користуватися ними, сприяючи таким чином суспільному та особистому розвитку та підвищенню якості життя. Більше того, в Україні сформовано правові засади побудови інформаційного суспільства: прийнято закони України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» та «Про Національну програмі інформатизації», інші нормативні правові акти, які регулюють громадські відносини щодо створення інформаційних електронних ресурсів, захисту інтелектуального власності на ці ресурси, запровадження електронного документообігу, захисту інформації. Ці та інші передумови дозволяють вважати, що український ринок інформаційно-комунікаційних технологій перебуває у стані активного становлення і може стати фундаментом розвитку інформаційних технологій інформаційного суспільства в Україні.

Наразі, Україна все більш активно намагається привести усі сфери діяльності до європейських нормативів та стандартів. Це пов'язано з активним розвитком нашої країни та її активною співпрацею з Європейським союзом. Окрім того, швидкість розвитку цифрового забезпечення збільшується. Саме тому виникає необхідність всебічного вивчення досвіду міжнародно-правового забезпечення інформаційної безпеки, його систематизація, формування стратегій для подальшого вдосконалення національної системи забезпечення інформаційної безпеки, з обов'язковим врахуванням тенденцій розвитку України.

Незважаючи на те, що проблематика інформаційної безпеки привертає значну увагу дослідників та науковців, наразі досі відсутнє єдине та системне наукове дослідження питання вдосконалення правового забезпечення інформаційної безпеки України з урахуванням досвіду зарубіжних країн, а особливо країн Європи.

Дослідження досвіду зарубіжних країн у сфері забезпечення інформаційної безпеки в першу чергу необхідно почати з 1991 року, коли країни Європи (на той момент, ще не Європейського Союзу) розробили перший стандарт інформаційної безпеки «Європейські критерії безпеки інформаційних технологій». У цьому документі було визначено задачі забезпечення інформаційної безпеки, а саме захист інформаційних ресурсів від несанкціонованої модифікації чи знищення, задля забезпечення конфіденційності та цілісності інформаційних ресурсів, а також забезпечення працездатності усіх систем за допомогою протидії загрозам відмови в обслуговуванні. А вже у 1996 році, після створення Європейського Союзу, стандарти інформаційної безпеки були офіційно опубліковані в документі «Єдині умови безпеки інформаційних технологій». Відповідно до нього, для опису основних критеріїв інформаційної безпеки було застосовано модель тріади CIA (CIA TRIAD). Основними характеристиками інформаційної безпеки цієї моделі є:

- конфіденційність;
- цілісність;
- доступність.

Пізніше, в 2001 році Європейською Комісією було представлено документ під назвою «Мережева та інформаційна безпека: європейський політичний підхід», у якому було визначено сучасний підхід Європейського Союзу до проблем у сфері інформаційної безпеки. Цей документ визначив основні напрями європейської політики у сфері інформаційної безпеки, а саме підвищення обізнаності усіх користувачів про можливість загрози під час роботи з комунікаційними мережами; створення єдиної європейської системи інформування та попередження щодо нових загроз; забезпечення всебічної технологічної підтримки; підтримка та просування ринково орієнтованої стандартизації та сертифікації; правове забезпечення, пріоритетами якого є захист персональних даних, протидія кіберзлочинності; зміцнення інформаційної безпеки загалом на державному рівні шляхом впровадження ефективних та єдиних засобів забезпечення інформаційної безпеки та заохочення до використання електронних

підписів при наданні державних онлайн послуг країн-членів тощо; розвиток міжнародного співробітництва у сфері інформаційної безпеки.

Європейські стандарти інформаційної діяльності органів державної влади передбачають їхню тотальну інформаційну відкритість, за винятком обмежень, пов'язаних з дотриманням конфіденційності інформації (в першу чергу, забезпечення безпеки персональних даних). Директива 95/46/ЄС «Про захист фізичних осіб у контексті обробки персональних даних та вільного обігу таких даних» є основним документом, який регулює право громадян країн Європейського Союзу на захист персональних даних. Обов'язково необхідно відзначити одне з положень, а саме «Принцип гарантованої безпеки № 11», воно вимагає, щоб персональні дані були захищені розумними засобами безпеки від усіх видів загроз, наприклад таких, як втрата даних, несанкціонований доступ, руйнування, використання, модифікація або розголошення. Нові правила захисту персональних даних, були схвалені 14 квітня 2014 році, та набули чинності у 2018 році. Нововведенням у них стало запровадження більш суворого покарання за несвоєчасне повідомлення інформації щодо витіку даних. Ця директива передбачає необхідність отримання згоди користувачів на обробку їх персональних даних, яка має бути вільною, свідомою та конкретною, а також може бути відкликана у будь-який момент.

Висновки. Проаналізувавши ці положення, необхідно відзначити, що розробка правового регулювання та узгодження відповідних стандартів щодо забезпечення інформаційної безпеки, у тому числі безпеки інформаційних технологій, у країнах Європейського Союзу почала розвиватися набагато раніше, ніж в Україні, тому має більш системний та ґрунтовний характер. Окрім того, нормування забезпечення інформаційної безпеки в Європейському Союзі є більш чітким і структурованим. В першу чергу, це чітко визначені основні поняття та категорії, здійснення викладення переліку відповідних загроз інформаційній безпеці, наприклад, персональних даних особи тощо. На прикладі оцінки роботи системи в окремих країнах Європейського союзу, а саме Німеччини та Польші, можна зробити висновок, що для досягнення мети забезпечення інформаційної безпеки в будь-якій сфері суспільного життя необхідне чітке та злагоджене функціонування суб'єкта забезпечення такої безпеки, який наділений виключно спеціалізованими повноваженнями. Саме спеціалізований орган може найбільш ефективно дотримуватися забезпечення інформаційної безпеки, оскільки він здійснює накопичення спеціального досвіду, удосконалення освітньої, технічної, матеріальної, практичної бази, а також багажу від взаємодії з іншими суб'єктами правових відносин у державі та суб'єктів міжнародного права. На прикладі Німеччини чітко можна визначити те, що належною підставою для подальшого ефективного функціонування правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в державі є, в першу чергу, ефективне та якісне нормативно-правове регулювання.[5, 6]. Однією з найважливіших тенденцій, яку необхідно запозичувати в Польщі в контексті забезпечення інформаційної безпеки, є активне залучення до усіх процесів недержавних суб'єктів, насамперед членів громадянського суспільства. Після аналізу такого впровадження і в інших країнах, необхідно відзначити позитивний вплив на усю сферу загалом, а також, що забезпечення інформаційної безпеки здійснюється шляхом прийняття насамперед ключового стратегічного документа, який спрямовує діяльність усіх суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки, визначає ключові напрямки зазначеної діяльності та завдання, поставлені перед механізмом забезпечення інформаційної безпеки.

Таким чином, вивчивши досвід зарубіжних країн можна запропонувати окремі європейські методики для створення оптимальної системи правового забезпечення інформаційної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Цимбалюк В.С. Інформаційне право (основи теорії і практики) : монографія. Київ, 2010.
2. Закон України «Про інформацію». *Відомості Верховної Ради (ВВР).* 1992. No 48. Ст. 650.
3. Цимбалюк В.С. Сутність інформаційної безпеки в умовах входження України до глобальної кіберцивілізації. *Науковий вісник академії ДПС України*. 2007. No 4. С. 174–178.
4. Конституція України. Відомості Верховної Ради (ВВР). 1996. No 30. Ст. 141.
5. Ткачук Т.Ю. Забезпечення інформаційної безпеки у країнах центральної Європи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2017. № 5. URL: http://lsej.org.ua/5_2017/30.pdf.
6. Салаев Т.Г. Опыт зарубежных стран в контексте усовершенствования административно-правового обеспечения информационной безопасности в Украине. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 5. С. 403–407.

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.9

АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОЦЕДУРИ У СФЕРІ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНОЛОГІЧНОГО РОЗВИТКУ В УКРАЇНІ

Куркова К.М.,
доктор юридичних наук, професор,
науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
з проблем досудового розслідування
Харківського національного університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0000-0002-4259-5511

Куркова К.М. Адміністративні процедури у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні.

Статтю присвячено визначенню та характеристиці адміністративних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні. Схарактеризовано види адміністративних процедур в означеній сфері: 1) управлінські процедури полягають у прийнятті загально-адміністративних (стратегічних) та індивідуально-секторних управлінських рішень, спрямованих на повномасштабне адміністрування науково-технологічного розвитку; 2) реєстраційні процедури дозволяють легітимізувати правовідносини науково-технологічної діяльності шляхом вчинення реєстраційних дій, обліку суб'єктів та об'єктів науково-технологічної діяльності та внесення відповідної інформації до адміністративних баз даних; 3) організаційно-кадрові процедури – це процедури призначення, переведення, звільнення, заохочення, стажування, підвищення кваліфікації, атестації суб'єктів науково-технологічної діяльності з метою забезпечення належної кадрової політики у сфері науково-технологічного розвитку; 4) дозвільно-ліцензійні процедури забезпечують функціональну реалізацію науково-технологічного розвитку шляхом видачі уповноваженими органами влади спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення визначеного виду науково-технологічної діяльності з метою застосування легалізованого контрольного впливу на науково-технологічну сферу; 5) контрольні процедури полягають у здійсненні контролюючими суб'єктами публічної адміністрації владно-перевірочної, інспекційної та наглядової діяльності з метою дотримання усіх вимог науково-технологічної діяльності та розвитку науково-технологічної сфери; 6) процедури інтернаціоналізації полягають у включенні міжнародних аспектів в науково-технологічну діяльність в Україні, адаптації вітчизняних результатів науково-технологічної діяльності до міжнародних вимог, створенні стійких міжнародних науково-технологічних зв'язків; 7) процедури цифровізації полягають у використанні суб'єктами публічної адміністрації електронного інструментарію розробки нових баз даних, автоматизації обробки інформаційних даних, прийнятті цифрових рішень і загальному впровадженні цифрових технологій в адміністрування науково-технологічної сфери.

Ключові слова: адміністративні процедури, адміністративно-правове забезпечення, управлінські процедури, реєстраційні процедури, організаційно-кадрові процедури; дозвільно-ліцензійні процедури; контрольні процедури; процедури інтернаціоналізації; процедури цифровізації, науково-технологічний розвиток.

Kurkova K.M. Administrative procedures in the field of administrative and legal support of scientific and technological development in Ukraine.

The article is devoted to the definition and characteristics of administrative procedures in the field of administrative and legal support of scientific and technological development in Ukraine. The types of administrative procedures in the specified area are characterized: 1) management procedures consist in the adoption of general administrative (strategic) and individual sectoral management decisions aimed at full-scale administration of scientific and technological development; 2) registration procedures make it possible to legitimize the legal relations of scientific and technological activity by taking registration actions, recording subjects and objects of scientific and technological activity and entering relevant

information into administrative databases; 3) organizational and personnel procedures are procedures for the appointment, transfer, dismissal, promotion, internship, advanced training, certification of subjects of scientific and technological activity in order to ensure the proper personnel policy in the field of scientific and technological development; 4) permitting and licensing procedures ensure the functional implementation of scientific and technological development by issuing special permits (licenses) by authorized authorities for the implementation of a certain type of scientific and technological activity with the aim of applying legalized control influence on the scientific and technological sphere; 5) control procedures consist in the implementation by controlling entities of the public administration of power-checking, inspection and supervisory activities in order to comply with all the requirements of scientific and technological activity and development of the scientific and technological sphere; 6) the procedures of the internationalization consist in the inclusion of international aspects in scientific and technological activity in Ukraine, adaptation of domestic results of scientific and technological activity to international requirements, creation of stable international scientific and technological ties; 7) digitization procedures consist in the use by subjects of public administration of electronic tools for the development of new databases, automation of information data processing, digital decision-making and the general implementation of digital technologies in the administration of the scientific and technological sphere.

Keywords: administrative procedures, administrative and legal support, management procedures, registration procedures, organizational and personnel procedures; permitting and licensing procedures; control procedures; internationalization procedures; digitization procedures, scientific and technological development.

Постановка проблеми. Ефективність науково-технологічного розвитку безпосередньо залежить від практичної діяльності публічної адміністрації щодо його забезпечення, зокрема від адміністративних процедур, які повинні слугувати дієвим інструментом забезпечення: а) належного публічного управління науково-технологічною сферою; б) захисту конституційних прав фізичних та юридичних осіб, в тому числі від дій органів публічної адміністрації (їх посадових осіб); в) унормування діяльності публічної адміністрації (їх посадових осіб) таким чином, щоб вона могла ефективно виконувати свої завдання та функції, діяти в рамках служіння народу України шляхом забезпечення й захисту прав людини та громадянина під час прийняття суспільно-важливих рішень.

Дослідження процедурних аспектів адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку можливе лише на підставі аналізу нормативно-правових актів, які мають безпосереднє відношення до діяльності публічної адміністрації в досліджуваній сфері. З огляду на надзвичайно значний масив усіх джерел адміністративного права з означеної тематики, проблема визначення та характеристики адміністративних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні є актуальною та потребує науково-теоретичного аналізу.

Стан дослідженості проблематики. У науковій літературі досить багато уваги приділено теоретичним питанням сутності адміністративних процедур. Значний внесок у розвиток означених досліджень зробили такі вчені-адміністративісти: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, В. Галунько, Н. Галіцина, І. Голосніченко, О. Джафарова, В. Колпаков, О. Лагода, В. Тимощук та інші. Разом з тим, питання адміністративних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні не знайшли належного відображення у науковій літературі. Деякі аспекти даної проблематики розглядалися лише фрагментарно, зокрема в межах розгляду окремих аспектів науково-технологічного розвитку.

Мета статті – визначення та характеристика адміністративних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні.

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, адміністративні процедури у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні варто класифікувати саме за їх змістовним наповненням на: 1) управлінські; 2) реєстраційні; 3) організаційно-кадрові; 4) дозвільно-ліцензійні; 5) контрольні; 6) процедури інтернаціоналізації; 7) процедури цифровізації.

На думку М. Білей управлінські процедури в частині реалізації організаційної функції державного управління, стосуються створення, перетворення та ліквідації органів державної влади, державних та комунальних підприємств, установ та організацій; укладення відповідних управлінських договорів про співробітництво між органами державного управління; прийняття рішень, що забезпечують ресурсний потенціал державного управління [1].

Н. Христинченко відзначає, що управлінські адміністративні процедури є одними із найбільш важливих та необхідних у науковій сфері, адже вони виражають волю в тому чи іншому управлінському рішенні, що приймається уповноваженим на те органом влади, який здійснює реалізацію державної політики в зазначеній сфері. Тобто вони вказують на певний порядок управління, яким чином посадова особа наукової установи чи інший орган має діяти для того, щоб його діяльність була законною та відповідала встановленим нормативно-правовим приписам [2, с. 165].

Прикладами управлінських процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні є процедури: розробки нормативно-правових актів, які визначають державну науково-технологічну політику України та формують планово-стратегічний розвиток науково-технологічної сфери; визначення і реалізації пріоритетів та прогнозування науково-технологічного розвитку; розробки та реалізації державних програм України у сфері науково-технологічного розвитку; моніторингу та оцінки ефективності реалізації державної науково-технологічної політики; заснування, реорганізації та ліквідації суб'єктів публічного адміністрування у сфері забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні.

Отже, на нашу думку, управлінські процедури у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку – це визначений в межах законодавства владно-розпорядчий процес діяльності суб'єктів публічної адміністрації щодо прийняття загально-адміністративних (стратегічних) та індивідуально-секторних управлінських рішень у сфері науково-технологічного розвитку, що чітко встановлюються та обмежуються їх правами та обов'язками і спрямовані на повномасштабне адміністрування науково-технологічного розвитку. Управлінські процедури охоплюють процедури стратегічного планування як діяльності зі створення суб'єктами публічної адміністрації сприятливого середовища для науково-технологічного розвитку.

У реаліях розбудови демократичної правової держави особливої важливості набувають реєстраційні процедури. Під такими процедурами вчені-адміністративісти розуміють встановлений чинним законодавством порядок діяльності суб'єктів публічного адміністрування, в ході якої здійснюється документальне підтвердження правового статусу суб'єкта або наділення новими правовими ознаками об'єкта. Ключовими цілями реєстраційних процедур є такі: офіційне визнання певного права особи; офіційне визнання законності правових актів; засвідчення певного статусу фізичної чи юридичної особи; облік юридичних фактів [3, с. 216-217].

Реєстраційні процедури у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні можна умовно поділити на дві великі групи: а) реєстраційні процедури щодо суб'єктів науково-технологічного розвитку та б) реєстраційні процедури стосовно об'єктів науково-технологічної діяльності.

Прикладами реєстраційних процедур першої групи є реєстрація суб'єктів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, в тому числі суб'єктів інноваційної інфраструктури (створення спеціальних економічних зон, наукових, технологічних парків, технологічних інкубаторів та інноваційних структур інших типів).

До реєстраційних процедур другої групи можна віднести державну реєстрацію об'єктів інтелектуальної власності, державну реєстрацію науково-дослідних, дослідно-конструкторських робіт і дисертацій, державну реєстрацію інноваційних проектів, реєстрацію технологій та їх складових, що створені чи придбані за бюджетні кошти або створені чи придбані підприємствами державної форми власності, державну реєстрацію наукових об'єктів, що становлять національне надбання.

Отже, суб'єкти владних повноважень в межах реєстраційних адміністративних процедур легітимізують правовідносини науково-технологічної діяльності шляхом вчинення реєстраційних дій, обліку суб'єктів та об'єктів науково-технологічної діяльності та внесення відповідної інформації до адміністративних баз даних. Реєстраційні адміністративні процедури дозволяють офіційно закріпити правовий статус суб'єкта реалізації науково-технологічної діяльності та наділити його правосуб'єктністю щодо прийняття індивідуальних управлінських рішень, а також юридично підтвердити правовий статус об'єкта науково-технологічної діяльності.

Важливими для сфери забезпечення науково-технологічного розвитку також є адміністративні процедури, що стосуються кадрового потенціалу науково-технологічної сфери – організаційно-кадрові процедури, підвидами яких на наш погляд є дві групи адміністративних процедур – заохочувальні та атестаційні процедури.

Нормативними прикладами застосування заохочувальних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні є Закон України «Про наукову та на-

уково-технічну діяльність», в якому прямо передбачено, що науковий працівник має право на матеріальну підтримку виконуваних досліджень за рахунок коштів державного бюджету та інших джерел фінансування відповідно до законодавства України; на іменні та інші стипендії, а також премії, що встановлюються державою, юридичними та фізичними особами (ст. 6, ч. 3); Укази Президента України: «Про державну підтримку наукової діяльності Академії наук України» від 22 березня 1994 року № 100/94; «Про додаткові заходи щодо державної підтримки Національної академії наук України» від 10 березня 2000 року № 456/2000; «Про фінансову підтримку інноваційної діяльності підприємств, що мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави» від 20 квітня 2004 року № 454/2004; «Про Положення про щорічні гранти Президента України докторам наук для здійснення наукових досліджень» від 17 вересня 2009 року № 446/2009; «Про деякі питання присудження Державної премії України в галузі науки і техніки» від 23 червня 2006 року № 571/2006; постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку надання фінансової підтримки суб'єктам інноваційної діяльності за рахунок коштів державного бюджету шляхом здешевлення довгострокових кредитів» від 17 листопада 2004 року № 1563; «Про затвердження Порядку надання грантової підтримки наукової і науково-технічної діяльності за рахунок коштів державного бюджету» від 21 серпня 2019 року № 776; розпорядження Кабінету Міністрів України «Про присудження Премії Кабінету Міністрів України за розроблення і впровадження інноваційних технологій» (2017-2022 рр).

До атестаційних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні перш за все варто віднести процедури атестації наукових працівників, атестації кадрів вищої кваліфікації та процедури державної атестації наукових установ.

Загалом, можна вважати, що організаційно-кадрові процедури у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку – це внутрішньоорганізаційна процедурна діяльність з призначення, переведення, звільнення, заохочення, стажування, підвищення кваліфікації, атестації суб'єктів науково-технологічної діяльності з метою забезпечення належної кадрової політики у площині науково-технологічного розвитку.

Ще одним видом адміністративних процедур в означеній сфері є дозвільно-ліцензійні процедури. Під дозвільними процедурами науковці розуміють встановлений чинним законодавством порядок діяльності суб'єктів публічного адміністрування, за результатами якої надаються дозволи на провадження певних видів діяльності та здійснення юридично значущих дій. Ключовими цілями дозвільних процедур є: забезпечення безпеки громадян та інтересів держави; надання можливостей для реалізації певних прав особи, передусім у сфері економічної діяльності; унормування контролю за діяльністю, щодо якої суб'єктом публічного адміністрування надано дозвіл [3, с. 218].

Як зазначає О. Джафарова, сутність дозвільних процедур полягає в тому, що ця діяльність урегульована нормами адміністративно-процесуального права, знаходиться у межах повноважень органів публічної влади, визначена чинним законодавством, спрямована на реалізацію норм адміністративного матеріального права, а також матеріально-правових норм інших галузей права у процесі вирішення конкретних справ щодо забезпечення прав, свобод, законних інтересів фізичних та юридичних осіб тощо [4, с. 203-204]. На думку вченої більшість послуг, що надаються органами публічної адміністрації, є дозвільними, оскільки кінцевий результат останніх – отримання документа дозвільного характеру, що дає можливість реалізації певного конституційного права, підтвердження статусу особи, об'єкта, предмета чи послуги, а також статусу документа [4, с. 189].

Щодо місця дозвільно-ліцензійних процедур в площині науково-технологічної діяльності, слід сказати, що ст. 7 Закону України «Про ліцензування видів господарської діяльності» [5] визначає 34 види господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню, серед яких такі види як: діяльність у сфері електроенергетики; надання послуг у галузі криптографічного захисту інформації та технічного захисту інформації; виробництво: лікарських засобів, ветеринарних препаратів, вогнепальної зброї невійськового призначення і боєприпасів до неї, вибухових матеріалів промислового призначення, виробництво особливо небезпечних хімічних речовин; медична та ветеринарна практика; діяльність, пов'язана з розробленням, виготовленням, постачанням спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку та інших технічних засобів негласного отримання інформації; діяльність, пов'язана з розробленням, виготовленням, постачанням технічних засобів розвідки мають безпосереднє відношення саме до провадження та реалізації науково-технологічної діяльності.

Закон України «Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності» [6] визначає, що об'єктом, на який видається документ дозвільного характеру є в тому числі устаткування, обладнання та механізми, що вводяться в експлуатацію або проектуються, окрема операція, господарська діяльність

певного виду, робота та послуга, а також документи, які використовуються суб'єктом господарювання у процесі проходження погоджувальної (дозвільної) процедури (проектна документація на будівництво об'єктів, землевпорядна документація, містобудівна документація, гірничий відвід).

З приводу останнього маємо відзначити, що на наше переконання технологія може розглядатися в двох аспектах: 1) матеріальному: а) як сукупність різних видів знань (наукових, теоретичних, практичних тощо) та/або інформації об'єктивованих в певній матеріальній формі; б) сукупність штучно створених об'єктів раціональної діяльності людини (технічних пристроїв, устаткування, інструментів); 2) процедурному – як раціональна організована діяльність людини; певні способи, процеси, методи діяльності [7, с. 49-50]. Об'єктами технології можуть виступати: 1) об'єкти інтелектуальної власності, передбачені Цивільним кодексом України; 2) результати наукової та науково-технічної діяльності, передбачені Законом України «Про наукову і науково-технічну діяльність»; 3) інновації у розумінні Закону України «Про інноваційну діяльність»; 4) науково-технічна інформація у розумінні Закону України «Про науково-технічну інформацію»; 5) об'єкти, що не охороняються законом (наприклад, технічні дані, інша інформація) [8]. З наведеного можемо зробити висновок, що технологія може бути об'єктом, на який видається документ дозвільного характеру.

Отже, дозвільно-ліцензійні адміністративні процедури забезпечують функціональну реалізацію науково-технологічного розвитку шляхом видачі уповноваженими органами влади спеціальних дозволів (ліцензій) на здійснення визначеного виду науково-технологічної діяльності з метою застосування легалізованого контрольного впливу на науково-технологічну сферу.

Важливе місце в системі адміністративних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні займають контрольні процедури, спрямовані на забезпечення ефективного функціонування науково-технологічної сфери в цілому.

Під контрольними процедурами вчені розуміють встановлений чинним законодавством порядок втручальної контрольно-наглядової діяльності суб'єктів публічного адміністрування, яка полягає у здійсненні перевірки дотримання законів та інших нормативно-правових актів. Ключовими цілями контрольних процедур є: запобігання вчиненню правопорушень з боку об'єкта перевірки; належне реагування на звернення фізичних та юридичних осіб з приводу ймовірних порушень чинного законодавства в діяльності об'єкта перевірки; самостійне виявлення порушень чинного законодавства в діяльності об'єкта перевірки [3, с. 218-220].

Як нормативний приклад застосування контрольних процедур можна навести постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання» від 28 січня 2004 року № 86; «Про затвердження Порядку проведення моніторингу та здійснення контролю за реалізацією проектів технологічних парків» від 21 березня 2007 року № 517; «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для виконання зобов'язань України у сфері міжнародного науково-технічного та освітнього співробітництва» від 23 листопада 2011 року № 1197; «Про затвердження Порядку і напрямів використання коштів, одержаних у результаті трансферу технологій, створених за рахунок коштів державного бюджету» від 22 квітня 2013 року № 300; «Про затвердження Порядку здійснення контролю за виплатою винагороди авторам технологій та/або їх складових» від 22 травня 2013 року № 351; «Про затвердження Порядку формування та використання коштів Національного фонду досліджень України» від 4 грудня 2019 № 1007; наказ Міністерства освіти і науки України «Про порядок здійснення моніторингу виконання інноваційних проектів за пріоритетними напрямами діяльності технологічних парків» від 17 квітня 2003 року № 245.

Відповідно, контрольні адміністративні процедури відіграють вкрай важливу роль на усіх етапах (стадіях) провадження науково-технологічної діяльності (від розробки до трансферу і комерціалізації результатів такої діяльності), адже полягають у здійсненні контролюючими суб'єктами публічної адміністрації владно-перевірочної, інспекційної та наглядової діяльності з метою дотримання вимог науково-технологічної безпеки, захисту прав суб'єктів науково-технологічного розвитку (в тому числі прав інтелектуальної власності), збереження науково-технологічного потенціалу, захисту національних інтересів держави в цілому.

На нашу думку до уже наведених вище видів адміністративних процедур у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку варто також віднести процедури, які є досить специфічними, але не менш значущими – це процедури інтернаціоналізації та цифровізації.

Процедури інтернаціоналізації науково-технологічного розвитку – це діяльність суб'єктів публічної адміністрації щодо: забезпечення суб'єктам науково-технологічної діяльності умов для співпраці

закордоном; обміну досвідом адміністрування науково-технологічної сфери; адаптації науково-технологічної діяльності до міжнародних вимог; заохочення зарубіжних партнерів та інвесторів до вітчизняної науково-технологічної сфери; підвищення конкурентоспроможності вітчизняної науково-технологічної галузі; розробки якісних навчальних програм внутрішньо-організаційного адміністрування науково-технологічної галузі для вітчизняних суб'єктів науково-технологічної діяльності; підвищення рівня мобільності вітчизняних суб'єктів науково-технологічної діяльності.

Процедури цифровізації полягають у використанні суб'єктами публічної адміністрації електронного інструментарію щодо розробки нових баз даних, автоматизації обробки інформаційних даних, прийнятті цифрових рішень і загальному впровадженні цифрових технологій у сферу адміністрування науково-технологічної сфери.

Висновок. Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що адміністративні процедури у сфері адміністративно-правового забезпечення науково-технологічного розвитку України – це діяльність суб'єктів публічної адміністрації, що має публічний, нормативно визначений, логічний характер, спрямована на впорядкування управлінських, реєстраційних, організаційно-кадрових, дозвільно-ліцензійних, контрольних, інтернаціоналізаційних, цифровізаційних правовідносин науково-технологічного розвитку для уніфікації адміністративної практики суб'єктів публічної адміністрації, належного публічного адміністрування науково-технологічної сфери та захисту прав суб'єктів науково-технологічної діяльності.

Список використаних джерел:

1. Білей М. Управлінські процедури як засіб реалізації організаційної функції державного управління. Матеріали інтернет-конференції «Інновації та традиції в сучасній науковій думці» (16-18.08.2016). URL: https://int-konf.org/ru/2016/innovatsiji-ta-traditsiji-v-suchasnij-naukovij-dumtsi-16-18-08-2016/1280-bilej-m-v-upravlinski-protseduri-yak-zasib-realizatsiji-organizatsijnoji-funktsiji-derzhavnogo-upravlinnya.
2. Христинченко Н. Види адміністративних процедур у науковій сфері. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2014. Вип. 10–1(1). С. 165–167.
3. Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О. Адміністративне право України. Повний курс. Навчальний посібник. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 446 с.
4. Джафарова О. Дозвільна діяльність органів публічної адміністрації в Україні: питання теорії та практики: монографія. Х.: Панов, 2015. 688 с.
5. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 2 березня 2015 року № 222-VIII. Відомості Верховної Ради. 2015. № 23. ст. 158.
6. Про дозвільну систему у сфері господарської діяльності: Закон України від 6 вересня 2005 року № 2806-IV. Відомості Верховної Ради. 2005. № 48. ст. 483.
7. Куркова К. Адміністративно-правове забезпечення науково-технологічного розвитку в Україні: теоретико-правовий аспект: монографія Київ, ФОП Чалчинська Н.В., 2020. 505 с.
8. Куркова К. Технологія як об'єкт правового регулювання. *Наукові записки: Серія «Право».* 2019. Вип. 7. Спецвипуск. С. 150–155.

УДК 347.921
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.10

ВПЛИВ АДМІНІСТРАТИВНОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ НА ЦИВІЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНУ ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Логойда В.,
доктор філософії,
викладач кафедри адміністративного, фінансового та інформаційного права
юридичного факультету,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
https://orcid.org/0000-0003-1261-909X
volodymyr.lohoyda@uzhnu.edu.ua

Логойда В. Вплив адміністративної компетенції на цивільно-процесуальну правосуб'єктність органів влади.

Стаття присвячена питанням впливу норм адміністративного права, зокрема тих, що регулюють адміністративну компетенцію органів державної влади та їх посадових (службових) осіб, на процесуальну правосуб'єктність органів державної влади, які беруть участь у розгляді справ в порядку цивільного судочинства у зв'язку з виконанням своїх державних функцій і повноважень.

На прикладі конкретної судової (цивільної) справи автор аналізує можливі процесуальні наслідки позбавлення суб'єкта владних повноважень його адміністративної компетенції під час розгляду цивільної справи, їх вплив на реалізацію таким суб'єктом своїх процесуальних прав, зокрема на можливість оскарження судового рішення. Автор наголошує, що у випадку, коли суб'єкт владних повноважень бере участь у судовій справі саме у зв'язку з виконанням доручених йому державою функцій і повноважень, інститут публічного правонаступництва, більше характерний для адміністративного процесу, може і повинен бути застосований також і при розгляді справ, які, на думку Верховного Суду, повинні розглядатися в порядку цивільного судочинства.

Відзначено, що подібна практика визнання допустимості процесуального правонаступництва саме на підставі публічного правонаступництва суб'єктів владних повноважень вже сформована при розгляді Касаційним господарським судом у складі Верховного Суду господарських спорів щодо відшкодування шкоди, завданої суб'єктам приватного права внаслідок неналежного державного регулювання страхового ринку, хоча в даній категорії справ мають місце прямі процесуальні вказівки закону.

В результаті автор робить висновок про те, що ч. 1 ст. 55 ЦПК України дозволяє процесуальне правонаступництво суб'єктів владних повноважень, які беруть участь у розгляді цивільних справ, не лише у випадках цивільно-правового правонаступництва, але і у випадку публічного правонаступництва, якщо спір пов'язаний з реалізацією суб'єктом владних повноважень його адміністративної компетенції і має місце зміна чи скасування такої.

Ключові слова: компетенція, повноваження, правосуб'єктність, публічне правонаступництво, суб'єкт владних повноважень, закриття провадження, цивільний процес.

Lohoyda V. Impact of administrative competence on the civil procedural legal capacity of the authorities.

The article is devoted to the issue of the influence of the norms of administrative law, in particular those regulating the administrative competence of state authorities and their officials, on the procedural legal capacity of state authorities that participate in the consideration of cases in the civil court procedure in connection with performing their state functions and powers.

Using the example of a specific court (civil) case, the author analyzes the possible procedural consequences of depriving a subject of authority of his administrative competence during the consideration of a civil case, their impact on the exercise of his procedural rights by such a subject, in particular, on the possibility of appealing a court decision. The author emphasizes that in the case when a subject of authority takes part in a court case precisely in connection with the performance of the functions and powers entrusted to him by the

state, the institution of public legal succession, which is more characteristic of the administrative process, can and should be applied also when consideration of cases which, in the opinion of the Supreme Court, should be considered in the manner of civil proceedings.

It is noted that a similar practice of recognizing the admissibility of procedural legal succession precisely based on a public legal succession of subjects of authority has already been formed during the review by the Commercial Court of Cassation as part of the Supreme Court of commercial disputes regarding compensation for damage caused to subjects of private law as a result of improper state regulation of the insurance market, although in this category of cases, there are direct procedural instructions of the law.

As a result, the author concludes that Part 1 of Article 55 of the Civil Code of Ukraine allows the procedural legal succession of subjects of authority, who participate in the consideration of civil cases, not only in cases of civil legal succession but also in the case of public legal succession, if the dispute is related to the exercise by the subject of authority of his administrative competence and its change or cancellation takes place.

Keywords: competence, authority, legal personality, public legal succession, subject of authority, closure of proceedings, civil procedure.

Постановка проблеми. Створення в Україні системи адміністративної юстиції і прийняття Кодексу адміністративного судочинства поставило перед теоретиками-процесуалістами та практикуючими юристами чимало складних питань щодо розмежування підсудності спорів. Необхідність розгляду тих чи інших категорій судових справ в порядку цивільного / господарського або адміністративного судочинства нерідко ставала предметом запеклих дискусій як на науковому рівні, так і в залах судових засідань.

Слід визнати, що гострота цієї проблеми поступово зменшується завдяки стабілізації судової практики зусиллями Великої Палати Верховного Суду, яка напрацювала основні критерії віднесення справ до різних процесуальних порядків. Разом з тим, життя є багатогранним і іноді судова практика зіштовхується з ситуаціями гібридного характеру, де, за відсутності спору щодо юрисдикції розгляду справи, складні процесуальні ситуації створюються за рахунок взаємодоповнюючого і, водночас, суперечливого впливу норм цивільного та адміністративного права. Однією з таких гібридних ситуацій, яка потребує теоретичного дослідження, є вплив адміністративної компетенції органів / службових осіб, що є суб'єктами владних повноважень, на їх цивільно-процесуальну правосуб'єктність.

Аналіз джерел. Більшою мірою питання адміністративної компетенції суб'єктів владних повноважень та їх службових осіб розглядаються науковцями у співвідношенні з проблемами науки адміністративно-процесуального права, наприклад, в аспекті публічного правонаступництва при розгляді справ за КАС України. Цим питанням присвячені роботи Ю.А. Дорохіної, Є.Н. Белей, В.М. Бевзенко, В.М. Повара та інших дослідників. В свою чергу вплив змін обсягу адміністративної компетенції на процесуальне правонаступництво при розгляді справ за ЦПК України в науці цивільно-процесуального права висвітлений недостатньо, що і слугує мотивом написання даної статті.

Виклад основного матеріалу. До розгляду даної проблеми автора спонукала участь у судовій справі №308/7457/21 Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області, в рамках якої дружиною лікаря обласної комунальної лікарні (помер внаслідок хвороби COVID-19, якою захворів на робочому місці) оскаржувався наказ Управління Держпраці у Закарпатській області (надалі – Управління) про призначення комісії з спеціального розслідування гострого професійного захворювання із смертельним наслідком та відповідний акт спеціального розслідування.

Згідно з актуальними правовими позиціями Великої Палати Верховного Суду (постанови від 12.12.2018 у справі № 2а-2555/11/2670, від 30.01.2019 у справі № 805/1930/18-а, від 26.06.2019 у справі № 1640/3010/18), порушуючи питання про визнання нещасного випадку таким, що пов'язаний із виробництвом, позивач має на меті вирішення спору приватного характеру щодо встановлення певного юридичного факту, який не пов'язаний із вимогою вирішити публічно-правовий спір. Враховуючи, що йдеться про розслідування гострого профзахворювання на виробництві, у зв'язку з правом сім'ї померлого вимагати на підставі даних розслідування виплати компенсацій за рахунок коштів Фонду соціального страхування України, у даному випадку йдеться не про спір, що випливає з виконання владних управлінських функцій, а про спір, що спрямований на відшкодування цивільної шкоди, заподіяної смертю потерпілого. Тому вказаний спір повинен розглядатися в порядку цивільного судочинства, крім випадків, якщо шкода була заподіяна під час проходження особою публічної служби (оскільки для цього є спеціальна норма КАС України). Враховуючи, що посада лікаря, хоч і комунального закладу охорони здоров'я, не відноситься до проходження публічної служби, підстав

для віднесення даного спору до справ адміністративної юрисдикції не було і заперечень це у сторін справи та суду не викликало.

Рішеннями судів першої (31.05.2022) та апеляційної (27.10.2022) інстанцій позов було задоволено і на порядок денний було поставлено питання подання Управлінням касаційної скарги. Однак, згідно з постановою КМ України «Деякі питання територіальних органів Державної служби з питань праці» № 14 від 12.01.2022 Урядом було вирішено ліквідувати Управління як юридичну особу публічного права, натомість утворивши Західне міжрегіональне управління Держпраці (надалі – Західне МРУ). Постановою було передбачено, що Управління, яке ліквідовується, продовжує здійснювати свої повноваження та функції до завершення здійснення заходів, пов'язаних з утворенням Західного МРУ і прийняттям рішення про можливість забезпечення здійснення ним повноважень та функцій Управління. Таке рішення повинно було бути прийняте Держпраці після здійснення заходів, пов'язаних із внесенням до ЄДРЮОФОПтаГФ даних про Західне МРУ, затвердження його положення, структури, штатного розпису, кошторису та заповнення 30% вакансій.

05.12.2022 Держпраці прийнято наказ № 234, згідно з яким Західне МРУ розпочинало свою роботу з 06.12.2022, а Управління з цієї ж дати припиняло виконувати відповідні повноваження і функції, тобто позбавлялося державою адміністративної компетенції, останнім днем якої відповідно було 05.12.2022 (оскільки дублювання тих самих владно-управлінських функцій різними суб'єктами навіть протягом одного дня не є допустимим). Незважаючи на це, 06.12.2022 в. о. начальника Управління підписав касаційну скаргу, а 07.12.2022 вона була Управлінням подана (шляхом надіслання поштою до суду). І хоча факт оскарження слід вважати таким, що відбувся 07.12.2022, однак навіть станом на момент підписання касаційної скарги відповідних владних повноважень у сфері праці у Управління і його службових осіб вже не було.

17.01.2023 Західне МРУ подало до КЦС / ВС клопотання про заміну відповідача правонаступником, посилаючись на численні правові позиції Верховного Суду щодо публічного правонаступництва органів державної влади (постанови від 08.12.2021 у справі № 9901/348/19, від 13.03.2019 у справі № 524/4478/17, від 20.02.2019 у справі № 826/16659/15, від 12.06.2018 у справі № 2а-23895/09/1270). Зазначені правові позиції, щоправда, стосуються розгляду публічно-правових спорів (згідно КАС України), а не цивільних справ, тим не менше Західне МРУ аргументувало своє клопотання тим, що участь Управління у даній цивільній справі викликана саме виконанням ним відповідних функцій і повноважень від імені держави, а тому їх передача до Західного МРУ (т. з. «публічне правонаступництво») є вагомою підставою для процесуального правонаступництва, незважаючи на те, що з цивільно-правової точки зору Управління не реорганізовувалося (тобто не приєднується до Західного МРУ і не зливалося з іншими обласними управліннями західного регіону України в дану юридичну особу), а ліквідовується (тобто в розумінні ст. 104 ЦК України припиняється без правонаступника). Підставою для такої позиції є норма ч. 1 ст. 55 ЦПК України, згідно з якою залучення до участі у справі правонаступника відповідної сторони здійснюється судом не лише у разі припинення юридичної особи (1), але і при заміні кредитора чи боржника у зобов'язанні (2) та в «інших випадках заміни сторони у відносинах, щодо яких виник спір» (3).

Слід зазначити, що критика підходу Західного МРУ щодо механічного перенесення підходів КАС України на цивільний процес, як безпідставного, не передбаченого законодавством (занадто довільне трактування ч. 1 ст. 55 ЦПК України) і такого, що не вкладається в класичне цивільно-правове розуміння «заміни сторони у відносинах», є спокусливим підходом, але дискусійним і не лише в силу справді широкого звучання ч. 1 ст. 55 ЦПК України. Адже слід пам'ятати і про приписи ст. 6 і 19 Конституції України, згідно з якими органи державної влади та їх посадові особи жорстко обмежені у своїх діях рамками своєї компетенції. Справді, продовження участі Управління у справі в умовах позбавлення його відповідних адміністративних повноважень було би грубим порушенням конституційних норм, навіть з огляду на те, що оскаржуються саме його [Управління] наказ і акт – якщо вже повноваження передані, то передані всі повноваження: і матеріальні, і процесуальні. З іншого боку, недопуск до участі у справі на стадії касаційного провадження обох органів – Управління (бо вже позбавлене компетенції) і Західного МРУ (бо не воно видавало спірні наказ і акт) був би порушенням права органу влади на судовий захист. Зрештою, з третього боку, просто закриття провадження у справі на стадії касаційного розгляду у зв'язку із припиненням Управління не допускається (ч. 1, 3 ст. 414 ЦПК України), оскільки скасування законного рішення порушило би права позивача, та власне Управління ще і не припинено остаточно, а лише знаходиться у процедурі припинення.

Відтак, виникає питання: чи може Управління, яке під час розгляду справи позбавлене адміністративної компетенції, продовжувати свою участь у цивільній справі (подати касаційну скаргу), в якій воно має статус відповідача і де оскаржуються видані ним наказ і акт? З точки зору цивільного і цивільно-процесуального права правосуб'єктність юридичної особи існує до моменту її остаточної ліквідації (внесення відповідного запису до державного реєстру), тобто може. А з точки зору обсягу адміністративної компетенції, ст. 6, 19 Конституції України та наказу свого вищого органу (Держпраці) – це абсурд і ситуація потребує застосування процесуального правонаступництва.

Станом на момент написання цієї статті КЦС / ВС ще не розглянув клопотання Управління і, відверто кажучи, процесуальна ситуація заслуговує на те, аби справа була передана на розгляд Великої Палати ВС для формулювання правової позиції по застосуванню ст. 55 ЦПК України. Тим більше, що подібні випадки судовій практиці вже відомі – так, заміна у господарській справі № 910/16144/19 Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (відповідача) на Національний банк України у зв'язку з передачею йому функцій регулятора страхового ринку (позов стосувався відшкодування державою шкоди) була визнана законною КГС / ВС (див. постанову від 28.12.2020). При цьому варто відзначити, що ч. 1 ст. 52 ГПК України сформульована аналогічно ч. 1 ст. 55 ЦПК України. Щоправда, процесуальне правонаступництво НБУ за Нацкомісією було прямо передбачено п.8 розділу ІІ Прикінцевих положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення функцій із державного регулювання ринків фінансових послуг» № 79-IX від 12.09.2019, тобто в силу прямої вказівки закону у даному випадку процесуальна ситуація є більш очевидною.

Однак і в коментованій судовій справі за участі органів Держпраці та ширше – взагалі у всіх подібних випадках участі у цивільному процесі суб'єктів владних повноважень, на думку автора, є всі підстави для відходу від виключно цивілістичного погляду на ситуацію і визнання конвергенції публічного і приватного правопорядків. Конституційні норми є нормами вищої юридичної сили і вони забороняють державному органу / посадовій особі діяти за межами власної компетенції, незалежно від виду судочинства чи типу правовідносин. А тому слід визнати вплив адміністративного права на дану цивільно-процесуальну ситуацію і допустити широке тлумачення ст. 55 ЦПК України, тобто погодитися, що з 06.12.2022 Західне МРУ замінило Управління у спірних правовідносинах, а отже саме воно повинно було з даної дати здійснювати відповідні процесуальні права. Правильним було би подання касаційної скарги саме Західним МРУ, з одночасним клопотанням до суду здійснити процесуальне правонаступництво (яке допускається на будь-якій стадії розгляду справи), а не оскарження рішень судів Управлінням. Після позбавлення Управління адміністративних повноважень і до моменту його ліквідації воно, безперечно, може бути учасником судових справ (і не лише триваючих, а навіть вступати в нові), але виключно тих, де йдеться про права та обов'язки самого Управління, як суб'єкта цивільних / господарських справ (розрахунки з постачальниками за товари / роботи / послуги чи з персоналом по оплаті праці, спори у зв'язку з проведенням процедури припинення тощо). А от виступати учасником судових спорів, де розглядаються питання повноважень і функцій Управління, які воно мало як суб'єкт владних повноважень, воно з моменту позбавлення його державою адміністративної компетенції, як видається, вже не повинно.

За таких обставин, на думку автора, процесуально коректним буде застосування КЦС / ВС п. 2 ч. 1 ст. 396 ЦПК України, а саме: закриття касаційного провадження, оскільки після його відкриття (відбулося 20.12.2022) судом виявлено, що касаційну скаргу підписано особою, яка не має права її підписувати. Саме таке клопотання подано позивачем і буде цікаво побачити реакцію касаційної інстанції на дану правову ситуацію.

Висновки. Розподіл судових справ за рядом критеріїв (суб'єктний, предметний тощо) для розгляду в порядку цивільного / господарського (з однієї сторони) чи адміністративного (з другої сторони) судочинства є необхідним в умовах судової системи, побудованої на принципі спеціалізації судів. Однак, слід мати на увазі, що віднесення справи до певної судової процедури не означає повного виключення впливу на ситуацію норм права, більше властивих іншій спеціалізації. Юридичні ситуації, що виникають на практиці, нерідко мають гібридний характер і потребують комплексного розгляду.

Зокрема, в контексті поставленої проблеми, слід зробити висновок, що юридичні особи публічного права – органи влади, щодо яких відбувся перерозподіл державою їх адміністративної компетенції на користь інших суб'єктів владних повноважень, повинні з моменту втрати своєї компетенції втрачати свої процесуальні повноваження в цивільних справах, пов'язаних із здійсненням ними раніше своїх владних функцій і повноважень. Надалі такі суб'єкти владних повноважень можуть продовжувати

участь у цивільному судочинстві або навіть розпочинати його аж до моменту своєї остаточної ліквідації, але лише з тих питань, які стосуються безпосередньо реалізації такими суб'єктами своїх власних цивільних прав або виконання своїх власних цивільних обов'язків (не пов'язаних безпосередньо з колишніми владними функціями / повноваженнями) або лише щодо тих владних функцій і повноважень, які у них залишаються (у разі наявності). В свою чергу участь у цивільних справах, які стосуються реалізації органами влади державних повноважень і функцій, повинна після перерозподілу адміністративної компетенції переходити шляхом процесуального правонаступництва (ст. 55 ЦПК України) до тих органів / службових осіб, які такою компетенцією наділяються (аналогічно з публічним правонаступництвом в адміністративному судочинстві).

Список використаних джерел:

1. Бевзенко В.М. Публічне правонаступництво: сутність, процедура та особливості. *Право і суспільство*. 2013. № 7. С. 140–149.
2. Белей Є.Н. Деякі питання публічного правонаступництва органів державної влади. *Право і суспільство*. 2017. № 1, частина 2. С. 119–123.
3. Повар П. Правонаступництво при утворенні та припиненні центральних органів виконавчої влади. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. Вип. 93. С. 40–43.
4. Конституція України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text
5. Цивільний процесуальний кодекс України №1618-IV від 18.03.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n8233.
6. Постанова КМ України «Деякі питання територіальних органів Державної служби з питань праці» №14 від 12.01.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/14-2022-%D0%BF#Text
7. Постанова КГС/ВС від 28.12.2020 у справі №910/16144/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93962786.

УДК:342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.11

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КОНТРОЛЮ РИЗИКІВ У МІНІСТЕРСТВІ ОБОРОНИ УКРАЇНИ ТА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Пащенко Є.М.,
доктор філософії (PhD)
старший викладач кафедри військового права
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
http://orcid.org/0000-0002-7178-0601
enp_urist@ukr.net

Пащенко Є.М. теоретико-методологічні засади контролю ризиків у Міністерстві Оборони України та у Збройних Силах України.

Стаття є дослідженням теоретико-методологічних засад контролю ризиків у Міністерстві оборони України та у Збройних Силах України. Зокрема було з'ясовано, що під контролем ризиків розуміється процес управління ризиками, який включає в себе ідентифікацію, аналіз, оцінку та мінімізацію ризиків для досягнення певних цілей або максимізації вигод. Управління ризиками в системі оборонного відомства є елементом внутрішнього контролю та передбачає превентивну ідентифікацію загроз, визначення горизонту відповідних загроз (тобто часу до можливого їхнього настання), вироблення заходів по нейтралізації, зменшенню негативного впливу на діяльність суб'єкту внутрішнього контролю, у разі неможливості уникнення від настання несприятливих подій. Визначено, що діяльність з ідентифікації ризиків полягає у визначенні та класифікації ризиків за категоріями та видами, причин їх виникнення, а також систематичний перегляд ідентифікованих ризиків з метою виявлення нових або таких, що зазнали змін. Ідентифікацію здійснюють шляхом аналізу подій, які можуть потенційно вплинути чи вже впливали на виконання процесів, частоти їх виникнення та їх впливу на досягнення кінцевого результату. За категоріями ризики поділяються на зовнішні, ймовірність виникнення яких не пов'язана з виконанням організацією функцій і завдань, та внутрішні, ймовірність виникнення яких безпосередньо пов'язана з виконанням організацією покладених на неї функцій та завдань. Конкретизовано, що контроль ризиків у Міністерстві оборони України та Збройних силах України охоплює багато аспектів, включаючи оцінку ризиків, розробку стратегій та планів дій, забезпечення відповідного навчання та підготовки військовослужбовців, використання сучасних технологій та інформаційних систем для попередження та мінімізації ризиків. Крім того, контроль ризиків також допомагає збільшити ефективність використання ресурсів та знизити витрати, що є особливо важливим у ситуації, коли уряд має обмежений бюджет. Отже, контроль ризиків є критично важливим для Міністерства оборони України та Збройних сил України, оскільки допомагає попереджувати небезпечні ситуації, зменшувати втрати та ресурсовитрати, збільшувати ефективність та покращувати готовність військових до виконання своїх завдань.

Ключові слова: контроль ризиків, оборонне відомство, внутрішній контроль, управління, аудит.

Pashchenko E.M. The theoretical and methodological foundations of risk control in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine.

The article is an investigation of the theoretical and methodological foundations of risk control in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine. In particular, it was found that risk control is understood as the process of risk management, which includes identification, analysis, assessment, and minimization of risks to achieve certain goals or maximize benefits. Risk management in the defense department is an element of internal control and involves the preventive identification of threats, determining the horizon of relevant threats (i.e., the time until their possible occurrence), developing measures to neutralize and reduce the negative impact on the activities of the internal control subject if it is impossible to avoid the onset of adverse events. It is determined that the activity of risk identification consists in defining and classifying risks by categories and types, reasons for their occurrence, and systematic review of identified risks

in order to detect new or changed ones. Identification is carried out by analyzing events that can potentially influence or have already influenced the execution of processes, the frequency of their occurrence, and their impact on achieving the final result. By category, risks are divided into external, the probability of which is not related to the organization's performance of functions and tasks, and internal, the probability of which is directly related to the organization's performance of its functions and tasks. It is specified that risk control in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine covers many aspects, including risk assessment, development of strategies and action plans, ensuring proper training and preparation of military personnel, using modern technologies and information systems for risk prevention and minimization. In addition, risk control also helps to increase the efficiency of resource use and reduce costs, which is especially important in a situation where the government has a limited budget. Therefore, risk control is critically important for the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine, as it helps to prevent dangerous situations, reduce losses and resource consumption, increase efficiency and improve military readiness to perform their tasks.

Keywords: risk control, defense department, internal control, management, audit.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Внутрішній контроль в системі оборонного відомства за роки становлення українського війська є поняттям не новим, мета та важливість якого є зрозумілою та беззаперечною. Контроль ризиків є важливою складовою управління будь-якою організацією, включаючи Міністерство оборони України та Збройні Сили України. Теоретико-методологічні засади контролю ризиків у Міністерстві оборони України та Збройних сил України мають на меті забезпечення ефективної організації захисту національної безпеки та обороноздатності. Контроль ризиків допомагає уникнути можливих негативних наслідків військової діяльності та забезпечує безпеку військовослужбовців, цивільних осіб та обладнання, що зумовлює актуальність обраного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням природи ризиків, передумовам їх виникнення, прогнозуванням та управління займались як вітчизняні, так і іноземні науковці. Так, Вітлінський В.В. та Великоіваненко Г.І. трактують ризик як економічну категорію, що іманентно притаманна діяльності суб'єктів господарювання і пов'язана із сприйняттям і подоланням невизначеності, конфлікту в ситуаціях цілепокладання, оцінювання, управління, неминучого вибору. Ризик має діалектичну об'єктивно-суб'єктивну структуру. К.Д. Семенова та К.І. Тарасова дають визначення сутності категорії ризику як єдності трьох сторін. Питання внутрішнього контролю в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України досліджують та вивчають такі вітчизняні науковці та управлінці, як І.М. Ткач, К.Г. Кустріч, М.В. Бариніна, І.О. Воробйов, А.А. Лойшин, К.Є. Ульянов, О.Ю. Шпиталь та інші.

Мета дослідження – проаналізувати теоретико-методологічні засади контролю ризиків у Міністерстві оборони України та у Збройних Силах України.

Об'єкт дослідження – контроль ризиків.

Предмет дослідження – теоретико-методологічні засади контролю ризиків.

Виклад основного матеріалу. Несподіване та незаплановане виникнення перепон на шляху до виконання поставлених задач та досягненню намічених цілей, вірогідність настання кризової ситуації, неотримання запланованого прибутку є поєднанням та супутником такого поняття, як ризик. Для чіткого та повного розуміння понятійного апарату необхідно дати визначення ключовому поняттю – ризик. Про поняття терміну «ризик» Вітлінський В.В. у своїй монографії зазначає: «як стверджується у спеціальній літературі, це слово є звульгаризованою формою латинського терміна «resecum», котре в перекладі означає «небезпека» або «скеля». Такий зв'язок невипадковий, бо, як відомо, зіткнення з прибережною скелею у мореплавців вважалося найбільшою небезпекою» [2].

Також необхідно зазначити, що ризик – це економічна категорія, яка відображає особливості сприйняття заінтересованими суб'єктами економічних відносин об'єктивно існуючих невизначеності та конфліктності, іманентних процесам цілепокладання, управління, прийняття рішень, оцінювання, що обтяжені можливими загрозами та невикористаними можливостями [2].

Керування ризиком – процес прийняття рішень і здійснення заходів, спрямованих на зміну ризику. Механізм керування ризиками – це сукупність інструментів, методів, форм та засобів взаємодії суб'єктів керування ризиками з метою розроблення та реалізації управлінських рішень, спрямованих на попередження настання ризиків, зменшення і подолання наслідків їх впливу. Війна – це завжди великий стрес для країни. Це перевірка усіх державних інституцій на ефективність щодо гарантуван-

ня безпеки. І хоча війна не піддається повному контролю, проте вона виявляє зони розвитку в сфері державного управління, а також є поштовхом до пошуку нових рішень політичного та практичного характеру, які матимуть на меті захист країни та людей від руйнівних наслідків війни [5].

З метою врегулювання питань управління ризиками в оборонному відомстві наказом Міністерства оборони України від 02 квітня 2019 року № 145 затверджено Порядок організації в системі Міністерства оборони України внутрішнього контролю та управління ризиками [9]. Відзначимо, що розробка цього Порядку здійснювалася у тісній взаємодії з представниками від країнчленів НАТО, а його основні положення адаптовані до вимог Інтегрованої моделі внутрішнього контролю спрямованого на ризик-менеджмент, розробленої Комітетом організацій – спонсорів Комісії Тредвея (The committee of sponsoring organizations of the Treadway Commission – COSO) [12].

Управління ризиком є елементом ризик-орієнтованого внутрішнього контролю [9] та, як свідчить практика, може бути застосований до будь-якого процесу, який передбачає наявність чітко окресленої мети та учасників, що забезпечують її досягнення.

Відповідальність за організацію та функціонування управління ризиками в установах Міністерства оборони України покладається на їх керівників. Управління ризиками або ризик-менеджмент – виражається у діяльності керівництва та працівників установи з ідентифікації ризиків, проведення їх оцінки, визначення способів реагування на ідентифіковані та оцінені ризики, здійсненні перегляду ідентифікованих та оцінених ризиків з метою виявлення нових та таких, що зазнали змін [5]. Управління ризиками призначене для найбільш раннього виявлення можливих порушень та недоліків, неефективного використання ресурсів під час виконання установами своїх функцій, процесів та операцій. Відповідно успішним результатом процесу управління ризиками є вироблення заходів по нейтралізації або зменшенню негативного впливу на досягнення установами своєї мети та стратегічних цілей.

Як зазначалось вище, організація внутрішнього контролю, у тому числі управління ризиками покладається на керівника суб'єкта внутрішнього контролю, а оцінка налагодженості та дієвості системи внутрішнього контролю здійснюють підрозділи відомчого внутрішнього аудиту. Так, з метою надання об'єктивних, обґрунтованих і незалежних рекомендацій, спрямованих на удосконалення і підвищення ефективності системи управління ризиками підконтрольного суб'єкта та відповідно до статті 26 Бюджетного кодексу України, Стандартів внутрішнього аудиту, затверджених наказом Міністерства фінансів України від 04.10.2011 № 1247 [10], Положення про Департамент внутрішнього аудиту Міністерства оборони України [8] видано наказ Департаменту внутрішнього аудиту Міністерства оборони України від 06.10.2017 № 33 «Про затвердження Тимчасової настанови з проведення аудиту управління ризиками» [11].

Якщо проаналізувати Тимчасовий порядок організації внутрішнього контролю та управління ризиками у Міністерстві оборони України і Збройних Силах України, можна визначити, що структуру внутрішнього контролю представлено наявністю наступних складових:

– визначення цілей;
– внутрішнє середовище (середовище контролю);
– ідентифікація та оцінка ризиків;
– управління ризиками;
– заходи контролю;
– інформація та комунікація;
– моніторинг.

Порядок оцінки ризиків:

1. Оцінка ризиків за імовірністю виникнення;
2. Оцінка ризиків за впливом на здатність установою досягати визначених цілей;
3. Визначення загального показнику ризику;
4. Визначення категорії та виду ризику;
5. Розроблення пропозицій щодо заходів контролю та відповідального за його здійснення.

Для визначення категорії та виду ризику необхідно визначити на якому етапі (під час виконання якої операції) виконання процесу виникає даний ризик. Хто виконує цю операцію та з якими чинниками зв'язаний цей ризик. За категоріями ризики поділяються на:

6. Зовнішні – ризики, імовірність виникнення яких не пов'язана з виконанням організацією функцій і завдань;
7. Внутрішні – ризики, імовірність виникнення яких безпосередньо пов'язана з виконанням структурними підрозділами та особовим складом покладених на неї функцій та завдань.

За видами ризики поділяються на:
– кадрові;
– корупційні;
– нормативноправові;
– операційно-технологічні;
– програмно-технічні;
– інформаційної безпеки;
– репутаційні;
– фінансові;
– фінансово-господарські;
– інші ризики [6].

В Міністерстві оборони України вже проведено низку заходів з формування нової ідеології відомчого внутрішнього контролю заснованого на принципах ризик-менеджменту та наразі в Міністерстві оборони України функціонує структура системи внутрішнього контролю та аудиту, яка базується на відповідальності, щодо організації вказаної системи, керівників усіх рівнів управління Збройними силами України та Міністерством оборони України.

Так: керівники органів військового управління (підрозділів Міністерства оборони та Генерального штабу) організовують внутрішній контроль у своїх органах, координують внутрішній контроль у підпорядкованих установах, здійснюють його періодичну оцінку; у підпорядкуванні керівників знаходяться менеджери з внутрішнього контролю, які несуть відповідальність за інформування керівника про стан функціонування внутрішнього контролю та управління ризиками в установі; координатор внутрішнього контролю (підрозділ внутрішнього контролю органу військового управління – організовується на рівні командувань окремих родів військ (сил), оперативних (повітряних) командувань та Генерального штабу Збройних сил України), який здійснює координацію роботи з питань функціонування та моніторингу внутрішнього контролю у підпорядкованих установах; Головні інспекція Міністерства оборони України, в свою чергу, організовує заходи з впровадження внутрішнього контролю та управління ризиками у системі Міністерства оборони України, перевіряє стан організації внутрішнього контролю; Міністр оборони України організовує внутрішній контроль в апараті Міністерства оборони України та забезпечує його здійснення в системі Міністерства оборони України; а Головнокомандувач Збройних Сил України організовує внутрішній контроль та управління ризиками у Збройних силах України [13].

В сучасних умовах гостро стоїть питання щодо корупційних ризиків в Міністерстві обороні України та Збройних Силах України. Міністром оборони України послідовно вживаються системні антикорупційні заходи, приймаються організаційні та кадрові рішення з подолання корупційних явищ, які в цілому спрямовані на забезпечення дотримання вимог антикорупційного законодавства всіма категоріями військовослужбовців, державних службовців і працівників [7].

Основними методами оцінки корупційних ризиків є вивчення та аналіз відповідних документів, статистичних матеріалів і судової практики у справах про корупційні та пов'язані з корупцією правопорушення, звернень громадян, публікацій у ЗМІ, аналіз результатів опитування персоналу.

Згідно з висновками експертів, для того щоб підвищити рівень запобігання коупційним ризикам в секторі оборони, в Україні потрібно знизити рівень секретності оборонних закупівель та посилити демократичний цивільний контроль за Збройними Силами України. Окремою складовою в умовах повномасштабної війни рф проти України є надання міжнародною спільнотою допомоги, для протистояння агресору.

Корупційні ризики в питанні залучення міжнародної допомоги у сфері безпеки й оборони України створюють загрозу системі управління, розподілу, використання військового майна за цільовим призначенням. Тому одним із пріоритетних напрямів у сфері запобігання корупції в питанні залучення міжнародної допомоги у сфері оборони є своєчасне визначення корупційних ризиків, які виникають у процесі розподілу, використання, списання військового майна, а також пряме усунення умов та причин утворення таких ризиків. Під час виконання завдань, функцій, досягнення цілей і планів щодо отримання міжнародної допомоги у сфері безпеки й оборони України військові формування стикаються з певними обставинами, які можуть впливати на здатність до отримання такої допомоги. Корупційні ризики в питанні залучення міжнародної допомоги у сфері безпеки й оборони можуть бути спричинені внутрішніми і зовнішніми чинниками [4].

До основних корупційних ризиків у зазначеному напрямі, які мають визначальний вплив на досягнення цілей і ефективного управління матеріальними ресурсами можна віднести такі ризики:

– незаконне списання матеріальних цінностей, отриманих від країн-донорів;
– недостовірне ведення обліку отриманого в допомогу майна;
– перевитрати моторесурсу понад встановлені норми;
– неякісне та формальне проведення інвентаризації;
– несвоєчасне проведення звірок;
– несвоєчасне поповнення озброєння до визначених норм тощо.

Як свідчить світовий досвід, сприятливі умови для корупційної діяльності часто виникають саме в оборонному секторі, де панують секретність та безкарність, що унеможливлює здійснення суворого нагляду та контролю. У багатьох суспільствах різних країн панує думка, що збройні сили є менш корумпованими, ніж політичні партії, законодавча влада, комерційні підприємства або засоби масової інформації. Однак показники корумпованості збройних сил є досить різними для різних країн та регіонів світу [1].

Заходи контролю – це сукупність запроваджених управлінських дій, які здійснюються керівниками усіх рівнів та службовими особами для впливу на ризики з метою досягнення цілей та виконання завдань Чітка регламентація процесів з розподілом їх на окремі операції дозволяє більш якісно підходити до ідентифікації ризиків та можливих недоліків, здійснювати своєчасний вплив на них, визначати коло відповідальних посадових осіб. Це дозволяє визначати ризики в конкретних точках процесу (операції), а інколи і виключати зайві операції з процесу, тим самим заощаджувати ресурси [3].

З огляду на вищевикладене важливо зазначити, що існування процесу управління ризиками передбачено як у межах внутрішнього контролю, так і у межах оборонного планування на основі існуючих і запроваджених спроможностей військового відомства, на нашу думку потребує удосконалення існуюча система оцінки ризиків, з метою реалізації якого, слід уніфікувати підхід для ідентифікації та оцінки ризиків, як в системі внутрішнього контролю так і в системі оборонного планування на основі існуючих спроможностей, які наразі перебувають у стадії формування.

Висновки. Отже, виходячи з аналізу статті щодо контролю ризиків в Міністерстві оборони України та Збройних силах можемо стверджувати, що ефективний контроль ризиків є невід'ємною складовою успішної діяльності будь-якого сучасного військового відомства. Ризики можуть мати різні форми, тому Міністерство оборони України та Збройні сили України мають встановлені процедури, які дозволяють ідентифікувати, аналізувати та керувати ризиками.

В умовах сьогодення, важливою складовою успішного контролю ризиків є постійний моніторинг та оновлення системи управління ризиками. Оскільки ризики в оборонній сфері постійно змінюються з часом, Міністерство оборони України та органи військового управління Збройних Сил України мають забезпечити своєчасну діяльність щодо нових змін та викликів.

Список використаних джерел:

1. Виховання доброчесності та боротьба з корупцією в оборонному секторі: збірник прикладів (компендіум) позитивного досвіду. Женевський Центр демократичного контролю над збройними силами. Женева, 2010. 383 с.
2. Вітлинський В.В. Ризикологіяв економіці та підприємництві: *монографія*. Київ: КНЕУ. 2004. 480 с.
3. Внутрішній контроль у військовій частині. URL: https: // www. mil. gov. ua / content / pdf / vnytr_control / poradnuk. pdf.
4. Голоднова Т.С. Корупційні ризики в питанні залучення міжнародної допомоги у сфері безпеки й оборони України. *Нове українське право,* Вип. 5, 2021. С. 37–43.
5. Організація внутрішнього контролю та управління ризиками в обороні України. *Методичний посібник*. Київ: «Центр учбової літератури», 2022. 176 с.
6. Організація внутрішнього контролю та управління ризиками в обороні України. *Методичний посібник*. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 275 с.
7. Про Громадську антикорупційну раду при Міністерстві оборони України: Наказ Міністра оборони України № 118 від 03.03.2023. URL: https: // www. mil. gov. ua / content / Nakaz_2023_ Antikaryp. pdf.

8. Про затвердження Положення про департамент внутрішнього аудиту: Наказ Мінеконом, торгівлі та сг. № 119 від 31.01.2020. URL: https: // zakon. rada. gov. ua / rada / show / v0119915–20#Text.
9. Про затвердження Порядку організації в системі Міністерства оборони України та Збройних Сил України внутрішнього контролю та управління ризиками: Наказ Міністерства оборони України №145 від 02.04.2019. URL: https: // www. mil. gov. ua / content / mou_orders / 145_ nm_2019. pdf.
10. Про затвердження Стандартів внутрішнього аудиту: Наказ Міністерства фінансів України № 1247 від 04.10.2011. URL: https: // zakon. rada. gov. ua / laws / show / z1219–11#Text.
11. Про затвердження Тимчасової настанови з проведення аудиту управління ризиками: Наказ Департаменту внутрішнього аудиту Міністерства оборони України № 33 від 06.10.2017. URL: http: // www. mil. gov. ua / diyalnist / vnutrishnij-kontrol. html.
12. Enterprise Risk Management – Integrated Framework / Committee of Sponsoring Organizations of the Treadway Commission (COSO). N. Y. 2004. URL: http: // www. coso. org.
13. The official site of the Ministry of Defence of Ukraine (2020) "Organization of internal control and risk management: handbook», available at: https: // www. mil. gov. ua / content / pdf / vnytr_control / vp% 208–00 (01). 01.pdf.

УДК 347.97
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.12

ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ

Свічкарьова Я.В.,
кандидатка юридичних наук,
доцентка, доцентка кафедри трудового права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
https://orcid.org/0000-0002-6245-2526
yara1972@ukr.net

Свічкарьова Я.В. Професійна етика у діяльності правоохоронних органів.

У статті з'ясовно, що ж являє собою етика правоохоронних органів. Проаналізувавши поняття етики правоохоронних органів, визначено, що вона є різновидом професійної етики, однієї із галузей етичної науки, науки про мораль.

Розглянуто професійну етику правоохоронних органів в широкому та вузькому сенсі, та визначено, що під етикою правоохоронних органів треба розуміти певну систему базових принципів регламентації поведінки правоохоронців, яка побудована з урахуванням особливостей професійної діяльності.

Здійснено доктринальне тлумачення «Кодексу поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку». Зокрема, визначено його морально-етичний зміст, який полягає в тому, що основною його метою є забезпечення ефективної підтримки етичних норм серед посадових осіб з підтримання правопорядку, спрямованість на пріоритет загальнолюдських моральних цінностей тощо.

Зроблено висновок, що Кодекс поведінки як «авторитетний», загальновизнаний міжнародним співтовариством документ, закріплює основні деонтологічні стандарти забезпечення правопорядку. Наголошено, що при розробці стандартів забезпечення правопорядку в Україні, слід враховувати традиції, що склалися історично, особливості економічної і соціальної ситуації нашої держави, а також стандарти мають бути створені так, щоб вони відповідали стандартам демократичної держави, нормам забезпечення правопорядку в демократичному суспільстві тощо.

Акцентовано увагу, що моральні вимоги до правоохоронних професій можуть бути також закріплені в нормативно-правових та правових актах як обов'язкові до виконання. Зазначено, що деонтологічні кодекси чи правила етичної поведінки не можуть відміняти чи замінювати положення чинного законодавства про правоохоронну діяльність, але доповнюють і конкретизують їх.

Визначено, що належність людини до конкретної професійної групи передбачає відповідність її поведінки і всієї професійної діяльності певним нормативам – правилам і стандартам, морально-етичним вимогам суспільства. Рівень професіоналізму у таких професійних колективах вимірюється не тільки знаннями, уміннями, навичками, а й дотриманням у процесі професійноїй діяльності, своєрідних сталих норм професійної поведінки.

Наголошено, що сформованість відповідного рівня етичної компетенції дозволить працівнику правоохоронного органу більш ефективно виконувати свій професійний обов'язок та сприятиме підвищенню його авторитету серед колег та населення.

Ключові слова: правоохоронна діяльність, професійна етика, професійна поведінка, моральні вимоги, правопорядок, деонтологічні кодекси.

Svichkaryova Ya.V. Professional ethics in law enforcement agencies.

The article explains what the ethics of law enforcement agencies are. Having analyzed the concept of law enforcement ethics, it was determined that it is a type of professional ethics, one of the branches of ethical science, the science of morality.

The professional ethics of law enforcement agencies in a broad and narrow sense were considered, and it was determined that the ethics of law enforcement agencies should be understood as a certain system of

basic principles for regulating the behavior of law enforcement officers, which is built taking into account the peculiarities of professional activity.

A doctrinal interpretation of the "Code of Conduct of Law Enforcement Officials" was carried out. In particular, its moral and ethical content is determined, which consists in the fact that its main purpose is to ensure effective support of ethical norms among law enforcement officials, focus on the priority of universal moral values, etc.

It was concluded that the Code of Conduct, as an "authoritative" document generally recognized by the international community, establishes the main deontological standards for ensuring law and order. It was emphasized that when developing standards for ensuring law and order in Ukraine, it is necessary to take into account the traditions that have developed historically, the peculiarities of the economic and social situation of our country, as well as the standards should be created so that they correspond to the standards of a democratic state, the norms of ensuring law and order in a democratic society, etc.

It is emphasized that moral requirements for law enforcement professions can also be enshrined in regulatory and legal acts as mandatory. It is noted that deontological codes or rules of ethical behavior cannot cancel or replace the provisions of the current legislation on law enforcement activities, but supplement and specify them.

Er werd vastgesteld dat het behoren van een persoon tot een specifieke beroepsgroep veronderstelt dat zijn gedrag en alle professionele activiteiten in overeenstemming zijn met bepaalde normen - regels en normen, morele en ethische vereisten van de samenleving. Het niveau van professionaliteit in dergelijke professionele teams wordt niet alleen gemeten aan de hand van kennis, vaardigheden en capaciteiten, maar ook aan de naleving van bepaalde vaste normen van professioneel gedrag tijdens het proces van professionele activiteit.

It was emphasized that the formation of the appropriate level of ethical competence will allow the employee of the law enforcement agency to more effectively perform his professional duty and will contribute to increasing his authority among colleagues and the population.

Keywords: law enforcement activity, professional ethics, professional behavior, moral requirements, law and order, deontological codes.

Постановка проблеми. Сьогодні українське суспільство та держава перебувають на надзвичайному етапі свого розвитку. Громадськість висуває всім державним інституціям високі вимоги щодо доброчесності та ефективності діяльності. Правоохоронні органи постійно перебувають під наглядом громадськості, адже їх діяльність є досить специфічною, перш за все, тому, що кожен правоохоронець особисто є уособленням здійснення правопорядку в державі, а тому добровільно бере на себе колосальні обмеження щодо своєї поведінки, а отже повинен поводитись бездоганно. Цього вимагає високий статус правоохоронця у суспільстві. Етичні основи правоохоронної діяльності це норми поведінки працівників правоохоронних органів, які визначають моральні засади взаємовідносин «правоохоронець-правоохоронець», «правоохоронець-особа», «правоохоронець-суспільство». Саме бездоганна поведінка в очах громадськості має сприяти формуванню довіри як до окремого правоохоронця, так і до правоохоронної діяльності загалом.

Стан опрацювання цієї проблематики. Проблемними питаннями етичної поведінки представників правоохоронних органів займалися провідні науковці та практичні діячі, серед яких С. Данілін, В. Долежан, Л. Нестерчук, О. Овчаренко, С. Подкопаєв, Б. Прокопенко, Л. Тацій та багато інших.

Мета статті є дослідження основ професійної етики працівників правоохоронних органів, розгляд норм вітчизняного законодавства із цих питань.

Виклад основного матеріалу. В умовах пошуку найраціональніших шляхів реформування правоохоронних органів України для забезпечення прав та свобод людини як найвищої суспільної цінності набуває особливої актуальності зміцнення моральних засад діяльності правоохоронних органів. На правоохоронні органи покладено функції і обов'язки, які вимагають від її службових осіб таких професійних якостей, які відповідали б найвищим стандартам людської поведінки. Це безпосередньо стосуються моральності і професійної етики. Знання законодавства і досвід його застосування значною мірою втрачають цінність, якщо правоохоронна діяльність позбавлена морально-етичного наповнення.

Професійна етика – це система цінностей, принципів і правил поведінки певної професійної спільноти, які формують моральні стандарти професійної діяльності. Також під цим поняттям розуміють галузь етичної науки, яка вивчає названу систему. Норми професійної етики регулюють насамперед професійну взаємодію з владними інституціями та громадянським суспільством, а не лише відносини всередині колективу [1, с. 250].

Професійна етика формує патріотизм, відповідальне ставлення до органів державної влади, інших організацій, об'єднань та окремих громадян, забезпечує моральний характер взаємовідносин у професійній діяльності. Становлення цих принципів і норм відбувається під зовнішнім впливом суспільства, як запит, очікування і визначення меж професійної діяльності і професійної компетенції.

Етичні вимоги, що містяться в правових нормах, приймаються добровільно представниками професії, пов'язаної із взаємодією в системі «людина – людина», та є обов'язковими до виконання. Невиконання цих правил може мати юридичні наслідки (звільнення з посади, відсторонення від справи).

У контексті нашого дослідження, перш за все варто з'ясувати, що ж являє собою етика правоохоронних органів. Аналізуючи походження поняття етики правоохоронних органів, варто зазначити, що вона є різновидом професійної етики, однієї із галузей етичної науки, науки про мораль. Етичні норми являють собою систему ідей і уявлень про правильну і неправильну поведінку, які вимагають виконання одних дій і забороняють інші. Етичні вимоги до поведінки працівників правоохоронних органів являють собою сукупність моральних правил поведінки, за допомогою яких можна оцінити його дії з погляду таких цінностей, як справедливість, сумлінність, гідність, людяність тощо [1, с. 252]. Отже, під етикою правоохоронних органів треба розуміти певну систему базових принципів регламентації поведінки правоохоронців, яка побудована з урахуванням особливостей професійної діяльності.

Професійну етику правоохоронних органів можна розглядати в широкому та вузькому сенсі. У широкому сенсі професійна етика правоохоронних органів – це специфічна галузь професійної етики, що стосується моральної свідомісті працівників та регламентує взаємовідносини правоохоронця під час здійснення останнім своїх професійних обов'язків, а у вузькому сенсі професійна етика правоохоронних органів – це сукупність професійно-етичних принципів, на яких базується правоохоронна діяльність, правил, що визначають допустимо можливу поведінку працівників як у службовій, так і позаслужбовій обстановці, професійно-етичних знань та характеристик особистості.

Структура морально-етичних основ включає декілька аспектів, що надалі поєднуються у діяльності правоохорнця. Перший аспект характерний проявом морально-правової свідомостіправоохоронця, другий регламентує морально-правовий аспект засобів, результату та мети діяльності, третій – етико-правовий, що поєднує в собі систему не лише моральних, але й процесуальних відносин правоохоронця з іншими суб'єктами [2, с. 454-455]. Тобто процесуальна діяльність охоплює різноманітні діяння, на які розповсюджуються також і загальні моральні вимоги: законність, неупередженість, об'єктивність, добросовісність, коректність, повага до осіб, причетних до справи, гуманність, конфіденційність тощо.

Перший документ глобального (універсального) рівня у сфері професійної етики правоохоронних органів був прийнятий на основі Резолюції 34/169 Генеральної Асамблеєї ООН від 17.12.1979 під назвою «Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку» [1, с. 256].

Кодекс безпосередньо регламентує правоохоронну діяльність у контексті захисту прав людини, недопущення зловживання силою, застосування тортур і протидії корупції. Кодекс створений з метою використання його положень у національному законодавстві держав і для того, щоб ним могли керуватися всі посадові особи, що забезпечують правопорядок, вказано в його преамбулі . Тобто йдеться про упровадження міжнародних стандартів поведінки правоохоронців в національну правову практику і це є надзвичайно важливо, адже положення цього документа були покладені в основу низки професійно-етичних кодексів різних держав, зокрема, США, ФРН, Франції, Північної Ірландії (англійський домініон) інших західноєвропейських країн [3].

Головна увага цього Кодексу зосереджена на питанні захисту прав людини та створенню юридичних і моральних застережень від зловживання владою поліцейських чи інших службовців на яких покладено обов'язок підтримувати правопорядок. О. Кривов'яз, яка також досліджувала Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку 1979 р. вважає, що «Кодекс поведінки містить саме деонтологічні норми та належить до категорії міжнародних документів рекомендаційного (нормативно-орієнтуючого) характеру [3].

Деонтологічні вимоги, викладені у Кодексі підкреслюють взаємозв'язок моральних та правових норм у системі соціальних норм.

Даний Кодекс є деонтологічним з огляду на те, що він є кодексом норм належної поведінки посадових осіб у сфері забезпечення правопорядку. В свою чергу, морально-етичний зміст Кодексу поведінки полягає в тому, що основною його метою є забезпечення ефективної підтримки етичних норм серед посадових осіб з підтримання правопорядку, спрямованість на пріоритет загальнолюдських моральних цінностей, таких, як гуманізм, справедливість та інших, звернення до таких моральних кате-

горій, як гідність, репутація, повага, моральна поведінка, моральна відповідальність, Кодекс об'єднує регулятивні можливості моралі та права [4, с. 181–184].

І дійсно Кодекс вимагає від правоохоронця виняткових зусиль, і насамперед моральних зусиль, адже для того, щоб повідомити керівництво чи компетентні органи про порушення професійної етики колегами, потрібні неабиякі міцні моральні переконання, очевидно, наражаючи себе на небезпеку. Тобто цей Кодекс (як й інші проаналізовані нами акти деонтологічного змісту) спрямований на вирішення певних дилем у практичній діяльності правоохоронця, зокрема, нетерпимого ставлення до порушення професійної етики. Чи є таке завдання здійсненним з огляду на протиріччя, які може викликати така ситуація є складним питанням, із яким правоохоронцеві доведеться визначатися самостійно.

Отже, Кодекс поведінки як «авторитетний», загальновизнаний міжнародним співтовариством документ, закріплює основні деонтологічні стандарти забезпечення правопорядку. При розробці стандартів забезпечення правопорядку в Україні, слід враховувати традиції, що склалися історично, особливості економічної і соціальної ситуації нашої держави. У той же час, стандарти мають бути створені так, щоб вони відповідали стандартам демократичної держави, нормам забезпечення правопорядку в демократичному суспільстві тощо.

Моральні вимоги до правоохоронних професій можуть бути також закріплені в нормативно-правових та правових актах як обов'язкові до виконання. Якщо йдеться про нашу державу, то нині існують загальні принципові вимоги (правила етичної поведінки) розроблені для всіх правоохоронних органів, санкціоновані державою у вигляді Закону. Йдеться про Закон «Про запобігання корупції» 34 – розділ VI (Правила етичної поведінки ст.ст. 37–44). Якщо йдеться про поліцейських, то на основі вказаного Закону були розроблені Правила етичної поведінки поліцейських: затверджені наказом Міністерства внутрішніх справ України від 09.11.2016 № 1179. Тобто певні моральні вимоги до діяльності правоохоронців, зокрема, поліцейські мають нормативну (законодавчу) основу [5, с. 67].

Також, слід ще раз наголосити, що деонтологічні кодекси чи правила етичної поведінки не можуть відміняти чи замінювати положення чинного законодавства про поліцейську чи іншу правоохоронну діяльність, але доповнюють і конкретизують їх. Разом ці акти – Основний Закон держави, національне законодавство, деонтологічні кодекси, правила поведінки і дисциплінарні статути є нормативними основами деонтології правоохоронної діяльності. Необхідно зважати на те, що правоохоронна діяльність (як важлива правоохоронна функція держави) спрямована насамперед на забезпечення прав і свобод людини, її законних інтересів, суспільства і держави – у цьому логічному зв'язку і полягає взаємообумовленість закону як втілення права та моралі.

Висновок. Отже, належність людини до конкретної професійної групи передбачає відповідність її поведінки і всієї професійної діяльності певним нормативам – правилам і стандартам, морально-етичним вимогам суспільства. Рівень професіоналізму у таких професійних колективах вимірюється не тільки знаннями, уміннями, навичками, а й дотриманням у процесі професійноїй діяльності, своєрідних сталих норм професійної поведінки. Ці соціальні норми є професійними стандартами належної поведінки працівників правоохоронних органів.

Список використаних джерел:

1. Поліцейська деонтологія: навчальний посібник / за заг. ред. В.Я. Марковського. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 316 с.
2. Гуртієва Л.М. Загальні особливості кримінально-процесуальної діяльності слідчого в аспекті дослідження проблем слідчої етики. *Актуальні проблеми політики. Зб. наук. праць.* О.: Фенікс, 2008. Вип. 33. С. 453–457.
3. Характеристика деонтологічних стандартів забезпечення правопорядку у кодексі поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку. URL: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=573%3A260613-10&catid=72%3A1-0613&Itemid=89&lang=en.
4. Гіда Є.О. Деонтологічний кодекс як форма закріплення деонтологічних норм. *Право і безпека.* 2009. 5 (32). С. 181–184.
5. Міжнародно-правові стандарти поведінки працівників правоохоронних органів при підтриманні правопорядку. *Документально-джерелознавчий довідник* / упоряд. Ю.І. Римаренко, Ю.Я. Кондратьєв, І.Г. Кириченко. Київ, 2002. 128 с.
6. Юридична деонтологія. Від навчання до практики: *навч. посіб*. Київ: Видавничий дім «Кондор», 2019. 296 с.

УДК 342.92
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.13

ОПТИМІЗАЦІЯ МЕТОДІВ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Тодощак О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
декан факультету судового та міжнародного права
Національного університету «Одеська юридична академія»,
https://orcid.org/0000-0003-0988-9259

Фролова Є.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного і фінансового права
Національного університету «Одеська юридична академія»
https://orcid.org/0000-0002-9006-9444
yevheniiafrolova@gmail.com

Тодощак О.В., Фролова Є.І. Оптимізація методів публічного адміністрування в умовах цифровізації.

Статтю присвячено дослідженню оптимізації методів публічного адміністрування в умовах цифровізації. Встановлено, що цифровізація публічного адміністрування призводить як до впровадження нових цифрових методів у публічно-владну діяльність, так і до якісної зміни уже існуючих та усталених. Серед нових цифрових методів та технологій публічного адміністрування виокремлено: метод аналізу великих даних (метод «big data analytics»), що передбачає опрацювання значного масиву даних великого обсягу та різноманіття, які аналізуються за допомогою спеціальних комп'ютерних технологій та значною мірою підвищують ефективність планування та прогнозування у публічному адмініструванні; застосування штучного інтелекту, чат-ботів у процесі владної взаємодії із приватними суб'єктами для провадження найважливіших публічних функцій та послуг; використання комплексних цифрових рішень.

Зазначено, що цифровізація методів публічного адміністрування відбувається не тільки щодо зовнішнього впливу публічної адміністрації (на приватних, організаційно відокремлених суб'єктів), але й передбачає оновлення методів внутрішньо-організаційної діяльності суб'єктів публічного адміністрування. Останнє потребує оновленої кадрової стратегії та формування цифрових компетентностей у публічних службовців. Зроблено висновок щодо можливості екстраполяції моделі «smart working» (розумної праці), на публічну службу у тих сферах, де це є можливим, яка використовує нові технології для підвищення продуктивності та задоволеності працівників від роботи, у тому числі віддаленої, та цифрових робочих місць.

Встановлено, що виклики сучасності та технологічні зрушення змінюють також і характер усталених застосовуваних методів публічного адміністрування. Виявлено тенденції до їх лібералізації та гнучкості застосування. Зазначені зміни охарактеризовано на прикладі оновлення класичних методів публічного адміністрування: примусу, попередження і заохочення у зв'язку із цифровізацією публічного адміністрування. Зроблено висновок, що цифровізація надає можливість зробити взаємодію публічної адміністрації досить гнучкою, за рахунок можливості оперативного вирішення великого спектру проблемних ситуацій та альтернативних варіантів поведінки учасників правовідносин.

Ключові слова: публічне адміністрування, цифровізація, метод, методи публічного адміністрування, адміністративні методи, примус.

Todoschak O.V., Frolova Ye.I. Optimization of public administration methods in the conditions of digitalization.

The article touches upon the issues of the optimization of public administration methods in the conditions of digitalization. It has been established that the digitalization of public administration leads both to the

introduction of new digital methods in public-authority activities and to the qualitative change of already existing and established ones. Among the new digital methods and technologies of public administration, the following are highlighted: the method of big data analysis, which involves the processing of a significant array of large volume and variety of data, which are analyzed with the help of special computer technologies and significantly increase the efficiency of planning and forecasting in public administration; the use of artificial intelligence, chatbots in the process of powerful interaction with private entities for the implementation of the most important public functions and services; use of complex digital solutions.

It is noted that the digitalization of public administration methods occurs not only in relation to the external influence of public administration (on private, organizationally separate entities), but also involves updating the methods of intra-organizational activity of public administration entities. The latter requires an updated personnel strategy and the formation of digital competencies among public servants. A conclusion is made regarding the possibility of extrapolation of the "smart working" model to the public service in those areas where it is possible, which uses new technologies to increase the productivity and satisfaction of employees from work, including remote, and digital workplaces.

It is stated that the challenges of modernity and technological shifts also change the nature of the established methods of public administration. Tendencies towards their liberalization and flexibility of application have been revealed. The specified changes are characterized by the example of updating the classical methods of public administration: coercion, warning, and encouragement in connection with the digitalization of public administration. It was concluded that digitalization provides an opportunity to make the interaction of public administration quite flexible, due to the possibility of prompt resolution of a wide range of problematic situations and alternative options for the behaviour of participants in legal relations.

Keywords: public administration, digitalization, method, methods of public administration, administrative methods, coercion.

Постановка проблеми. Питання оптимізації та оновлення методів публічного адміністрування, насправді, є однією з ключових тенденцій розвитку держави і суспільства на сучасному етапові. При цьому паралельно такі зміни все активніше, з одного боку, ґрунтуються на застосуванні цифрових технологій, з іншого – безпосередньо зумовлені активними та невпинними цифровими трансформаціями усіх сфер суспільного життя. Так, методи життєдіяльності за останні роки зазнали докорінних змін через прогресивний розвиток інформаційних технологій, а також не можна не зазначити, що пандемія COVID-19 та воєнний стан значною мірою прискорили ці процеси. Такими змінами та вже невід'ємними атрибутами сьогодення стали: дистанційне навчання та робота, електронні послуги, id-картки, електронні петиції, електронний суд, електронний кабінет платника податків, Єдиний державний вебпортал електронних послуг (Портал «ДІЯ»), мобільний застосунок «ДІЯ» та багато іншого. У свою чергу трансформації, пов'язані із впровадженням цифрових технологій, обумовлюють застосування нових підходів та стилів діяльності як у публічному, так і приватному секторі. Відповідно цифрові технології стали каталізатором модернізації методів публічного адміністрування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Достатньо широке коло наукових доробок присвячено питанням змісту і сутності методів публічного адміністрування, зокрема праці таких науковців, як: В.Б. Авер'янов, О.Ф. Андрійко, О.М. Бандурка, М.В. Бевзенко, Ю.П. Битяк, В.В. Галунько, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, Т.О. Коломоєць, В.М. Марчук, В.І. Теремецький, Ю.М. Тодика, В.К. Шкарупа, М.Г. Шульга, І.П. Яковлєв та ін. Проте, до теперішнього часу цифровізація публічного адміністрування не є остаточно завершеним процесом, цей процес триває. Триває і процес оптимізації методології публічного адміністрування. Попри зростаючу популярність наукових пошуків з тематики цифрової трансформації публічного адміністрування, питання, що стосуються впливу цифровізації публічного адміністрування на оновлення та оптимізацію його методів залишаються практично не розкритими та потребують вивчення. Указане свідчить про важливість аналізу методології публічно-владної діяльності в умовах цифрової трансформації суспільного життя.

Метою статті є характеристика методів публічного адміністрування та процес їх оптимізації в умовах цифровізації публічного адміністрування.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація публічного адміністрування є нагальною потребою часу та майже безальтернативним кроком. При цьому слід констатувати, що процес цифровізації публічного адміністрування – це не просто застосування інформаційно-телекомунікаційних технологій у публічно-владній діяльності. Це комплексне та якісне перетворення владно-управлінського впливу. Якісні зміни публічного адміністрування через цифрові трансформації якнайкраще прослідковуються

в аспекті дослідження модернізації та оптимізації механізмів та технології здійснення публічно-владної діяльності.

Однак саме по собі впровадження нових технологічних інструментів не обов'язково вимагає зміни методології адміністрування та навпаки. Під час цифрової трансформації публічного адміністрування відбувається двосторонній вплив. З одного боку, на зміни в діяльності з публічного адміністрування впливають цифрові технології, які характеризуються специфічними особливостями порівняно із попередниками. Проте дослідження методів публічного адміністрування має предметом не нові продуктивні сили цифровізації, а його управлінську складову. Технологічні зрушення, а також кризи, спричинені COVID-19 та військовою агресією Російської Федерації проти України, фактично змушують суб'єктів публічного адміністрування активно випробовувати та впроваджувати нові методи діяльності як реакцію на виклики сучасності. Отже, йдеться не про зміну назв цих методів, а про зміну їх характеру, сутності, комбінаторності, та загалом тенденції до лібералізації та ґнучкості методів публічного адміністрування. Розглянемо докладніше зазначене питання.

Одним з важливих напрямків публічного адміністрування є планування та прогнозування діяльності. Метод big data analytics (з англ. «метод аналізу великих даних») передбачає опрацювання значного масиву даних великого обсягу та різноманіття, що аналізуються за допомогою спеціальних комп'ютерних технологій. Поява нових методологій, як-от аналітика великих даних, підвищує ефективність планування та прогнозування у публічному адмініструванні. Глибина та широта даних, доступних суб'єктам адміністрування при використанні методу великих даних, зростають майже експоненційно, паралельно з розвитком усе більш потужних інструментів, здатних осмислити та проаналізувати отриману інформацію. Позитивний ефект застосування методу великих даних полягає у спроможності публічної адміністрації оперувати необхідною інформацією в режимові реального часу, що, у свою чергу, дозволяє відстежувати результати та оперативно вносити корективи за необхідності. Сфери застосування розглядуваного методу невичерпні: промисловість, сільське господарство, охорона здоров'я, транспорт тощо. Головною перевагою застосування методу великих даних є володіння різносторонньою інформацією, а також перевірка її достовірності. Однак, важливо зазначити, що цей метод є ефективним лише настільки, наскільки хорошими є алгоритми та дані, які ними керують. Застосування методу великих даних потребує профільних спеціалістів у цій сфері. Неможливо забезпечити застосування цього методу тільки формуванням певної загальної компетентності для публічних службовців. У сфері бізнесу залучаються окремі спеціалісти – так звані аналітики Big Data. Зазначене може бути застосоване і у публічному адмініструванні, наприклад, через аутсорсинг таких фахівців, або ж професійне навчання окремих посадових осіб публічної служби, як спеціалістів-аналітиків Big Data.

Оптимізація методів публічного адміністрування передбачає побудову владної взаємодії з приватними суб'єктами за допомогою цифрових мереж, які підтримуються певними технологічними платформами та використовуються урядовими організаціями для забезпечення найважливіших публічних функцій та послуг. У такій взаємодії суб'єктів публічного адміністрування все більше використовуються штучний інтелект та різноманітні чат-боти. Прикладом їх застосування є автоматичний колл-центр із питань надання адміністративних послуг, де голосовий помічних надає допомогу на певних етапах отримання інформації щодо адміністративної послуги або здійснюється запис у чергу чи на прийом. Таким чином здійснюється якісно нове інформування та консультування, що у свою чергу як вже зазначалося, є складовими формами методу переконання та якісно змінюють останній.

Якісною зміною методології прийняття управлінських рішень є використання/запровадження цифрових рішень. Так, з метою протидії COVID-19 в Україні було запроваджено використання ряду цифрових рішень у публічному адмініструванні: чат-бот для координації госпіталізації, електронні направлення на ПЛР-тестування, мобільний застосунок для контролю самоізоляції «Вдома» та інші сервіси для протидії поширенню коронавірусу. Іншим прикладом комплексного цифрового рішення є застосування програмного комплексу «Інтегрована інформаційна система «Соціальна громада». Як зазначає Міністерство соціальної політики, зазначений програмний комплекс впроваджено з метою удосконалення організації виконання функцій з надання адміністративних послуг соціального характеру особам, які проживають у територіальних громадах [1]. Суть зазначеного цифрового рішення полягає в тому, що «Соціальна громада» об'єднує у єдиному інформаційному середовищі головні офіси прийому документів від населення, що знаходяться, приміром, у центрі надання адміністративних послуг з «бек»-офісом у структурних підрозділах соціального захисту населення райдержадміністрації, де приймається рішення про надання адміністративної послуги соціального характеру. Головною пе-

ревагою відповідно використання такого цифрового рішення є пришвидшення отримання адміністративних послуг соціального характеру [2]. Зокрема, адміністратори центрів надання адміністративних послуг за допомогою такого комплексного рішення здійснюють реєстрацію внутрішньо переміщених осіб.

Цифровізація методів публічного адміністрування – це трансформації не тільки зовнішнього впливу публічної адміністрації (на приватних, організаційно відокремлених суб'єктів). Зазначена тенденція стосується і внутрішньо-організаційної діяльності в системі суб'єктів публічного адміністрування. Якісна зміна характеру взаємодії через впровадження цифрових технологій потребує оновленої кадрової стратегії та формування цифрових навичок або, інакше кажучи, цифрових компетенцій у публічних службовців, перш за все. «Цифрова» грамотність («цифрова» компетентність) визнана Європейським Союзом однією з 8 ключових компетенцій для повноцінного життя та діяльності [3]. Терміном «компетентність» зазвичай визначають рівень володіння певними професійними знаннями та навичками, іншими словами – ступінь кваліфікації працівника. Цифрову ж компетентність ідентифікують як впевнене та критичне використання цифрових технологій для отримання інформації, комунікації та базового вирішення проблем у різних сферах суспільної життєдіяльності [4, с. 67]. Відтак цифрова компетентність має стати однією з ключових вимог до сучасних публічних службовців, тому що саме вони є потенційними користувачами тих цифрових трансформацій публічного адміністрування, що впроваджуються. Необхідно також забезпечити можливість використання нових технологій та гнучкість організації діяльності з публічного адміністрування.

У бізнес структурах набуває популярності модель «smart working» (розумної праці), яка використовує нові технології для підвищення продуктивності та задоволеності працівників від роботи, у тому числі віддаленої, та цифрових робочих місць [5, с. 58]. Останні є віртуальними, мобільними, гнучкими, не потребують постійної присутності працівників. Цілком обґрунтованим є екстраполяція зазначеної моделі і на публічну службу у тих сферах, де це є можливим.

У такій взаємодії прослідковується й зміна застосовуваних методів публічного адміністрування: по-перше, простежується їх лібералізація, по-друге, – гнучкість застосування. Лібералізація методів публічного адміністрування має прояв у спрощенні ряду адміністративних процедур, у тому числі процедури отримання адміністративної послуги, за рахунок запровадження та використання цифрових технологій та ряду цифрових рішень. Зазначений процес також має прояв у розширенні застосування методу заохочення на ряду із переконанням та класичним для владних відносин методом примусу. Так, заохочення стає простою та дієвою процедурою через застосування цифрових технологій. Наприклад, можливість отримати грошову підтримку від держави за вакцинацію від COVID-19 у мобільному застосунку «Дія». При цьому система налаштована так, що мобільний застосунок держави технічно співпрацював із різними мобільними банкінгами та відбувався зручний автоматичний обмін інформацією. Зазначена спрощена та безконтактна процедура є неабияким стимулом до бажаної поведінки, адже обтяжена бюрократична процедура, як правило, має зворотній демотиваційний вплив на споживачів.

Цифровізація публічного адміністрування дає змогу застосування заохочення і в юрисдикційній діяльності. Так, згідно зі ст. 300-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) у разі сплати особою 50 відсотків розміру штрафу протягом 10 банківських днів з дня набрання законної сили постановою про накладення адміністративного стягнення за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, зафіксоване в автоматичному режимі, або за порушення правил зупинки, стоянки, паркування транспортних засобів, зафіксоване в режимі фотозйомки (відеозапису), а також за повідомленням про притягнення до адміністративної відповідальності, залишеним уповноваженою посадовою особою на місці вчинення правопорушення на лобовому склі транспортного засобу, така постанова вважається виконаною. Так, за допомогою мобільного застосунку «Дія» можна, зокрема, сплатити штрафи за порушення правил дорожнього руху в онлайн-режимі. До того ж відповідно до статті 258 КУпАП є випадки, коли протокол про вчинення адміністративного правопорушення не складається, а адміністративне стягнення накладається і стягується на місці вчинення правопорушення, якщо особа не оспорює допущеного нею порушення і адміністративного стягнення, що на неї накладається, а розмір штрафу не перевищує передбаченого у Кодексі неоподатковуваного мінімуму доходів громадян. Під час стягнення штрафу на місці вчинення адміністративного правопорушення за правопорушення у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, у тому числі зафіксовані в автоматичному режимі, застосовуються виключно безготівкові платіжні пристрої. Таким чином позитивною поведінкою, яка стимулюється за рахунок цього, є добровільне визнання вини та понесення

певних матеріальних втрат у зв'язку із цим, а винагородою/заохоченням – зменшення вдвічі розміру матеріального стягнення.

Саме ж використання застосунку «Дія» та ряд можливостей, який він надає (ідентифікація особи, створення та використання електронного підпису, отримання певних адміністративних послуг тощо) є також свого роду заохоченням. Стимульована поведінка у цьому разі – це використання цифрових технологій у комунікації з суб'єктами публічного адміністрування, а отримане благо – відповідні можливості отримання спектру послуг через мобільний застосунок у зручний час та у будь-якому місці, а також відсутність безпосереднього контакту із владною стороною, що унеможливлює виникнення конфліктів, а також є заходом попередження корупції. При цьому наведені приклади яскраво підкреслюють те, що заохочення є вигідним не тільки для приватних суб'єктів – суб'єкти публічного адміністрування також отримують можливість більш оперативно та з меншими затратами виконувати свої функції.

Також, застосування цифрових технологій в геометричній прогресії збільшує можливості для інформування суспільства щодо всіх тих виховних, роз'яснювальних, заохочувальних та інших заходів, що становлять суть переконання. З іншого боку, вони є й самим інструментом здійснення цих заходів.

Примусовий метод публічного адміністрування також зазнає змін у процесі цифровізації. На прикладі юрисдикційних процедур, що стосується накладення адміністративного стягнення, можна сказати, що сучасний адміністративний примус застосовується за наявності спротиву суб'єкта виконати обов'язкові приписи. Так, як уже зазначалося, особі, на яку накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу, надається час добровільного виконання правового припису. Навіть існують законодавчо передбачені стимули для такої поведінки, що зазначались раніше. А от у разі несплати правопорушником штрафу у строк, установлений КУпАП, постанова про накладення штрафу надсилається для примусового виконання. У порядку примусового виконання постанови про стягнення штрафу за вчинення адміністративного правопорушення з правопорушника стягується уже подвійний розмір штрафу, визначеного у відповідній статті Кодексу України про адміністративні правопорушення і зазначеного у постанові про стягнення штрафу, та витрати на облік зазначених правопорушень. Отже, як уже акцентувалося, у публічному адмініструванні спочатку надається можливість добровільно (на основі переконання чи заохочення) виконати зобов'язання, у тому числі використовуючи цифрові технології, що спрощують цю процедуру, і тільки після ігнорування необхідної міри поведінки стягнення застосовується примусово всупереч волі особи. Таким чином, обов'язковість певного діяння у публічному адмініструванні не завжди є примусом за своєю суттю.

Висновки. Таким чином, цифровізація публічного адміністрування призводить як до впровадження нових цифрових методів у публічно-владну діяльність, так і до якісної зміни (оптимізації) уже існуючих та усталених. Як наслідок цифровізація сприяє лібералізації та гнучкості застосування методів публічного адміністрування. Лібералізація методів публічного адміністрування полягає у спрощенні ряду адміністративних процедур, у тому числі процедури отримання адміністративної послуги, за рахунок запровадження та використання цифрових технологій та ряду цифрових рішень. Зазначений процес також має прояв у розширенні застосування методу заохочення на рівні з переконанням та класичним для владних відносин методом примусу. Цифровізація методів публічного адміністрування має позитивні наслідки не тільки для приватних суб'єктів владної взаємодії, суб'єкти публічного адміністрування також отримують можливість більш ефективно, оперативно та якісно виконувати свої функції. Також цифровізація надає можливість зробити взаємодію публічної адміністрації досить гнучкою, за рахунок можливості оперативного вирішення великого спектру проблемних ситуацій та альтернативних варіантів поведінки учасників правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Про упровадження програмного комплексу «Інтегрована інформаційна система «Соціальна громада»: Наказ Міністерства соціальної політики України № 79 від 12 лютого 2021 року. URL: https://socgromada.ioc.gov.ua/static/media/nakaz79.8b0582e3.pdf (дата звернення: 15.03.2023 р.).
2. Програмний комплекс «Інтегрована інформаційна система «Соціальна громада». URL: https://socgromada.ioc.gov.ua/ (дата звернення: 15.03.2023 р.).
3. «Цифрова» грамотність (або «цифрова» компетентність). URL: http://maubzp.com/tsyfrovahramotnist-abo-tsyfrova/ (дата звернення: 15.05.2022 р.).

4. Наместнік В.В. Цифрова компетентність публічних службовців: сутність поняття. *Інституціоналізація публічного управління в Україні в умовах євроінтеграційних та глобалізаційних викликів*: матеріали щоріч. Всеукр. наук.-практ. конф. за міжнар. участю (м. Київ, 24 трав. 2019 р.): у 5 т. Київ, 2019. Т. 4. С. 67–86.
5. Правове забезпечення віртуалізації інфраструктури національної економіки України: монографія / за ред. С.В. Глібка, А.В. Стріжкової. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2019. 184 с.
6. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 року № 8073-X. Дата оновлення: 27.01.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text (дата звернення: 15.03.2023 р.).

РОЗДІЛ 8. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО;

УДК 343.412
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.14

ПСИХІЧНЕ НАСИЛЬСТВО ПРОТИ ОСОБИ ЯК КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ ТА ЙОГО НЕГАТИВНІ НАСЛІДКИ

Гумін О.М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та процесу
Інституту права, психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
orcid.org 0000-0002-80-16-945x

Гумін О.М. Психічне насильство проти особи як кримінальне правопорушення та його негативні наслідки.

В статті наголошено, що у всій історії людства проблема насильства над особою була і є однією з актуальних. Вона до цього часу знаходиться у центрі уваги як політики, філософії, права, соціології, психології та інших наук.

В Конституції, нормативно-правових актах України, сформульовані норми, які захищають права і свободи людини від будь-яких форм насильства. Так, в ст. 3 Основного Закону України чітко зазначено, що «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1].

Грунтуючись на Конституції України, міжнародно-правових актах щодо захисту прав і свобод людини, в Кримінальному кодексі України (далі КК України) зазначається, що він має своїм завданням «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина» [2].

В статті підкреслюється, що в арсеналі насильницьких дій над особою важливу роль відіграє не тільки фізичне, але й психічне насильство. Психічне насильство спрямоване не тільки на обмеження прав і свобод людини, але й завдає великої шкоди її здоров'ю і недоторканості, призводить до моральних і психологічних страждань та приниження честі і гідності.

В статті зазначається, що психічне насильство за своєю сутністю є антиправовим, антигуманним, антисоціальним явищем, яке в кінцевому результаті негативно відбивається на фізичному і психічному здоров'ї особи і може призвести навіть до трагічних наслідків.

В статті акцентується увага на ролі і місці об'єктивних і суб'єктивних чинників і детермінант, які штовхають індивіда до вчинення кримінально-правового правопорушення і, в тому числі, до психічного насильства.

В статті установлено, що серед найбільш небезпечних форм і методів психічного насильства над особою є побої, мордування, що призводить до руйнування її психічного стану, депресії, жаху, страху та інших морально- психологічних наслідків.

Акцентується увага на те, що з найбільш поширених форм у наш час набуває: вимагання, обман, шахрайство, умисне пошкодження майна, що викликає у особи стан афекту, пригніченості, страху, неврозу та інших негативних чинників. Всі ці та інші форми психічного насильства, що викликають не тільки погіршення стану психічного здоров'я, але в результаті здійснення психічної агресії, спрямованої проти потерпілої особи, вона може втратити власне майно та цінні речі.

В статті з'ясовано, що у наш час науково-технічний прогрес вніс суттєві зміни у всі сфери суспільного життя, в тому числі в поведінку особи. Ого досягнення активно застосовує криміналітет у своїй протиправній діяльності. Серед сучасних кримінальних правопорушень особливо активно використовується кіберзлочинність як форма психічного насильства, а також розповсюдження неправдивої,

недостовірної, брехливої інформації, спрямованої не тільки проти реальної особи, але й її родичів та близьких, що викликає у особи психічний, шок, депресію, ганьбу і афект.

Ключові слова: Кримінальний кодекс України, кримінальне правопорушення, насильство, особа, право, свобода, психічний стан, стрес, афект, морально-психологічне страждання.

Humin O.M. Mental violence against a person as a criminal offense and its negative consequences.

The article emphasizes that throughout the history of mankind, the problem of violence against a person was and is one of the most urgent. It is still in the center of attention as politics, philosophy, law, sociology, psychology and other sciences.

The Constitution and legal regulations of Ukraine formulate norms that protect human rights and freedoms from any form of violence. Yes, in Art. 3 of the Basic Law of Ukraine clearly states that "A person, his life and health, honor and dignity, inviolability and security are defined as the highest social value in Ukraine" [1].

Based on the Constitution of Ukraine, international legal acts on the protection of human rights and freedoms, the Criminal Code of Ukraine (hereinafter the Criminal Code of Ukraine) states that it has the task of "legal protection of the rights and freedoms of man and citizen" [2].

The article emphasizes that not only physical, but also mental violence plays an important role in the arsenal of violent actions against a person. Mental violence, first of all, is aimed not only at limiting the rights and freedoms of a person, but also causes great harm to his health and integrity, leads to moral and psychological suffering and humiliation of honor and dignity.

The article states that mental violence is inherently an illegal, anti-humane, anti-social phenomenon, which ultimately has a negative impact on a person's physical and mental health and can even lead to tragic consequences.

The article focuses attention on the role and place of objective and subjective factors and determinants that push an individual to commit a criminal offense and, including, to mental violence.

The article establishes that among the most dangerous forms and methods of mental violence against a person are beatings, beatings, which lead to the destruction of his mental state, depression, horror, fear and other moral and psychological consequences.

Attention is focused on the most common forms nowadays: extortion, deception, fraud, intentional damage to property, which causes a person to feel a state of affect, depression, fear, neurosis and other negative factors. All these and other forms of mental violence cause not only deterioration of mental health, but as a result of mental aggression directed against the victim, he may lose his property and valuables.

The article found out that nowadays scientific and technological progress has made significant changes in all spheres of social life, including personal behavior. His achievement actively uses criminality in his illegal activities. Among modern criminal offenses, cybercrime is particularly actively used as a form of mental violence, as well as the dissemination of false, unreliable, lying information directed not only against a real person, but also against his relatives and loved ones, which causes a person mental, shock, depression, shame and affect .

Keywords: Criminal Code of Ukraine, criminal offense, violence, person, law, freedom, mental state, stress, affect, moral and psychological suffering.

Постановка проблеми. Проблема психічного насильства над особою в історії розвитку соціуму залишається надзвичайно актуальною. Починаючи з античності вона хвилювала мислителів і до цього часу не втратила своєї наукової і практичної цінності.

Серед різних форм насильницьких дій психічне насильство у наш час набуває нових специфічних, небезпечних і агресивних форм. Його арсенал включає: фізичні погрози, приховане або відкрите насильство над особою, шантаж, вимагання, обман.

Небезпека психічного насильства полягає в тому, що воно спрямовано не тільки щодо обмеження прав і свобод людини, але й суттєво принижує її честь і гідність, призводить до фізичних і моральних страждань, а також викликає стрес, фрустрацію, психічні неврози, та психічні захворювання.

Психічне насильство вносить руйнівний вплив на соціалізацію особистості, її зв'язки і відносини в сім'ї, серед родичів та колег по роботі. Воно виступає ефективним засобом щодо маніпуляції свідомості і поведінки людини.

Таким чином, діяльність держави та її правоохоронних органів повинні бути спрямовані на боротьбу з цим антиправовим, антисоціальним і антигуманним явищем. Таким чином, враховуючи не-

безпеку психічного насильства над особою та його наслідків, це вимагає активних наукових пошуків, комплексного аналізу, внесення змін до існуючого законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти, пов'язані з психічним насильством у своїх працях розглядали вітчизняні вчені: А. Байлов, В. Бортник, В. Бурдін, С. Киренко, М. Коржанський, О. Коротюк, М. Панов, В. Підгородинський, С. Харитонов та ін. На жаль, до цього часу бракує фундаментальних праць, присвячених аналізу цієї проблеми в аспекті кримінального права та формування нових теоретичних концепцій боротьби з цим явищем з врахування досягнень сучасного науково-технічного прогресу.

Мета статті є дослідження проблеми психічного насильства над особою та його кримінально-правових та психологічних наслідків.

Виклад основного матеріалу. В історії існування і розвитку суспільства проблема насильства над людиною хвилювала мислителів починаючи з античності. Вона і до нашого часу залишається актуальною. В літературі існують різні підходи щодо формування цього соціально-психологічного та правового феномену. У вітчизняних джерелах насильство розглядається як антиправові, антигуманні, агресивні, умисні, фізичні чи психологічні дії «вплив однієї особи на іншу проти її волі, що спричиняє цій особі фізичну, моральну, майнову шкоду або містить у собі загрозу заподіяння зазначеної шкоди зі злочинною метою» [3, с. 68].

«Насильство – це умисний суспільно-небезпечний і протиправний вплив, що здійснюється шляхом психологічного або фізичного посягання особою на інших осіб, у результаті якого заподіюється шкода або створюється реальна загроза для життя, здоров'я, честі і гідності та інших прав і свобод громадян, що гарантовані Конституцією України і охороняються кримінальним законом. Це визначення є по суті визначенням кримінального насильства» [4, с. 23].

Відомі вітчизняні вчені М. Панов і С. Харитонов, аналізуючи насильство як антиправову дію і кримінальне правопорушення, вказують на те, що вони поділяються на дії фізичні і інформаційні. «Фізичні (або енергійні) дії полягають, як правило, у застосуванні м'язової фізичної сили для вчинення кримінально-протиправного посягання. Інформаційні діяння – це акти поведінки, що полягають у поєднанні (наданні) особою інформації (дезінформації) іншим особам і завжди виражається у словесній (вербальній) чи іншій знаковій формі – усній чи письмовій, а також у подібних діях, що несуть інформацію: смислових жестах, виразних рухах (міміка), тощо, що здатні здійснювати психологічний (інформаційний або дезінформаційний) вплив на інших осіб (кримінально-карні погрози, обмани, вимагання, публічні заклики до вчинення теракту, тощо) і вчинити таким чином кримінально-протиправне діяння» [5, с. 32].

Слід особливо звернути увагу на те, що психічне насильство призводить не тільки до приниження честі і гідності особи, але й призводить згідно ст. 23 ЦК України до «фізичного болю та душевних страждань» [6, с. 7].

«Психічне насильство, – наголошує А. Байлов, – це вчинений у будь-якій формі поза (або проти) волі та свідомості потерпілого протиправний і психологічний вплив на нього. Цей вид насильства охоплює погрози: завдати фізичної шкоди (вбивством, тілесним ушкодженням, тощо), заподіяти майнову шкоду (знищення або пошкодження майна), нанести моральну шкоду (розповсюдження відомостей, що ганьблять особу або його родичів та ін.)» [7, с. 10].

Необхідно зауважити, що психічний вплив на особу є багатоваріантним, від погрози, обману, шантажу, повідомлення фактів, які можуть викликати страх, занепокоєння, тривогу та викликати сильний психічно-тривожний, стресово-афективний стан.

Так, в процесі застосування психічного насильства, злочинець, – зазначає М. Коржанський, – добивається або намагається схилити особу до «певної поведінки: вчинення в його інтересах певних дій або утримання від небажаних для винного дій» [8, с. 87].

Які ж об'єктивні і суб'єктивні чинники і детермінанти впливають на здійснення фізичного насильства?

Серед об'єктивних причин - соціальне розшарування населення, ріст безробіття і бідності, низький рівень правової свідомості і культури певної частини громадян, особливий стан війни в якому опинилась Україна у зв'язку з агресивним вторгненням на її територію збройних сил Російської Федерації.

Серед суб'єктивних чинників, які штовхають особу на вчинення психічного насильства: а) бажання помститися (помста); б) прагнення щодо власної вищості, самоствердження власного «Я»; в) приниження особи в очах інших; г) заява про дії, некомпетентність, неспроможність щодо займаної посади; ґ) низький рівень її загальної культури та етикету; д) фізична недосконалість та психічні від-

хилення; е) плітки, спрямовані на приниження честі і гідності її родини, близьких та друзів; є) створення на робочому місці психологічної агресії, булінгу, цькування; ж) з метою приниження і шантажу потерпілої особи, правопорушник може активно використовувати сучасні ЗМІ та публікації в Мережі Інтернет.

Аналіз діалектики взаємозв'язку і взаємного впливу об'єктивних і суб'єктивних чинників і детермінант переконливо свідчить про те, що вони суттєво впливають на загальний психологічний стан всього суспільства.

Психічне насильство у свою орбіту включає конфлікт. У зв'язку з поширенням як об'єктивних, так і суб'єктивних негативних чинників значного поширення набувають «кризові події, постійне підвищення напруження у взаємовідносинах між індивідами» пов'язаним як з фізичним, так і психічним насильством [9, с. 83].

Психічне насильство обов'язково виступає, як винне діяння, як важлива ознака кримінального правопорушення. Згідно зі ст. 23 Кримінального кодексу України «Виною є психічне ставлення особи до вчинюваної дії чи бездіяльності, передбачені цим кодексом, та її наслідків у формі умислу або необережності» [1].

Серед найбільш розповсюджених методів психічного насильства є погроза заподіяти тілесні ушкодження (ст. ст. 121, 122, 123, 125, 126 КК України), «Вимагання» – ст. 189, «Шахрайство» – ст. 190, «Заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою» – ст. 192, «Умисне знищення або пошкодження майна» – ст. 194-195 КК України та інші кримінальні правопорушення.

Важливо наголосити на тому, що об'єктивно всі вони негативно впливають на психологічний стан особи.

Серед найбільш розповсюджених методів психічного насильства є погрози заподіяти тілесні ушкодження, серед яких «побої і мордування» (ст. 126 КК України), і хоча вони відносяться до фізичного насильства, але вони накладають свій негативний вплив і на психічний стан особи.

В цьому арсеналі слід звернути увагу і на таке кримінально-правове правопорушення як «катування» (ст. 127 КК України), що має на меті й залякати, дискредитувати особу або інших осіб. Так, наприклад, якщо особі погрожують вбивством (ст. 129 КК України), то добре зрозуміло, що це накладає на особу негативний вплив на її морально-психічний стан, що викликає страх, жах, стрес та інші психолого-емоційні чинники.

Серед найбільш розповсюджених форм і методів психічного насильства варто виокремити шантаж, обман, домагання, наклеп.

Шантаж – чужим майном або придбання права на майно... чи зловживання довірою (ст. 190 КК України – шахрайство).

Добре зрозуміло, що психічне насильство може викликати в індивіда стрес.

Стрес (від лат. stresse – напруження) – це сильний прояв емоцій який викликає комплексну фізіологічну реакцію, це стан душевного переживання та поведінкового розладу, коли індивід не в стані реагувати і діяти адекватно. У такій ситуації у нього виникають гостро-афективні переживання [10, с. 65].

Це означає, що індивід знаходиться в стані емоційного збудження, може поводитись неадекватно.

Психічне насильство, як правило, викликає у потерпілої особи тривожність.

Тривожність – це стан особи який викликає негативні емоції «почуття безсилля та безпорадності, апатію, фрустрацію» [11, с. 27].

Психологічно-негативний вплив на особу може бути наступним: поширення, розповсюдження негативної інформації, яка може зачепити честь і гідність її близьких, родичів, друзів, яку особа та її родичі бажає зберегти в таємниці (ст. 189 КК України).

Серед методів психічного насильства варто виокремити вербальну психологічну агресію в арсеналі якої – розповсюдження пліток щодо особи та її родичів, їх інтимного сімейного життя яке глибоко травмує, призводить до занепокоєння, тривожності, страху й ганьбі.

Варто підкреслити, що плітки, негативна, брехлива інформація щодо особи, особливо у ЗМІ та в Мережі Інтернет – може призвести до негативних наслідків, які можуть стосуватись сімейних відносин і викликати депресію, стан пригніченості, відчаю і страху, а також відчуження в колективних відносинах на роботі, що може призвести й до булінгу.

У зв'язку зі стрімким розвитком науково-технічного прогресу та появою нових технологій росте загроза маніпулювання психікою людини. Основними методами маніпулювання є: застосування гіпнозу, навіювання та інші методи спрямовані на пригнічення її волі та впливу на психічний стан.

Серйозну небезпеку, особливо для молоді, представляє так звана кіберзлочинність у якій суттєвий місце посідають кібернаркотики – це шкідливі для здоров'я людини «комп'ютерні програми, які здатні змінювати стан свідомості людини і викликати стан залежності від них» [12, с. 137].

Зазначимо, що у багатьох випадках психічне насильство спричиняє більш бурхливу емоційну реакцію, ніж фізичне насильство.

Психічне насильство може викликати у особи стан сильного емоційного душевного хвилювання. Йому можуть передувати накопичення за певний період «негативних емоційних психотравмуючих чинників, причиною виникнення яких можуть бути відкриті знущання над особою (побої, образи) в різній формі, що призводить до емоційного напруження і до афекту. Це такий стан, що переповнює чашу терпіння людини і тоді вона здатна на помсту, навіть до вбивства свого ворога» [13, с. 273].

Слід мати на увазі, що будь-які дії насильницького характеру, що спрямовані проти особи, негативно впливають на її психіку: «Але на жаль, – як вказує С. Киренко, – не визнаються протиправними за чинним законодавством, а це призводить до відсутності належної «кримінально-правової оцінки» вчиненого діяння і неможливості притягнення до кримінальної відповідальності особи» [12, с. 129].

З метою захисту особи від психічного насильства в сучасних провідних країнах світу широко застосовується інститут медіації, мета якого на законодавчому рівні вирішити проблему виплат грошових сум постраждалій особі.

Проблема психічного насильства яке реалізується в різних його формах та методах привертає увагу багатьох фахівців не тільки з галузі кримінального права, але й інших наук.

Варто погодитися з тими вченими, які вважають що, проблема психічного насильства у наш час стає все більш загрозливою, і що на жаль у чинному кримінальному законодавстві цій проблемі не приділено достатньої уваги.

Висновок. Проблема насильства в історії науки і соціальної дійсності, починаючи з античності до нашого часу є надзвичайно актуальною. Серед форм і методів насильства над особою особливе місце займає психічне насильство.

Його небезпека полягає не тільки в тому, що воно за своєю сутністю є антиправовим, антисоціальним і антигуманним, що спрямоване на обмеження прав і свобод людини, її честі і гідності, та призводить до морально-психологічних та фізичних страждань.

Діалектика взаємозв'язку фізичного і психічного насильства в сучасних умовах технічного прогресу набуває нових більш агресивних, насильницьких форм і методів, що негативно відбивається як на фізичному так і на психологічному здоров'ї особи, призводить до тривожності, депресії, розладу здоров'я, а в цілому до афекту і навіть до летальних наслідків.

Автор статті акцентує увагу на тому, що з подальшим розвитком науки і технічного прогресу сучасний криміналітет буде використовувати його досягнення в своїх антиправових цілях, в тому числі і психічній агресії, спрямованій проти людини.

Отже, перед кримінально-правовою наукою і правоохоронними структурами держави, в першу чергу, постає загальне завдання захищати права і свободи людини, її честь і гідність, здоров'я і недоторканність проти будь-яких форм правопорушень, в тому числі і психічного насильства.

Таким чином, проблема психічного насильства вимагає для її аналізу об'єднаних зусиль всіх гуманітарних дисциплін, а також творче вивчення теорії і практики провідних західноєвропейських держав.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: чинне законодавство станом на 02 лютого 2018 р.: офіц. текст. Київ: Алерта, 2018 р. 80 с.
2. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство із змінами та допов. на 07 вересня 2022 року. Офіц. текст. Київ: Алерта, 2022. 240 с.
3. Юридична енциклопедія: в 6 Т. / заг. ред. кол.: Ю.С. Шемшушенко та ін. Київ: Укр. енцикл. 1998. Т. 4 – 2002. 720 с.
4. Гумін О.М. Кримінальна насильницька поведінка особи: теоретико-прикладні аспекти: автореф. дис. д-ра юрид. наук. спец: 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Львів, 2011. 36 с.
5. Панов М., Харитонов С. Кримінальні правопорушення: поняття та види. *Право України*. 2021. № 3. С. 27–60.

6. Цивільний кодекс України: станом на 07.05.2022 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/Laws/show/435-15#Text.
7. Байлов А.В. Кримінальна відповідальність за посягання на життя та здоров'я особи, вчинені в стані сильного душевного хвилювання: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. спец: 12.00.08 08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Харків, 2004. 20 с.
8. Коржанський М. Й. Проблеми кримінального права: монографія. Донецьк: Юридична академія Міністерства внутрішніх справ. 2003. 200 с.
9. Ловка, О., Кондратюк, А. Стратегія поведінки в конфліктах працівників охорони з різними особистісними властивостями. *Організаційна психологія. Економічна психологія. Науковий журнал.* За науковою редакцією С.Д. Максименка та Л.М. Карамушки. Київ: 2022. № 1. С. 82–90.
10. Конфліктологія. Навчальний посібник-практикум. За ред. М.П. Гетьманчука; П.П. Ткачука. Львів: Львівський інститут сухопутних військ. 2007. 307 с.
11. Брюховецька О., Чаусова Т., Інжиєвська Л. Особливості особистісної тривожності як індикатор психологічного благополуччя жінок. *Організаційна психологія. Економічна психологія. Наук. журнал.* За наук. редакцією С.Д. Максименка та Л. М. Карамушки. Київ: 2022. № 1 (25). С. 23–32.
12. Киренко С. Проблеми кримінально-правової оцінки психічного насильства. *Слово національної школи суддів України.* 2021. № 1 (34). С. 128–139.
13. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 4-те вид., переробл. та доповн. Київ. Юридична думка. 2007. 1387 с.

УДК 344.1.35.085 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.15

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПЕРЕВИЩЕННЯ ВІЙСЬКОВОЮ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ ВЛАДИ ЧИ СЛУЖБОВИХ ПОВНОВАЖЕНЬ

Давлатов Ш.Б.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правоохоронної діяльності
навчально-наукового інституту права та міжнародно-правових відносин
Університету митної справи та фінансів

Савченко А.С.,
студент 2 курсу гр. ПО21-1
спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність»
освітнього ступеня «бакалавр»
навчально-наукового інституту права та міжнародно-правових відносин,
Університету митної справи та фінансів

Саленко А.А.,
студент 2 курсу гр. ПО21-1
спеціальності 262 «Правоохоронна діяльність»
освітнього ступеня «бакалавр»
навчально-наукового інституту права та міжнародно-правових відносин,
Університету митної справи та фінансів

Давлатов Ш.Б., Савченко А.С., Саленко А.А. Кримінальна відповідальність за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень.

З початку введення правового режиму воєнного стану та оголошення загальної мобілізації різко збільшилася кількість кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями. За даними Офісу Генерального прокурора кількість кримінального правопорушення передбаченого ст. 426-1 «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень» на 2022 р. зросла в 4 рази і склало 426.

Практика кваліфікації військових кримінальних правопорушень свідчить про значні проблеми правозастосування й неоднаковість кримінально-правових і процесуальних рішень. Ці проблеми пов'язані насамперед відсутністю постанов Пленуму Верховного Суду України про практику застосування норм, що регулюють відповідальність за військові кримінальні правопорушення, а також через бланкетністю їх диспозицій.

У зв'язку із цим існує гостра потреба в теоретичному опрацюванні питань кримінальної відповідальності, зокрема ст. 426-1 КК України «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень». визначення об'єктивних та суб'єктивних ознак аналізованого кримінального правопорушення.

Проаналізовано основні теоретичні та прикладні проблеми кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень відповідно до Кримінального кодексу України. Розглянуто проблемні питання щодо визначення елементів цього складу кримінального правопорушення й окремих його ознак. Встановлено, що для розглядуваного кримінального правопорушення велике значення має обов'язкова наявність додаткового факультативного безпосереднього об'єкта. Наголошено на проблемах, які виникають під час визначення змісту перевищення влади, перевищення службових повноважень, а також змісту поняття «істотна шкода». Також детально розглянуто об'єктивну сторону перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень. Встановлено, що перевищен-

ня військовою службовою особою влади чи службових повноважень належить до матеріальних складів злочинів.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, склад кримінального правопорушення, перевищення влади, перевищення службових повноважень, істотна шкода, військовослужбовці.

Davlatov SH. B., Savchenko A.S., Salenko A.A. Criminal liability for exceeding authority or official authority by a military official.

Since the introduction of martial law and general mobilization, the number of criminal offenses committed by military personnel has increased dramatically. According to the Office of the Prosecutor General, the number of criminal offenses under Art. 426-1 "Abuse of power or authority by a military official" increased 4 times in 2022 and amounted to 426.

The practice of qualifying military criminal offenses shows significant problems of law enforcement and uneven criminal law and procedural decisions. These problems are primarily due to the lack of resolutions of the Plenum of the Supreme Court of Ukraine on the practice of applying the rules governing liability for military criminal offenses, as well as due to the blanket nature of their dispositions.

In this regard, there is an urgent need for a theoretical study of criminal liability issues, in particular, Article 426-1 of the Criminal Code of Ukraine "Excess of power or official authority by a military officer". to determine the objective and subjective features of the analyzed criminal offense.

The author analyzes the main theoretical and applied issues of criminal liability for abuse of power or authority by a military official under the Criminal Code of Ukraine. The author considers the problematic issues of defining the elements of this criminal offense and its individual features. It is established that the mandatory presence of an additional optional direct object is of great importance for the criminal offense under consideration. The author emphasizes the problems which arise when determining the content of abuse of power, abuse of office, and the content of the concept of "substantial damage". The objective side of the abuse of power or authority by a military official is also considered in detail. It is established that abuse of power or authority by a military official belongs to the material elements of crimes.

Keywords: criminal liability, corpus delict of a criminal offense, abuse of power, abuse of authority, substantial damage, military personnel.

Постановка проблеми. Закон України «Про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень» від 7 квітня 2015 року Кримінальний кодекс України (далі КК України) був доповнений ст. 426-1 «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень».

Щодо положень розділу XIX Особливої частини КК України тривають наукові дискусії, які спричинені багатьма чинниками. Насамперед це відбувається через «плідну» законодавчу діяльність з протидії кримінальним правопорушенням проти порядку несення військової служби. Поспіх зумовлений з тим, що кримінальні правопорушення проти порядку несення військової служби мають певну питому вагу в масштабах всієї злочинності в Україні. Тому якщо не вживати заходів, здатних суттєво вплинути на військову злочинність, і не стабілізувати ситуацію, все це буде ускладнено неосяжністю за обсягами та непередбачуваністю за наслідками, що в підсумку становитиме серйозну загрозу національній безпеці України. мають місце чимало спірних питань, які потребують нагального вирішення.

Стан дослідження. Кримінальна відповідальність за за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень була й є предметом досліджень багатьох українських науковців, зокрема П.П. Андрушка, О.О. Дудорова, М.І. Мельника, В.Г. Хашева Д.Д. Бессонова, А.К. Вульферта, Д. Дангельмайєра, С.О. Друцького, В.Д. Кузьміна-Караваєва, О.О. Мушнікова. Вклад зазначених та інших науковців, котрі розглядали це питання, є вагомим, однак проблеми, які стосуються змісту об'єктивної сторони цього кримінального правопорушення та суб'єкту залишаються актуальними.

Метою статті є аналіз на основі наукових публікацій і положень окремих нормативно-правових актів України проблем кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень військовими начальниками, а також іншими військовослужбовцями, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування.

Виклад основних положень. Традиційно юридичний аналіз складу кримінального правопорушення необхідно починати із визначення об'єкта. Об'єкт кримінального правопорушення – це те, що

охороняється законом, чому саме в результаті вчинення кримінального правопорушення завдається шкода. В науці кримінального права існує стала класифікація поділу об'єктів кримінального правопорушення за ступенем спільності охоронюваних законом про кримінальну відповідальність суспільних відносин на загальний, родовий і безпосередній, а за основним спрямуванням злочинного посягання – на основний (головний) безпосередній об'єкт злочину, додатковий необхідний (обов'язковий) безпосередній об'єкт злочину та додатковий факультативний (необов'язковий) безпосередній об'єкт злочину [4, с. 15].

Вказана класифікація об'єктів кримінального правопорушення натепер домінує, тому під час проведення аналізу діяння, передбаченого ст. 426–1 КК України «Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень», ми будемо використовувати саме її.

Родовим об'єктом перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень виступають суспільні відносини, що регулюють встановлений законом порядок здійснення військовими командирами (начальниками) своїх функцій. Відповідно до ст. 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» - військова служба – це державна служба особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних до неї за станом здоров'я і віком громадян України (за винятком випадків, визначених законом), іноземців та осіб без громадянства, пов'язаній з обороною України, її незалежності та територіальної цілісності [5]. Основним безпосереднім об'єктом перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень є порядок виконання військовими службовими особами військових формувань України своїх повноважень із забезпечення військового правопорядку у різних сферах.

Додатковим факультативним безпосереднім об'єктом можуть виступати особисті права та свободи людини і громадянина, власність, інші блага. Завдання шкоди такому додатковому безпосередньому об'єкту є обов'язковою умовою кримінальної відповідальності і водночас критерієм розмежування цього кримінального правопорушення від дисциплінарного проступку.

З об'єктивної сторони перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може виражатися у наступних формах: 1) перевищення влади чи службових повноважень (ч. 1 ст. 426-1 КК України); 2) застосування нестатутних заходів впливу щодо підлеглого (ч. 2 ст. 426-1 КК України); 3) вчинення діянь передбачених частинами 1 і 3 ст. 426-1 КК із застосуванням зброї.

Перевищення влади чи службових повноважень полягає в умисному вчиненні військовою службовою особою дій, які явно виходять за межі прав і повноважень, наданих їй законом, військовими статутами, положеннями, інструкціями, наказами командування. У зв'язку із цим для притягнення до кримінальної відповідальності за кримінальне правопорушення, яке аналізується, необхідно встановити всі фактичні обставини, у тому числі службовий стан особи, обвинуваченої у перевищенні влади чи службових повноважень, її поведінку до вчинення кримінального правопорушення, мотив, мету і характер вчинених дій, їх зв'язок із службовим становищем. Перевищення влади чи службових повноважень може полягати: 1) у вчиненні дій, які входять до компетенції вищестоящого начальника або військової службової особи іншого органу (відомства); 2) у вчиненні дій, що визнаються правомірними тільки за наявності певних умов, які у цьому випадку відсутні; 3) у вчиненні дій, які ніхто не мав права виконувати і вирішувати.

Застосування нестатутних заходів впливу щодо підлеглого можуть виражатися у застосуванні стягнень з метою принизити гідність, підлеглого, зокрема, це може бути накладенням заходів дисциплінарного впливу, які належать до компетенції вищого командира, або притягнення до дисциплінарної відповідальності за дії, які не є дисциплінарним проступком, застосування насилля тощо. Це умисні дії, які виходять за межі компетенції військової службової особи і полягають у здійсненні впливу на підлеглого всупереч вимогам, установленим у статутах Збройних сил України [8].

Під застосуванням зброї необхідно розуміти як використання її для ураження живої цілі, так і погрозу застосувати її за цільовим призначенням. Погроза може виражатися зокрема, у приведенні зброї до бойового стану, демонстрування зброї тощо. Під зброєю слід розуміти як холодну так і вогнепальну зброю, у тому числі гладко ствольну зброю.

Об'єктивна сторона перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень складається із трьох обов'язкових ознак: 1) діяння; 2) суспільно небезпечних наслідків, що виявляються у істотної шкоді; 3) причинного зв'язку між діями і суспільно небезпечними наслідками.

Аналізоване кримінальне правопорушення належить до кримінальних правопорушень з матеріальним складом і визнається закінченим при заподіяння наслідків у вигляді істотної шкоди. У ст.. 426-1 КК України не розкривається поняття істотної шкоди.

Відповідно до ч.2 примітки до ст. 425 КК України у статтях 425 та 426 істотною шкодою вважається шкода, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян, а тяжкими наслідками за тієї самої умови вважається шкода, яка в п'ятсот і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. У зв'язку з цим виникає логічне питання це стосується і ст. 426-1 КК України. Якщо ні, то залишається відкритим питання про те, що варто розуміти під істотної шкоді у ст.. 426-1 КК України.

Суб'єкт цього кримінального правопорушення визначено у примітці до ст. 425 КК України. Ним може бути військові начальники, а також інші військовослужбовці, які обіймають постійно чи тимчасово посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків, або виконують такі обов'язки за спеціальним дорученням повноважного командування. Військовим начальником є особа, яка за характером своєї служби має підлеглих і наділена правом віддавати їм накази, обов'язкові до виконання [4, с. 10]. Начальниками за службовим становищем і званням, яких можна віднести до службових осіб, є: 1) особи, які обіймають відповідні військові посади згідно зі штатом (наприклад, командир відділення, роти, начальник речової служби); 2) особи, що тимчасово виконують обов'язки відповідної військової посади, а також тимчасово виконують функції посадової особи за спеціальним повноваженням; 3) особи цивільного персоналу є начальниками для підлеглих військовослужбовців відповідно до займаної штатної посади; 4) начальники за військовим званням, визначені в Дисциплінарному статуті Збройних сил України [8].

Із суб'єктивної сторони перевищення влади та службових повноважень характеризується умисною формою вини. Як визначають дослідники у складі перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може бути лише у формі прямого або непрямого умислу [8]. Тож, слід визнати правильною таку позицію науковців з урахуванням того, що інтелектуальний елемент умислу в даному разі складається з усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру своїх дій і передбачення можливості або неминучості настання суспільно небезпечних наслідків. Це означає, що особа, коли вчиняє вказане кримінальне правопорушення усвідомлює вихід за межі наданих їй повноважень, тобто розуміє, що вчиняє дії, які не входять в її компетенцію. Водночас у разі перевищення влади чи службових повноважень особа завжди усвідомлює протиправність учинюваних дій. Наступною ознакою інтелектуального елемента умислу є передбачення можливості або невідворотності настання суспільно небезпечних наслідків, які випливають з усвідомлення суспільної небезпеки вчинюваний дій. Таким чином перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень може вчиняться як із прямим, так і з непрямим умислом. З'ясування мотивів і мети перевищення влади чи службових повноважень необхідне для правильного призначення покарання, дотримання принципу індивідуалізації кримінальної відповідальності та покарання.

Висновки. У підсумку варто зазначити, що для притягнення до кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень необхідно встановити всі фактичні обставини, з урахуванням того, наскільки вчинюване кримінальне правопорушення було очевидним для службової особи і чи усвідомлювала вона протиправність своєї поведінки. Перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень є кримінальним правопорушенням за наявності всіх ознак. Особливістю цього кримінального правопорушення є те, що воно вчиняється спеціальним суб'єктом кримінального правопорушення шляхом використання своїх спеціальних повноважень на шкоду іншим суб'єктам суспільних відносин. Конкретні дії військової службової особи при перевищення влади чи службових повноважень можуть бути різними і залежать передусім від сфері службової діяльності, характеру наданих повноважень. Проте всіх можна звести до таких форм: а) вчинення дій які входять до компетенції вищестоящого начальника або відомства; б) вчинення дій, що визнаються правомірними тільки за наявності певних умов, якщо такі умови відсутні; в) вчинення дій, які ніхто не має права виконувати або дозволяти. При цьому має бути встановлено, що військова службова особа використовувала свої службові повноваження, оскільки, не може бути кваліфікованим за ст. 426–1 КК України, якщо військова службова особа не перебувала при виконанні влади чи службових повноважень. З іншого боку не звільняє від кримінальної відповідальності за перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень, якщо особа усвідомлювала, що діє поза межами покладених на неї службових повноважень.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341–III. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 2341-14#Text.
2. Клименко В., Мельник Н., Хавронюк Н. Уголовная ответственность за должностные преступления. Киев, 1996. 160 с.
3. Карпенко М. До питання окремих ознак об'єктивної сторони військових службових злочинів у сфері управлінської діяльності. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2018. № 4. С. 161–164.
4. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / Д. Азаров та ін.; за заг. ред. О. Джужі, А. Савченка, В. Чернея. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ: Юрінком-Інтер, 2018. 1104 с.
5. Про військовий обов'язок і військову службу : Закон України від 25 березня 1992 р. № 2232–XII. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/2232-12#Text.
6. Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. Шемшученка. Київ: Юрид. думка, 2007. 992 с.
7. Новий тлумачний словник української мови: у 4-х т. / уклад. В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: Аконіт. 1998. Т. 3. 928 с.
8. Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 р. № 551–XIV. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov. ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=551%2D14&p=1143970 339900570#Text.
9. Кримінальне право України. Загальна частина : навчальний посібник / за ред. О. Омельчука. Київ: Правова єдність, 2010. 208 с.

УДК 342.922
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.16

ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЗПЕКИ МОРЕПЛАВСТВА

Допілка В.О.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри морського права ОНМУ

Загороднюк С.О.,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри кримінального права, процесу та криміналістики МГУ м. Одеса

Осадца Р.О.,
аспірант першого року навчання спеціальність 081 «Право» МГУ м. Одеса

Допілка В.О., Загороднюк С.О., Осадца Р.О. Правова характеристика безпеки мореплавства.
Зростаюче значення міжнародного морського судноплавства, ускладнення умов його експлуатації у сучасних умовах, викликає необхідність дослідження правових питань, удосконалення його правового регулювання з суворим дотриманням законності у сфері протидії негативним проявам у сфері безпеки мореплавства.

У статті досліджуються визначення поняття та сутності безпеки взагалі та з урахуванням специфіки морських умов перебування. Морська безпека визначається як сукупність її видів: технічної, технологічної, телекомунікаційної, економічної. Діяльність її учасників визначається нормативними актами. Правове регулювання безпеки мореплавства характеризується нормами, які призначені для визначення прав і обов'язків їх учасників спеціальними положеннями щодо протидії правопорушенням в цій сфері, а саме: Кодексом торговельного мореплавства, Кодексом про адміністративні правопорушення, Цивільним кодексом, Кримінальним кодексом, Митним кодексом. Тому можна зробити висновок про спеціальне правове забезпечення морської безпеки.

Правова безпека забезпечується нормами міжнародного права та внутрішньодержавного законодавства України, яке, згідно Конституції України, не може протирічити нормам міжнародного права.

Міжнародно-правові норми щодо безпеки мореплавства містяться в морських конвенціях. Морське законодавство представлено Кодексом торговельного мореплавства України, який визначає права та обов'язки учасників морського судноплавства, що створює основу кримінологічних заходів щодо попередження суспільно-небезпечних проявів.

Поряд з удосконаленням нормативного регулювання морської безпеки, ефективність її протидії залежить від спеціальної підготовки працівників цієї галузі у сфері безпеки мореплавства.

Працівники цієї галузі проходять спеціальну підготовку. Вони мають її отримати в спеціальних навчальних закладах та мати два дипломи: про закінчення відповідного навчального закладу та про досвід роботи в сфері мореплавства. В процесі роботи вони зобов'язані вдосконалювати свої знання щодо застосування Закону, проходячи перепідготовку щодо вивчення відповідних нормативно-правових актів. Така перепідготовка носить обов'язковий характер і є плановою. Контроль за її реалізацією здійснюють адміністративні органи. Поряд з цим, приймаються міри щодо забезпечення безпеки мореплавства, характер яких обумовлений конкретними умовами протидії правопорушенням.

Отже, ефективність забезпечення безпеки мореплавства вимагає: по-перше, постійного удосконалення правових норм та по-друге, підготовки працівників морського судноплавства щодо їх застосування. Підвищення кваліфікації працівників морського транспорту є необхідною ланкою у забезпеченні безпеки морського судноплавства.

Також робиться висновок про необхідність активізації наукового тлумачення положень міжнародних конвенцій і норм внутрішньодержавного законодавства в сфері морської безпеки у сучасних умовах.

Розробка і поглиблене дослідження проблем у боротьбі з правопорушеннями у сфері забезпечення безпеки морського судноплавства, конкретизують практичну участь України у міжнародних морських конвенціях та стабілізують участь нашої держави у забезпеченні безпеки морського судноплавства.

Ключові слова: морська безпека, міжнародна морська конвенція, внутрішньодержавне законодавство, піратство, забруднення моря, підготовка працівників морського судноплавства, міри щодо забезпечення безпеки мореплавства.

Dopilka V.O., Zagorodnyuk S.O., Osadtsa R.O. Legal characteristics of maritime safety.

The growing importance of international maritime shipping, and the complication of its operation conditions in modern times, necessitate the study of legal issues and improvement of its legal regulation with strict observance of the law in the area of countering negative manifestations in the field of maritime safety.

The article examines the definitions of the concept and essence of security in general and with due regard for the specifics of maritime conditions. Maritime security is defined as a set of its types: technical, technological, telecommunication, and economic. The activities of its participants are determined by regulations. The legal regulation of maritime safety is characterized by the norms intended to define the rights and obligations of their participants by special provisions on combating offenses in this area, namely: Merchant Shipping Code, Code of Administrative Offenses, Civil Code, Criminal Code, Customs Code. Therefore, we can conclude that there is a special legal framework for maritime security.

Legal security is ensured by the norms of international law and domestic legislation of Ukraine, which, according to the Constitution of Ukraine, cannot contradict the norms of international law.

International legal norms on maritime safety are contained in maritime conventions. Maritime legislation is represented by the Merchant Shipping Code of Ukraine, which defines the rights and obligations of maritime navigation participants, and which creates the basis for criminological measures to prevent socially dangerous manifestations.

Along with improving the regulatory framework for maritime security, the effectiveness of countering it depends on the special training of maritime security personnel.

Employees of this industry undergo special training. They must receive it in special educational institutions and have two diplomas: a diploma of graduation from the relevant educational institution and a diploma of work experience in the field of navigation. In the course of their work, they are obliged to improve their knowledge of the application of the Law by undergoing retraining in the study of relevant regulations. Such retraining is mandatory and scheduled. Administrative authorities control its implementation. At the same time, measures are taken to ensure maritime safety, the nature of which is determined by the specific conditions of combating offenses.

Thus, the effectiveness of ensuring maritime safety requires: first, continuous improvement of legal norms and, second, training of maritime workers in their application. Professional development of maritime transport workers is a necessary link in ensuring maritime safety.

It is also concluded that it is necessary to intensify the scientific interpretation of the provisions of international conventions and domestic legislation in the field of maritime security in modern conditions.

The development and in-depth study of problems in combating offenses in the field of maritime security will specify Ukraine's practical participation in international maritime conventions and stabilize our State's participation in ensuring maritime security.

Keywords: maritime security, international maritime convention, domestic legislation, piracy, maritime pollution, training of maritime personnel, measures to ensure maritime security.

Постановка проблеми. Судноплавні компанії нерідко експлуатують судна у Світовому океані з грубим порушенням технічних правил безпеки мореплавства та використовують на міжнародних морських шляхах судна, які є непридатними для плавання; має місце практика безкараності осіб, винних у вчиненні піратства, угону та захоплення морського судна, забруднення моря та інших правопорушень. Внутрішньодержавні закони, які приймаються у відповідності з морськими конвенціями, не завжди знаходять практичну реалізацію.

Стан опрацювання цієї проблематики. Розробкою даної проблеми займались наступні вітчизняні науковці: Аверочкіна Т.В., Андрушко П.П., Балобанов О.О., Глушков В.О., Деміденко Б.В., Допілка С.О., Дришлюк І.А., Лукашук І.І.

Метою статті є розробка заходів щодо удосконалення норм внутрішньодержавного законодавства, а також засобів щодо реалізації на практиці правових норм у сфері безпеки мореплавства.

Виклад основного матеріалу. Зростання пригод на морі пояснюється збільшенням кількості суден на морських шляхах, підвищенням їх швидкості і збільшенням тонажу, а також недотриманням правил безпеки мореплавства.

Україна є морською державою. Чорне море завжди залишалось у зоні пильної уваги суб'єктів міжнародних відносин, нерідко ставало предметом силового протистояння сторін. В плані «сумісного здійснення процесів глобалізації та регіоналізації світового простору, у справі створення дієвої системи міжнародної безпеки і співробітництва у Чорноморській зоні для України, актуальним завданням стає вироблення концептуально обґрунтованої регіональної політики на основі її геополітичних інтересів, успішна реалізація якої буде сприяти підвищенню міжнародного іміджу України, зміцнить її статус морської європейської держави.

Чорноморський геополітичний простір у географічному і політико-системному вигляді представляє самостійну систему , що виступає як підсистема європейської (регіональної) системи міжнародних відносин». [1, с. 172] «Створення двох взаємодоповнюючих систем співробітництва має стати ключовою умовою функціонування Чорноморської системи міжнародних відносин, сприяти перетворенню Чорного моря в зону миру і стабільності». [1, с. 190]

Поняття «безпека» означає збереженість людських життів та майна на морі, яка забезпечується системою заходів правового характеру. Моряки виконують завдання, які перед ними ставляться, в складних умовах.

Морська безпека включає технічну, технологічну, телекомунікаційну, економічну та правову складові. Морська безпека регулюються нормами міжнародного і внутрішньодержавного права. Конституційним принципом України є пріоритет норм міжнародного права. [2]

Для забезпечення чіткої та злагодженої роботи морських суден суттєве значення має правове регулювання.

Найважливіша функція у регламентації соціальних відносин в області мореплавства належить праву України. Міжнародний характер мореплавства обумовлює специфіку застосування норм законодавства України.

Норми міжнародного права передбачені морськими конвенціями (Міжнародна Конвенція з пошуку і рятування на морі 1979 р. (САР-79), [7] Конвенція ООН по морському праву 1982 р.; [3] Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі 1988 р., [4] Конвенція щодо охорони підводних телеграфних кабелей 1884 р.), [8] які трансформуються в законодавстві України.

Морське законодавство України представлено Кодексом торговельного мореплавства, який був прийнятий в 1994 році та постійно удосконалюється. [5] Такі джерела морського права створюють основу морської безпеки.

Особливістю правового регулювання морської безпеки полягає в тому, що воно вимагає звернення до законодавства інших галузей права. Так, наприклад, порушення правил мореплавства може тягнути дисциплінарну, майнову, адміністративну та кримінальну відповідальність. За найбільш небезпечні порушення правил морського судноплавства, нормами міжнародного морського права і внутрішньодержавного законодавства передбачена кримінальна відповідальність.

Українське законодавство забезпечує дотримання морських Конвенцій і спрямовано на захист безпеки мореплавства, інтересів особи, майна, охорони довкілля.

Окремі правові норми, які передбачають кримінальну відповідальність за порушення правил мореплавства, застосовуються рідко, але це не знижує практичної значущості відповідних норм національного законодавства як у внутрішньодержавному, так і міжнародних аспектах. Соціальна цінність вказаних правових норм полягає в тому, що вони регулюють здійснення та безперешкодний розвиток суспільних відносин, заснованих на принципах демократизму, гуманізму, державного суверенітету. Так, норми кримінального права України впливають на встановлення людських правил моралі і справедливості у сучасному міжнародному судноплавстві. Відповідні правові норми містять заборону, наприклад, забруднення моря, або веління, наприклад, надавати допомогу при зіткненні суден, вчинювати або не вчинювати будь-які дії в інтересах охорони суспільства, держави, особи. Люди, керуючись цими нормами, усвідомлюючи або не усвідомлюючи, вчинюють правильно. Саме існування таких правових норм є важливим державним забезпеченням певного порядку, здійснення та регулювання суспільних відносин, дотримання міжнародних договорів. Норми кримінального права України, які

встановлюють відповідальність за порушення правил безпеки руху та екплуатації водного транспорта, за ненадання допомоги судну та особам, що зазнали лиха та інші, сприяють вихованню дисципліни та самодисципліни моряків, охороні основних людських цінностей. Правове регулювання міжнародного морського судноплавства забезпечує поєднання інтересів держави та особистості, сприяє дотриманню певних правил поведінки, а також попередженню щодо порушення міжнародних правил морського судноплавства.

Специфіка кримінально-правового метода забезпечення щодо дотримання міжнародних морських конвенцій полягає в тому, що караність винних у їх порушенні заснована на приписі внутрішньодержавного законодавства. Міжнародні угоди містять загальні положення про відповідальність, а національне законодавство, на їх основі, визначає поняття відповідних злочинних посягань та покарання за їх вчинення. Так, наприклад, положення Конвенції ООН по морському праву 1982 р. орієнтують на відповідальність за піратство, а покарання за його вчинення встановлене ст. 446 КК України. [6]

Посягання на безпеку мореплавства, визнання відповідних кримінальних правопорушень, які є закінченими зі ставленням у небезпеку правоохоронюваних благ, встановлення вини та причинної обумовленості кримінально-протиправного результата поведінкою особи з урахуванням особливостей мореплавства; спеціальні ознаки суб'єкта ряда посягань вимагають їх віднесення, в теорії кримінального права, до єдиного поняття посягання на безпеку мореплавства. Доцільність такого вирішення питання передвизначається й особливостями застосування норм Загальної частини Кримінального кодексу України у практиці боротьби з цими кримінальними правопорушеннями, що поперед все, характеризує кримінальну юрисдикцію щодо проваджень про порушення міжнародних морських конвенцій. Практика свідчить про необхідність обмеження кримінальної юрисдикції відносно суден, не лише які проходять через територіальне море, але і які перебувають в іноземному порту. Таке обмеження може бути визначене законодавством прибережної держави і тому не зменшує його суверенітету.

Міжнародні договори в області судноплавства визначають взаємні права та обов'язки держав, регулюють міждержавні відносини, які виникають у зв'язку з мореплавством, сприяють розвитку їх широкої співпраці.

Норми міжнародного морського права містять різні за формою приписи стосовно кримінальної відповідальності. Одні угоди, наприклад, Конвенція щодо охорони підводних телеграфних кабелей 1884 р., [7] містять вказівки про міри впливу, інші, наприклад, Конвенція з пошуку і рятування на морі 1979 р. (САР-79) (Гамбург, 1979 р.), [8] обмежуються визначенням зобов'язання встановити покарання, інші, наприклад Конвенція ООН по морському праву 1982 р., [3] вирішуючи питання кримінальної юрисдикції, презюмують кримінальну відповідальність за окремі види правопорушень.

Конвенції визначають зобов'язання держав – їх учасників, внести до внутрішньодержавного кримінального законодавства норми для переслідування відповідних злочинів. Ці норми призначені для правового захисту відносин, які утворюються між людьми в процесі міжнародного мореплавства, що є однією з форм правової взаємодопомоги держав.

Отже, норми міжнародного права закріплюють норми загально людської моральності в області морського судноплавства.

Україна незмінно приймає участь у складанні прогресивних угод - багатосторонніх та двосторонніх договорів у сфері безпеки мореплавства. Україна дотримується вимог міжнародних угод, заснованих на принципі законності, а значить на повазі та дотриманні міжнародних зобов'язань.

Виконання міжнародних угод у сфері безпеки мореплавства забезпечується, зокрема, прийняттям внутрішньодержавних законів.

Конвенції у сфері безпеки мореплавства містять положення про караність за найбільш небезпечні порушення правил мореплавства. Необхідною умовою для їх практичної реалізації є прийняття на основі цих угод внутрішньодержавних правових актів. Так, Кодекс торговельного мореплавства України, визначаючи права та обов'язки учасників морського судноплавства, [5] тим самим створює основу для застосування кримінологічних заходів щодо попередження порушень у сфері безпеки мореплавства.

Висновки. Зростаюче значення міжнародного морського судноплавства викликає необхідність удосконалення його правового регулювання та суворого дотримання законності у сфері протидії проявам порушень у сфері безпеки мореплавства.

Практична значимість даної проблеми вимагає визначення специфіки правового метода у забезпеченні дотримання положень міжнародних морських конвенцій та рекомендацій у застосуванні нормативних актів.

Ефективність подолання негативних проявів у сфері морської безпеки пов'язане з кваліфікацією та професійною компетенцією працівників морського судноплавства, тому є необхідним систематичне підвищення їх кваліфікації із застосуванням законодавства щодо морської безпеки.

Єдине вирішення питань у протидії суспільно небезпечних порушень сприяє виконанню Україною міжнародних угод.

Список використаних джерел:

1. Глушков В.О. Створення системи антитерористичної безпеки у Чорноморському регіоні. Альманах кримінального права: збірник статей. Вип.1 / Відп. ред. П.П. Андрушко, П.С. Берзін. К.: Правова єдність, 2009. С. 172–190.
2. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30 Ст. 141. Із наступними змінами та доповненнями. URL: zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр. (дата звернення: 27.02.2023).
3. Конвенція ООН по морському праву 1982р.URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-vnesennya-zmini-do-postanovi-kabinetu-ministriv-ukrayini-vid-25-grudnya-1996-r-1548-223 (дата звернення: 27.02.2023).
4. Протокол про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки стаціонарних платформ, розташованих на континентальному шельфі (10 березня 1988 р.) URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_093 (дата звернення: 27.02.2023).
5. Кодекс торговельного мореплавства України. (офіц. текст). К.: ПАЛИВОДА А. В., 2010. 116 с. (Кодекси України).
6. Кримінальний кодекс України. Законодавство України. К.: «Центр учбової літератури», 2023. 244 с.
7. Конвенція щодо охорони підводних телеграфних кабелів 1884 р. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU84312 (дата звернення: 27.02.2023).
8. Міжнародна Конвенція з пошуку і рятування на морі 1979 р. (САР-79) (Гамбург, 27 квітня 1979 р. URL: https://www.omctf.od.ua/cap.html (дата звернення: 27.02.2023).

УДК 343.5
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.17

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВІДМЕЖУВАННЯ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ ВІД РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

Дядічко В.І.,
здобувач кафедри кримінального права та кримінології
Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0009-0001-1175-1323
dyadichko2023@gmail.com

Дядічко В.І. Окремі проблемні аспекти відмежування сексуального насильства над дітьми від розбещення неповнолітніх.

У статті проаналізовано окремі проблемні аспекти відмежування сексуального насильства над дітьми, відповідальність за вчинення якого має наставати за чч. 3–6 ст. 152 Кримінального кодексу України (далі – КК) від розбещення неповнолітніх. Відзначається, що у разі, якщо дитина досягла віку шістнадцяти років, то вона набуває статусу носія статевої свободи, а тому має право сама обирати собі сексуального партнера, а також способи сексуального спілкування з ним, і ні про яке розбещення неповнолітніх, у контексті ст. 156 КК, мова іти не може. Має значення лише наявність факту добровільної згоди дитини такого віку на сексуальні зносини з партнером. З'ясовано, що суди продовжують практику кваліфікації випадків сексуального насильства над дітьми, які не досягли віку чотирнадцяти років, що супроводжувалось непристойним доторканням до статевих органів потерпілих, як фізичне розбещення неповнолітніх за ст. 156 КК, а не за чч. 3–6 ст. 153 КК, як це необхідно здійснювати відповідно до чинного кримінального законодавства. Зроблено висновок, що будь які торкання до інтимних частин тіла малолітніх потерпілих осіб, незалежно від наявності добровільної згоди на такі дії з їх боку, слід кваліфікувати лише як сексуальне насильство над дітьми за відповідною частиною ст. 153 КК. Тоді як розпусними діями, згідно з диспозицією ст. 156 КК, слід вважати діяння, що не містять ознак сексуального насильства, у контексті ч. 1 ст. 153 КК. Пропонується одним із шляхів вирішення проблеми відмежування сексуального насильства над дітьми (ч.ч. 3-6 ст. 153 КК) від такої форми прояву розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК), як фізичне розбещення, може бути уточнення диспозиції ст. 156 КК, а саме викладення її ч. 1 у наступному вигляді: «1. Вчинення, за відсутності ознак сексуального насильства, розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, …».

Ключові слова: кримінальна відповідальність, статева недоторканість, розбещення неповнолітніх, сексуальне насильство над дітьми, фізичне розбещення.

Dyadichko V. Certain problematic aspects of distinguishing sexual violence against children from the corruption of minors.

The article analyzes certain problematic aspects of distinguishing sexual violence against children, the liability for the commission of which should arise according to Parts 3-6 of article 152 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter - the Criminal Code) from the corruption of minors. It is noted that if a child has reached the age of sixteen, then he acquires the status of a bearer of sexual freedom, and therefore has the right to choose his own sexual partner, as well as methods of sexual communication with him, and there can be no question of any kind of depravity of minors, in the context of Article 156 of the Criminal Code . The only thing that matters is the fact that a child of that age voluntarily consents to sexual intercourse with a partner. It was found that the courts continue the practice of qualifying cases of sexual violence against children who have not reached the age of fourteen, which was accompanied by indecent touching of the genitals of the victims, as physical abuse of minors under Article 156 of the Criminal Code, and not under Part 3-6 of Article 153 of the Criminal Code, as it must be carried out in accordance with the current criminal legislation. It was concluded that any touching of intimate parts of the body of minor

victims, regardless of the presence of voluntary consent to such actions on their part, should be qualified only as sexual violence against children according to the relevant part of Article 153 of the Criminal Code. Whereas lewd acts, according to the disposition of Article 156 of the Criminal Code, should be considered acts that do not contain signs of sexual violence, in the context of part 1 of Article 153 of the Criminal Code. It is suggested that one of the ways to solve the problem of distinguishing sexual violence against children (parts 3-6 of Article 153 of the Criminal Code) from such a form of manifestation of the depravity of minors (Article 156 of the Criminal Code), as physical rape, may be to clarify the disposition of Article 156 of the Criminal Code, namely, the presentation of part 1 of it in the following form: "1. Committing, in the absence of signs of sexual violence, lewd acts against a person who has not reached the age of sixteen,...".

Keywords: criminal liability, sexual inviolability, molestation of minors, sexual violence against children, physical molestation.

Постановка проблеми. На сьогодні подолання сексуального насильства над дітьми має бути одним із першочергових завдань будь-якої розвиненої держави світу, зокрема й України. Оскільки даний вид насильства «є глобальною проблемою, яка щоденно завдає шкоди одному з найцінніших благ наймолодших членів суспільства – їх праву на статеву недоторканість, а якщо вони досягли віку шістнадцяти років, то на статеву свободу» [1, с. 329].

Крім того, негативним наслідком сексуального насильства над дітьми є те, що воно «може заподіювати фізичний біль, моральні страждання, підривати почуття безпеки, захищеності дитини, тримати її у стані постійного нервового напруження, що може призвести до розладів психіки, депресій, нервових зривів чи розвитку психічного захворювання тощо. Для України, як і для багатьох інших країн світу, ця проблема є досить гострою» [2, с. 27]. Тим більше ця проблема загострилась на тлі повномасштабного вторгнення військ російської федерації на територію нашої держави.

Тому слід схвально оцінювати ті зміни, що було внесено до Кримінального кодексу України (далі – КК) Законом № 2227 – VIII від 6 грудня 2017 р.[3], який було прийнято на виконання вимог Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами[4] або так званої Стамбульської конвенції.

Відповідно до цих змін, суттєвого редагування зазнали склади кримінальних правопорушень проти статевої свободи і статевої недоторканості особи, передбачені у Розділі IV Особливої частини КК України. Так, насильницькі дії сексуального характеру, не пов'язані з проникненням в тіло потерпілої особи, визнаються відмінним від зґвалтування сексуальним насильством (ст. 153 КК) [5, с. 20]. Крім того, нова редакція ст. 153 КК не оперує позбавленим юридичної визначеності і морально застарілим словосполученням «задоволення статевої пристрасті неприродним способом» [6, с. 149]. Отже, у вітчизняне кримінальне законодавство і право введено таке поняття, як «сексуальне насильство». Його різновидом є і сексуальне насильство над дітьми, тобто над особами, які не досягли віку вісімнадцяти років, відповідальність за яке передбачено, в якості кваліфікованих видів сексуального насильства у ч.ч. 3–6 ст. 153 КК.

Водночас, хоча внесені вітчизняним законодавцем зміни, з одного боку, і вирішили деякі проблеми регламентації кримінальної відповідальності за «задоволення статевої пристрасті неприродним способом», які існували раніше, але з іншого боку, призвели до виникнення практичної проблеми розмежування сексуального насильства над дітьми з таким, наприклад, злочинним діянням як «розбещення неповнолітніх», відповідальність за вчинення якого передбачено у ст. 156 КК.

Вищеокреслена проблема актуалізує подальший пошук шляхів удосконалення диспозиції ст. 153 КК або внесення відповідних змін до ст.156 КК, з тим, щоб не виникало проблем у розмежуванні таких діянь.

Стан опрацювання проблематики. Після прийняття Закону № 2227 – VIII від 6 грудня 2017 р., згідно з яким суттєво змінилась кваліфікація кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості, питання кваліфікації зазначених діянь досліджували, зокрема, у своїх дисертаціях В.Ю. Омецинська «Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дитини» (Львів, 2019 р.) та В.В. Фурса «Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх» (Дніпро, 2021 р.), а також О.О. Дудоров у практичному порадник «Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики)» (Сєвєродонецьк, 2018 р.). Проте ґрунтовного розмежування зазначених складів кримінальних правопорушень за чинними редакціями ст.ст. 153 та 156 КК не здійснювалось.

Метою статті є пошук шляхів вирішення проблеми відмежування сексуального насильства над дітьми (ч.ч. 3–6 ст. 153 КК) від розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК).

Виклад основного матеріалу дослідження. Отже, окреслимо суть проблеми. Для цього спочатку слід розглянути, у чому саме полягає об'єктивна сторона розгляданих злочинних діянь згідно з чинною редакцією.

Об'єктивна сторона сексуального насильства, відповідно до ч. 1 ст. 153 КК полягає у вчиненні будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи [7].

До дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, на думку О.О. Дудорова, можуть бути віднесені, зокрема: сім'явипорскування на зовнішні геніталії жінки навіть із наступним запліднення (якщо це не поєднується з проникненням статевого члена чоловіка в піхву жінки); тертя по зовнішніх геніталіях жінки, її губах і сідницях язиком, руками, статевим членом, штучним фалосом чи іншим предметом (за умови, що органи «насильника» чи предмети навколишнього світу не вводяться в піхву, рот чи анальний отвір потерпілої особи); мацання геніталій руками; фроттаж (тертя тілом чоловіка об тіло жінки задля отримання сексуального збудження і задоволення); кунілінгус – оральна стимуляція жіночих геніталій; анілінгус – оральна стимуляція входу в анальний отвір; вестибулярний коїтус – притуляння чоловічого статевого члену до входу в піхву жінки; введення статевого органу чоловіка між молочними залозами жінки; міжстегновий коїтус; орогенітальний контакт жінки з чоловіком; лесбійство – форма задоволення статевої пристрасті жінки шляхом вчинення нею різноманітних дій сексуального характеру з іншою жінкою (орогенітальні контакти, у т. ч. двосторонні і кунілінгус, вплив на ерогенні зони за допомогою різних предметів, тертя геніталіями однієї жінки об геніталії іншої жінки тощо; гомосексуальні контакти між жінками можна поділити на орогенітальні, ороанальні, мануальні і фалозамінювальні). Ідеться, таким чином, про різноманітні дії (акти) сексуального характеру, спрямовані на збудження та (або) задоволення статевої пристрасті винуватої особи, які, за загальним правилом, передбачають її фізичний контакт із тілом іншої (потерпілої) особи, але не означають проникнення в це тіло [5, с. 53].

Так само В.Ю. Омецинська пропонує розуміти під діями сексуального характеру різноманітні дії (акти), спрямовані на збудження та (або) задоволення статевої пристрасті винуватої особи, які, за загальним правилом, передбачають її фізичний контакт із тілом іншої (потерпілої) особи, але не означають проникнення в це тіло [8, с. 123].

Проте фізичний контакт із тілом потерпілої особи, на думку науковців, передбачає одним із своїх проявів і розбещення неповнолітніх, як фізичну форму розпусних дій, згідно з диспозицією ст. 156 КК. Мова йде про так зване фізичне розбещення.

На думку О.О. Дудорова фізичне розбещення – це, зокрема, оголення зовнішніх статевих органів винуватої або потерпілої особи, поцілунки, непристойні дотики, які викликають статеве збудження, навчання онанізму, вчинення у присутності потерпілого гетеросексуального коїтусу, мужолозтва або іншої дії сексуального характеру. Традиційно розпусними визнавались як безконтактні дії, так і сексуальні маніпуляції з тілом й особливо статевими органами потерпілої особи, винуватого або третьої особи [5, с. 81]. На думку вченого саме непристойні дотики до тіла потерпілої особи, тобто до її геніталій або інших частин тіла, що може викликати сексуальне збудження, можуть бути кваліфіковані як розбещення неповнолітніх. Але так само О.О. Дудоров допускає, що такі саме дотики, тобто фізичний контакт із тілом потерпілої особи, є складовою і сексуального насильства, тобто діяння, передбаченого у ст. 153 КК.

Відповідно, критерієм розмежування таких діянь може бути наявність або відсутність факту добровільної згоди з боку потерпілої особи на зазначені дотики. Якщо згода на непристойне торкання тіла була надана дитиною, то такі дії слід вважати розбещенням неповнолітніх і кваліфікувати за ст. 156 КК. А у разі, коли такі дотики здійснювались без добровільної згоди дитини, то таке діяння за своїм змістом є сексуальним насильством і підлягає кваліфікації за відповідною частиною ст. 153 КК. Проте вищенаведені положення можна застосовувати для кваліфікації дій сексуального характеру стосовно дітей віком від чотирнадцяти до шістнадцяти років.

Наприклад, з вироком Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 27 лютого 2020 р. за ч. 1 ст. 156 КК встановлено, що винний достовірно знаючи, що потерпіла є неповнолітньою особою, яка не досягла шістнадцяти років, оскільки остання повідомила про те, що їй чотирнадцять років, схилив її до особистої зустрічі. У подальшому, з метою реалізації свого злочинного умислу, без застосування фізичного насильства та погроз застосування такого насильства, здійснив фізичне

розбещення неповнолітньої, що виражалися в оголенні статевих органів потерпілої, мацанні їх, інших непристойних дотиках, які викликали статеве збудження та словесному схиленні неповнолітньої потерпілої до вчинення сексуальних дій щодо нього[9]. Враховуючи, що потерпіла надала згоду на дотики до своїх статевих органів, то суд правильно кваліфікував дії винної особи не як сексуальне насильство, а як фізичне розбещення неповнолітньої особи.

Слід відзначити, якщо дитина досягла віку шістнадцяти років, то вона набуває статусу носія статевої свободи, а тому має право сама обирати собі сексуального партнера, а також способи сексуального спілкування з ним, і ні про яке розбещення неповнолітніх, у контексті ст. 156 КК, мова іти не може. Має значення лише наявність факту добровільної згоди дитини такого віку на сексуальні зносини з партнером.

Якщо ж дитина не досягла віку чотирнадцяти років, то будь-які непристойні дотики до її тіла, незалежно від наявності факту добровільної згоди, слід розглядати як сексуальне насильство та кваліфікувати за ч. 4 ст. 153 КК, за відсутності ознак, передбачених у чч. 5, 6 ст. 153 КК.

Такий висновок випливає з диспозиції ч. 4 ст. 153 КК, відповідно до якої за даною нормою кваліфікуються дії, передбачені частиною першою ст. 153 КК, вчинені щодо особи, яка не досягла чотирнадцяти років, незалежно від її добровільної згоди[7].

Так само зазначає і В.Ю. Омецинська, що є підстави стверджувати, що за ст. 156 КК відповідальність має наставати при вчинені дій сексуального характеру за відсутності контакту з боку винного зі статевими органами потерпілої особи, і навпаки – з боку потерпілої особи зі статевими органами винної особи. За наявності такого контакту слід говорити про статеві зносини: природні чи неприродні. Адже як ми вже говорили, зносини – це «взаємні стосунки» тобто стосунки у яких беруть участь дві особи, і вони можуть бути пов'язані з проникненням в один з природних отворів тіла потерпілої особи, так і не пов'язані з таким проникненням. Отже, з об'єктивної сторони розбещенням слід визнавати розпусні фізичні або інтелектуальні дії сексуального характеру, які не передбачають фізичного контакту зі статевими органами винної чи потерпілої особи [8, с. 114].

Проте у судовій практиці, що склалася після набуття 11 січня 2019 р. чинності Законом № 2227 – VIII від 6 грудня 2017 р., продовжують траплятись інші випадки кваліфікації.

Наприклад, вироком Балаклійського районного суду Харківської області від 19 вересня 2019 р. за ч. 1 ст. 156 КК встановлено, що на початку лютого 2019 р. винний, реалізуючи умисел на вчинення розпусних дій, спрямованих на задоволення статевої пристрасті, на збудження у неповнолітньої особи статевого інстинкту, умисно вчинив їх щодо потерпілої особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Він примусово цілував її в губи, доторкався своїми руками до її статевих органів і грудей, спричинивши шкоду нормальному моральному та фізичному становленню потерпілої. Потерпіла пояснила, що вони з обвинуваченим сіли на дивані, він взяв її за плечі за завалив на диван, цілував в губи. Вона намагалася вирватись, не вдавалося, він навалився на неї тілом. Руками торкався до сідниць, геніталій, грудей через одяг. Казав: «я хочу тебе». Подруга сказала, що пора додому і будуть сварити батьки. Тоді обвинувачений провів їх [10]. З тексту вироку випливає, що потерпілій вже виповнилось чотирнадцять років. Проте згоди на дії сексуального характеру вона не давала, а тому дії винного слід було кваліфікувати за ч. 3 ст. 153 КК.

А вироком Дарницького районного суду м. Києва від 1 жовтня 2019 р. за ч. 2 ст. 156 КК встановлено, що 12 липня 2019 р. винний, знаходячись в підсобному приміщенні офісного центру, користуючись відсутністю сторонніх осіб, з метою задоволення статевої пристрасті, вчинив інтелектуальне розбещення малолітнього, а саме роздягнув останнього та став фотографувати оголеним. Після чого, продовжуючи свої злочинні дії направлені на фізичне розбещення малолітнього, винний доторкнувся до статевого органу потерпілого та став вчиняти дії які викликають статеве збудження потерпілого. У подальшому винний оголив перед потерпілим свій статевий орган та усвідомлюючи, що вчиняє розпусні дії, які мають сексуальний характер, став ним доторкатися до тіла малолітнього [11]. Аналіз зазначеної ситуації дає підстави стверджувати, що суд мав кваліфікувати факт доторкання винного руками до оголеного статевого органу потерпілого, а також доторкання своїм оголеним статевим органом до тіла малолітнього потерпілого не за ч. 2 ст. 156 КК, а за ч. 4 ст. 153 КК. Тоді як факт фотографування потерпілого оголеним на той час, до набуття чинності Законом № 1256-IX від 18 лютого 2021 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)», можливо було кваліфікувати за ч. 2 ст. 156 КК.

Також вироком Іршавського районного суду Закарпатської області від 17 грудня 2019 р. за ч. 2 ст. 156, ч. 1 ст. 125 КК встановлено, що 29 травня 2019 р. винний, достовірно знаючи про те, що

потерпіла особа являється малолітньою, тобто не досягла чотирнадцяти років, із застосуванням фізичної сили з метою примушування потерпілої до вчинення дій сексуального характеру, супроводжуючи свої дії нанесенням тілесних ушкоджень, шляхом стискання своїми руками ребра зліва, назовні від середньо-ключичної лінії, шкірних покровів ділянки лобка, зліва від серединної лінії, пальцями своїх руку здійснив непристойні доторкання до статевих органів малолітньої, в результаті чого спричинив їй тілесні ушкодження, які згідно висновку судово-медичного експерта кваліфікуються як легкі тілесні ушкодження, що мають незначні скороминучі наслідки тривалістю не більше як шість днів[12]. Дане діяння також містить ознаки злочину, передбаченого не ч. 2 ст. 156 КК, а ч. 4 ст. 153 КК.

Тобто суди продовжують практику кваліфікації випадків сексуального насильства над дітьми, які не досягли віку чотирнадцяти років, що супроводжувалось непристойним доторканням до статевих органів потерпілих як фізичне розбещення неповнолітніх за ст. 156 КК, а не за чч. 3–6 ст. 153 КК, як це необхідно здійснювати відповідно до чинного кримінального законодавства, кваліфікуючи відповідні посягання на статеву недоторканість дитини, що вчинені починаючи з 11 січня 2019 р.

Крім того, на думку О.О. Дудорова, розбещення малолітньої особи має кваліфікуватись за ч. 2 ст. 156 КК. Однак інкримінування цієї норми у випадку фізичного розбещення особи, якій не виповнилось чотирнадцяти років, можливе тільки за умови, що скоєне не охоплюється диспозиціями ч. 4 ст. 152 і ч. 4 ст. 153 КК [5, с.80].

Тому на сьогодні під фізичне розбещення малолітніх осіб, що слід кваліфікувати за ст. 156 КК, можуть підпадати лише дії, що полягають поцілунках, оголенні та демонстрації статевих органів винною особою, схиляння потерпілої особи до оголення статевих органів, схиляння потерпілих до вчинення певних сексуальних дій між собою, вчинення статевих зносин у присутності потерпілого, акту онанізму тощо [8, с. 114]. А будь які торкання до інтимних частин тіла малолітніх потерпілих осіб, незалежно від наявності добровільної згоди на такі дії з їх боку, слід кваліфікувати лише як сексуальне насильство над дітьми за відповідною частиною ст. 153 КК. Тоді як розпусними діями, згідно з диспозицією ст. 156 КК, слід вважати діяння, що не містять ознак сексуального насильства, у контексті ч. 1 ст. 153 КК.

Висновок. Отже, ми вважаємо, що одним із шляхів вирішення проблеми відмежування сексуального насильства над дітьми (ч.ч. 3–6 ст. 153 КК) від такої форми прояву розбещення неповнолітніх (ст. 156 КК), як фізичне розбещення, може бути уточнення диспозиції ст. 156 КК, а саме викладення її ч. 1 у наступному вигляді: «1. Вчинення, за відсутності ознак сексуального насильства, розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку,…».

Список використаних джерел:

1. Дядічко В.І. Деякі особливості кримінально-правової регламентації відповідальності за сексуальне насильство над дітьми у окремих державах Європи. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2020, № 4. С. 329–335.
2. Гаврильців М.Т. Міжнародний досвід протидії сімейному насильству та перспективи імплементації в Україні. *Кримінально-правові та адміністративно-правові основи протидії насильству в сім'ї*: матеріали науково-практичної інтернет-конференції, м. Івано-Франківськ, 27 бер. 2017 р. Івано-Франківськ: НАВС, 2017. С. 27–29.
3. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 6 грудня 2017 року № 2227 – VIII / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19#Text (дата звернення 10.03.2023).
4. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: відкрита для підпису в Стамбулі (Туреччина) 11 трав. 2011 р. / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text (дата звернення 10.03.2023).
5. Дудоров О.О. Злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи (основні положення кримінально-правової характеристики): практ. порадник. МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2018. 92 с.

6. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Відповідальність за домашнє насильство і насильство за ознакою статі (науково-практичний коментар новел Кримінального кодексу України) / за ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2019. 288 с.
7. Кримінальний кодекс України: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення 10.03.2023).
8. Омецинська В.Ю. Кримінально-правова охорона статевої свободи та статевої недоторканості дитини: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2019. 265 с.
9. Вирок Ужгородського міськрайонного суду Закарпатської області від 27 лютого 2020 р. у справі № 308/913/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/87879694 (дата звернення 10.03.2023).
10. Вирок Балаклійського районного суду Харківської області від 19 вересня 2019 р. у справі № 610/2045/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84368085 (дата звернення 10.03.2023).
11. Вирок Дарницького районного суду м. Києва від 1 жовтня 2019 р. у справі № 753/17194/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/84765036 (дата звернення 10.03.2023).
12. Вирок Іршавського районного суду Закарпатської області від 17 грудня 2019 р. у справі № 301/1508/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86419302 (дата звернення 10.03.2023).

УДК 343.54
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.18

САМОГУБСТВО ТА ЗАМАХ НА САМОГУБСТВО ПОТЕРПІЛОГО: РОЗМЕЖУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТ.СТ. 120 ТА 166 КК УКРАЇНИ

Зайцев О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого (м. Харків, Україна)
https://orcid.org/0000-0002-6743-7114
tavr0106@gmail.com

Філіпенко В.Р.,
докторка філософії (м. Харків, Україна)
https://orcid.org/0000-0001-9155-3564
valeria.pphilipenko@gmail.com

Зайцев О.В., Філіпенко В.Р. Самогубство та замах на самогубство потерпілого: розмежування злочинів, передбачених ст. ст. 120 та 166 КК України.

У статті приділено увагу проблемі визнання самогубства суспільно небезпечним наслідком злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). Вивчена судова практика застосування ст. 166 КК України за 2010-2023 роки (688 вироків), правові висновки суду касаційної інстанції з питань застосування низки норм права. З урахуванням доктрини кримінального права та правозастосовної практики застосування цієї статті, запропоновано визнавати суспільно небезпечним наслідком злочину, передбаченого ст. 166 КК України, не тільки самогубство дитини чи особи, визнаної недієздатною (обмежено дієздатною), а й замах на самогубство потерпілого. У результаті аналізу об'єктивних і суб'єктивних ознак кримінальних правопорушень, передбачених ст. 120 «Доведення до самогубства» та ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» КК України, проведено їх розмежування. Наголошується, що систематичність, як обов'язкова ознака діяння в обох кримінальних правопорушеннях, не дає підстав для висновку про те, що злочин, передбачений ст. 166 КК України, може виражатися у фізичному чи психологічному насильстві, що свідчить про активну агресивну поведінку особи, або ж жорстокому ставленні до потерпілого. Наводяться декілька варіантів кваліфікації діяння залежно від різного психологічного ставлення винного до наслідків, що настали, у виді доведення до самогубства або замаху на самогубство. Для охоплення випадків умисної бездіяльності особи, яка може полягати, зокрема, у невиконанні обов'язків по догляду за дитиною або особою, визнаною обмежено дієздатною (недієздатною), запропоновано замінити у ч. 1 ст. 120 КК України словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

Ключові слова: невиконання обов'язків по догляду за дитиною, склад кримінального правопорушення, доведення до самогубства, кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових *та* інших особистих прав *і* свобод людини *і* громадянина.

Zaitsev O.V., Filipenko V.R. Suicide and attempted suicide of the victim: distinction of crimes under articles 120 and 166 of the Criminal Code of Ukraine.

The article focuses on the issue of recognizing suicide as a social dangerous consequence of persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody (Article 166 of the Criminal Code of Ukraine). Court practice of application of Article 166 of the Criminal Code of Ukraine for 2010-2023 (688 verdicts), as well as the legal opinions of the cassation court on the application of a number of legal provisions were studied. Taking into account the doctrine of criminal law and law

enforcement practice, recognition not only the victim's suicide, but also attempted suicide as a as a social dangerous consequence of this crime was proposed. As a result of the analysis of objective and subjective features of the crimes under Articles 120 «Driving a person into suicide» and 166 «Persistent failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody» of the Criminal Code of Ukraine, their differentiation was carried out. It is emphasized that systematic nature, as a mandatory feature of the act in both crimes, does not give grounds to conclude that the crime under Article 166 of the Criminal Code of Ukraine may be expressed in physical and psychological violence, cruel treatment. Options for qualifying the act depending on the perpetrator's different psychological attitude to the consequences in the form of driving to suicide or attempted suicide were provided. In order to cover cases of intentional inaction of a person, which may consist, in particular, in failure to perform duties related to the care of a child or a person under guardianship or in the custody, it is proposed to replace the phrase "other actions" with "other act" in Part 1 of Article 120 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: failure to take care of a child, corpus delicti, driving to suicide, criminal responsibility, criminal offenses against electoral, labour and any other personal rights and freedoms of the person and the citizen.

Постановка проблеми. За словами Генерального директора Всесвітньої організації охорони здоров'я кожні 40 секунд хтось закінчує життя самогубством [1]. Таким чином, щорічно на рік у світі відбувається 703 000 самогубств, а ще більша частина людей здійснюють спроби самогубства. У 2019 р. більше 77% самогубств у світі відбулися у країнах з низьким і середнім рівнем доходу. Самогубства вчинюються людьми різних вікових груп і у 2019 р. були четвертою за підрахунком причиною смертності у віці 15-29 років у всьому світі [2].

Статистика самогубств в Україні невтішна. Так, у 2018 р., без урахування Автономної Республіки Крим і тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей, зареєстровано 6279 самогубств; у 2019 р.– 6190; у 2020 р.– 6103; у 2021 р. – 5914. Згідно з даними Державної служби статистики України кількість померлих від навмисного самоушкодження у віці 0-17 років становила у 2017 р. – 106 осіб; 2018 р. – 82; 2019 р. – 88; 2020 – 94; 2021 – 94 дітей [3].

Причини самогубства дитини або спроби його вчинити можуть бути різноманітними [4, с. 112], але у 80% випадків причина дитячого суїциду – стосунки з близькими [5]. У зв'язку із викладеним виникає проблема під час здійснення кримінально-правової кваліфікації визнання самогубства наслідком злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (166 КК України), а також розмежування цього злочину від доведення до самогубства (ст. 120 КК України).

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання кримінально-правової характеристики злочинів, передбачених ст.ст.120, 166 КК України, розглянуті у працях П.П. Андрушка, А.П. Бабія, О.І. Бєлової, В.І. Борисова, О.С. Гардецького, О.А. Гусак, М.К. Гнєтнєва, К.А. Голдзінського, О.М. Готіна, І.О. Зінченко, Д.П. Євтєєвої, В.О. Кірієнко, С.Г. Киренка, І.І. Литвина, М.В. Мазура, М.І. Мельника, С.М. Морозюка, А.С. Оксаніченка, Е.В. Рижова, О.О. Семенюка, О.В. Сосніної, В.В. Шаблистого, Є.В. Шевченко, Л.М. Шестопалової та ін. Водночас після криміналізації домашнього насильства та формування Верховним Судом нових правових висновків за ст. 166 КК доктрина кримінального права проблему розмежування цих злочинів від доведення самогубства ґрунтовно не вивчала, що дозволяє приділити їй увагу.

Метою статті є аналіз складу злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, через призму доктрини кримінального права України та наявної судової практики за 2010-2023 рр. (688 вироків) з метою визначення підстав визнання самогубства потерпілого та замаху на самогубство тяжким наслідком цього злочину; розмежування від злочину, передбаченого ст. 120 КК України «Доведення до самогубства»; надання рекомендацій щодо кваліфікації і вдосконалення закону.

Виклад основного матеріалу. Період дитинства передбачає виконання батьками обов'язків по догляду. Процес зростання та розвитку дитини безперервний, але кожному з його етапів притаманні особливості, що обумовлюють порядок здійснення догляду. Тому види, зміст та обсяг цих обов'язків різняться залежно від її вікових потреб. Так, з самого народження дитина має бути забезпечена належним харчуванням, умовами для сну, піклуванням про здоров'я, постійним наглядом тощо. З часом потреби дитини змінюються, відповідно, комплекс обов'язків по її догляду коригується та розширюється. З'являється необхідність забезпечення збалансованим харчуванням, індивідуальними засоба-

ми існування, розвитку елементарних навичок тощо. У дошкільний період потрібно підготувати до школи, забезпечити відвідування дошкільного закладу, подати документи для зарахування до загальноосвітнього закладу, виховувати та розвивати самостійно. Згодом постає необхідність організувати час для навчання, дозвілля, сну, забезпечення належним шкільним приладдям, контролювати успішність, спілкуватися з вчителями тощо. Підлітковий вік передбачає постійне спілкуватися з дитиною, зацікавленість її успіхами та проблемами у житті, реагування на будь-які зміни в її поведінці. Догляд за недієздатною (обмежено дієздатною) спрямований на забезпечення лише нормального існування повнолітньої недієздатної (обмежено дієздатної) особи. Водночас, непоодинокі випадки невиконання зобов'язаними суб'єктами своїх обов'язків. Це може свідчити про підстави різних видів відповідальності, у тому числі кримінальної.

Кримінальна відповідальність за невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, настає тільки у разі спричинення тяжких наслідків. Саме тяжкі наслідки дозволяють розмежувати цей злочин від правопорушення, передбаченого ст. 184 КУпАП. У ст. 166 КК України не конкретизовано види тяжких наслідків. Це поняття відноситься до оціночних, їх наявність чи відсутність у кожному конкретному випадку встановлюється правозастосувачем: слідчим, прокурором та судом.

Дослідники висловлюють різні позиції з приводу визнання самогубства наслідком досліджуваного злочину. Одні вчені – окремо не виділяють самогубство, як наслідок злочину, передбаченого ст. 166 КК України [6, с. 99–101; 7, с. 112; 8, с. 193; 9, с. 306; 10, с. 533]. Інші – вказують на різні види моральної і фізичної шкоди, у тому числі, самогубство [11, с. 109; 12, с. 239; 13, с. 56; 14, с. 168]. Саме другий підхід сприйняв суд касаційної інстанції. Зокрема, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ зробив висновок, що тяжкими наслідками в ст. 166 КК можуть бути визнані різні види шкоди, зокрема, самогубство потерпілого [15].

Цей підхід заслуговує на позитивну оцінку. Дійсно, відсутність піклування, турботи, підтримки, необхідного спілкування в сім'ї, складні міжособистісні стосунки з близькими негативно відображається на емоційному стані як дитини, так і повнолітньої особи, визнаної недієздатною або обмежено дієздатною. Це може породити у них відчуття непотрібності, зневіри до життя та, як наслідок, спонукати до вчинення самогубства. Підтвердження знаходимо в матеріалах судової практики. Вивчення 688 вироків за ст. 166 КК України, які винесені судами за період з 2010 р. по початок 2023 р., свідчить що самогубство визнано наслідком у 5 (п'яти) вироках (0,73 %).

Водночас, є випадки визнання наслідком цього злочину і замаху на самогубство. За матеріалами судової справи, жінка взагалі не займалася лікуванням дитини-інваліда згідно потреб, зумовлених вадами здоров'я, незважаючи на необхідність комплексного систематичного курсу. Внаслідок відсутності належного лікування та забезпечення умов проживання призвело до погіршення стану здоров'я дитини, суїцидних намірів. Неповнолітній неодноразово висловлював думку щодо відсутності у нього бажання жити та наміри покінчити життя самогубством, мати не були прийняті необхідні заходи щодо надання психологічної та психіатричної допомоги останньому. Таким чином, мати самоусунулася від покладених на неї обов'язків по вихованню дитини, внаслідок чого неповнолітній залишившись на одинці не впорався зі своїми психологічними проблемами, пов'язаними з умовами проживання та поведінкою матері, вчинив спробу самогубства – порізав вени ножем [16].

Визнання самогубства самостійним видом тяжких наслідків у конструкції складу злочину, передбаченого ст. 166 КК України, спричиняє необхідність розмежування від доведення до самогубства. Вирішення цього питання потребує комплексної оцінці сукупності об'єктивних і суб'єктивних ознак цих злочинів. Так, згідно із ст. 120 КК доведення особи до самогубства або до замаху на самогубство може бути наслідком *жорстокого* з нею поводження, шантажу, *систематичного* приниження її людської гідності або *систематичного* протиправного примусу до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, а також інших дій, що сприяють вчиненню самогубства.

У ст. 166 КК невиконання батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду повинно мати *злісний* характер. При цьому Верховний суд вказав на ознаки такої злісності, вказавши на «*тривалість, системність, багаторазовість»,* а саме діяння може виражатися у *фізичному та психологічному насильстві, жорстокому ставленні* [17].

Очевидною спільною характеристикою діяння в обох злочинах є вчинення його систематично. Як у науці [10, с. 392; 14, с. 119; 18, с. 73], так і в практиці Верховного Суду [19], сформована позиція, що систематичним слід вважати вчинення діяння втретє. Водночас наведений висновок суду касаційної

інстанції щодо зовнішнього виразу діяння у складі злочину, передбаченого ст. 166 КК України, може призвести до плутанини і сумнівної кваліфікації. І такі випадки були в судовій практиці [20].

Вважаємо, що розмежування злочинів, передбачених ст.ст.120, 166 КК України, слід проводити на підставі наступних аргументи. По-перше, доведення до самогубства може бути вчинено як шляхом дії, так і бездіяльності [21, с. 11; 22, с. 123; 23, с. 119], а злочин, передбачений ст. 166 КК, враховуючи формулювання «невиконання обов'язків» свідчить про відсутність будь-якої активності, повну пасивність особи, тобто тільки у формі бездіяльності. Відповідно, жодні прояви насильства, які свідчать про активну агресивну поведінку особи, зокрема, фізичне та психологічне насильство, жорстоке ставлення, не можуть підпадати під ознаки цього злочину.

По-друге, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони доведення до самогубства є спосіб, що виражається у альтернативних діяннях, передбачених ст. 120 КК України: жорстоке поводження, шантаж, систематичне приниження людської гідності, систематичний протиправний примус до дій, що суперечать її волі, схиляння до самогубства, інші дії, що сприяють вчиненню самогубства. Водночас, діяння у ст. 166 КК України, полягає у невиконанні обов'язків по догляду, а спосіб є факультативною ознакою об'єктивної сторони його складу.

По-третє, ставлення винного у вчиненні злочину, передбаченого ст. 120 КК України, до самогубства або спроби його вчинити може бути як умисне, так і необережне [24, с. 114]. Натомість, до самогубства як наслідку досліджуваного злочину можливе виключно необережне ставлення. Наприклад, коли батьки передбачають можливість вчинення дитиною самогубства, але легковажно розраховують на відвернення цього, спираючись на те, що вона весь час під їх наглядом: вранці вони супроводжують дитину в школу, яка знаходиться під наглядом педагогів, а потім батьки її зустрічають із занять. У іншому випадку, батьки можуть помічати депресивність дитини, але не передбачають можливість вчинення нею самогубства, через відсутність конкретних обставин (записок, розмов), хоча повинні були і могли передбачити (якби приділяли достатню увагу спілкуванню з нею, її інтересам та бажанням тощо). Таким чином, злочини, що розглядаються, слід розмежовувати як за об'єктивними (діяння, спосіб, наслідок), так і суб'єктивними (форма вини) ознаками. Відповідно, невиконання обов'язків по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, що з необережності призвело до їх самогубства, необхідно кваліфікувати за ст. 166 КК України [25].

Водночас, можуть бути випадки, коли винні не виконують обов'язки по догляду за дитиною або особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування, а до вчинення ними самогубства ставляться з непрямим умислом. Наприклад, батьки, опікуни, піклувальники не приділяють увагу дитині або обмежено дієздатній (недієздатній) особі, не спілкуються з нею, не турбуються про її емоційний стан, не забезпечують необхідними для існування предметами, при цьому помічають депресивний стан потерпілого, емоційну та психологічну нестійкість, зокрема, дізнаються про його небажання жити із записок, повідомлень, розмов тощо, однак ніяких дій для нормалізації їх стану не вчиняють. Зокрема, не намагаються спілкуватись, з'ясувати проблему та її вирішити, не звертаються за кваліфікованою допомогою до спеціаліста (психолога, психотерапевта) тощо, і, таким чином, не перешкоджають, а навіть сприяють вчиненню особою самогубства. У такому разі вчиняється, так зване, «таємне» для потерпілого сприяння вчиненню ним самогубства. Очевидно, що вчиненню дитиною або обмежено дієздатним (недієздатним) самогубства має передувати, як правило, тривале та систематичне невиконання обов'язків по догляду. Враховуючи те, що згідно із Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» умисне систематичне залишення без догляду чи піклування є видом економічного насильства. Це є формою вчинення злочину, передбаченого ст. 126^1 КК України. У такому разі, вчинення домашнього насильства, яке призвело до самогубства або замаху на самогубство, потребує кваліфікації за сукупністю ст. ст. 120, 126^1 КК України. Наведений підхід кваліфікації поширений в науці [26, с. 162; 27, с. 124].

Водночас, не вирішеною залишається проблема кваліфікації умисного одноразового невиконання обов'язків по догляду, що призвело до самогубства дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування. З цього приводу, слід зазначити, що диспозиція ст. 120 КК України передбачає такий спосіб, що є альтернативним діянням вчинення цього злочину, як *інші дії, що сприяють вчиненню самогубства*. У науці кримінального права під такими діями розуміють «…надання будь-якої допомоги в реалізації наміру особи вчинити самогубство (поряд, вказівок, надання засобів чи знарядь, усунення перешкод тощо)» [24, с. 109]. Відповідно, законодавче формулювання цього діяння як «інші дії» дозволяє тлумачити його як поведінку активну та, фактично, виключає можливість віднесення до нього пасивної форми поведінки – бездіяльності. При цьому, дослідники справедливо зазначають,

що вказівка на інші дії свідчить про відкритий їх перелік. Таким чином, за наявності підстав, будь-які дії, що спрямовані на збудження рішучості у особи позбавити себе життя, можуть бути розглянуті як доведення до самогубства [27, с. 127].

Враховуючи викладене, слід зазначити, що виникненню наміру особи вчинити самогубство може сприяти не тільки дія, а і умисна бездіяльність іншої особи, яка полягає, зокрема, у невиконанні обов'язків по догляду за потерпілим. З метою заповнення прогалини у законі щодо кваліфікації умисного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або обмежено дієздатною (недієздатною) особою, що призвело до їх самогубства, у диспозиції ст. 120 КК України пропонується замінити словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

Висновки. Аналіз практики застосування ст. 166 КК України, вивчення сутності обов'язків по догляду, дозволяє зробити висновок, що їх невиконання може призвести як до самогубства потерпілого, так і до замаху на самогубство. Розмежування злочинів, передбачених ст.ст. 120, 166 КК України, слід проводити за об'єктивними і суб'єктивними ознаками. Необхідно враховувати різну природу діяння, що унеможливлює кваліфікацію за ст. 166 КК жодних проявів насильства, зокрема, активну агресивну поведінку особи, зокрема, фізичне та психологічне насильство, жорстоке ставлення. Для охоплення випадків умисної бездіяльності особи, яка може полягати, зокрема, у невиконанні обов'язків по догляду за потерпілим, пропонується для обговорення пропозиція заміни у ч. 1 ст. 120 КК України словосполучення «інші дії» на «інше діяння».

Таким чином, залежно від психологічного ставлення винного до наслідків, що настали, у виді доведення до самогубства або замаху на самогубства, можливі наступні варіанти кваліфікації. Невиконання обов'язків по догляду, що з необережності призвело до самогубства дитини або особи, щодо якої встановлена опіка чи піклування, необхідно кваліфікувати за ст. 166 КК України; умисне невиконання обов'язків по догляду, що призвело до самогубства цих осіб (за умови сприйняття запропонованих змін) – за ст. 120 КК України; умисне систематичне залишення без догляду чи піклування, що призвело до самогубства цих осіб – за сукупністю ст. 120 та ст. 126-1 КК України.

Список використаних джерел:

1. WHO Director-General's opening remarks at the media briefing on COVID-19. 10 September 2020. *World Health Organization.* URL: https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---10-september-2020 (дата звернення: 17.03.2022).
2. Suicide. 17 June 2021. *WHO*. URL: https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/suicide (дата звернення: 17.03.2022).
3. Лист Держ. служби стат. України № 15.1.3-22/2Пі-23 від 03.01.2023 р.
4. Шевчук Л.Т., Федоришина Л.М. Дитячий суїцид в Україні: фактори і соціально-економічні наслідки. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права.* 2018. Вип. 18. Серія: Економічна. С. 110–117.
5. Куршакова О. Дитячі самогубства: шокуючі цифри та причини. 13 лютого 2012 р. URL: https://lady.tochka.net/ua/20870-detskie-samoubiystva-shokiruyushchie-tsifry-i-prichiny/ (дата звернення: 17.03.2022).
6. Киренко С.Г. Проблеми захисту прав неповнолітніх кримінальним законодавством України: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2002. 219 с.
7. Литвин І.І. Об'єктивні ознаки злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науковий Вісник публічного та приватного права.* 2016. Вип. 6. Т. 2. С. 108–114.
8. Гнєтнєв М.К., Готін О.М., Мазур М.В. Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Кримінальне право (Особлива частина)* / за ред. О.О. Дудорова, Є.О. Письменського. 2-ге вид. Київ: «ВД «Дакор», 2013. Гл. 6. С. 156–213.
9. Андрушко П.П. Стаття 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України* / відп. ред. С.С. Яценко. 4-те вид., переробл. та доповн. Київ: А.С.К., 2005. С. 305-306.
10. Мельник М.І. Стаття 166. Злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування. *Науково-практичний коментар Кримінального*

кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. 11-те вид., переробл. та допов. Київ: ВД «Дакор», 2019. С. 532–534.
11. Бантишев О.Ф. Кримінальне право України у питаннях і відповідях: посібник / О.Ф. Бантишев та ін. 2-ге вид., К.: ПАЛИВОДА А. В., 2009. 300 с.
12. Євтєєва Д.П. Особливості об'єктивної сторони злісного невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК України). *Вісник Асоціації кримінального права України.* 2016. № 1 (6). С. 224–240.
13. Зінченко І.О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина / Аналіз законодавства і судової практики/: мон. Харків: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. 320 с.
14. Кримінальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. / за заг. ред. В.Я. Тація та ін. 5-те вид., допов. Харків: Право, 2013. Т. 2: Особлива частина / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін. 1040 с.
15. Ухвала колегії суддів Судової палати у кримінальних справах Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 27 лютого 2012 р., судова справа № 5-917км12. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/21607904 (дата звернення: 17.03.2023).
16. Вирок Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 12 вересня 2013 року, судова справа № 385/1170/13-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/36542685 (дата звернення: 17.03.2023).
17. Постанова Верховного Суду колегії суддів Касаційного кримінального суду від 2 листопада 2021 р., судова справа № 450/1146/14-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/100957076 (дата звернення: 17.03.2023).
18. Борисов В.І. Кримінальні правопорушення проти здоров'я особи. *Кримінальне право України. Особлива частина* / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. Р. ІІІ. § 2. С. 62–77.
19. Постанова Верховного Суду колегії суддів Другої судової палати ККС від 25 лютого 2021 р., судова справа № 583/3295/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95213443 (дата звернення: 17.03.2023).
20. Вирок Машівського районного суду Полтавської області від 4 листопада 2010 року, судова справа № 1-100/2010. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/50583425# (дата звернення: 17.03.2023).
21. Гусак О.А. Кримінально-правова характеристика доведення до самогубства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2014. 20 с.
22. Зінченко І.О., Шевченко Є.В. Проблемні питання кримінальної відповідальності за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). *Економічна теорія та право*. 2021. № 1 (44). С. 118–142.
23. Семак С.В. До питання доведення до самогубства особи, яка перебувала в матеріальній або іншій залежності. *Знання європейського права*. 2022. № 1. С. 114–120.
24. Копйова І.А. Співвиконавці доведення до самогубства. *Вісник асоціації кримінального права України*. 2020. Т. 2. № 14. С. 102–120.
25. Вирок Великомихайлівського районного суду Одеської області від 27 квітня 2017 року, судова справа №498/796/16-к. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/66230044# (дата звернення: 17.03.2023).
26. Біловол О.О. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство (ст. 126-1 КК України): дис. … докт. філософ. Київ, 2021. 242 с.
27. Зінченко І.О., Шевченко Є.В. Проблемні питання кримінальної відповідальності за доведення до самогубства (ст. 120 КК України). *Економічна теорія та право.* 2021. № 1 (44). С. ..118–142.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.19

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ НЕПОВНОЛІТНІХ

Кравчук С.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Хмельницького національного університету

Кравчук С.Й. Історичний аспект становлення інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.

В статті досліджуються гносеологічні особливості розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні, яка має багатий історичний досвід законодавчого регулювання їх кримінальної відповідальності. При цьому враховувався той фактор, що злочинність неповнолітніх залишається непереборною протягом ряду століть та відмічається її зростання. Тому на певних історичних етапах по-різному вирішували питання не тільки про вік, з якого розпочиналась кримінальна відповідальність, а й про заходи, які застосовувались до неповнолітніх злочинців.

Зокрема, визначені автором чотири етапи кримінальної відповідальності неповнолітніх характеризують різне ставлення влади до цієї важливої проблеми. Відмічається, що людство в найдавніші часи майже не застосовувало покарання неповнолітніх, що вчинили злочин. Тому серед представників суспільної та правової думки тривалий період існували навіть доволі радикальні методи поводження з такими особами. Так, протягом досить тривалого періоду формувалися наукові ідеї та погляди щодо здатності дітей усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, які у деяких випадках враховувалась відповідними інстанціями під час обрання засобів впливу до представників цієї вікової групи. Цьому сприяла сформована століттями позиція окремих юристів, громадських, релігійних діячів стосовно встановлення вікових меж дитинства, гендерних особливостей відповідальності неповнолітніх, державної та соціальної ролі покарання. Однак покарання, як примус, з'явилось і розвивалось одночасно із людством і застосовувалось відповідно до всіх осіб, які вчинили кримінальне правопорушення і за законом підлягають кримінальній відповідальності.

Значні зміни щодо відповідальності неповнолітніх за вчинені правопорушення відбулися в українському кримінальному законодавстві у 2001 році, які характеризувались встановлення досить низьких вікових меж її настання. Разом з цим починаючи з 2008 року в Україні набрали чинності законодавчі акти щодо гуманізації кримінальної відповідальності, що стало важливими кроком до гармонізації українського кримінального законодавства відповідно до європейських правових норм.

Ключові слова: неповнолітні, злочини, кримінальна відповідальність, соціальна роль покарання, виховання.

Kravchuk S.Y. Historical aspects of the formation of the institution of criminal responsibility of minors.

The article examines the epistemological features of the development of the institution of criminal responsibility of minors in Ukraine, which has a rich historical experience of legislative regulation of their criminal responsibility. At the same time, the fact that juvenile delinquency remains irresistible for several centuries and its growth is noted was taken into account. Therefore, at certain historical stages, the issue of not only the age at which criminal responsibility began, but also the measures applied to juvenile criminals was resolved in different ways.

In particular, the four stages of criminal responsibility of minors identified by the author characterize different attitudes of the authorities to this important problem. It is noted that humanity in the most ancient times almost did not punish minors who committed a crime. Therefore, among representatives of social and legal opinion, there were even quite radical methods of dealing with children for a long time. Thus, for quite a long period, scientific ideas and views were formed regarding the ability of children to realize the socially

dangerous nature of their actions, which in some cases were taken into account by the relevant authorities when choosing means of influencing representatives of this age group. This was facilitated by the centuries-old position of individual lawyers, public and religious figures regarding the establishment of childhood age limits, gender characteristics of the responsibility of minors, and the state and social role of punishment. However, punishment, as coercion, appeared and developed simultaneously with humanity and was applied accordingly to all persons who committed a criminal offense and are subject to criminal liability by law.

Significant changes regarding the responsibility of minors for committed offenses took place in Ukrainian criminal legislation in 2001, which were characterized by the establishment of rather low age limits for its onset. At the same time, starting from 2008, legislative acts on the humanization of criminal responsibility entered into force in Ukraine, which became an important step towards the harmonization of Ukrainian criminal legislation in accordance with European legal norms.

Keywords: minors, crimes, criminal liability, social role of punishment, education.

Постановка проблеми. Проблеми розвитку та удосконалення інституту покарання неповнолітніх стали на сьогодні актуальними через ухвалення в Україні низки концепцій та програмних документів, які передбачають оновлення законодавства кримінально-правового блоку у цьому напрямі. Йдеться, зокрема, про Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини [8].

Стан опрацювання цієї проблематики. Незважаючи на те, що питанням кримінальної відповідальності неповнолітніх вюридичній літературі було присвячено достатньо уваги, окремі проблеми так і залишились спірними, інші –недостатньо дослідженими. Значний внесок на сьогодні у вирішення проблемудосконалення законодавчої системи щодо кримінальної відповідальності неповнолітніх зробили в своїхпрацях такі вчені як В.К. Грищук, В.М. Бурдін, В.І. Мороз, С.В. Бородін, Н.А. Носкова, З.А. Астеміров, та інші науковці.

Мета статті. Дослідження цієї проблеми є невичерпним, тому науковою новизною цієї статті є вирішення на основі аналізу історичних і кримінально-правових наукових матеріалів проблеми становлення та розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Неможливо визначити сутність проблеми відповідальності неповнолітніх, яка є досить важливо складовою розвитку кримінального права, без розгляду розвиток цього інституту в різні періоди формування кримінально-правових відносин, який доцільно виокремити на наступні періоди:

1-ий період - зародження основ покарання неповнолітніх (найдавніші часи – кінець IX століття.).

Людство в найдавніші часи майже не застосовувало покарання неповнолітніх, які вчинили злочин [5, с. 207].

Серед представників тогочасної суспільної та правової думки існували навіть доволі радикальні методи поводження з дітьми.

Уперше сформульований у Законі XII таблиць принцип прощення покарання трактувався як прощення, виправдане неповноліттям. За цимЗаконом неповнолітній злочинець звільнявся від покарання за двох умов: коли вчинив злочин, але не розумів характеру злочинного діяння, або коли злочинне діяння не було доведено до кінця [9, с. 43]. В усіх інших випадках до неповнолітніх застосовувались ті самі покарання, як і до дорослих осіб.

Як бачимо, у досліджуваний період ми можемо спостерігати початок формування наукових ідей та поглядів щодо здатності дітей усвідомлювати суспільно небезпечний характер своїх діянь, яка у деяких випадках ураховувалась відповідними інстанціями під час обрання засобів впливу представникам цієї вікової групи. Також у зазначений час спостерігається формування позицій окремих юристів, громадських, релігійних діячів стосовно вікових меж дитинства, гендерних особливостей відповідальності неповнолітніх, державної та соціальної ролі покарання.

2-й період - формування та розвиток інституту покарання неповнолітніх (*кінець IX століття – початок XX.століття)***.**

В цей період прослідковується еволюцію покарання неповнолітніх, оскільки епоха Середньовіччя характеризувалась закладенням підвалини для правового встановлення та тлумачення поняття неповнолітньої особи та визначення міри її відповідальності за вчинений нею злочин. Крім цього, рамках тодішніх історичних правових систем спостерігалися певні, хоча і нестійкі тенденції в напрямі лібералізації та гуманізації правового реагування на правопорушення з боку неповнолітніх осіб, зокрема розгляд справ неповнолітніх здійснювався, переважно, в рамках судових інституцій загального характеру.

На ранніх етапах становлення української державності кримінальний закон характеризувався більшою гуманністю до винної особи порівняно з аналогічними нормами римського й сформованого на його основі західноєвропейського права [14, с. 51].

Необхідно відмітити, що, за законодавством Гетьманщини, до смертної кари особа засуджувалася тільки після ухвалення вироку гетьманом. Цей вид покарання не застосовувався до вагітних жінок, неповнолітніх хлопців віком до16, дівчат – до 13 років [2, с. 102]. Взагалі, за кримінальним правом Гетьманщини, суб'єктами злочину визнавалися особи, що досягли 16-річного віку [13, с. 24]. Неповноліття також визнавалось обставиною, що пом'якшує покарання.

В цей період розпочинається наполеглива інтервенція законодавства північного сусіда до нормативно-правової бази нашої держави (за винятком Правобережної України та Західної Волині, де до приєднання їх після поділу Польщі до Російської імперії продовжував діяти Литовський статут 1588 р.). Реформування державного механізму в петровські часи за зразком і подібністю до розвинених європейських держав обумовило імплементацію норм західноєвропейського права у вітчизняне законодавство [2, с. 36].

Прийняття Соборного укладення 1649 р. призвело до активного застосування тюремного ув'язнення, у тому числі як вид покарання та запобіжний захід й до неповнолітніх, що в подальшому розширює сферу його застосування. В цей період до неповнолітніх широко застосовується пом'якшення покарання, в тому числі й через вплив громадськості.

У 1743 р. було видано збірник Прав, який врегулював широкий спектр суспільних відносин, зокрема: встановлення юридичних санкцій за вчинені злочини та інші правопорушення, закріплення порядку діяльності судових органів тощо [3, с. 258].

Перебування України у складі Австро-Угорської й Російської імперій (1764–1917 рр.) відмічалось апробацією ювенальних технологій у практиці судів з розгляду кримінальних справ та ліквідацією української державності, національної правової системи, розповсюдженням на всій території України кримінально-правової політики різних імперій. У Зводі законів Російської імперії передбачалось, що кримінальні справи щодо малолітніх, які не досягли сімнадцятирічного віку та скоїли тяжкі злочини, представлялися Урядовому Сенату, який вирішував питання про покарання на власний розсуд. Тобто в цей період заходи впливу мали виховну складову, які застосовувалися лише до осіб, які не досягли 10 років [3, с. 257].

Після скасування кріпацтва у 1861 році проводилась судова реформа, в тому числі щодо нормативних приписів кримінального законодавства, а виданий у 1864 році Статут про покарання скасував окремі види тілесних покарань [63, с. 121]. Разом з тим, Статут в частині цих покарань копіював положення Уложення 1845 р., які виключали тілесні покарання. Крім цього 1879 р. відмічався реформованням системи кримінальних покарань та їх виконавчих органів.

Таким чином, під впливом прогресивних громадських сил до законодавства були внесені зміни, що зорієнтовувались на пом'якшення покарання неповнолітніх. Такими змінами стали: Закон 1892 р. «Про зміну постанов, які стосуються звернення до виправних притулків та утримання в них малолітніх злочинців та Закон 1893 р. «Про зміну порядку ув'язнення та пересилки неповнолітніх, які знаходяться під слідством та судом» [13, с. 4].

3-ій період - впровадження основ гуманізації системи покараня неповнолітніх (початок XX століття -1991 рік). Після перемоги в Росії 1917 р. Лютневої революції Україна розпочала відроджувати свою державність. У період правління УНР на території нашої держави поряд з Кримінальним уложенням 1903 року, Тюремним статутом і інструкціями до них діяла постанова Тимчасового уряду від 6 липня 1917 р., яка передбачала позбавлення волі до трьох років за публічні заклики до вбивства, грабежів, погромів і інших тяжких злочинів, пов'язаних із застосуванням насильства. Більшість питань кримінальної відповідальності, в тому числі й покарання неповнолітніх регламентувались окремими постановами, декретами та іншими нормативно-правовими актами всесоюзного значення. Зокрема, Декрет РНК РРФСР від 14 січня 1918 р. «Про комісії для неповнолітніх», який проголосив нові принципи боротьби зі злочинністю неповнолітніх та відмінивши кримінальну відповідальність осіб до 17 років призвів до звільнення із місць ув'язнення всіх неповнолітніх. Всі справи про злочини неповнолітніх у віці до 17 років, які вчинили суспільно небезпечні діяння, розглядались в комісіях у справах неповнолітніх, які призначали їм покарання не пов'язані з позбавленням волі. Особливі категорії справ, в яких неповнолітні виступали рецидивістами або вчинили тяжкі злочини, передавали до народних судів [13, с. 8].

Важливим етапом періоду розвитку кримінального законодавства стало скасування правових актів попередніх урядів та їх заміна документами класовості та революційної правосвідомості. Перші зако-

нодавчі акти цього періоду характеризувалося не в повній мірі правовими гарантіями честі й гідності учасників кримінального провадження, оскільки судді керувалися революційною правосвідомістю. Ними до уваги бралися питання соціального походження, виховання, освіти, професії учасника судочинства.Нерідко обвинувальні вироки виносилися за відсутності належних доказів, що стосувалось, в основному, підсудних дворянського походження [10, с. 222].

Першим систематизованим нормативним актом, який містив кримінально-правові норми в Україні за радянських часів, був затверджений постановою ВУЦВК від 23 серпня 1922 р. Кримінальний кодекс УРСР, в основу якого був покладений Кримінальний кодекс РРФСР 1922 р. і дублював його положення, що, безперечно, підтверджує тезу В.К. Грищука про те, що «процес створення в Україні нового права був однозначно підпорядкований правотворчій і правозастосувальній практиці РРФСР» [4, с. 17].

Кримінальний кодекс УРСР мав своїм завданням правовий захист держави трудящих від злочинів шляхом застосування до порушниківреволюційного правопорядку покарання або інших заходів соціального захисту.Такі заходи застосовувались для загального попередження нових порушень, пристосування порушника до умов співжиття шляхом виправно-трудового впливу; а також позбавлення злочинця можливості вчинення подальших злочинів.

Основні положення цього кримінального законодавства набували статусу Загальної частини кримінальних кодексів союзних республік, що увійшли до складу СРСР. Ухвалений постановою ВУЦВК від 8 червня 1927 р. Кримінальний кодекс УРСР містив більш досконалі формулювання, що було зумовлено врахуванням напрацювань кримінально-правової доктрини і здобутків тодішньої правозастосовної практики [10, с. 223].

Гуманізація системи покарання розпочалася з підписанням 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини, що поклала початок визнанню основною частиною держав світу основоположних прав людини. Прийняття її стало основою гуманістичного правового прогресу людства.[12, с. 26-27].

Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. певною мірою врахував окремі положення Загальної декларації прав людини, але зберіг стару каральну парадигму кримінальної відповідальності неповнолітніх. У Кодексі покарання трактувалось надавалось невизначеною формою. Зокрема, у ч. 1 ст. 22 цього Кодексу визначалось, що покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має за мету виправлення і перевиховання засуджених у дусі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Систему покарань було передбачено у ст. 23 КК УРСР. Особливості застосування деяких видів покарань до неповнолітніх були регламентовані у ч. 2 ст. 25 якою передбачалось, що при призначенні покарання особі, яка не досягла до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років.

За висновками В.К. Грищука, впродовж понад сорокарічного застосування Кримінального кодексу УРСР 1960 р. були внесені понад 340 змін і доповнень, які, були спрямовані на посилення репресивних заходів кримінально-правового примусу [4, с. 78].

Таким чином, за радянських часів особливості покарання неповнолітніх не виокремлювались в окремий розділ законодавства про кримінальнувідповідальність, а самі покарання цієї категорії осіб передбачали лише можливість їх врахування.

4-ий період - розроблення нових положень кримінально-правового регулювання інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх (1991р. – до сьогодні). Основні зміни у правовому статусі кримінальної відповідальності неповнолітніх настали після проголошення Верховною Радою України суверенітету нашої держави [6, с. 234]. Враховуючи те, що

з часу ухвалення Кримінального кодексу УРСР 1960 р. змінилась майже половина норм, 5 квітня 2001 року було прийнято Кримінальний кодекс України, в якому вперше в історії нашої держави з’явився окремий розділ Загальної частини цього Кодексу, в якому були визначені особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Починаючи з 2001 р. лише двічі вносились зміни та доповнення до розділу XV Загальної частини КК України. Зокрема, на підставі ухвалення та набрання чинності двома законами України, які регламентують питання покарання неповнолітніх.

Так, Законом України № 270-VI від 15.04.2008 р. «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» було внесено зміни та доповнення до статтей 102 та 104 КК України. Зокрема, в ч. 1 ст. 102 КК України було

чітко окреслено розмір покарання у виді позбавлення волі особам, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку (в редакції Кодексу до 2008 р. не було окреслено нижчої межі покарання у виді позбавлення волі для неповнолітніх). Мінімальний строк позбавлення волі для неповнолітнього, як і для дорослого засудженого, був загальним та становив один рік. Після «квітневої гуманізації законодавства про кримінальну відповідальність 2008 року» найнижчу межу було чітко окреслено – від шести місяців.

Поряд з цим, Законом України № 4025-VI від 15.11.2011 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» було внесено зміни до ст. 99 КК України, пов'язані з внесенням змін та доповнень до ст. 12 та ст. 53 КК України. Зокрема обмежувалась дія ст. 53 КК України щодо розміру штрафу, який не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої злочином. Також ст. 99 КК України було доповнено ч. 3, якою встановлено, що до неповнолітнього, який не має самостійного доходу, власних коштів або майна, на яке може бути звернене стягнення, засудженого за вчинення злочину, за який передбачено основне покарання лише у виді штрафу понад три тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, може бути застосовано покарання у виді громадських робіт або виправних робіт згідно з положеннями статей 100, 103 Кримінального Кодексу України.

Висновки. Отже, прослідковуються гносеологічні особливості розвитку інституту кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні, яка має багатий історичний досвід законодавчого регулювання кримінальної відповідальності неповнолітніх. Адже злочинність неповнолітніх залишається непереборною протягом ряду століть та відмічається її зростання. Тому на певних історичних етапах по-різному вирішували питання не лише про вік, з якого розпочиналась кримінальна відповідальність, а й про заходи держави, які застосовувались до неповнолітніх злочинців. Варто відмітити значні зміни в українському кримінальному законодавстві 2001 року щодо відповідальності неповнолітніх за вчинені правопорушення, які характеризувались встановлення досить низьких вікових меж її настання. Крім цього, починаючи з 2008 року в Україні набрали чинності законодавчі акти щодо гуманізації кримінальної відповідальності, що стало важливими кроком до гармонізації українського кримінального законодавства відповідно до європейських правових норм.

Список використаних джерел:

1. Бурдін В.М. Особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх в Україні: *монографія*. К.: Атіка, 2004. 240 с.
2. Вечерова Є.М. Некаральний кримінально-правовий вплив на неповнолітніх в Україні (кримінологічні засади): *дис…канд. юр. наук:* 12.00.08. Одеса: Міжнародний гуманітарний університет, 2010. 272 с.
3. Влад С. Ф. Історія становлення виконання кримінальних покарань щодо неповнолітніх. *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 256–261.
4. Грищук В.К. Кодифікація кримінального законодавства України:проблеми історії і методології. Львів: «Світ», 1992. 165 с.
5. Кистяковский А. Елементарний учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. К.: Изд. «Фокус». 1982. 485 с.
6. Колос М.І. Кримінальне право України (X – початок XXI століття): *моногр. т. 1. Освіта, наука, законодавство*. Острог, 2011. 448 с.
7. Назимко Є.С. Історичний метод та проблеми періодизації історії розвитку інституту покарання неповнолітніх. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica.* 2014. №1. С. 47–57.
8. Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини до 2021 року*: Державна соціальна програма*. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennya-derzhavnoyi-socialnoyi-programi-nacionalnij-plan-dij-shodo-realizaciyi-konvenciyi-oon-pro-prava-ditini-na-period-do-2021-roku (дата звернення 22.01.2023 р.)
9. Немченко О.І. Запобігання злочинам, що вчиняються неповнолітніми з психічними відхиленнями: кримінологічні засади: монографія. Запоріжжя: Дніпропетровський металург, 2011. 212 с.
10. Омельяненко М.І. Питання розвитку кримінального законодавства України щодо встановленого порядку поводження з майном, на яке накладено арешт, або яке описано чи підлягає кон-

фіскації. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки*. 2010. № 4. С. 220–225.
11. Орел Ю.В. Кримінально-правова охорона нормальної діяльності органів та установ пенітенціарної служби України за законодавством Київської Русі. *Форум права*. 2014. № 1. С. 400–405.
12. Рабінович П.М. Світовий маніфест гуманізму (до 60-річчя проголошення Загальної декларації прав людини). *Право України*. 2008. № 12. С. 23–30.
13. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: *навч. посібник.* Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.
14. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця : *монографія. 2-е вид., доп. і перероб*. Д.: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Ліра-ЛТД, 2011. 548 с.

УДК 343.222.4 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.20

СОЦІАЛЬНО-КРИМІНОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ КРИМІНАЛІЗАЦІЇ БЕЗГОСПОДАРСЬКОГО ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ

Колісник С.В.,
аспірант відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України
https://orcid.org/0009-0000-7367-6931,
kolisnik_sergiy@ukr.net

Турлова Ю.А.,
докторка юридичних наук,
провідна наукова співробітниця відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою,
Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України,
почесний працівник прокуратури України,
https://orcid.org/0000-0003-0508-2087,
turlova@ukr.net

Колісник С.В., Турлова Ю.А. Соціально-кримінологічні передумови криміналізації безгосподарського використання земель.

У статті розглянуті найбільш важливі передумови криміналізації безгосподарського використання земель, під якими автори розуміють явища та процеси, що відбуваються в різних сферах та рівнях соціальної реальності та зумовлюють об'єктивну необхідність і суспільну потребу визнання на законодавчому рівні доцільності кримінально-правової охорони певних цінностей шляхом визначення у законі відповідних суспільно небезпечних посягань як злочинних і кримінально караних. Проаналізовані окремі складові соціально-кримінологічних передумов криміналізації безгосподарського використання земель, до яких відносять ступінь суспільної небезпеки діянь, їхню відносну поширеність і типовість, динаміку діянь, доцільність впливу на них кримінально-правовими засобами, а також можливості системи кримінальної юстиції. Обґрунтовано доречність застосування терміну «соціально-кримінологічні передумови», що зумовлено вимогами соціальної адекватності криміналізації, її припустимості з погляду основних характеристик соціальних систем і процесів, а також кримінологічний характер досліджень поширеності посягань, їх типовості та динаміки.

Доведено, що високий рівень суспільної небезпечності безгосподарського використання земель зумовлений зокрема й цінністю земель як об'єкта посягання, що визначається його здатністю у взаємодії із суспільством виконувати певні функції (економічні, біологічні та соціальні) стосовно людства.

Проаналізовані чинники глобального характеру, що підвищують суспільну небезпечність безгосподарського використання земель, якими є статус *України як гаранта продовольчої безпеки в багатьох країнах світу, а також стійкі тенденції* глобальної *д*еградації ґрунтів, що загрожують забезпеченню *продовольством значної частини світового населення та, відтак,* визнані однією з найважливіших проблем для сталого розвитку в усьому світі.

Аналіз джерел кримінологічної інформації щодо виявлення фактів безгосподарського використання земель дозволив зробити висновок про те, що такі посягання відносяться до категорії достатньо розповсюджених правопорушень і відповідають вимогам відносної поширеності діяння. Зауважено щодо обмеженості можливостей системи кримінальної юстиції у протидії зазначеним посяганням, що, незважаючи на невисоку ефективність такої діяльності, не виключає потребу в кримінально-пра-

вовій охороні земель і визнання криміналізації безгосподарського використання земель як цілком можливої та необхідної.

Ключові слова: криміналізація, безгосподарське використання земель, передумови, кримінальна відповідальність, землекористування, ґрунт, правопорушення у сфері земельних відносин, запобігання, протидія, система кримінальної юстиції.

Kolisnyk S.V., Turlova Yu.A. Socio-criminological prerequisites for criminalization of land mismanagement.

The article focuses on the most important prerequisites for criminalization of land mismanagement which the authors define as phenomena and processes taking place in various spheres and levels of social reality and establishing the objective need and social demand for legislative recognition of the expediency to protect certain values under criminal law by defining the relevant socially dangerous encroachments as criminal offenses punishable under criminal law. The authors analyze some components of the socio-criminological prerequisites for land mismanagement criminalization which include the degree of social danger of acts, their relative prevalence and typicality, the dynamics of acts, the expediency of using criminal law means to influence such acts, and also the abilities of the criminal justice system. The authors provide a rationale for using the term "socio-criminological prerequisites" which ensues from the requirements of social adequacy of criminalization, its admissibility from the perspective of the main characteristics of social systems and processes, as well as the criminological nature of studies dealing with the prevalence of offenses, their typicality and dynamics.

It is demonstrated that the high level of social danger associated with land mismanagement is attributable, inter alia, to the value of land as an object of encroachment, which is determined by its ability, in conjunction with society, to perform particular functions (economic, biological, and social) with regard to humanity.

The article analyzes the global factors which increase the social danger of land mismanagement, such as Ukraine's status as a guarantor of food security in many countries worldwide, and the persistent trends of global soil degradation which endanger food supply to a sizeable share of the world's population and are thus recognized as one of the most crucial challenges to sustainable development globally.

The analysis of criminological information sources in terms of identifying the land mismanagement facts provided the ground for the conclusion that such encroachments are classified as fairly common offenses and meet the requirements to the relative prevalence of the act. The authors draw attention to the limited abilities of the criminal justice system to counteract these encroachments, but despite the low effectiveness of such activities, there is still a need for ensuring protection of lands under criminal law and for recognizing criminalization of land mismanagement as quite possible and necessary.

Keywords: criminalization, land mismanagement, prerequisites, criminal liability, land use, soil, offenses in the field of land relations, prevention, counteraction, criminal justice system.

Постановка проблеми. Розвиток і саме існування людства завжди безпосередньо залежали від оточуючого його навколишнього середовища, важливою складовою якого є земля, що забезпечувала задоволення матеріальних, духовних, естетичних, пізнавальних, оздоровчо-лікувальних, рекреаційних, історико-культурних та інших потреб людини. Проблема охорони земельних ресурсів актуалізувалась в середині XX ст., коли суттєво зросла інтенсивність використання останніх, почали більш часто виявлятися негативні екологічні наслідки техногенного характеру: забруднення, засмічення, псування земель, опустелювання й засолення земель сільськогосподарського призначення, деградаційні процеси, виснаження ґрунтів та ін. Такий стан речей зумовив потребу розроблення нових і вдосконалення існуючих юридичних механізмів забезпечення охорони довкілля в цілому та окремих його елементів, у тому числі й земельних ресурсів.

Як відомо, одне з центральних місць у реалізації екологічної політики держави, зокрема й у сфері охорони земель, займають заходи кримінально-правового характеру, що мають відповідну регулюючу функцію та охороняють інтереси держави, суспільства, а також забезпечують інтереси людини. Водночас, наслідки такої діяльності може бути як позитивними, так і негативними. Обґрунтоване законодавче регулювання застосування заходів кримінально-правового впливу й ефективна правозастосовна діяльність здатні підвищити рівень дотримання і виконання відповідних кримінально-правових норм. Недостатньо продуманий та помилковий підхід законодавчих або правозастосовних органів у цій сфері, навпаки, здатний блокувати або значно ослабити потенціал кримінально-правової заборони у запобіганні відповідних посягань. Відтак, кримінально-правова охорона земель як складового

елементу довкілля стане реальним інструментом впливу на поведінку потенціальних порушників земельного законодавства, зокрема й з метою утримання їх від безгосподарського використання земель, лише за умов додержання науково обґрунтованих принципів криміналізації суспільно небезпечних діянь.

Стан опрацювання цієї проблематики. У кримінально-правовій літературі різним аспектам криміналізації приділялась увага у роботах таких відомих науковців, як С.Б. Гавриш, Г.А. Злобін, С.Г. Келіна, А.П. Коробєєв, В.М. Кудрявцев, П.Л. Фріс, А.М. Яковлев та ін. Теорія криміналізації була предметом дослідження у кандидатських дисертаціях Д.О. Балобанової та В.А. Лопатіна. Окремі питання криміналізації та декриміналізації діянь проти навколишнього природного середовища було висвітлено у публікаціях В.Ф. Баранівського, докторських дисертаціях Т. В. Корнякової, В.К. Матвійчука, Р.О. Мовчана, Ю.А. Турлової та А.М. Шульги. Крім того, криміналізації безгосподарського використання земель та інших видів екологічних злочинів присвячувались роботи Н.Ю. Цвіркун і О.В. Мельник.

Водночас потреба у дослідженні питань криміналізації безгосподарського використання земель зумовлена як змінами у диспозиціях відповідних кримінально-правових норм, так і необхідністю вивчення ефективності їх застосування. Відтак, означені проблеми є на сьогоднішній день актуальними та такими, що потребують додаткових досліджень.

Метою статті є оцінка відповідності криміналізації безгосподарського використання земель розробленим кримінально-правовою та кримінологічною науками підставам криміналізації.

Виклад основного матеріалу. У спеціальній науковій літературі криміналізація розглядається у двох аспектах: як процес виявлення та визначення суспільно небезпечного діяння як злочинного та як результат такої діяльності, підсумком чого виступає закріплення кримінальної відповідальності за відповідне діяння у статті кримінального закону [1, с. 63].

Чисельність та різноманіття наукових пошуків у цій сфері зумовлює певну неоднозначність у термінах, що виражають та окреслюють обставини, на яких ґрунтується визначення суспільно небезпечної поведінки злочинною, підходах до їхнього розподілу на групи відповідно до їх змісту та внутрішньої природи. З огляду на синонімічність зазначених понять та умовність їхнього розмежування, вживатимемо термін «передумови криміналізації», під якими розуміємо явища та процеси, що відбуваються в різних сферах та рівнях соціальної реальності та зумовлюють об'єктивну необхідність і суспільну потребу визнання на законодавчому рівні доцільності кримінально-правової охорони певних цінностей шляхом визначення у законі відповідних суспільно небезпечних посягань як злочинних і кримінально караних.

Вивчення різноманітних класифікаційних систем таких передумов дає підстави для виділення групи найбільш вагомих для визначення суспільно небезпечного діяння як злочинного обставин. На думку О.І. Коробеєва, до таких варто віднести ступінь суспільної небезпеки діянь, їхню відносну поширеність і типовість, динаміку діянь із врахуванням причин, що їх породжують, і умов, можливість впливу на них кримінально-правовими засобами при відсутності можливості боротьби іншими заходами, а також можливості системи кримінальної юстиції [2, с. 80]. Сам автор, а також й інші дослідники [3, 4] називають їх юридико-кримінологічними або юридично-кримінологічними передумовами криміналізації. А.М. Шульга називає такі передумови соціально-кримінологічними чинниками криміналізації [5, с. 85].

Зазначений термін, є, на наш погляд, найбільш доречним, адже соціальність цього поняття означає те, що згадані передумови забезпечують соціальну адекватність криміналізації, її припустимість з погляду основних характеристик соціальних систем і процесів суспільного розвитку, відповідності кримінально-правової норми рівневі, характеру суспільної свідомості та стану громадської думки [6, с. 123].

Щодо кримінологічної складової терміну варто погодитись з висловленими у науковій літературі твердженнями про те, що аналіз передумов криміналізації суспільно небезпечних діянь, зокрема їх поширеність, типовість і динаміка, що характеризуються низкою кримінологічних показників, особливості їх детермінації, належить до сфери досліджень кримінологічної спрямованості, а саме питань запровадження кримінологічної експертизи існуючих та нових кримінально-правових законів. Окрім того, кримінологічне обґрунтування нових кримінально-правових норм має ретельно враховувати виявлені та прогнозовані тенденції злочинності, її структури, нових її видів, контингенту злочинців. Відтак, соціальне обґрунтування кримінально-правової норми за значущістю його зумовлюваних елементів є переважно кримінологічним, становить кримінологічне підґрунтя останньої і є предметом не

кримінального права, а широкого спектра суспільних наук, у тому числі соціології, а в юридичній їх царині – предметом кримінології [1, с. 63; 7, с. 204; 8, с. 12].

Достатньо високий рівень суспільної небезпечності, що проявляється в об'єктивному характері шкоди, яка заподіюється посяганнями цієї категорії (екологічна, матеріальна, моральна), є найголовнішою з передумов криміналізації [9, с. 257]. Значною мірою суспільна небезпечність визначається важливістю, цінністю суспільних відносин, які виступають об'єктом посягання. Споконвіку український народ із глибокою повагою ставився до землі, звертаючись до неї як до матері й годувальниці. Українці клялися землею, землею бажали добра і так само землею проклинали своїх ворогів [10]. Виняткова значущість українських земель і важливість їх правової охорони є особливо актуальними з огляду на те, що Україна має дуже великі площі чорноземів (8% світового запасу), які є найродючішими ґрунтами у світі. Особлива цінність земель закріплена й законодавчо. Так, відповідно до статей 13 та 14 Конституції України, а також ст. 3 Закону України «Про охорону земель» [11], земля є об'єктом права власності Українського народу та основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Цінність навколишнього природного середовища в цілому та земель зокрема визначається його здатністю у взаємодії із суспільством з урахуванням довгострокової перспективи виконувати певні функції стосовно людства. До них відносять економічну, біологічну та соціальну функції.

Біологічна (або фізіологічна) функція полягає у підтриманні життя людини як біологічного виду завдяки наявності сприятливого для нього середовища проживання і життєдіяльності. Економічний аспект соціальної цінності виявляється у його спроможності задовольняти матеріальні потреби суспільства. Землі (ґрунт) є одним із головних чинників забезпечення продовольчої безпеки держави і розглядається не лише як поверхня суші, а й як основа життя. У сільському господарстві продуктивність виробництва значною мірою, залежить від стану ґрунтового покриву. Всі землі на території України використовуються як просторовий базис, природний ресурс і основний засіб виробництва [11]. У своїх взаємозв'язках і відносинах із природними системами, зокрема й землею, людина, зберігаючи певні якості біологічного індивіда, несе на собі глибокий відбиток дій соціальних законів, оскільки формується як продукт суспільного розвитку. Тому соціальна функція земель полягає в забезпеченні формування людства як соціуму. Важливими складовими такого формування є вплив земель на духовний, моральний розвиток людства, здатність задовольняти наукові, освітні, виховні, культурні, естетичні та інші потреби суспільства [9, с. 259].

Суспільна небезпечність безгосподарського використання земель зумовлена й чинниками глобального характеру. *Україна тривалий час позиціонується як гарант продовольчої безпеки в багатьох країнах світу завдяки традиційно потужному продовольчому експорту. Внесок України до світового продовольчого ринку у 2021 р. був еквівалентним забезпеченню харчуванням близько 400 млн осіб.* Важливість ролі України особливо виявилася під час пандемії COVID-19, коли було зруйновано глобальні ланцюги постачання товарів. Україна продовжила виконувати свої зобов'язання та істотно сприяла продовольчій безпеці своїх партнерів на Близькому Сході, в Європі, Південно-Східній Азії та Північній Африці. Уперше в історії Міжнародну зернову раду (International Grains Council, міжурядова організація, діяльність якої покликана сприяти розвитку і зміцненню міжнародної співпраці щодо зернових культур між країнами-експортерами та імпортерами зерна) очолив представник України. Саміт ООН із продовольчих систем, який відбувся у вересні 2021 р., надав додаткового поштовху Україні в напрямі трансформації продовольчої системи для просування Порядку денного у сфері сталого розвитку до 2030 року. Для України результатом саміту стало підписання Президентом Указу № 41/2022 від 07.02.2022 р. «Питання національних пріоритетів трансформації продовольчих систем в Україні» і розроблення Кабінетом Міністрів України плану заходів на його виконання щодо трансформації продовольчих систем в Україні на період до 2030 р. [12].

Деградація ґрунтів як наслідок безгосподарського використання земель є одним із основних процесів, який загрожує харчуванню, і визнана однією з найважливіших проблем на глобальному рівні для продовольчої безпеки та сталого розвитку в усьому світі. Низка цьогорічних глобальних заходів була спрямована на утвердження й імплементацію принципів сталого управління ґрунтовими ресурсами як першооснови та фундаменту для гарантування продовольчої безпеки. Так, Глобальний форум з продовольства та сільського господарства (Global Forum for Food and Agriculture — GFFA 2022), що відбувся 24–28 січня 2022 р. у Берліні, вперше було присвячено питанням здоров'я ґрунтів та їх впливу на продовольчу безпеку й глобальні кліматичні проблеми. Головна тема GFFA 2022 року – «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», яка є однією з найважливіших про-

блем глобальної продовольчої ситуації та вимагає співпраці в усьому світі. Це пов'язано, зокрема, з тим, що, з одного боку, понад 90% світового виробництва їжі залежить від ґрунту, а з іншого боку, – якість ґрунтів у світі дедалі більше погіршується, а родючих земель стає все менше. За результатами конференції 68 міністрів підписали розгорнуте заключне комюніке «Стале використання землі: продовольча безпека починається з ґрунту», що є закликом до практичних дій і входить до поточного міжнародного дискурсу щодо світової аграрної політики. Україна – серед підписантів зазначеного комюніке, що свідчить про взяття на себе зобов'язань вживати конкретних дій щодо сталого управління ґрунтами для гарантування національної та глобальної продовольчої безпеки, а також для підвищення рівня життя фермерів й адаптації до зміни клімату [13].

Окремі ознаки суб'єкта безгосподарського використання земель також впливають на оцінку ступеня небезпечності таких посягань, що зумовлюється такими факторами: а) можливістю застосувати технічні (технологічні) засоби та системи, що перебувають в оперативному керуванні спеціально зобов'язаної особи, яка займається сільськогосподарським виробництвом, а, відтак, зобов'язана дотримуватись правил щодо дбайливого і раціонального використання земель; б) заподіянням тяжких наслідків, важковідновлюваної сукупної шкоди ґрунтам; в) небезпекою суб'єкта, який здебільшого свідомо ігнорує ризик своєї поведінки та має при цьому зазвичай здатність передбачати результати своєї господарської діяльності завдяки спеціальній фаховій підготовці та досвіду *(зокрема, це – керівники сільськогосподарських підприємств, агрономи, фермери, власники земельних ділянок)*.

Сутність відносної поширеності діяння як другої передумови криміналізації полягає у тому, що діяння, яке криміналізується, повинно бути, з одного боку, достатньо розповсюдженим, тобто проявляти деякі загальносоціальні закономірності, з іншого – не повинно бути надзвичайно широко поширеним. У науковій літературі виділяють верхню та нижню межі криміналізації. Значення нижньої межі криміналізації полягає у тому, що такі діяння повинні бути відносно поширеними [14, с. 218].

Досліджуючи криміналізацію безгосподарського використання земель Н.Ю. Цвіркун серед інших спеціальних підстав виділяє поширення негативного антропогенного навантаження на землю [15, с. 103]. На нашу думку, це не є достатньо обґрунтованою та логічною позицією, адже авторка ототожнює діяння, яке криміналізується, а саме безгосподарське використання земель, з негативним антропогенним навантаженням на землю в цілому. Очевидно, що останнє поняття за своїм змістом є набагато ширшим та включає в себе, у тому числі, й безгосподарське використання земель як складову частину.

Стосовно ж безгосподарського використання земель, поширеність якого є очевидною, із впевненістю можна стверджувати, що така форма антисуспільної поведінки не є випадковою чи одноразовою. За офіційними статистичними даними, за останні 10 років (з 2013 по 2022 р.) в Україні зареєстровано 772 факти безгосподарського використання земель (обліковано кримінальних проваджень за ст. 254 Кримінального кодексу України). Аналіз їх динаміки засвідчує стійку тенденцію до зростання.

Кількість же аналогічних адміністративних деліктів (ст.ст. 53, 53^3, 54 Кодексу України про адміністративні правопорушення) перевищує зазначені показники у сотні разів. Зважаючи на складнощі при розмежуванні аналогічних кримінальних та адміністративних правопорушень внаслідок проблем встановлення зазначених у диспозиції ч. 1 ст. 254 Кримінального кодексу України наслідків у виді тривалого зниження або втрату їх родючості, виведення земель з сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту, які є оціночними категоріями, думається, що реальна кількість фактів безгосподарського використання земель є істотно більшою. Певним аргументом, що підтверджує це, можуть вважатись результати опитування від Центру земельного права Вищої школи адвокатури НААУ, що проводилось наприкінці 2022 року, та яке стосувалось з'ясування категорій спорів та найпоширеніших правових питань у сфері земельних правовідносин, з якими клієнти звертаються до адвоката. Зокрема, респонденти були опитані щодо категорій кримінальних проваджень, в яких вони надавали професійну правничу допомогу стосовно врегулювання земельних правовідносин. 19,5% опитаних відповіли, що такою категорією є безгосподарське використання земель [16]. Зважаючи на викладене, можна зробити висновок про те, що безгосподарське використання земель відноситься до категорії достатньо розповсюджених правопорушень і відповідає вимогам відносної поширеності діяння як другої передумови криміналізації.

Також Н.Ю. Цвіркун крім згаданої вище спеціальної підстави криміналізації виділяє ще й таку підставу як «необхідність всесвітньої боротьби з деградацією та опустеленням земель» [15, с. 103]. На нашу думку, це також є досить дискусійним твердженням. Зокрема, деградація земель, під якою ст. 1 Закон України «Про охорону земель» розуміє природне або антропогенне спрощення ландшафту, погір-

шення стану, складу, корисних властивостей і функцій земель та інших органічно пов'язаних із землею природних компонентів [11], далеко не завжди пов'язана з безгосподарським використанням земель. До найсуттєвіших факторів, що призводять до деградації земель, відносять природні, а саме несприятливі метеоумови (тривалі посухи), засолення ґрунтів; зниження рівня підземних вод (опускання базису ерозії); вітрова і водна ерозія. До антропогенних, крім безгосподарського використання земель, – знищення лісів (вирубування дерев, чагарникових); падіння рівня ґрунтових вод; техногенне забруднення. Також найвагомішим чинником опустелювання є зміна клімату. Крім того, не заперечуючи загальновідому актуальність боротьби з деградацією та опустелюванням земель, думається, головну роль у протидії цим небезпечним процесам глобального характеру мають відігравати не заходи кримінально-правого характеру (хоча й вони теж необхідні), а інші, зокрема моніторингові, такі, що пов'язані з розробкою загальнодержавних і регіональних програм використання та охорони земель; створення екологічної мережі; здійснення природно-сільськогосподарського, еколого-економічного, протиерозійного та інших видів районування (зонування) земель; економічне стимулювання впровадження заходів щодо охорони та використання земель і підвищення родючості ґрунтів; нормування [11].

Щодо відповідності вимогам можливості системи кримінальної юстиції у протидії зазначеним посяганням як останньої передумови криміналізації безгосподарського використання земель зауважимо, що вони є доволі обмеженими. Це засвідчує різниця у масштабах згаданих вище деградаційних процесів й їх наслідків та показників, що відображають активність органів кримінальної юстиції у виявленні та притягненні порушників до відповідальності. Так, за оцінками фахівців суттєвої деградації зазнало 20% українських земель сільськогосподарського призначення, решта перебувають під загрозою. Близько 30% гумусу українські ґрунти втратили за останні 130 років [17]. Виявляється ж у середньому на рік 77 фактів безгосподарського використання земель, у рази менше – засуджується. Крім того, наявний значний розрив між розмірами та видами покарань, що передбачені санкціями кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за безгосподарське використання земель, та практикою призначення покарань за злочини даної категорії. Водночас, незважаючи на вказані недоліки та невисоку ефективність системи кримінальної юстиції у такій діяльності, протидія найбільш небезпечним посяганням даної категорії правоохоронними органами є цілком можливою та необхідною.

Висновки. Проведений авторами аналіз відповідності криміналізації безгосподарського використання земель розробленим кримінально-правовою та кримінологічною науками підставам криміналізації дозволяє зробити висновок про те, що криміналізація зазначених посягань в цілому відповідає соціально-кримінологічним передумовам криміналізації безгосподарського використання земель, а саме ступеню суспільної небезпеки діянь, їх відносній поширеності, доцільності впливу на них кримінально-правовими засобами та можливості системи кримінальної юстиції ефективно протидіяти посяганням даної категорії.

Список використаних джерел:

1. Турлова Ю.А. Соціально-психологічні передумови криміналізації екологічних злочинів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. *Серія ПРАВО*. 2015. Вип. 34, т. 3. С. 62–66.
2. Коробеев А.И. Советская уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 1987. 268 с.
3. Омельчук О.М. Характеристика юридично-кримінологічних підстав криміналізації суспільно небезпечних діянь. *Університетські записки*. 2014. № 1 (49). С. 138–143.
4. Давиденко В.Л. Підстави та принципи криміналізації діянь проти власності. *Право і суспільство*. 2020. № 2, ч. 3. С. 17–23.
5. Шульга А.М. Кримінально-правова охорона земельних ресурсів України: теоретико-правовий аспект: дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2019. 525 с.
6. Турлова Ю.А., Поліщук Г.С. Деякі проблемні питання криміналізації незаконного видобування бурштину. *Науковий вісник Національного гірничого університету*. 2020. № 5. С. 122–128.
7. Мовчан Р.О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика: монографія. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2020. 1152 с.
8. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Видавничий Дім «Ін Юре», 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

9. Турлова Ю.А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії: монографія. Київ: Знання України, 2018. 459 с.
10. Ґрунти України. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D2%90%D1%80%D1%83%D0%BD%D1%82%D0%B8_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення: 20.03.2023).
11. Про охорону земель: Закон України від 19.06.2003 № 962- IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-15#Text (дата звернення: 20.03.2023).
12. Україна та глобальна продовольча безпека в умовах війни. Національний інститут стратегічних досліджень. Аналітичний огляд. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ukrayina-ta-hlobalna-prodovolcha-bezpeka-v-umovakh-viyny (дата звернення: 21.03.2023).
13. Балюк С., Кучер А. Національне багатство України – чорноземи – під загрозою знищення. URL: http://www.golos.com.ua/article/366511 (дата звернення: 21.03.2023).
14. Основания уголовно-правового запрета. Криминализация и декриминализация / под ред. В.Н. Кудрявцева, А.М. Яковлева. Москва: Наука, 1982. 304 с.
15. Цвіркун Н.Ю. Соціальна обумовленість кримінально-правової заборони безгосподарського використання земель. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 3 (50). С. 100–108.
16. Результати опитування від Центру земельного права Вищої школи адвокатури НААУ. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/rezultaty-opytuvannya-vid-tsentru-zemelnogo-prava-vyshhoyi-shkoly-advokatury-naau (дата звернення: 21.03.2023).
17. Проблема деградації ґрунтів. Сучасний стан, ризики та способи подолання. URL: https://superagronom.com/articles/589-problema-degradatsiyi-gruntiv-suchasniy-stan-riziki-ta-sposobi-podolannya (дата звернення: 21.03.2023).

УДК 343.973:343.351:343.353
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.21

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИВЛАСНЕННЯ, РОЗТРАТИ МАЙНА АБО ЗАВОЛОДІННЯ НИМ ШЛЯХОМ ЗЛОВЖИВАННЯ СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ

Левченко Ю.О.,
кандидат юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0000-0001-9351-4219

Миронюк Т.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінології та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0002-6902-7565

Левченко Ю.О., Миронюк Т.В. Кримінологічна характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

У статті наведено результати вивчення кримінологічної характеристики привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, дослідження яких має безперечне практичне значення у діяльності підрозділів Національної поліції, оскільки знання механізмів цих суспільно небезпечних діянь дає можливість вчасно виявити і припинити такий корупційний злочин, забезпечити з відшкодуванням збитків державі, запобігти вчинення такого виду кримінального правопорушення з урахуванням сучасних підходів та методів визначення суспільно-небезпечного середовища.

Охарактеризовано стан та тенденції таких кримінальних правопорушень, їх детермінанти, а також надано характеристику особи злочинця з виокремленням кримінологічних заходів запобігання.

На підставі аналізу здійснено систематизацію механізмівпривласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Встановлено, що до найбільш вагомих факторів детермінації належать: негативні процеси, пов'язані з урбанізацією; соціальна нерівність серед населення; висока концентрація у містах рецидивістів (поширення злочинного впливу); домінування в суспільстві установок на збагачення будь-якими шляхами. До основних детермінант, що сприяють вчиненню привласнень, розтрат майна або заволодінь ним шляхом зловживання службовим становищем та мають організаційний характер, віднесено також відсутність у правоохоронців, які розкривають та розслідують такі діяння, специфічних бухгалтерських навичок та вмінь, які допомогли б виявляти та правильно кваліфікувати ці діяння.

Особам, що вчиняють привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання притаманні чітко виражена споживча орієнтація, егоїзм та невміння протистояти «ситуації спокуси».

Для підвищення ефективності запобігання кримінально-протиправним діянням, передбачених ст. 191 КК України, слід удосконалити заходи загальносоціального, спеціально-кримінологічного й індивідуального запобігання.

Ключові слова: злочинні організації, організовані групи, запобігання, корупція, кримінальні правопорушення проти власності, шахрайство, привласнення, розтрата майна, заволодіння, зловживання службовим становищем.

Levchenko Yu.O., Mironyuk T.V. Criminological characteristics of misappropriation, waste of property or taking possession of it by abuse of official position.

The article presents the results of the study of the criminological characteristics of misappropriation, waste of property or taking possession of it through abuse of official position, the study of which has an undeniable

practical significance in the activities of the National Police units, since knowledge of the mechanisms of these socially dangerous acts makes it possible to detect and stop such a corruption crime in time, to ensure compensation for damages to the state, to prevent the commission of this type of criminal offense, taking into account modern approaches and methods of determining a socially dangerous environment.

The state and trends of such criminal offenses, their determinants are characterized, as well as the description of the criminal's identity is provided, with criminological prevention measures highlighted.

On the basis of the analysis, a systematization of the mechanisms of appropriation, waste of property or taking possession of it by abuse of official position was carried out.

It was established that the most important determining factors include: negative processes associated with urbanization; social inequality among the population; high concentration of recidivists in cities (spread of criminal influence); dominance in society of attitudes to enrichment by any means. The main determinants contributing to embezzlement, waste of property or taking possession of it through abuse of official position and having an organizational nature include the lack of specific accounting skills and abilities among law enforcement officers who reveal and investigate such acts, which would help to identify and correctly qualify these deed.

Persons who embezzle, squander or abuse property have a clearly expressed consumer orientation, selfishness, and inability to resist the «situation of temptation.»

To increase the effectiveness of the prevention of criminal and illegal acts, provided for in Art. 191 of the Criminal Code of Ukraine, measures of general social, special criminological and individual prevention should be improved.

Keywords: criminal organizations, organized groups, prevention, corruption, criminal offenses against property, fraud, embezzlement, embezzlement, appropriation, abuse of office.

Вступ. Власність завжди була і залишається базовим елементом економічної підсистеми суспільства. При цьому відносини власності гармонійно вплетені у процес держаного будівництва, становлячи концентрований вираз його політичного ядра, площину інституційних взаємодій публічної влади й громадян з приводу акумулювання, розподілу, перерозподілу, привласнення матеріальних й нематеріальних благ, задоволення індивідуальних, групових, загальносоціальних потреб. Відтак, посягання на вказані відносини заподіюють істотну шкоду структурно-функціональній цілісності процесу прогресивного поступу суспільства, чинять обструктивний вплив на можливості реалізації людського потенціалу в умовах стратегічного та непорушного курсу на розбудову демократичної, соціальної й правової держави України.

Постановка проблеми. Дослідження кримінологічної характеристики привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем та основних напрямів його запобігання.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми кримінологічної характеристики щодо кримінальних правопорушень проти власності були предметом праць таких вчених як В.В. Бережняка, В.В. Василевича, О.М. Джужи, А.Ф. Волобуєва, А.П. Запотоцького, М.І. Камлика, М.В. Корнієнка, О.Г. Кулика, В.В. Лисенка, О.А. Слабченка, О.В. Тихонової та ін.

Разом з тим, здобутки згаданих кримінологів, характеризуючись обґрунтованістю та значущістю для кримінологічної доктрини й практики, залишають вільні зони для наукового пошуку, зокрема, щодо надання сучасної кримінологічної характеристики привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем та розроблення на її основі ефективних заходів запобігання.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічна характеристика є однією з центральних категорій і обов'язковим елементом будь-якого кримінологічного дослідження. Саме інформація, представлена у рамках кримінологічної характеристики злочинності, закладається в основу інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності правоохоронних органів з її запобігання [1, с. 52].

Сучасний стан криміногенної обстановки наочно засвідчує збереження високого рівня кримінальних правопорушень проти власності, що на фоні тривалої економічної рецесії, висуває перед системою протидії злочинності та суспільством в цілому якісно нові вимоги в своїй організації, трансформації та адаптації до новітніх викликів [2, с. 35]. Одне з найбільш важливих завдань у цьому процесі покладається на своєчасне та комплексне наукове супроводження функціонування спеціалізованих суб'єктів запобіжної діяльності. Чільне місце в зазначеному аспекті відводиться оптимізації кримінально-правових та кримінологічних засобів охорони власності.

Упродовж першого періоду число кримінальних правопорушень проти власності у 2014 р. зменшилося з 334821 до 311342 (–7,0%), а потім зросло до 405549 у 2016 р. (+30,3%). У другому періоді з 2017 р. почалося їх постійне і помітне зменшення, в результаті чого у 2021 р. було обліковано 158729 посягань, що в 2,6 раз менше показника 2016 р. і на 16,6% показника 2020 р. Слід зауважити, що зменшення у 2021 р. трохи уповільнилося, але залишилося значним. У 2021 р. три чверті таких посягань становили злочини (118 355; 74,6%), а решту кримінальні проступки (40374; 25,4%). Аналогічний розподіл спостерігався й у попередньому році. Частка таких діянь серед усіх кримінальних правопорушень у 2013–2016 рр. зростала з 59,4% до 68,4%, а в наступні роки постійно зменшувалася та у 2021 р. становила 49,4% [8].

Зазначені кримінально-протиправні діяння є найбільш численною групою кримінальних правопорушень серед усіхгруп, виокремлених за спрямованістю, і визначально впливають на стан та динаміку загальної кількості кримінально караних деліктів у країні. Втім, на відміну від інших кримінальних правопорушень (крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства тощо) привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) належить до так званих посягань без потерпілого, кількість яких залежить від активності відповідних підрозділів сектору безпеки (поліція, СБУ, ДБР тощо) щодо їх виявлення та управлінських рішень, які приймають з цьогоприводу керівники органів та підрозділів. Відповідно, динаміка чисельності цих діянь виглядає по-іншому, ніж деяких інших видів кримінальних правопорушень проти власності.

Так, у 2014 р. їх кількість зменшилася з 13193 до 10397 (–21,2%), у наступні два роки також скорочувалася, але дуже незначними темпами(–1,8% та –4,2%) і в 2016 р. становила 9787. У 2017 р. число виявлених посягань цього виду збільшилося до 10756 (+9,9%), 2018 р. перебувало на цьому самому рівні (–0,4%), 2019 р. – скоротилося до 9074 (–15,3%), а у 2020 р. несподівано збільшилося на 23,0% і дорівнювало 11160. В останньому році періоду аналізу їх кількість становила 11092 (–0,6%), тобто майже не змінилася порівняно з попереднім роком [5, с. 92-93].

У 2014–2016 рр. частка цих діянь серед усіх посягань розглядуваної спрямованості зменшилася з 3,9% до 2,4%, а наступними роками зростала й у 2021 р. складала 7,0% [8].

Чисельність зазначених кримінальних правопорушень, вчинених у великих та особливо великих розмірах, була відносно незначною й у зв'язку з цим зазнавала суттєвих річних коливань. Кількість посягань, вчинених у великих розмірах, зменшилася у 2014–2015 рр. з 1135 до 155 (у 7,3 раза), наступного року зросла до 187 (+20,6%), у 2017–2019 рр. знову зменшилася до 110 (–41,2% порівняно з показником 2016 р.). У 2020 р. збільшилася у 2,6 раза і становила 287, а в 2021 р. дорівнювала 130, тобто знизилася у 2,2 раза. Частка таких діянь серед усіх випадків привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем у 2013 р. дорівнювала 8,6%, а наступними роками становила в середньому 1,6% [8].

Динаміка посягань цього виду, вчинених в особливо великих розмірах, мала свої особливості. Після збільшення їх числа у 2014 р. з 639 до 827 (+29,4%) у наступні чотири роки відбувалося його скорочення, в результаті чого у 2018 р. було обліковано лише 250 таких фактів. У 2019–2020 рр. їх чисельність збільшилася до 336, а в 2021 р. скоротилася на 13,1% та становила 292. Частка цих кримінальних правопорушень серед усіх діянь даного виду в перші чотири роки аналізованого періоду перевищувала 4% (2014 р. – 8,0%), а в подальшому зменшилася до 2,6% [5, с. 93-94].

Характеристика розрахованих нами індексів дала змогу встановити, що максимальні параметри інтенсивності цих кримінальних правопорушень спостерігаються в місті Києві, Дніпрі, Кривому Розі, Одесі та Харкові. Однак, загалом їх географія не знає географічного обмеження і такі кримінально-протиправні діяння мають місце у всіх регіонах країни й вчиняються у будь-яку пору року у виді привласнення, розтрати майна чи заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, а також суспільно небезпечним наслідком – майновою шкодою, заподіюваною власникові, незаконним відчуженням його майна, – та безпосереднім або опосередкованим багатофакторним причинним зв'язком.

Типовим прикладом можна вважати випадок, що відбувся 26 лютого 2021 року – СБУ викрила керівництво одного з департаментів Запорізької міськради на розкраданні бюджетних коштів, які були виділені на благоустрій вулиць обласного центру. За попередніми оцінками, сума державних збитків становить 1,6 млн. грн. Досудове розслідування встановило, що чиновники в 2019–2020 рр. уклали кілька договорів із представниками афілійованих фірм із Запорізької та Дніпропетровської областей. Відповідно до угод на загальну суму понад 6 млн. грн. підрядники мали провести роботи із благоустрою міських вулиць, скверів і паркових зон. Оперативники спецслужби встановили, що учасни-

ки оборудки значно завищили вартість придбаних матеріалів і привласнили майже 30% бюджетних коштів. У межах кримінального провадження за ст. 191 КК України тривають слідчі дії для встановлення всіх фактів правопорушення та осіб, причетних до незаконних схем [9].

У свою чергу, вчинення резонансних кримінальних правопорушень проти власності, зокрема з корупційним характером, руйнує віру громадян у наявність правопорядку в державі, формує в суспільстві враження про безкарність високопосадовців, неефективність правоохоронної та судової систем. Виявлення корупційних діянь з боку високопосадовців створює у суспільстві вкрай негативне враження про поширеність корупції в усіх сферах суспільного життя. Це серйозно шкодить іміджу державних органів України та її міжнародному іміджу, що негативно впливає на обсяг інвестицій і темпи економічного розвитку країни [4, с. 98].

У цьому контексті, варто додати, що більшість населення незадоволена діяльністю судів, органів прокуратури і, особливо, антикорупційних органів (що призводить до падіння рівня громадської дисципліни в суспільній свідомості, створює «моральні підстави» для невиконання рішень і вимог державних органів), проте, з довірою ставиться до Державної прикордонної служби, Національної гвардії України, Державної служби з надзвичайних ситуацій, тобто державних інституцій, не наділених значними владними повноваженнями стосовно громадян.

Серед причин вчинення таких кримінальних правопорушень доцільно вказати інфляцію (у 2023 р. прогнозується подальше погіршення), яка позначається на зростанні вартості енергоносіїв, збільшення виробничих витрат, значний відкладений попит населення. Очікується помітне зростання цін (тарифів) на продукти харчування, комунальні послуги, непродовольчі товари. Водночас, зростання реальної середньомісячної заробітної плати дає змогу підтримувати прийнятний рівень матеріального забезпечення більшості населення. Однак, поряд із зазначеним, детермінують їх вчинення недосконаліть системи господарської діяльності, організації економічної діяльності в країні, високий рівень корупції в контролюючих органах; концентрація у містах рецидивістів (поширення злочинного впливу); домінування в суспільстві установок на збагачення будь-якими шляхами.

З огляду на це, можна виокремити умови, які сприяють вчиненню привласненню, розтраті майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем, які, зазвичай, створюють певну сукупність відповідно до специфіки ситуацій, зокрема:

1) стосовно привласнення, розтрати майна або заволодіння ним, що належить підприємствам, установам, організаціям, іншим колективним власникам, в більшості випадках – це недоліки в обліку матеріальних і грошових цінностей як обставини, що створюють сприятливу обстановку для злочинців і перешкоджають розкриттю їх злочинної діяльності;

2) порушення правил зберігання, перевезення і передачі матеріальних і грошових цінностей, що полегшує заволодіння ними злочинцями і ускладнює протидію;

3) недоліки інвентаризацій і ревізій, в тому числі при зміні власника, являються обставинами, що входять до числа основних умов, які створюють сприятливу ситуацію для злочинних дій;

4) недоліки в організації праці (порушення правил і порядку накладання матеріальної відповідальності на особу, відсутність належного контролю за надходженням і витратами матеріалів, виготовленої і реалізованої продукції, виконаних робіт та завищення на них розцінок тощо);

5) недоліки в підборі кадрів;

6) численні зміни в нормативно-правових актах, що врегульовують виробничу, фінансову та інші сфери діяльності підприємств, організацій, суб'єктів господарювання [7];

7) самостійну групу умов, що сприяють створенню сприятливих ситуацій для вчинення кримінально-протиправних дій передбачених ст. 191 КК України, складають недоліки в діяльності правоохоронних органів щодо їх виявлення та запобігання у майбутньому (у тому числі, відсутність у правоохоронців, які розкривають та розслідують такі діяння специфічних бухгалтерських навичок та вмінь, які допомогли б виявляти та правильно кваліфікувати ці діяння, а також виключення із переліку обставин, що підлягають встановленню у кримінальному провадженні (ст. 91 КПК України) причин та умов вчинення кримінальних правопорушень)).

Однак, варто відмітити, що має місце певне покращання результатів діяльності органів і підрозділів Національної поліції України щодо розкриття і розслідування кримінальних правопорушень. Натомість, за результатами соціологічних опитувань населення невисоко оцінює ефективність діяльності органів і підрозділів МВС та Національної поліції України. Помітна кількість опитаних вважають, що серед працівників цих органів і підрозділів поширені корупційні правопорушення. Можливо, на формування серед громадян такої думки суттєво впливають матеріали ЗМІ щодо діяльності поліції,

які здебільшого мають негативний характер. Все це не дозволяє налагодити належну взаємодію з населенням і створити сприятливі умови для виконання працівниками органів і підрозділів системи МВС покладених на них завдань. Останнім часом робота органів і підрозділів Національної поліції України серйозно ускладнюється через зростання некомплекту кадрів, зокрема, у органах досудового розслідування та превенції. Виправлення кадрової проблеми потребує, передусім, покращання фінансування Національної поліції України та її структурних підрозділів.

Щодо характеристики особи злочинця, то слід відразу зауважити, що суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України, є спеціальним: а) особа, якій майно ввірене; б) особа, у якої майно перебуває у віданні; в) службова особа. У першому й другому випадку – суб'єкт привласнення та розтрати не повинен бути власником майна, але повинен бути його фактичним власником, тримати його у себе (під своїм особистим контролем) на законній підставі. Законне володіння чужим майном може ґрунтуватися на положеннях цивільно-правового договору або ж чинного законодавства, яке визначає: 1) правовий режим й порядок володіння, користування, розпорядження майном, що перебуває у спільній власності (ЦК України); 2) трудові відносини між власником та матеріально відповідальними особами, яким майно вверяється чи перебуває в їх віданні у зв'язку з необхідністю виконання трудових обов'язків.

Серед злочинців незмінним залишається переважання чоловіків (64%). Відсоток жінок-правопорушників не збільшується. Типова характеристика осіб передбачає наявність у них певних посадових функцій, а для заняття відповідних посад вимагається і певний службовий стаж. Тому віковий склад характеризується перевагою осіб середнього віку, зокрема, як і в попередні роки, найбільш кримінально активними є особи у віці 29–39 років. Це пояснюється тим, що підприємства, установи, організації хочуть мати спеціалістами осіб молодого віку, з більш прогресивними, новаційними поглядами на управління виробництвами в умовах ринкових відносин.

Освітній рівень диференційований у залежності від масштабів і способів злочинної діяльності [3]. Проте існує стабільна тенденція щодо її підвищення. В умовах комп'ютеризації управлінських процесів вимоги до управлінського персоналу в плані освітнього рівня постійно зростають. Велика частка осіб має професійний стаж, який дозволяє довгий час привласнювати майно та грошові кошти, вдало маскуючи сліди кримінальних правопорушень шляхом підробок документів, використовуючи недоліки в діяльності контролюючих органів.

Моральна позиція осіб, що вчиняють привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем характеризується чітко вираженою споживчою орієнтацією, коли сума матеріальних благ і можливостей розглядається як єдиний критерій і зміст життєвого успіху. В той же час для них характерний пошук самовиправдання своєї злочинної діяльності. Таким особам притаманні егоїзм та невміння протистояти «ситуації спокуси» й вони в більшому чи меншому ступені засвоюють звичку до «подвійного» життя в умовах постійної конспірації.

Особою, якій майно згідно чинного законодавства вверяється чи передається в її відання у зв'язку з виконанням обов'язків за трудовим договором, є особа, з якою підписаний договір про повну матеріальну відповідальність та/або якій передане майно за разовою довіреністю. Інші види довіреностей, за якими майно може бути ввірене чи передане у відання, охоплюються цивільно-правовими відносинами і також створюють достатні правові підстави для законного володіння ним та, отже, можливість бути визнаним суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України. При вирішенні питання про те, чи є майно вверeним особі або ж перебуває у його віданні, головним критерієм має слугувати добровільна та правомірна передача майна власником чи уповноваженою ним особою іншій особі, яка повинна фактично прийняти і утримувати це майно згідно умов договору або чинного законодавства [6, с. 176].

Специфіка вчинення досліджуваного кримінального правопорушення службовою особою полягає в тому, що не вимагається того, щоб майно попередньо знаходилось у винного на законній підставі. Таким чином, єдиною умовою віднесення службової особи до суб'єкта кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України є те, що сфера його адміністративно-господарчих, організаційно-розпорядчих, владно-представницьких службових повноважень надає можливість безпосередньо та/або опосередковано через підлеглих чи інших осіб, яким винний має право висувати обов'язкові до виконання вимоги, в тому числі незалежно від службової підпорядкованості, відчужувати майно – обертати на свою користь чи користь інших осіб або іншим чином вирішувати його юридичну долю. Поряд з цим, службова особа, яка має належний комплекс означених вище повноважень, лише в тому випадку може бути суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України,

якщо привласнення, розтрата чи інше заволодіння чужим майном здійснюється шляхом використання вказаних повноважень всупереч інтересам служби, тобто зловживаючи ними.

Крім цього, звернемо увагу, що цей кримінально-правовий делікт може бути вчинений виключно з прямим умислом. Його інтелектуальні ознаки виражені: а) усвідомленням тієї обставини, що майно є для винного юридично чужим; б) усвідомленням мети його тимчасового перебування у законному володінні винного; в) усвідомленням того, що привласнення чи розтрата не відповідають волі власника; г) усвідомленням протиправності своїх діянь; д) усвідомленням факту зловживання службовим становищем (при вчиненні досліджуваного кримінального правопорушення службовою особою); е) усвідомленням спільності дій співучасників (при вчиненні кримінального правопорушення у співучасті) та/або великі чи особливо великі розміри шкоди при її заподіянні; є) передбаченням можливості настання суспільно небезпечних наслідків. Вольовий момент умислу виражається в тому, що винний: а) бажає здійснити відчуження майна з фондів власника на свою користь чи користь інших осіб; б) бажає зробити це остаточно [10, с. 12].

На відміну від шахрайства умисел на незаконне заволодіння майном у винного при вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України, виникає під час законного володіння, тобто після передачі власником чи уповноваженою ним особою майна у відання винного чи ввірення.

Підкреслимо, що факультативними ознаками суб'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України є корисливий мотив та корислива мета (мета отримання майнової вигоди).

З-поміж інших, окремо слід зауважити на недоліки у конструюванні ознак складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України, а також труднощах його кваліфікації. Окремо варто звернути увагу на те, що в диспозиціях цієї статті законодавцем використовуються категорії, які не є усталеними та чітко інтерпретованими в юридичній науці (відання майном, ввірення майна) [10, с. 7-8]. У зв'язку з цим цілком логічним видаються результати приведеного нами опитування серед слідчих Національної поліції, близько 30 % з яких вважають конструкцію юридичного складу вказаного кримінального правопорушення в тій чи іншій мірі неефективною, що ускладнює процес кваліфікації, притягнення винних до кримінальної відповідальності. Крім того, аналіз особливостей складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 191 КК України, дає підстави для наукової дискусії щодо визначення моменту закінчення кримінального правопорушення, характеристики його стадій, відмежування від суміжних складів тощо.

Висновки. Кримінологічна характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем характеризується тим, що такі кримінальні правопорушення є найбільш численною групою серед усіх, і визначально впливають на стан та динаміку загальної кількості кримінально караних деліктів у країні. Втім, на відміну від інших (крадіжки, грабежі, розбої, шахрайства тощо) привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України) належить до так званих посягань без потерпілого, кількість яких залежить від активності відповідних підрозділів сектору безпеки щодо їх запобігання, виявлення та припинення.

Дослідження детермінант розгляданих злочинних діянь дає змогу стверджувати, що у своїй основній масі вони аналогічні детермінантам, притаманним іншим корупційним кримінальним правопорушенням, однак мають свої особливості, що визначаються належністю цих діянь до кримінальних правопорушень проти власності і найбільше проявляються у організаційно-правових чинниках обумовлених, зокрема, недоліками стосовно обліку та аудиту матеріальних цінностей. Причини кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 КК України – це ті негативні процеси і явища, що породжують вищевказані злочинні діяння як свій безпосередній наслідок. Що стосується умов вчинення кримінальних правопорушень, передбачених ст. 191 КК України, то вони безпосередньо не породжують даний вид злочинності, але сприяють настанню суспільно-небезпечних наслідків, відкриваючи шлях для дії причин.

Ефективне запобігання таким кримінально-протиправним діянням, насамперед, полягає у підвищенні ефективності загальносоціального, спеціально-кримінологічного й індивідуального запобігання. До найбільш ефективних заходів підвищення ефективності запобігання слід зарахувати покращення економічної ситуації та діяльності правоохоронних органів щодо виявлення таких кримінальних правопорушень**.** У цьому сенсі не остання роль відводиться підвищенню загальної якості планування та програмування заходів із запобігання корисливій злочинності по всій території України.

Список використаних джерел:

1. Кримінологія: підручник / за заг. ред. В.В. Чернєя та О.М. Джужі. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 612 с.
2. Бабенко А.М. Запобігання злочинності в регіонах України: концептуально-методологічний та праксеологічний вимір: монографія. Одеса: ОДУВС, 2014. 416 с.
3. Джужа О.М. Злочинець або особа, яка вчинила злочин (порівняльний аналіз). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2014. № 2 (91). С. 15–21.
4. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: У 3 кн. Кн. 1 Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. Київ: «Ін Юре», 2007. 424 с.
5. Кримінальна ситуація в Україні: основні тенденції. 2021 рік : монографія / авт. кол.: М.Г. Вербенський, О.Г. Кулик, І.В. Наумова та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. М.Г. Вербенського. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 340 с.
6. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужі, А.В. Савченка, В.В. Чернєя. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
7. Петришина А.Ю. Визначення окремих причин та умов, що детермінують привласнення, розтрати або заволодіння чужим майном шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2020 № 48. Т. 2. DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.48-2.19.
8. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html.
9. СБУ викрилапосадовцівЗапорізькоїміськради на привласненні 1,6 мільйонабюджетнихгривень. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vykryla-posadovtsiv-zaporizkoi-miskrady-na-pryvlasnenni-16-miliona-biudzhetnykh-hryven.
10. Слабченко О.А. Кримінально-правова характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем: автореф дис. …канд. юрид. наук: 12.00.08«Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ. 2014. 22 с.

УДК 349.22:331.106
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.22

ГАРАНТІЇ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСІБ, ЯКІ ПРИПИНЯЮТЬ СЛУЖБУ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ, ТА ПИТАННЯ ЇХ РЕАЛІЗАЦІЇ

Логінова М.В.,
викладач каферди цивільного права та процесу
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
https://orcid.org/0000-0001-5608-9911
marinaloginova.dduvs@gmail.com

Логінова М.В. Гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній Поліції України, та питання їх реалізації.

У статті визначено, що Конституція та законодавство передбачають гарантії правового захисту для осіб, які припиняють службу в Національній поліції України. Ці гарантії мають забезпечити права та інтереси таких осіб в процесі їхнього звільнення, після звільнення та під час подальшої трудової діяльності.

Визначено, шо однією з основних гарантій є забезпечення звільненим особам права на соціальний захист. Зокрема, згідно зі статтею 46 Конституції України, кожен має право на соціальний захист, який забезпечується державою відповідно до закону. У разі звільнення з посади в поліції, такі особи можуть отримати допомогу у пошуку нової роботи, підтримку під час періоду безробіття та інші види соціального захисту, встановлені законодавством.

Окрім цього, згідно зі статтею 55 Конституції України, кожен має право на судовий захист своїх прав та свобод. Отже, якщо звільнені особи вважають, що їхні права порушено під час звільнення або після нього, вони мають право звернутись до суду за захистом своїх прав.

Додатково, Україна має законодавство, яке регулює питання звільнення з посади в поліції та гарантує права звільнених осіб. Зокрема, Закон України «Про Національну поліцію» передбачає, що звільнення з посади в поліції може бути здійснене тільки у випадках, передбачених законом. Звільнення має бути обґрунтоване та проведене відповідно до законно встановленої процедури. Крім того, звільнення з посади в поліції не може бути підставою для обмеження прав та свобод особи, яка звільнена.

Також, відповідно до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», звільнені з посади в поліції особи можуть бути визнані ветеранами війни, якщо вони брали участь у бойових діях на захист України або були залучені до антитерористичної операції на сході України.

Незважаючи на законодавчі гарантії, реалізація прав звільнених осіб може бути ускладнена через різноманітні фактори. Наприклад, можуть виникнути ситуації, коли звільнені особи не отримують вчасно соціальний захист, або їх права порушуються безпосередньо після звільнення.

У підсумку, гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, включають право на соціальний захист, судовий захист та захист від обмеження прав та свобод.

Ключові слова: гарантії правового захисту, припинення служби в Національній поліції України, соціальний захист, судовий захист.

Loginova M. Guarantees of legal protection of persons who terminate service in the National Police of Ukraine and issues of their implementation.

The article determines that the Constitution and legislation provide guarantees of legal protection for persons who terminate their service in the National Police of Ukraine. These guarantees should ensure the rights and interests of such persons during their dismissal, after dismissal and during further employment.

It was determined that one of the main guarantees is the provision of the right to social protection to the released persons. In particular, according to Article 46 of the Constitution of Ukraine, everyone has the right to social protection, which is provided by the state in accordance with the law. In case of dismissal from the position in the police, such persons can receive assistance in finding a new job, support during the period of unemployment and other types of social protection established by law.

In addition, according to Article 55 of the Constitution of Ukraine, everyone has the right to judicial protection of their rights and freedoms. Therefore, if released persons believe that their rights have been violated during or after their release, they have the right to go to court to protect their rights.

In addition, Ukraine has legislation that regulates the issue of dismissal from the police and guarantees the rights of dismissed persons. In particular, the Law of Ukraine "On the National Police" stipulates that dismissal from a position in the police can be carried out only in cases provided for by law. The dismissal must be justified and carried out in accordance with the legally established procedure. In addition, dismissal from a position in the police cannot be a reason for restricting the rights and freedoms of a dismissed person.

Also, in accordance with the Law of Ukraine "On the Status of War Veterans, Guarantees of Their Social Protection", persons dismissed from their positions in the police can be recognized as war veterans if they took part in military operations for the defense of Ukraine or were involved in an anti-terrorist operation in the east of Ukraine.

Despite the legal guarantees, the realization of the rights of released persons can be complicated due to various factors. For example, there may be situations where released persons do not receive social protection on time, or their rights are violated immediately after release.

In conclusion, the guarantees of legal protection of persons who terminate their service in the National Police of Ukraine include the right to social protection, judicial protection and protection from restriction of rights and freedoms.

Keywords: guarantees of legal protection, termination of service in the National Police of Ukraine, social protection, judicial protection.

Постановка проблеми. Гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, визначені Конституцією України, законодавством про правоохоронну діяльність, міжнародними стандартами та доктриною прав людини.

Одним із основних гарантій є право на захист від злочинної переслідування. Зокрема, відповідно Конституції України [1], кожен має право на захист своїх прав і свобод. Крім того, Закон України «Про Національну поліцію» передбачає, що особа, яка припинила службу в Національній поліції України, має право на захист від переслідування за вчинення злочинів або порушень, які не стосуються службових обов'язків [2].

Іншою важливою гарантією є право на судовий захист. Конституція України передбачає право на судовий захист, зокрема, кожен має право на справедливий, відкритий і публічний розгляд справи в незалежному і непідвладному владі суді [1]. Крім того, відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», припинення служби в Національній поліції України не є підставою для затримання, арешту або іншого обмеження особистої свободи, якщо за нею не стоїть конкретна обґрунтована підстава [2].

Крім того, особа, яка припинила службу у поліції, має право на перевірку та оспорювання рішення про її звільнення або припинення служби. Це може здійснюватися шляхом подання апеляції до вищого керівництва поліції, а також через суд.

У зв'язку з тим, що звільнення чи припинення служби у поліції можуть бути пов'язані з корупцією, політичними чи особистими мотивами, важливим є забезпечення незалежності процесу перевірки та оспорювання рішення. Для цього має бути забезпечена можливість подання апеляції до незалежних органів або суду [3].

Виклад основного матеріалу. Гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, передбачають право на отримання відповідної компенсації, збереження соціальних гарантій та підтримку в працевлаштуванні, а також право на перевірку та оспорювання рішення про звільнення або припинення служби. Важливо, щоб ці гарантії були забезпечені незалежними органами або судом, щоб уникнути можливого впливу корупції, політичних чи особистих мотивів на процес.

У галузі гарантій правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, існує декілька наукових підходів, які відображають різні аспекти проблеми.

Один з підходів – правовий – зосереджується на аналізі законодавчих актів, які регулюють правовий статус відповідних осіб. В рамках цього підходу дослідження проводять такі вітчизняні вчені, як М. Барановський, Л. Волосюк, О. Кошовий та інші.

Інший підхід – соціологічний – базується на дослідженні соціальних аспектів проблеми, таких як соціальний захист, забезпечення життєвого рівня тощо. Відповідні дослідження проводяться вітчизняними вченими, такими як І. Жайворонок, Т. Комаровська, А. Мітченко та інші.

Також існує підхід, який базується на аналізі судової практики та захисті прав відповідних осіб у судовому порядку. Цей підхід зазвичай використовується юристами та правозахисними організаціями. До представників цього підходу можна віднести О. Головаш, В. Москаленко, В. Петров та інших.

Наукові підходи до проблеми гарантій правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, різноманітні та включають різні аспекти дослідження.

До інших наукових підходів можна віднести психологічний підхід, який зосереджується на дослідженні психологічних аспектів переходу особи зі статусу поліцейського в інший статус, налагодженні соціальної адаптації та забезпеченні психологічної підтримки. До представників цього підходу можна віднести В. Гончаренко, Н. Діденко, О. Розенко та інших.

Окрім того, існують наукові підходи, які зосереджуються на аналізі практичної реалізації гарантій правового захисту відповідних осіб. Вони вивчають різні аспекти практики захисту прав, в тому числі взаємодію з органами влади, правозахисні організації та громадськість.

Також, наукові підходи до проблеми гарантій правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, можуть бути розділені на індивідуальні та соціальні підходи.

Індивідуальний підхід зосереджується на вивченні правового статусу окремої особи, яка припинила службу в поліції, з урахуванням її особистих характеристик, професійних компетенцій та інших аспектів, які можуть впливати на забезпечення гарантій правового захисту. До представників цього підходу можна віднести О. Любченка, І. Шевченка, В. Середу та інших [4, с. 143].

Соціальний підхід передбачає дослідження проблеми гарантій правового захисту на рівні суспільства в цілому, з урахуванням політичного, економічного та соціокультурного контексту. До представників цього підходу можна віднести І. Жданова, О. Грищенка, Л. Скрипника та інших.

У цілому, наукові підходи до проблеми гарантій правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, є різноманітними та доповнюють один одного. Комплексне дослідження цієї проблеми включає в себе врахування різних аспектів та підходів, що дає змогу розробити ефективні заходи для забезпечення гарантій правового захисту відповідних осіб.

Незважаючи на існуючі гарантії правового захисту, особи, які припинили службу в Національній поліції України, можуть зіткнутися з рядом проблем у реалізації своїх прав.

До найбільш поширених з них відносяться:

- недостатня компенсація. Законодавство передбачає право на компенсацію для осіб, які припинили службу у поліції, проте в багатьох випадках ця компенсація не є достатньою для забезпечення належного рівня життя.
- проблеми з оспорюванням рішень про звільнення або припинення служби. Часто рішення про звільнення чи припинення служби у поліції можуть бути пов'язані з корупцією, політичними чи особистими мотивами, але перевірку та оспорюванням таких рішень може бути складним або навіть неможливим через вплив на процес.
- проблеми зі збереженням соціальних гарантій. Хоча законодавство передбачає збереження соціальних гарантій для осіб, які припинили службу у поліції, на практиці можуть виникати проблеми з їх реалізацією через відсутність контролю та недостатню фінансову підтримку.
- відсутність незалежних органів для перевірки та оспорювання рішень.

Одним з можливих рішень цих проблем є розширення переліку гарантій правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції. Наприклад, можна розглянути можливість створення спеціальних центрів правової допомоги для таких осіб, які надаватимуть їм необхідну консультацію та допомогу у вирішенні їх проблем.

Також необхідно покращити роз'яснювальну роботу щодо прав осіб, які припиняють службу в Національній поліції, та їх прав на правовий захист. Важливо проводити навчальні заходи та тренінги для таких осіб щодо захисту своїх прав та уникнення можливих правопорушень.

Крім того, необхідно забезпечити ефективний механізм реалізації гарантій правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції, зокрема, забезпечити доступ до суду та інших правоохоронних органів.

Усі ці заходи можуть допомогти покращити ситуацію з правовим захистом осіб, які припиняють службу в Національній поліції, та зменшити ризик порушення їх прав [5, с. 76].

Проте, щоб ці заходи були ефективними, необхідна взаємодія між правоохоронними органами, органами державної влади та громадськістю.

Однією з проблем, пов'язаних з гарантіями правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, є недостатнє визначення критеріїв прийняття рішення про надання або

відмову у наданні гарантій. Це може призвести до ситуацій, коли одні особи отримують гарантії, а інші – ні, незважаючи на те, що їхні обставини є подібними.

Також існує проблема з недостатньою ефективністю механізмів захисту прав тих, кому було відмовлено у наданні гарантій. Особи, які не згодні з рішенням про відмову у наданні гарантій, можуть подати скаргу до суду або іншого компетентного органу, однак це може зайняти значний час та коштувати значні зусилля.

Крім того, існує проблема з недостатньою освіченістю та інформованістю осіб щодо їх прав та гарантій, що доступні для них. Для того, щоб особи, які припиняють службу в Національній поліції України, могли користуватись своїми правами та гарантіями, необхідно забезпечити їм доступ до інформації та провести необхідні навчання.

Загалом, гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, є важливою складовою їхнього соціального захисту та підтримки. Однак, для того, щоб вони були ефективними та забезпечували реальний захист прав тих, кому вони надані, необхідно вирішити ряд проблем та допрацювати механізми їх дії [6, с. 36].

Також варто зазначити, що існують проблеми з реалізацією гарантій правового захисту осіб, які припиняють службу в поліції. Часто виникають ситуації, коли колишні працівники поліції стикаються зі зниженням рівня соціального захисту після виходу на пенсію або звільнення. Такі особи можуть зазнавати дискримінації на ринку праці, а їх досвід і професійні навички не завжди є востаннє. Для того, щоб забезпечити повне дотримання гарантій правового захисту, необхідно вжити заходів з покращення соціального захисту колишніх поліцейських та забезпечити їм можливість подальшого професійного розвитку.

Саме тому гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, є важливою складовою правової системи країни. Вони спрямовані на захист прав та інтересів цих осіб, які зробили значний внесок у забезпечення правопорядку та безпеки громадян. Однак, для ефективної реалізації цих гарантій необхідно усунути існуючі проблеми та вжити додаткових заходів з покращення соціального захисту колишніх працівників поліції та забезпечення їх подальшого професійного розвитку.

Висновки. Отже, можна зробити висновок, що гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, є надзвичайно важливими, оскільки ці люди залишають службу через різні обставини, але при цьому зберігають право на своєрідний соціальний захист.

На жаль, в реальності далеко не всі гарантії забезпечені належним чином, що призводить до порушення прав колишніх працівників поліції та складних ситуацій у їх житті. Такі проблеми потребують уваги з боку влади та органів правопорядку, а також належного вирішення на законодавчому рівні.

Необхідно забезпечити не лише формальну наявність законодавчих актів, але й їх реальну і ефективну реалізацію. Також важливо підвищити рівень правової освіти серед колишніх та поточних працівників поліції, щоб вони були усвідомлені своїми правами та обов'язками.

У цілому, гарантії правового захисту осіб, які припиняють службу в Національній поліції України, потребують подальшої уваги та розвитку, щоб забезпечити справедливість та захист прав кожного громадянина.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1996 р. № 30. с. 141. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення 21.02.2023 р.).
2. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 р. № 580-VIII, Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40-41. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19 (дата звернення 21.02.2023 р.).
3. Офіційний сайт Національної поліції України. URL: https://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/2121397 (дата звернення 21.02.2023 р.).
4. Національна поліція України: проблеми становлення та перспективи розвитку: зб. матеріалів наук. практ. конф. курсантів та студентів (м. Харків, 10 грудня 2015 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків. 2015. 192 с.
5. Ліпницький В.А. Деякі правові проблеми підготовки поліцейських в умовах реформування системи МВС України. Особливості підготовки поліцейських в умовах реформування системи МВС України: зб. матеріалів І міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків. 20 трав. 2016 р. Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків: ХНУВС 2016. 175 с.

6. Болотіна Н. Право людини на соціальне забезпечення в Україні: проблема термінів і понять Право України. 2020. № 4. С. 36.
7. Ділігул, А.С. Контроль та перевірка дотримання юридичними та фізичними особами-підприємцями законодавства про працю. 2020. С. 45.
8. Горелік, Д.С., Нагорна, О.О. Перспективи розвитку трудового законодавства України, що забезпечує правове регулювання професійного добору кадрів. *Порівняльно-аналітичне право– електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».* С. 189.

УДК 343.35
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.23

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА УМИСНОГО ЗНИЩЕННЯ ЧИ ПОШКОДЖЕННЯ МАЙНА

Мартишко М.В.,
здобувач наукового ступеня доктора філософії
кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ

Мартишко М.В. Кримінально правова характеристика умисного знищення чи пошкодження майна.

У статті розкриваються особливості кримінально-правової характеристики умисного знищення чи пошкодження майна, передбаченого ст. 194 Кримінального кодексу України. Проаналізовано елементи основного складу кримінального правопорушення, які є необхідними для кримінально-правової кваліфікації за вказаною статтею закону про кримінальну відповідальність. Розкрито проблемні питання кваліфікації кваліфікуючих ознак умисного знищення чи пошкодження майна, а саме вчинення цього злочину шляхом підпалу, вибуху, іншим загальнонебезпечним способом, що заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки. Висловлено авторську позицію щодо недосконалої юридичної техніки при формуванні положень ст. 194 Кримінального кодексу України в частині визначення кваліфікуючих ознак злочину умисного пошкодження чи знищення майна. З цього приводу наведено аргументи, які базуються на вивченні судової практики, яка стосується умисного пошкодження чи знищення майна. Запропоновано внесення змін до чинної ст. 194 Кримінального кодексу України, а саме для того, щоб вчинення умисного знищення чи пошкодження майна загальнонебезпечним способом без відповідних розмірів було підставою притягнення особи до кримінальної відповідальності необхідно цю кваліфікуючу ознаку виділити в окрему ч. 2 ст. 194 Кримінального кодексу України. Акцентовано увагу на відмінностях умисного знищення чи пошкодження майна від суміжних складів кримінальних правопорушень, зокрема насильства над населенням у районі воєнних дій, порушення законів та звичаїв війни в умовах воєнного стану. Вказане сприяло можливості дійти висновку, що умисне знищення чи пошкодження чужого майна вчинене шляхом підпалу, вибуху внаслідок акту агресії російської федерації проти України кваліфікується за ст. 438 Кримінального кодексу України як воєнний злочин, а протизаконне умисне знищення чи пошкодження майна населення військовослужбовцем під приводом воєнної необхідності, вчинені в районі воєнних дій необхідно кваліфікувати за ст. 433 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: право власності, чуже майно, умисне пошкодження майна, умисне знищення майна, кваліфікуючі ознаки, загальнонебезпечний спосіб, вибух, підпал.

Martyshko M.V. Criminal law characteristic of intentional destruction or damage to property.

The article is devoted to the disclosure of the features of criminal liability for intentional destruction or damage to property provided for in Art. 194 of the Criminal Code of Ukraine. The elements of this composition of the criminal offense, which are necessary for criminal qualification according to the specified article of the law on criminal liability, have been analyzed. The author reveals the problematic issues of qualification of the qualifying features of intentional destruction or damage to property, namely, the commission of this crime by arson, explosion, or other generally dangerous means, which caused property damage on a particularly large scale, or caused death or other serious consequences. The author emphasizes the peculiarities of qualification of intentional destruction or damage to property, the difference between this crime and related crimes, in particular, violence against the population in the area of hostilities, violation of the laws and customs of war under martial law. This made it possible to conclude that the intentional destruction or damage to other people's property committed by arson or explosion as a result of an act of aggression by the Russian Federation against Ukraine is qualified as a war crime under

Article 438 of the Criminal Code of Ukraine, and the unlawful intentional destruction or damage to the property of the population by a serviceman under the pretext of military necessity committed in the area of hostilities should be qualified under Article 433 of the Criminal Code of Ukraine. The author expresses the author's position regarding the imperfect legal technique in formulating the provisions of Article 194 of the Criminal Code of Ukraine in terms of determining the qualifying features of the crime of intentional damage or destruction of property. In this regard, the article provides arguments based on the study of case law relating to intentional damage or destruction of property. The author proposes to amend the current Article 194 of the Criminal Code of Ukraine, namely, in order to make intentional destruction or damage to property in a generally dangerous manner without appropriate dimensions a ground for bringing a person to criminal liability, this qualifying feature should be allocated to a separate part 2 of Article 194 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: property right, property of another, intentional damage to property, intentional destruction of property, qualifying features, generally dangerous method, explosion, arson.

Постановка проблеми. Правильна кваліфікація кримінальних правопорушень є важливою запорукою забезпечення принципу невідворотності покарання, доведення винуватості особи в суді та призначення справедливого покарання. Одним із завдань правової держави є забезпечення рівного захисту усіх форм власності від протиправних посягань, визначення ефективних механізмів охорони прав власників, у тому числі шляхом застосування заходів кримінально-правового впливу. Зокрема цим обумовлюється актуальність дослідження проблематики кримінально-правової характеристики умисного знищення чи пошкодження майна, передбаченого ст. 194 КК України, яка забезпечує кримінально-правову охорону власності. Крім цього, відсутність формальної визначеності у відсильній диспозиції в ч. 2 ст. 194 КК України вимагає формування правильного тлумачення цих положень та внесення відповідних законодавчих змін до чинної редакції.

Стан опрацювання. Науковою розробкою цієї проблематики займалися В.В. Віскунов, І.Б. Газдайка-Василишин, П.В. Олійник, В.І. Осадчий, А.В. Сакун, Ю.В. Філей, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.К. Грищук, В. Навроцький, М.І. Мельник, О.М. Омельчук, А.В. Савченко, М.І. Хавронюк та ін. Однак серед науковців та вчених-практиків відсутня єдність розуміння застосування усіх елементів складу кримінального правопорушення умисного знищення чи пошкодження майна в тому числі і в частині кваліфікуючих ознак.

Мета статті полягає у висвітленні кримінально-правової характеристики умисного знищення чи пошкодження майна та формуванні пропозицій щодо удосконалення редакції чинної норми ст. 194 КК України.

Виклад основного матеріалу. Основним безпосереднім **об'єктом** злочину є право власності, право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб. Власникові належать право володіння, користування та розпорядження своїм майном. Право власності є непорушним. Ніхто не може бути протиправно позбавлений цього права чи обмежений у його здійсненні. На зміст права власності не впливають місце проживання власника та місцезнаходження майна. Додатковим факультативним об'єктом можуть виступати громадський порядок, екологічна безпека, життя і здоров'я людини.

Предметом злочину є ***майно*** – предмети матеріального світу, яким притаманні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру, що в цілому утворюють три підгрупи:

1) речі (житлові будинки, квартири, засоби виробництва, предмети домашнього господарства, продуктивна і робоча худоба та насадження на земельній ділянці, вироблена продукція);

2) гроші (у готівковій чи безготівковій формі);

3) цінні папери (акції, облігації, векселі тощо, а також легітимаційні знаки, які виконують роль грошового еквівалента та є оборотоздатними). Отже, предметом цього злочину може бути будь-яке майно крім окремих його видів, знищення чи пошкодження яких передбачено КК України як спеціальний вид знищення чи пошкодження майна. Тобто коли такий вид майна є ознакою іншого самостійного складу злочину або знищення чи пошкодження майна є способом вчинення більш тяжкого злочину (наприклад, статті 113, 194-1, 252, 258, 292, 298, 338, 347, 352, 357, 360, 378, 399, 411, 437, 438 КК України).

Об'єктивна сторона злочину характеризується суспільно небезпечними діями, які полягають у знищенні, або пошкодженні майна, наслідками у вигляді шкоди у великих розмірах і причинновим зв'язком між вказаними діями і наслідками.

Знищення чужого майна – це доведення майна до повної непридатності, що унеможливлює його використання за призначенням і призводить до втрати споживчих властивостей та економічної цінності або до повного припинення існування.

Пошкодження чужого майна – це дії, спрямовані на погіршення якості майна, обмеження можливості його використання за призначенням, при якому споживчі властивості та економічна цінність втрачається не в повному обсязі, а частково. При цьому пошкоджене майно може бути відновлене і знову набути повістю або частково втрачених корисних якостей для використання його за призначенням, однак для цього необхідні значні витрати коштів і часу.

Суспільно небезпечні наслідки як ознака об'єктивної сторони злочину полягають у спричиненні знищенням чи пошкодженням чужого майна шкоди у великих розмірах (кримінальне правопорушення, що вчинене однією особою чи групою осіб на суму, яка в двісті п'ятдесят і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян на момент вчинення кримінального правопорушення).

Злочин є закінченим з моменту, коли чуже майно знищено чи пошкоджено і при цьому заподіяно шкоду у великому розмірі (матеріальний склад). Отже, якщо внаслідок відповідного протиправного діяння майно не було знищено чи пошкоджено з причин, що не залежали від волі винного, вчинене має розглядатися як замах на злочин, передбачений ст. 194 КК.

Не кваліфікуються за ст. 194 КК діяння особи, яка спочатку вчинила викрадення майна будь-яким способом, потім знищила чи пошкодила його, оскільки за цих умов винний, хоча й незаконно, але вже володіє цим майном.

Умисне знищення чи пошкодження майна шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом утворює кваліфікований склад цього злочину і потребує кваліфікації за частиною другою ст. 194 КК України. Використання майна за його призначенням, що призвело до припинення його існування (наприклад, спалення палива), не може розглядатися як спосіб його знищення чи пошкодження, а тому не утворює складу розглядуваного злочину. За наявності для того підстав зазначені діяння можуть розглядатися як привласнення чи розтрата такого майна.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується прямим (або непрямим) умислом при цьому винний має усвідомлювати, що внаслідок його протиправного діяння власникові майна заподіюється шкода у великих розмірах.

Суб'єктом злочину може бути осудна особа, яка досягла 16-річного (ч. 1 ст. 194 КК України) або 14-річного (ч. 2 ст. 194 КК України) віку.

Умисне знищення або пошкодження майна, вчинене службовою особою з використанням свого службового становища, потребує додаткової кваліфікації за статтями 364 або 365 КК України.

Кваліфікуючими ознаками умисного знищення або пошкодження майна є:

1) вчинення його шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом;

2) заподіяння майнової шкоди в особливо великих розмірах;

3) спричинення загибелі людей чи інших тяжких наслідків.

Такі елементи складу як мотив і мета не є обов'язковими ознаками цього злочину, але їх встановлення є важливим в плані відмежування його від інших злочинів, вчинення яких може супроводжуватись знищенням чи пошкодженням чужого майна. Це, зокрема, стосується таких злочинів, як диверсія (ст. 113 КК України), вимагання (ст. 189 КК України), терористичний акт (ст. 258 КК України), масові заворушення (ст. 294 КК України).

Роз'яснення щодо встановлення кваліфікуючих ознак надаються в Постанові Верховного Суду від 05 листопада 2020 р. у справі № 536/621/16-к (обов'язковою характеристикою злочину, передбаченого частиною другою ст. 194 КК України, є не наслідки (шкода у великих розмірах), а саме діяння (спосіб вчинення), оскільки воно в цьому випадку має більшу суспільну небезпеку порівняно зі шкодою у великих розмірах [1].

Так, відповідно до вироку ОСОБА_7 визнано винним у тому, що він 06.09.2015 р. приблизно о 22:40, перебуваючи на території домоволодіння по АДРЕСА_2, яке знаходиться на балансі Бондарівської сільської ради, але фактично використовується потерпілою ОСОБА_8, маючи намір на умисне знищення чужого майна шляхом підпалу, скориставшись відсутністю власника та сторонніх осіб, які діяли таємно, підійшли до будинку за адресою, в якій потерпіла зберігала тюки сина в кількості 1197 шт по 25 кг стала кожною, та кинув у лівий віконний відвір невстановлений предмет, внаслідок чого була пожежа, яка повністю знищила зазначене майно потерпілої, в результаті чого останнього було заподіяно матеріальну шкоду на загальну суму 29925 грн. Разом з тим у результаті пожежі було пошкоджено перекриття житлового будинку [1].

Суд кваліфікував дії особи за ч. 2 ст. 194 КК України. Засуджений оскаржуючи рішення суду посилався на неправильну кваліфікацію за ч. 2 ст. 194 КК України у зв'язку з відсутністю передбаченої ч. 1 ст. 1 ст. 194 КК України кваліфікуючу ознаку заподіяння шкоди у великих розмірах, за переконанням колегії суддів, є безпідставними з огляду на таке. Верховний Суд колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду зазначив, що об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 1 ст. 194 КК України, характеризується діями, які полягають у знищені чи пошкоджені майна, наслідками у вигляді шкоди у великих розмірах і причинно-наслідковим зв'язком між вказаними діями і наслідками. Знищення або пошкодження чужого майна може бути здійснено будь-яким способом. При цьому умисне знищення чи пошкодження майна шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом створює кваліфікований склад цього злочину та потребує кваліфікації за ч. 2 ст. 194 КК України. Зазначена норма передбачає відповідальність за «те саме діяння, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом, або заподіяло майнову шкоду в особливо великих розмірах, або спричинило загибель людей чи інші тяжкі наслідки». Словосполучення «те саме діяння», вжите в диспозиції ч. 2 ст. 194 КК України вказує на те, що до дії, передбаченої цією статтею, слід відносити тільки знищення (пошкодження) майна, а шкода у великих розмірах є наслідком, який виступає криміноутворюючою ознакою лише для ч. 1 ст. 1 ст. 194 КК України, і не є необхідною для кваліфікації за ч. 1 ст. 2 цієї статті. При кваліфікації злочину умисного знищення чи пошкодження майна шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом (ч. 2 ст. 194 КК України) розмір спричиненої майнової шкоди не має правового значення.

При цій обов'язковій ознаці злочину, передбаченого ч. 1 ст. 2 ст. 194 КК України, є не наслідки (шкода у великих розмірах), а саме діяння (спосіб вчинення), після чого воно в цьому випадку має більшу суспільну небезпеку відповідно до шкоди у великих розмірах.

Однак не можемо в повній мірі погодитися з рішенням суду і вважаємо за необхідне акцентувати увагу на відсильному характері цієї диспозиції статті, передбаченої ч. 2 ст. 194 КК, що виражається у формулюванні «Те саме діяння», і є матеріальним складом. Керуючись логічним тлумаченням кримінального закону вважаємо, що формулювання «Те саме діяння» повністю охоплює ознаки матеріального складу злочину, передбаченого ч. 1 ст. 194 КК. Враховуючи те, що спосіб в ч. 2 ст. 194 КК має більшу суспільну небезпеку порівняно з ч. 1 ст. 194 КК існує необхідність викласти положення ч. 2 ст. 194 КК таким чином, щоб умисне знищення чи пошкодження майна загальнонебезпечним способом без спричинення шкоди у великих розмірах було підставою притягнення особи до кримінальної відповідальності. Тому для уникнення дискусійних питань при притягненні винного до кримінальної відповідальності необхідно цю кваліфікуючу ознаку виділити в окрему частину 2 ст. 194 КК і викласти в наступній редакції: «Умисне знищення або пошкодження чужого майна, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом» [2, с. 252].

Необхідно зазначити, що важливим для призначення покарання за умисне знищення чи пошкодження чужого майна вчиненого шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом є умови вчинення злочину. У випадку, якщо суб'єкт злочину використовує умови воєнного стану для вчинення кримінального правопорушення при призначенні покарання суд враховує це як обставину, яка обтяжує покарання п. 11 ч. 1 ст. 67 КК України.

У разі умисного знищення чи пошкодження чужого майна, вчиненого шляхом підпалу, вибуху внаслідок акту агресії однієї країни проти України, такі дії кваліфікуються за ст. 438 КК України «Порушення законів та звичаїв ведення війни». Цей злочин згідно з Інструкції про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України (розділ 8) відноситься до серйозних порушень норм міжнародного гуманітарного права (далі – МГП), які є воєнними злочинами [3].

Серйозні порушення норм МГП є воєнними злочинами. Серйозними порушеннями МГП є: серйозні порушення, направлені проти людей; серйозні порушення, направлені проти майна; серйозні порушення, вчинені шляхом віроломного використання міжнародно-визнаних розпізнавальних емблем (знаків) і сигналів.

До серйозних порушень МГП, направлених проти людей, належать: навмисне вбивство, катування та нелюдське поводження; навмисне заподіяння тяжких страждань або серйозного каліцтва чи нанесення шкоди здоров'ю людини; напад на осіб, які знаходяться під захистом МГП; здійснення нападу невибіркового характеру, коли відомо, що це стане причиною людських втрат серед цивільного населення і спричинить збиток цивільним об'єктам; напад на небезпечні установки і споруди, якщо відомо, що це спричинить надмірні втрати серед цивільного населення або значні збитки цивільним об'єктам; напад на місцевості, що не обороняються, та демілітаризовані зони; неправомірний напад

на культурні цінності, які чітко розпізнаються; проведення на людях медичних, біологічних або наукових експериментів; нелюдське поводження, яке супроводжується приниженням гідності людини, у тому числі застосування практики апартеїду, геноциду та інших дій, які ґрунтуються на расовій дискримінації; взяття заручників; здійснення актів терору; незаконне позбавлення волі (арешт); наказ не залишати нікого в живих; депортація чи незаконне переміщення населення окупованої території (як в межах цієї території, так і поза нею); переміщення державою-окупантом частини власного цивільного населення на окуповану територію; позбавлення права на неупереджене та належне судочинство; примус до служби у збройних силах противника; обмеження доступу населення до їжі, води; застосування заборонених видів зброї; використання «живих щитів»; вербування до складу збройних сил або використання у воєнних діях дітей віком до п'ятнадцяти років тощо.

Як серйозні порушення, спрямовані на знищення чи пошкодження майна, кваліфікуються не виправдані військовою необхідністю дії: великомасштабне руйнування майна; присвоєння майна у великих розмірах; знищення або розграбування власності противника; віддача на розграбування населеного пункту або місцевості тощо.

У разі протизаконного умисного знищення чи пошкодження населення військовослужбовцем під приводом воєнної необхідності, вчинювані в районі воєнних дій, вчинене необхідно кваліфікувати за ст. 433 КК України «Насильство над населенням у районі воєнних дій».

Висновки. Недосконаліть юридичної техніки в частині визначення кваліфікуючих ознак умисного знищення чи пошкодження майна вимагає внесення коректив, що дозволить у правозастосовній діяльності усунути дискусійні питання, які ускладнюють притягнення до кримінальної відповідальності за цією нормою. Тому, вважаємо за доцільне, з метою реального забезпечення принципу невідворотності покарання за вчинення злочинів проти власності диспозицію ч. 2 ст. 194 КК викласти в наступній редакції: «Умисне знищення або пошкодження чужого майна, вчинене шляхом підпалу, вибуху чи іншим загальнонебезпечним способом».

Список використаних джерел:

1. Постанова Верховного Суду від 05.11.2020 р. у справі № 536/621/16-к. URL : https://verdictum.ligazakon.net/document/92765517 (дата звернення: 01.03.2023).
2. Мартишко М. В. Кримінально-правова характеристика умисного знищення чи пошкодження майна. *Актуальні проблеми кримінального права*: матеріали XII Всеукр. наук.- теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 30 листоп. 2022 р.) Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. 292 С. 249–252.
3. Інструкція про порядок виконання норм міжнародного гуманітарного права у Збройних Силах України. Затв. наказом Міністерства оборони України від 23.03.2017 № 164. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0704-17?find=1&text (дата звернення: 03.03.2023).

УДК 343.851
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.24

ГЕНЕЗА ПРАВОВОЇ РЕГЛАМЕНТАЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ЖИТЛОВО-КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У СФЕРІ НАДАННЯ ПОСЛУГ НАСЕЛЕННЮ

Шубіна С.А.,
аспірант кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права
Національної академії внутрішніх справ
orcid.org/0000-0003-4924-3508

Шубіна С.А. Генеза правової регламентації діяльності органів житлово-комунального господарства України у сфері надання послуг населенню.

У статті зазначено, що житлово-комунальне господарство є однією з важливих соціальних галузей, що пов'язана із забезпеченням гідних умов життя людини, створенням нормальних, здорових, безпечних умов її життєдіяльності. Це система підприємств, установ та організацій, які виконують виробничі й невиробничі функції із забезпечення населення необхідними ресурсами та наданням послуг із належного утримання житла, благоустрою населених пунктів і розвитку відповідної інфраструктури.

Історія свідчить, що генеза житлового господарства тісно пов'язана з виникненням та розвитком самого житлово-комунального господарства, детермінантами розвитку якого стали: відокремлення ремісництва від землеробства (унаслідок цього почали з'являтися міста); виникнення приватної власності на житло; індустріалізація (почали будуватися фабрики та заводи, що потребували значних людських ресурсів); війни; державний устрій. На кожному з періодів розвитку суспільства влада намагалася певним чином налагодити правове регулювання відносин у сфері житлово-комунального господарства, однак вдалося це не зразу, відчутні результати почали отримувати лише приблизно із середини 50-х років XX ст.

Досліджено історико-правову регламентацію діяльності органів житлово-комунального господарства України у сфері надання послуг населенню, в результаті чого виділено чотири періоди (дорадянський, радянський, перехідний, сучасний) його ґенези на території сучасної України та виявлено закономірності криміналізації привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем.

Запровадження кримінальної відповідальності за привласнення та розтрату майна пройшло довгий історичний шлях та нормативно-правову генезу від визнання суспільної небезпечності до конкретних норм права. Ст. 191 КК України є продуктом тривалих та наполегливих досліджень, обумовлених запитами суспільного розвитку та необхідністю захисту від кримінальних загроз відповідних форми та спрямованості.

Ключові слова: ґенеза, житлово-комунальне господарство, привласнення, розтрата, службова особа, запобігання, кримінальна відповідальність.

Shubina S.A. The genesis of the legal regulation of the activities of housing and communal services of Ukraine in the sphere of providing services to the population.

The article states that housing and communal management is one of the important social sectors, which is connected with ensuring decent living conditions for a person, creating normal, healthy, safe conditions for his life. This is a system of enterprises, institutions and organizations that perform production and non-production functions to provide the population with the necessary resources and provide services for the proper maintenance of housing, the improvement of settlements and the development of the relevant infrastructure.

History shows that the genesis of the housing economy is closely related to the emergence and development of the housing and communal economy itself, the determinants of which development were: the separation of handicrafts from agriculture (as a result, cities began to appear); emergence of private housing ownership; industrialization (factories and factories began to be built, which required significant human resources);

war; political system. At each of the periods of the development of society, the authorities tried in a certain way to establish legal regulation of relations in the field of housing and communal services, but it was not immediately successful, tangible results began to be obtained only from about the middle of the 50s of the XX century.

History shows that the genesis of the housing economy is closely related to the emergence and development of the housing and communal economy itself, the determinants of which development were: the separation of handicrafts from agriculture (as a result, cities began to appear); emergence of private housing ownership; industrialization (factories and factories began to be built, which required significant human resources); war; political system. At each of the periods of the development of society, the authorities tried in a certain way to establish legal regulation of relations in the field of housing and communal services, but it was not immediately successful, tangible results began to be obtained only from about the middle of the 50s of the XX century.

The historical and legal regulation of the activities of the housing and communal services of Ukraine in the sphere of providing services to the population was studied, as a result of which four periods (pre-Soviet, Soviet, transitional, modern) of its genesis in the territory of modern Ukraine were distinguished and the patterns of criminalization of appropriation, waste of property or possession of it were revealed by abuse of official position.

The introduction of criminal liability for misappropriation and waste of property has gone through a long historical path and legal genesis from the recognition of public danger to specific legal norms. Art. 191 of the Criminal Code of Ukraine is the product of long and persistent research, conditioned by the demands of social development and the need to protect against criminal threats of the appropriate form and focus.

Keywords: genesis, housing and communal economy, appropriation, embezzlement, official, prevention, criminal liability.

Вступ. Створення сприятливих умов для забезпечення комфортної життєдіяльності населення України, є пріоритетним завданням усіх інституцій державного управління. Важливим чинником практичної реалізації окресленого положення є належне функціонування житлово-комунального господарства, як однієї із найбільш людиноємних галузей української економіки.

Ключовими проблемами сьогодення у сфері розвитку житлово-комунального господарства держави є недодержання засад послідовної державної політики та неефективність використання сучасних організаційних форм державного управління. Крім того, слід враховувати ряд суттєвих проблем у функціонуванні зазначеного інституту та поетапну європеїзацію та гуманізацію процесів у відповідній сфері.

У зв'язку із цим, очевидним постає сьогодні об'єктивна необхідність видозміни та удосконалення правової регламентації діяльності органів житлово-комунального господарства України у сфері надання послуг населенню.

Постановка проблеми. У процесі тривалого історичного розвитку людства сформувались основні типи економічної власності, до яких і належить житлово-комунальне господарство (ЖКГ), як одна з важливих соціально-господарських галузей із системою підприємств, установ та організацій, які виконують виробничі й невиробничі функції із забезпечення населення необхідними ресурсами та наданням послуг із належного утримання житла, благоустрою населених пунктів і розвитку відповідної інфраструктури. На практиці багато з цих послуг надають спеціалізованими ЖКГ, які залучають на договірних засадах інші спеціалізовані підприємства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У контексті даного дослідження багатоаспектні теоретико-практичні засади державного управління житлово-комунальним господарством України у сфері надання послуг населенню досліджували такі вчені: Д.І. Бєдняков, Р.І. Благута, В.І. Василинчук, С.В. Євдокименко, А.Ф. Зелінський, А.Б. Камоцький, П.В. Кобзаренко, Г.С. Крайник, В.Д. Ларічев, О.М. Литвак, О.М. Литвинов, В.М. Махов, А.В. Микитчик, В.Л. Ортинський, І.М. Попова, А.В. Савченко, О.В. Таран, О. В. Тихонова, В.В. Топчій, В.В. Фещук, М.С. Цуцкіридзе, В.В. Чернєй, О.В. Яскевич та ін.та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Житлово-комунальне господарство(ЖКГ) є однією з важливих соціальних галузей, що пов'язана із забезпеченням гідних умов життя людини, створенням нормальних, здорових, безпечних умов її життєдіяльності. Це система підприємств, установ та організацій, які виконують виробничі й невиробничі функції із забезпечення населення необхідними ресурсами та наданням послуг із належного утримання житла, благоустрою населених пунктів і розвитку відповідної інфраструктури.

Згідно ч. 1 ст. 191 КК України передбачена кримінальна відповідальність за привласнення, розтрату майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем [1]. Однак, така законодавча конструкція досліджуваного складу кримінального правопорушення не виникла на порожньому місці, а сформувалась внаслідок тривалого періоду історико-правової еволюції

Правовий захист об'єктів ЖКГ завжди вважався важливим аспектом гарантування належного дотримання прав і свобод людини і громадянина в державі, зміцнення України як правової держави. На думку М.Й. Коржанського, розвиток нашого національного законодавства про кримінальну відповідальність пов'язаний зі створенням і дією різних нормативно-правових актів: Руської Правди, Статутів князівства Литовського, Прав та установ Малоросії, Кримінальних кодексів УРСР 1922, 1927 і 1960 рр. тощо [2, с. 52–58].

Історію становлення і розвитку законодавства у сфері управління комунальною власністю поділяють на такі етапи: 1) XIV–XVIII ст. (період розвитку міської власності на основі Магдебурзького права та до виданої Катериною II 21 квітня 1785 р. «Жалу вальної грамоти на права і вигоди містам Російської Імперії»; 2) друга половина XIX ст. (реформи міського самоврядування); 3) період СРСР; 4) розвиток комунальної власності в сучасній Україні [3, с. 3]. О.О. Кравчук, досліджуючи адміністративно-правове регулювання комунальної власності, пропонує такі історичні періоди розвитку комунального управління: 1) період зародження комунального управління; 2) період впливу на цей інститут Магдебурзького права; 3) друга половина XIX ст. – період реформування комунального господарства; 4) радянський період функціонування комунального управління; 5) період після здобуття Україною незалежності [4, с. 15]. Отже, запропоновані ними етапи не охоплюють усі періоди, що стосуються виникнення та функціонування ЖКГ.

О.О. Перькова пов'язує розвиток ЖКГ з житловим фондом, але дещо по-іншому виокремлює етапи розвитку. На її думку, розвиток цієї галузі можна поділити на сім етапів: 1) середньовіччя – у цей час виникає приватна власність на житло; 2) XIX ст. – виникає приватна власність кооперативу на житло; 3) початок XX ст. – виникає муніципальна власність на житлово-комунальні підприємства та приватна власність на житло; 4) 1917–1921 рр. – державна та муніципальна власність на підприємства ЖКГ; 5) 1921–1924 рр. – державна та муніципальна власність на підприємства ЖКГ, колективна власність на житло мешканців житлової будівлі; 6) 1925–1990 рр. – загальнодержавна власність на житло та житлово-комунальні підприємства; 7) 1990–2010 рр. – приватна власність на житло, державна та приватна власність на житлово-комунальні підприємства [5, с. 11].

Думки про те, що основою ЖКГ є житловий фонд, дотримується й авторський колектив монографії «Реформування житлово-комунального господарства: теорія, практика, перспективи». Таку позицію вони обґрунтовують тим, що саме його об'єкти – комунальні підприємства забезпечують електроенергією, газом, водою, теплом, створюючи в них певний рівень благоустрою. Також тісно з ним пов'язані споруди зовнішнього міського благоустрою, підприємства з вивозу побутових відходів [6, с. 41–52].

Таким чином, варто наголосити, що історію розвитку правової охорони об'єктів ЖКГ неможливо відокремити від історії правової охорони інституту комунальної власності в Україні загалом. Проте вона донині залишається недостатньо вивченою. У науковій літературі наявні лише поодинокі згадки про правову охорону чи взагалі про власність, яка після 1990 року отримала в законодавстві назву комунальної та за найбільш характерними ознаками нагадує таку форму власності, є її історичною попередницею.

На наш погляд, прообразом комунальної власності можна вважати власність общини, племені. Підставами для такого висновку є ознаки, притаманні власності общини: спільність володіння, рівність у праві тощо. Власником у цьому випадку виступала певна сукупність людей – рівноправних, об'єднаних спільністю мешкання на певній території. На більш пізніх етапах розвитку українського суспільства та державності прототипами комунальної власності в сучасному сенсі цього слова можна вважати колективну власність. Розвиток останньої нерозривно пов'язаний із територіальною громадою.

Еволюція територіальної громади в Україні тривала впродовж століть. Їй притаманна низка важливих функцій, що забезпечували життєдіяльність села чи міста. Найважливішими з поміж них були господарська, культурно-просвітницька, функції соціального захисту, забезпечення правопорядку на території мешкання громади та збереження рухомого і нерухомого майна. Для ефективної реалізації зазначених повноважень обов'язковим було забезпечення громади належними об'єктами власності, в їх числі об'єктами ЖКГ.

Аналіз найбільш з вагомих джерел кримінального права України, що існували на тому чи іншому історичному етапі її розвитку, свідчить про те, що в усі часи держава незмінно приділяла увагу охо-

роні комунальної власності. Рівень захищеності названих відносин міг бути різним, що залежало від соціально-економічних, політичних та інших умов існування суспільства, але що разі завдання з охорони комунальної власності кримінальне право виконувало. Забезпечення недоторканності об'єктів ЖКГ кримінально-правовими засобами здійснювалося, передусім, шляхом встановлення відповідальності за різні посягання на них як складової частини інституту комунальної власності. Переважним чином, до таких належали розкрадання, а також знищення і пошкодження комунального майна.

Нічого кардинально в аспекті кримінального законодавства про відповідальність за привласнення та розтрату майна не змінилося й у період феодальної роздрібненості та подальшого панування Великого князівства Литовського на теренах нашої держави. [7, с. 83].

Аналізцих кримінально-правових норм дозволяє зробити висновок, що з підробленням грошей вперше відбувається законодавче закріплення окремого складу кримінального правопорушення – привласнення чужого майна (в даному випадку грошей) шляхом змішування дорогоцінних грошових металів (золото, срібло) з недорогоцінними, вчинене спеціальним суб'єктом – майстрами грошової справи (тобто штатними працівниками царського грошового двору). Таким чином, 1743 рік можна вважати роком першого офіційного визнання суспільної небезпечності досліджуваного злочину. Однак, закономірною слід визнати ту обставину, що, враховуючи специфіку тогочасного супсільного-політичного ладу, від посягань означеного характеру (привласнення чужого майна) кримінально-правовому захисту підлягали лише суспільні відносини щодо недоторканості державної власності. [8, с. 186].

На думку М. Файдера, саме у другій половині XVIII – початку XIX ст. в Європі почалося становлення ЖКГ як галузі. Це, як зазначає автор, було пов'язано насамперед із збільшенням кількості населення міст і розвитком внутрішньоміських комунікацій. Як зазначалося в документах того часу, крім істотних змін, яких зазнали вимоги до технічного утримання житлових будинків, змінився і їх юридичний статус. [9].

Отже, з перших етапів свого розвитку держава здійснювала охорону об'єктів ЖКГ від розкрадань. Безумовно, в найбільш давніх джерелах права відсутній поділ норм за їх галузевою належністю, немає чіткої диференціації санкцій (кримінально-правові, цивільно-правові та ін.). Але, тим не менш, аналіз відповідних положень дозволяє вже з точки зору сучасних уявлень висновувати, що за аналізовані діяння встановлювалася і кримінальна відповідальність.

Епоха імперіалізму характеризується початком скуповування міських і приміських земель спекулянтами та банками для подальшого їх перепродажу. Будівництво будинків усе більше ведеться на позичковий капітал, для зведення будинку будівельний кредит перетворюється на довгостроковий іпотечний. Фактичними власниками великих домоволодінь стають банки та фінансовий капітал. Висока земельна рента призводить до витіснення з центральних кварталів міста найбідніших прошарків населення, підсилює щільність забудови і перенаселення будинків, надзвичайно утруднює відчуження територій, необхідних для проведення нових вулиць, транспортних ліній і нових комунальних споруджень, робить майже неможливою перебудову вуличних мереж і загальне перепланування міста. Спроби окремих міст побороти вплив земельної ренти ні до чого не приводить і ціни продовжують зростати [10, с. 206].

На початку 20-х років XX ст. у радянській державі було здійснено перехід до НЕПу, сутність якої полягала в частковому поверненні до ринкових механізмів, допущенні різних укладів у місті й на селі, а також у проведенні успішної фінансової реформи і відновлення валюти. Це створило умови для відродження великих міст, часткового відновлення житлового фонду і комунальних систем. Положенням про революційні трибунали, затвердженим Декретом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 18 березня 1920 року, до компетенції цих органів віднесені також справи про привласненні та розтрату військовослужбовцями ввіреного їм майна. Анализуючи це Положення, варто звернути увагу на ту примітну обставину, що вперше на нормативно-правовому рівні була закріплена диференціація на «…привласнення та розтрату, а рівно викрадення державного майна, що вчинялися посадовими особами» [11].

Для вирішення господарських питань у складі вищого органу влади у 1921 р. було створено Головне управління комунального господарства, яке виконувало функцію координатора відновлення ЖКГ у місті. Стали допускатися різні форми власності на житло та комунальні об'єкти, відновлено квартплату за користування житлово-комунальними послугами. З 1921 р. у практику житлового господарства повертається право приватної власності на невеликі житлові будинки, але за умови обов'язкового проведення власниками необхідних ремонтів. Утім право власності не поширюється на землю, яка залишалася в державній власності й могла бути лише взята в оренду [12].

Джерелом кримінального права по суті справи до прийняття КК УСРР 1922 р. були розрізнені нормативно-правові акти вищих і центральних органів радянської влади на території України. Постанови і декрети (як одні з найпоширеніших актів зазначених органів) містили у собі численні кримінально-правові норми, які часом дублювалися, конкурували між собою, переплітаися з кримінально-процесуальними нормами. Такий стан правового регулювання цілком вписувався у загальну суспільно-політичну картину того часу, коли на перших порах відбувалася непродумана відмова від усталених правових зразків при майже повній відсутності адекватних альтернатив [13].

Систему оплати за житло і комунальні послуги було введено у 1926 р. Її особливістю було те, що враховувалася не тільки кількість житла і спожитих послуг, але і якісні параметри житлових приміщень та рівень доходу жителів. Починає розвиватися децентралізована система комунального управління, виникають житлові товариства.

Крім того, з 1927 р. починається історія виникнення та розвитку БТІ. Постановою Економічної наради РРФСР від 21 травня 1927 р. було затверджено «Положення про інвентаризацію майна місцевих рад», що поклало початок створенню єдиної служби технічного обліку та інвентаризації в Росії. Саме з цього часу новостворена система державного обліку й технічної інвентаризації приступила до здійснення своєї головної функції – збору та підтримання в належному стані бази даних про склад, технічний стан і вартість об'єктів нерухомості. З 1930 р. організації БТІ стали входити в систему ЖКГ країни. З кінця 1960-х років починається процес перетворення БТІ на госпрозрахункові організації. У 1975 р., відповідно до наказу Міністерства житлово-комунального господарства організації, БТІ були переведені на госпрозрахунок, зберігши за собою право юридичної особи [14].

Система управління в ЖКГ будувалася на принципі подвійного підпорядкування: центральним органам влади і місцевим радам в особі відповідних виконкомів міст і районів. Дієздатність тогочасної системи ґрунтувалася на праві директивного централізованого розподілу ресурсів і позаекономічного примусу.

У 50-ті роки XX ст. почався найбільш тривалий і досить послідовний етап розвитку житлової сфери та комунальних систем. Найбільш характерною була тенденція урбанізації, що з деякими коливаннями збереглася аж до початку 90-х років XX ст. Із середини 1950-х років у Радянському Союзі суттєво загострюється проблема житла, оскільки сільські жителі, отримавши право обирати собі місце проживання, стали переїжджати до великих міст. Після прийняття у 1957 р. постанови КПРС про перехід до типового проектування і будівництва у країні почався будівельний бум. Саме на цьому етапі виникла нова технологія індустріального будівництва, що передбачає будівництво будівельних деталей і конструкцій у заводських умовах. Масова забудова виявилася орієнтованою на стандартні панельні і великоблочні будинки, реальне будівництво проводилося з порушенням проектних вимог, що призводило до погіршення якісних параметрів житлових будинків. У результаті цього міста країни отримали значні обсяги нової житлової забудови, але її техніко-споживчі й архітектурні характеристики виявилися незадовільними. Експлуатація житлового фонду і житлово-комунальне обслуговування також не відповідало пропонованим вимогам. Спроби поліпшити стан у сфері ЖКГ виявилися невдалими, оскільки вони стосувалися лише окремих її елементів та не змінювали її кардинально. Наприкінці 80-х років XX ст. було прийнято низку рішень, що стосувалися ЖКГ. Вони визначали основні напрями перебудови ЖКГ, що насамперед стосувалися впровадження економічних відносин у цю сферу і введення договірних відносин місцевих органів влади з підприємствами ЖКГ на основі планово-розрахункових тарифів, які покривають їх витрати на надання послуг споживачам.

На самому початку 90-х років XX ст. настав перехідний період розвитку майже всіх сфер суспільного життя, у тому числі і ЖКГ. Його характеризують такі ознаки:1) руйнування державної системи розподілу житла;2) істотне підвищення тарифів на житлово-комунальні послуги;3) часткова приватизація державного житлового фонду і формування ринку житла;4) посилення відомчого монополізму й ослаблення функцій державного (міського) контролю в цій сфері;5) зміна організаційно-правових форм підприємств й організацій житлово-комунальної сфери.

Однак проведені перетворення не торкнулися сутності господарських відносин і не усунули адміністративний характер діючого господарського механізму, що за своєю сутністю був малоефективним, а в умовах посилення ринкових відносин виявився абсолютно неприйнятним для господарського середовища, що змінилося. Таким чином, до кінця XX ст. стан ЖКГ можна оцінити як незадовільний, з явними тенденціями до погіршення. Скоротилися обсяги житлового будівництва, зросла вартість житлово-комунальних послуг, а частка оплати за ці послуги від населення та підприємств залишилася

низькою. На підтримання цієї галузі витрачалося 4 % ВВП держави, але коштів все одно не вистачало через їх неефективне використання – розкрадання.

Після отримання Україною незалежності розвиток ЖКГ в Україні пов'язують із прийняттям у 1991 р. Закону України «Про власність», яким було розпочато житлову реформу. Цей Закон на той час став основним джерелом правового регулювання відносин власності громадян на житло. Відповідно до ст. 13 Закону, житлові будинки і квартири поряд з іншим майном споживчого та виробничого призначення були названі об'єктами права приватної власності громадян.

Правові основи приватизації державного житлового фонду, а також його подальше використання та утримання визначаються й у Законі України «Про приватизацію державного житлового фонду»[15]. У ньому зазначається, що приватизація державного житлового фонду – це відчуження квартир (будинків), кімнат у квартирах й одноквартирних будинках, у яких проживають два і більше наймачів, і прибудинкових господарських споруджень та приміщень (підвалів, сараїв тощо) державного житлового фонду на користь громадян України. Неприватизований державний житловий фонд визначається як власність громад – місцевих рад народних депутатів, що перебуває в господарському веденні або оперативному управлінні державних підприємств, організацій, відомств [16].

Прийняття 5 квітня 2001 р. нового КК України ознаменувало нову віху в розвитку кримінально-правового законодавства. Чільне місце у системі норм, присвячених правовому забезпеченню охорони відносин власності, займає ст. 191 – «Привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем» [17]. Конструкція цієї норми також є доволі неоднозначною, про що буде вестися мова в наступних розділах при дослідженні елементів складу означеного злочину та його кваліфікуючих і відмежувальних ознак. Наразі ж в відзначимо, що у чинному КК відсутнє офіційне закріплення категорії викрадення (розкрадання), у тому числі й у відношення привласнення, розтрати, заволодіння майном. При цьому звертає на себе увагу та обставина, що Верховний Суд України все ж визнає досліджуваний злочин однією з форм викрадення, що безпосередньо випливає з п. 25 Постанови Пленуму ВСУ № 10 від 06.11.2009 р.«Про судову практику у справах про злочини проти власності» [18].

Також, варто зауважити, що з прийняттям Законів України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» [19], «Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку» [20] на законодавчому рівні визначено основні форми управління багатоквартирним будинком, які можуть бути обрані за рішенням співвласників [21, с. 18].

Висновки. Перспективними напрямами подальших теоретико-практичних досліджень відносно визначення сутнісних та нормативно-правових засад функціонування та розвитку житлово-комунального господарства сучасної України та надання практичних рекомендацій щодо покращення їх діяльності вважаємо такі:

– удосконалення нормативно-правової бази галузі житлово-комунального господарства сучасної України;

– розробка стратегічних напрямів функціонування і діяльності інституцій державного управління розвитком житлово-комунального господарства сучасної України;

– визначення перспектив розвитку та підвищення якості схвалюваних рішень у сфері державного управління галуззю житлово-комунального господарства сучасної України на рівні району тощо.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон від 5 квіт. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
2. Коржанський М.Й. Кримінальне право. Загальна частина: курс лекцій. Київ: Атіка, 2001. 432 с.
3. Кравчук О.О. Адміністративно-правове регулювання комунального управління: автореф. дис. …канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2008. 20 с.
4. Джабраілов Р.А. Правове забезпечення ефективного використання об'єктів комунальної власності: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.04. Донецьк, 2005. 20 с.
5. Перькова О.О. Державне регулювання сфери житлово-комунального господарства: адаптаційні аспекти: монографія. Донецьк: Ноулідж, 2012. 176 с.
6. Реформування житлово-комунального господарства: теорія, практика, перспективи: монографія / О.М. Тищенко, М.О. Кизим, Т.П. Юр'єва та ін. Харків: Інжек, 2008. 368 с.
7. Юшков С. В. Судебник 1497 года (к внешней истории памятника). Труды выдающихся юристов. Киев: Юрид. лит., 1989. 380 с.

8. Хрестоматія з історії держави і права України: у 2 т. / за ред. В.Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре. Т 1: З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. 561 с.
9. Файдер М. ЖКГ: із чого все почалося? URL: http://pasichna.if.ua/index.php/pro-nas/istorija-zhkg.
10. Гарник К.Ю. Генезис адміністративно-правового регулюваннядіяльностіжитлово-комунальногогосподарстваУкраїни. *Порівняльно-аналітичне право*. 2013. № 3–1. С. 200–204.
11. Декрет Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету «Про Положення про революцйні трибунали» від 18 березня 1920 року. URL: http://mozhet.info/node/110? page=12.
12. Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922-1934): історико-юридичний аналіз: монографія. Київ : НА СБУ, 2002. 290 с.
13. Михайленко П.П. Борьба с преступностью в Украинской ССР : в 2 т. Т. 1. (1917–1925 гг.) / авт. очерка и сост. Сборника документов проф. П.П. Михайленко ; М-во охраны обществ. порядка УССР, Киевская высш. школа. Киев: 1966. 831 с.
14. Історія Бюро технічної інвентаризації. URL: http://www.bti.sumy.ua/home/history-bti.html.
15. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон від 19 черв. 1992 р. № 2482-XII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12#Text
16. Про приватизацію державного житлового фонду: Закон від 19 черв. 1992 р. № 2482-XII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2482-12#Text.
17. Кримінальний кодекс України: Закон від 5 квіт. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
18. Про судову практику у справах про злочини проти власності : постанова Пленуму Верховного Суду України від 06 листоп. 2009 р. № 10. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010700-09#Text.
19. Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку: Закон від 29 листоп. 2001 р. № 2866-III. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-14#Text.
20. Про особливості здійснення права власності у багатоквартирному будинку: Закон від 14 трав. 2015 р. № 417-VIII. *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/417-19#Text.
21. Савицький А.Я. Правове регулювання цивільних відносин у сфері управління та обслуговування ОСББ: дис… докт. філософ. : 081 «Право». Одеса, 2022. 201 с.

РОЗДІЛ 9. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.148:343.712.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.25

ЗНАЧЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБІЙНИХ НАПАДІВ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ЗБРОЇ

Брисковська О.М.,
кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності
Навчально-наукового інституту № 1
Національна академія внутрішніх справ
https://orcid.org/0000-0001-6902-9969

Дякін Я.О.,
кандидат юридичних наук,
провідний науковий співробітник наукової лабораторії
з проблем протидії злочинності
Навчально-наукового інституту № 1
Національної академії внутрішніх справ
https://orcid.org/0000-0002-6943-0151

Брисковська О.М., Дякін Я.О. Значення судових експертиз під час розслідування розбійних нападів із застосуванням зброї.

Досліджено особливості використання можливостей судових експертиз під час розслідування розбійних нападів на помешкання громадян із застосуванням зброї. Визначено найважливіші проблеми, які виникають при розслідуванні таких злочинів, а також особливості способів учинення розбійних нападів, які суттєво ускладнюють процес розслідування таких кримінальних проваджень. На підставі вивчення відповідних вироків Єдиного державного реєстру судових рішень за останні п'ять років та науково обґрунтованих рекомендацій вітчизняних вчених щодо підвищення ефективності розкриття та розслідування розбійних нападів на помешкання громадян із застосуванням зброї, встановлено, що більшість таких нападів характеризуються груповим вчиненням і застосуванням декількох видів зброї та засобів нападу. В умовах воєнного стану розширюється коло знарядь вчинення таких кримінальних правопорушень, що зумовлює необхідність проведення судових експертиз різних видів зброї, вибухових речовин та пристроїв тощо. Для ефективного розслідування таких злочинів важливе значення має цілеспрямований пошук знарядь вчинення протиправних дій (різні види зброї, засоби нанесення тілесних ушкоджень, знаряддя проникнення до приміщення та ін.) для виявлення та вилучення з метою подальшого експертного дослідження дактилоскопічних, трасологічних, слідів біологічного походження, волокон одягу зловмисників і потерпілих, а також інших мікрослідів та мікрооб'єктів з місця злочину для подальшої ідентифікації особи злочинця. Значущими для розкриття таких злочинів визнано результати не лише судових експертиз, об'єктами яких виступають різні види зброї та засоби нанесення тілесних ушкоджень, а й досліджень біологічних слідів та мікрооб'єктів. Під час вилучення знарядь вчинення розбійних нападів важливо пам'ятати, що об'єктами далі призначуваних судових експертиз можуть стати також інші розміщені на них сліди (дактилоскопічні, запахові, мікросліди), які мають вкрай важливе значення для ідентифікації особи злочинця.

Ключові слова: судова експертиза, розслідування злочину, розкриття злочину, кримінальне провадження, розбій, організована група, місце злочину, засоби вчинення злочину, зброя, трасологічні сліди, біологічні сліди, особа злочинця.

Bryskovska O.M., Diakin Ya.O. The importance of forensic examinations in the investigation of armed robberies.

Peculiarities of using of possibilities of forensic examinations during an investigation of robbery attacks on citizens' residences with the use of weapons have been studied. The most important problems that arise during the investigation of such crimes, as well as the peculiarities of the methods of committing robberies, which significantly complicate the process of investigating such criminal proceedings, are identified. Based on the study of relevant verdicts of the Unified State Register of Court Decisions over the past five years and scientifically based recommendations of domestic scientists on increasing effectiveness of detection and investigation of robbery attacks on citizens' residences with using of weapons, it was established that the majority of such attacks are characterized by group perpetration and using of several types weapons and means of attack. Under the conditions of martial law, the range of tools used to commit such criminal offenses is expanding, which necessitates forensic examinations of various types of weapons, explosives and devices, etc. For the effective investigation of such crimes, a purposeful search for tools for committing illegal acts (various types of weapons, means of inflicting bodily harm, tools for breaking into premises, etc.) for identification and removal for the purpose of further expert examination of dactyloscopic, traceological, traces of biological origin, fibers is of great importance clothes of perpetrators and victims, as well as other micro-traces and micro-objects from the crime scene for further identification of the criminal. Not only results of forensic examinations, the objects of which are various types of weapons and means of inflicting bodily harm, but also the research of biological traces and micro-objects are recognized as significant for the disclosure of such crimes. During the recovery of the tools of committing robberies, it is important to remember that other traces placed on them (dactyloscopic, scent, micro-traces), which are extremely important for identifying the identity of the criminal, may become the objects of further forensic examinations.

Keywords: forensic examination, crime investigation, crime detection, criminal proceedings, brigandage, organized group, crime scene, means of committing a crime, weapon, trasological traces, biological traces, the identity of the criminal.

Постановка проблеми. За час повномасштабної агресії Російської Федерації кількість незареєстрованої зброї різних видів та інших предметів, які злочинці застосовують для вчинення кримінальних правопорушень, збільшилася у рази по всій території України. Наразі криміногенна ситуація в Україні залишається досить складною. Кризові явища в економіці супроводжуються нарощенням суспільних суперечностей. Має місце зростання кількості злочинних проявів, у тому числі тяжких і особливо тяжких. При цьому велика їх кількість залишається нерозкритою. В окремих регіонах значно ускладнилася ситуація з попередженням злочинних посягань на життя і здоров'я громадян, втім у структурі злочинності домінують злочини проти власності [1, с. 4]. В умовах війни така активізація злочинності вимагає відповідної реакції, адже відбувається пожвавлення незаконної діяльності як професійних злодіїв, так і пересічних громадян, які, користуючись обставинами (окупацією території, пошкодженням будівлі чи споруди, відсутністю охорони тощо), вчиняють масові крадіжки, що в умовах сучасної війни називають мародерством у широкому розумінні слова. За таких обставин ситуація в державі ще більше ускладнюється [2, с. 314]. Не випадково з огляду на сучасні виклики та загрози, обумовлені війною проти нашої держави, до КК України внесено низку змін і доповнень, які за задумом парламентарів, повинні удосконалити кримінальне законодавство [3, с. 43].

Особливу небезпеку несуть випадки розбійних нападів на помешкання громадян, що вчиняються із застосуванням зброї та притаманною таким злочинам надмірною жорстокістю, агресивністю та раптовістю. Характерною особливістю розбійних нападів останніми роками є групове вчинення, що робить їх дії більш витонченими, досконалими і результативними. При цьому зловмисники часто використовують різноманітні види сучасної вогнепальної зброї, найновіші технічні засоби, інструменти й інші засоби ураження [1, с. 15].

Суспільна небезпечність організованих груп, які вчиняють розбійні напади на помешкання громадян, посилюється внаслідок того, що у воєнний час імовірність наявності в зловмисників вогнепальної зброї істотно підвищується. Наприклад: «За процесуального керівництва Житомирської окружної прокуратури, з урахуванням зібраних слідством доказів, трьом особам повідомлено про підозру у

незаконному придбанні, зберіганні та носінні бойових припасів (ч. 1 ст. 263 КК України), вчиненому за попередньою змовою групою осіб, пов'язаному з проникненням у домоволодіння (ч. 2 ст. 289 КК України)» [4]. Вчинення такого виду злочинів завжди викликає підвищену увагу та резонанс у державі, адже саме за рівнем розповсюдженості цих суспільно-небезпечних діянь громадяни здебільшого оцінюють стан правопорядку та рівень особистої безпеки в районі, місті, державі загалом [5, с. 274].

Рівень суспільної небезпеки досліджуваних злочинів підвищується на тлі тяжких умов, в яких опинилася значна частина населення внаслідок повномасштабної агресивної війни. Результатом збройної агресії РФ проти України, крім численних людських жертв, стало руйнування понад сотні тисяч житлових будинків та нанесення значних пошкоджень великій кількості будівель, споруд і об'єктів інфраструктури населених пунктів, у тому числі і таких, які мають критичне значення для забезпечення життєдіяльності населення [6, с. 124]. Отже досліджувані злочинні дії вчиняються з використанням обстановки, яка загрожує життю, здоров'ю, особистій безпеці та власності багатьох людей [7]. Вчинення злочину в умовах або під час воєнного чи надзвичайного стану, як ознака, що обтяжує покарання, має місце незалежно від того, чи особа використала ці обставини під час вчинення кримінального правопорушення [8, с. 52]. Відтак, за фактом вчинення кримінальних правопорушень проти власності навіть на територіях, де не ведуться активні бойові дії, відкриваються кримінальні провадження саме за частинами четвертими ст. 185, 186, 187 КК тощо [8 с. 52; 9, с. 283-284].

Застосування зброї при вчиненні розбою створює реальну можливість спричинення серйозної шкоди здоров'ю потерпілого, а в окремих випадках і настання більш тяжких наслідків – смерті потерпілого. Саме в можливості настання таких наслідків необхідно вбачати підвищену суспільну небезпеку розбою із застосуванням зброї. Не варто забувати, що зброя, яка використовується зловмисниками при нападі, значно полегшує досягнення поставленої злочинної мети, адже потерпілий більш реально (а не уявно) усвідомлює настання негативних наслідків у разі невиконання вимог злочинця (злочинців) [10, с.35].

Стан опрацювання проблематики. Різні аспекти виявлення та розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних із розбоями та організованою злочинністю досліджувалися у наукових працях Л.І. Аркуші, К.Ю. Бобрика, О.М. Брисковської, М.В. Бурак, Я.Л. Варшавець, В.М. Варцаби, О.П. Ващука, А.А. Вознюка, І.В. Загородного, В.І. Завидняка, Р.Ю. Залозного, А.В. Кофанова, В.М. Куца, А.М. Костири, О.М. Мірковця, Г.М. Рудого, А.Г. Солодовнікова, В.В. Тіщенка, О.Д. Терещука, В.І. Фаворського, І.В. Цюприка, В.Ю. Шепітька, Р.М. Шехавцова та ін.

Наукове розроблення питань застосування судових експертиз при розслідуванні розбійних нападів на помешкання громадян із застосуванням зброї сьогодні набуває особливого теоретичного й практичного значення. Попри значну кількість праць відповідної тематики, проблеми розслідування зазначеного кримінального правопорушення постійно потребують вивчення і вдосконалення, тим більше, що в умовах воєнного стану розширюється коло знарядь та засобів вчинення таких кримінальних правопорушень. З огляду на зазначене, особливої ваги у таких провадженнях набирає потенціал використання можливостей судових експертиз, об'єктом яких є різні види зброї, вибухові речовини та інші засоби вчинення таких нападів.

Метою статті є обґрунтування необхідності застосування можливостей судових експертиз у розслідуванні розбійних нападів на помешкання громадян із застосуванням зброї для підвищення ефективності таких проваджень.

Виклад основного матеріалу. Спосіб учинення злочину, як ключова ознака криміналістичної характеристики злочину, завжди характеризує і відображує ознаки і навички діяльності злочинця. Якщо планують напади на власників житлових приміщень, у яких є матеріальні цінності, то способи їх вчинення частіше за все пов'язані зі сферою діяльності власників майна (бізнесменів, працівників торгівлі тощо), видом і особливостями предмета посягання, його споживчою вартістю, характерними рисами і кримінальними навичками злочинців. Нерідко на етапі підготовки злочинній поведінці передує збір конфіденційної або іншої інформації про об'єкт посягання, при цьому використовують сучасні засоби зв'язку і негласне спостереження. У цих випадках зловмисники часто викрадають автотранспорт, купують або виготовляють зброю. Під час розбійного нападу діють зухвало, без зайвих вагань використовують вогнепальну зброю.

Основними характерними рисами способів учинення розбійних нападів, які суттєво ускладнюють процес розслідування таких кримінальних проваджень є: ретельна підготовка до вчинення (підбір і придбання засобів, інструментів, спеціальних пристроїв: для проникнення на обраний об'єкт, а також засобів спостереження та зв'язку; здійснення дій для нейтралізації опору потерпілого – від липкої

стрічки до мотузка і будівельних стяжок; маскування зовнішності зловмисників – від різних видів масок до перук з накладними вусами чи бородами, речовин, що нейтралізують запах, тощо; застосування для погроз засобів різних видів: від спортивного або побутового інвентарю до вогнепальної зброї; приховання слідів розбою (використання чужих номерних знаків транспортних засобів, придбання одноразових телефонів, маскування зовнішнього вигляду зловмисниками, інсценування та знищення слідів розбійного нападу); вчинення кримінального правопорушення групою осіб з розподілом ролей (навідники, виконавці, пособники, керівники-організатори); кримінальний досвід і зростання рівня професіоналізму осіб, які вчиняють злочини проти власності; використання автомобілів з іноземною реєстрацією [11, с. 123].

Для розбійних нападів характерні переважно матеріальні сліди злочинця і знаряддя вчинення злочину для проникнення у приміщення, відмикання запорів, злому перешкод, засобів нападу, що локалізуються на предметах обстановки місця події, предметах і речах, що були об'єктом нападу та на тілі власника цінних речей та інших потерпілих. Прийняття слідчим рішення про необхідність залучення судового експерта та проведення судової експертизи відбувається під час виявлення конкретних об'єктів, дослідження яких потребує застосування спеціальних знань. Тому таке рішення приймається у процесі проведення слідчих (розшукових) дій, передусім огляду місця події [12, с. 89].

Аналіз виявлених слідів рук і взуття дозволяють висунути версії про антропологічні дані нападників, їх вік, кількість, характер їх пересування та ін. Відірвані ґудзики, зірвані зі зловмисника сережки, клаптики тканини від одягу, обривки паперу, предмети туалету (гребінець, люстерко, помада), недопалки, стріляні гільзи, та інші залишені злочинцями дрібні предмети – це не лише сліди-предмети, а й носії запахових слідів. Для виявлення запахових слідів необхідно встановити, де саме злочинець їх торкався. Необхідно наголосити, що для запобігання втраті таких слідів важливу роль має герметичне їх упакування, за потреби запаховий слід відбирають на сорбент (марлевий, фланелевий тампон, АВТ – активовану вугільну тканину) [12].

Також доцільно виявляти засоби нанесення тілесних ушкоджень, на яких можливо виявити мікрооб'єкти і біологічні сліди з місця злочину. Сліди крові – мазки, бризки на ґрунті, одязі, предметах обстановки – мають особливе значення для розкриття злочину, тому важливо вміти їх виявляти і правильно вилучати. Особлива увага має приділятися засобам вчинення злочину, якими часто є кастети, ножі, вогнепальна та пневматична зброя, гумові кийки, біти та ін. При виявленні на одязі розривів, плям крові, масел, ґрунту одяг вилучають та упаковують. [13, с. 301].

Варто зазначити, що у практиці експертних установ України нині основну частину об'єктів криміналістичного дослідження становлять заводські зразки видів зброї, насамперед вогнепальної. Проте до системи індивідуальної зброї входять також історично сформовані види зброї (холодна, метальна, пневматична, вибухова та відносно нові – газова і електрошокова), хоча віднесення до зброї об'єктів електрошокового та хімічного впливу на людину викликає певні дискусії. При цьому вчені-криміналісти наголошують на тому, що список різновидів індивідуальної зброї має тенденцію до розширення [14, с. 19].

Вчиняючи розбійні напади на помешкання громадян, зловмисники не обмежуються одним видом зброї. Оскільки напади зазвичай мають груповий характер, то і озброєння кожного з учасників може суттєво різнитися. Вчиняючи один розбійний напад на помешкання громадян, члени злочинної групи можуть застосовувати різну зброю та інші предмети нападу – від газового балончика, металевого лома до обрізу мисливської рушниці, пістолету та ін. Для розслідування розбійних нападів на помешкання громадян із застосуванням зброї є потреба у встановленні всіх видів зброї та засобів вчинення злочину у тому числі для отримання слідів біологічного походження та проведення експертизи з судової молекулярної генетики для ідентифікації особи злочинця, якій належить ДНК.

Приміром, у Хмельницької області був вчинений розбійний напад з використанням декількох видів зброї. Розбійна група у кількості чотирьох осіб, одягнених в чорні маски та рукавички, перелізли через паркан домогосподарства та вдерлися о п'ятій ранку до спальні, де спало подружжя. Зловмисники одразу забризкали жертвам очі перцевим газом. Подружжя відчайдушно стало чинити опір нападникам. Один із злочинців бився з жінкою, наносячи їй удари по тілу та обличчю, а потім душив її. Інший злочинець бив жінку металевим ломом по голові. Ще один нападник боровся з господарем будинку та намагався застосувати саморобний обріз з мисливської рушниці, але власник будинку силою відібрав у зловмисника зброю та відбивався нею як палицею. Тим часом ще один із злочинців у коридорі вступив у короткочасний бій із донькою подружжя, яка кинулася на допомогу батькам, намагався душити та бив її, погрожував предметом ззовні схожим на пістолет. Після сміливого опору сім'ї нападники

невдовзі втекли. На місці події зловмисники залишили бейсболку, балаклави зі слідами крові, рюкзак із долотом та пристроєм для відкривання замків, ломик, газові перцеві балончики, викрутки, обріз рушниці. Пізнього вечора того ж дня один із нападників звернувся до хірургічного відділення Жмеринецької центральної районної лікарні із забійною раною голови. За даними експертизи генетичні ознаки клітин, виявлених на знайдених на місці злочину бейсболці та балаклаві, збіглися з генетичними ознаками зразка крові обвинуваченого [15].

Для ідентифікації використаного нападниками знаряддя злочину, а також приналежності таких знарядь до холодної чи вогнепальної або іншого типу (виду) зброї, необхідні експертні дослідження за слідами їх застосування. При розслідуванні розбійних нападів на помешкання громадян із застосуванням зброї варто враховувати, що така зброя або предмети, використані в якості зброї, можуть нести на собі важливі сліди злочину, серед яких, найчастіше, зустрічаються сліди рук, сліди крові (потерпілих та/або нападників), волокна одягу зловмисників і потерпілих та деякі інші мікрооб'єкти. Такі сліди мають важливе значення як джерела криміналістичної інформації, а тому необхідно ще до направлення на судово-балістичну, вибухо-технічну або експертизу холодної зброї цих об'єктів, провести дактилоскопічні та судово-біологічні дослідження слідів, що містяться на них або одразу призначати комплексні експертизи [16, с. 186].

Приміром, 11-го квітня 2021 року троє невідомих осіб проникли до помешкання пенсіонерів у селі Коровія Глибоцького району. Зловмисники нанесли їм тілесні ушкодження та заволоділи грошима у сумі 200 доларів США та 5000 гривень. Під час досудового розслідування поліцейські встановили, що троє жителів непідконтрольної Україні території прибули на Буковину з корисливою метою незаконного збагачення. Проникнувши до помешкання пенсіонерів, зловмисники кабелем зв'язали потерпілих та вимагали гроші. Після заволодіння коштами чоловіки втекли з місця події у невідомому напрямку. У результаті проведених слідчо-розшукових дій правоохоронці встановили особи трьох нападників. Одного з них – 57-річного мешканця Донецької області, буковинські поліцейські затримали після вчинення аналогічного злочину на території сусідньої області. Судова молекулярно-генетична експертиза підтвердила причетність затриманого до розбійного нападу на Буковині. На поверхні кабелю, яким зв'язували потерпілу, експерти знайшли біологічні зразки нападника [17].

Висновки. Отже, використання можливостей судових експертиз під час розслідування розбійних нападів на помешкання громадян із застосуванням зброї відграє важливу, а часто і визначальну роль для виявлення та притягнення до відповідальності винних осіб. Значущими для розкриття таких злочинів є результати не лише судових експертиз, об'єктами яких виступають різні види зброї та засоби нанесення тілесних ушкоджень, а й досліджень біологічних слідів та мікрооб'єктів. Пошуки цих слідів повинні бути цілеспрямованими і проводитися на місці події, при огляді одягу і тіла потерпілого та огляді одягу та тіла особи, підозрюваної у вчиненні злочину, а також огляді знаряддя (зброї), предмета, яким були заподіяні ушкодження. Під час вилучення знарядь вчинення розбійних нападів важливо пам'ятати, що об'єктами далі призначуваних судових експертиз можуть стати також інші розміщені на них сліди (дактилоскопічні, запахові, мікросліди), які мають вкрай важливе значення для ідентифікації особи злочинця.

Список використаних джерел:

1. Протидія розбоям підрозділами Національної поліції України: метод. рек. / М.В. Бурак, О.М. Брисковська, Р.С. Горбач та ін. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2019. 130 с.
2. Вознюк А.А. Воєнний та надзвичайний стан як обставини, що впливають на кваліфікацію кримінального правопорушення або призначення покарання. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 6. С. 308–317.
3. Вознюк А.А. Воєнний або надзвичайний стан як обставина, що впливає на кваліфікацію кримінального правопорушення або призначення покарання: актуальні питання вдосконалення кримінального законодавства. *Проблеми кваліфікації та розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану*: матеріали наук.-теорет. конф. (Київ, 26 трав. 2022 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2022. С. 43–54.
4. Трьом мародерам, яких затримали на блокпосту в Житомирі після крадіжки в Ірпені, обрали запобіжні заходи. (25 трав. 2022) URL: https://www.zhitomir.info/news_206876.html.
5. Телійчук В.Г., Приступа Д.В. Щодо питання протидії підрозділами кримінальної поліції розбоям. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. № 4. 2019. С. 271–276.

6. Вознюк А.А., Грига М.А. Експертне забезпечення визначення розміру шкоди та збитків від пошкодження і руйнування будівель, споруд та інших об'єктів інфраструктури внаслідок збройної агресії РФ. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету:* Серія Право. 2022. Вип. 73. Ч. 2. С. 123–130.
7. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України / відп. ред. С.С. Яценко. 2-ге вид., переробл. та доповн. Київ: А.С.К. 2002. С. 140.
8. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану : наук.-практ. комент. / А.А. Вознюк, О.О. Дудоров, Р.О. Мовчан, С.С. Чернявський та ін.; за ред. А.А. Вознюка, Р.О. Мовчана, В.В. Чернєя. Київ: Норма права. 2022. 278 с.
9. Мовчан Р.О. Аналіз законодавчого рішення про посилення кримінальної відповідальності за мародерство. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 1. 2022. С. 283-284.
10. Мірковець О.М. Розслідування розбоїв вчинених організованою групою в Україні: дис.. канд. юрид. наук: 12.00.09. Донецький юридичний інститут МВС України, 2021. 258.
11. Брисковська О.М., Дякін Я.О. Особливості вчинення розбійних нападів на житло громадян під час воєнного стану. *Київський часопис права.* № 3. 2022. С. 121–126.
12. Брисковська О.М. Використання спеціальних знань при розслідуванні незаконних заволодінь транспортними засобами: міжнародна науково-практична конференція. *Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу в умовах воєнного стану*: матеріали міжн. наук-практ. конф. (Харків, 25 листоп. 2022 р.). Харків: ХНУВС, 2022. С. 88–91.
13. Криміналістика: навч. пос. / В.Д. Берназ, М.В. Салтевський. Одеса: ОДУВС. 2010. 460 с.
14. Вознюк А.А., Арешонков В.В. Озброєність банди: кримінально-правові та криміналістичні проблеми. *Криміналістичний вісник.* № 1 (19). 2013. С. 18–22.
15. Хмельницький міськрайонний суд засудив жителя Вінниччини на 9 років позбавлення волі за розбій (23 листа 2021) URL: https://kmm.km.court.gov.ua/sud2218/pres-centr/general/1216599/.
16. Загородний І.В. Розслідування злочинів, пов'язаних із нанесенням тілесних ушкоджень: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2018. 243 с.
17. Слідчі завершили досудове розслідування розбійного нападу на Буковині (07 лип. 2020) URL: https://cv.npu.gov.ua/news/slidchi-zavershili-dosudove-rozsliduvannya-rozbiynogo-napadu-na-bukovini.

УДК : 343.296:347.965.42
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.26

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ ЗАВДАНОЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ЯК УМОВА РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КОМПРОМІСУ

Єна І.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
https://orcid.org/0000-0002-7757-8076
ena-irina@ukr.net

Алімов К.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права
Запорізького національного університету
https://orcid.org/0000-0002-5053-0945
alimov.kirill9499@gmail.com

Єна І.В., Алімов К.О. Відшкодування шкоди завданої кримінальним правопорушенням як умова реалізації кримінального процесуального компромісу.

Розв'язання конфлікту між державою і злочинцем із використанням каральних заходів ще до недавнього часу було основним засобом боротьби зі злочинністю. Процес гуманізації кримінального, кримінального процесуального законодавства України докорінно змінив ситуацію і викликав потребу удосконалення кримінальної процесуальної форми, впровадження нових інститутів, функціонування яких забезпечить захист інтересів суспільства і держави.

Цим і була обумовлена поява у суб'єктів кримінального процесу можливості вирішити кримінально-правовий конфлікт шляхом досягнення компромісу та укладання угоди. Відповідні норми були закріплені Кримінальним процесуальним кодексом України. Основною метою таких нововведень є спрощення судової процедури, підвищення ефективності роботи правоохоронних органів.

Аналіз статистичних даних свідчить про активне застосування компромісу у практичній діяльності правоохоронних органів і позитивний вплив на процес врегулювання правових конфліктів у кримінальному провадженні.

Але, не дивлячись на успішність і популярність цього інституту, все ж таки є ряд проблемних питань, виникнення яких обумовлено необхідністю оперувати не тільки нормами кримінального процесуального законодавства, а і інший галузей права – цивільного, цивільного процесуального.

Дійшли висновку, що законодавчі положення вказаних нормативних актів іноді є непослідовними, суперечливими і вимагають детального врегулювання у кримінальному процесуальному законодавстві. У повній мірі це стосується і питань відшкодування шкоди завданої потерпілому кримінальним правопорушенням, що є однією із умов реалізації кримінального процесуального компромісу. Нажаль, і досі, ні Цивільний, ні Цивільний процесуальний, ні Кримінальний процесуальний кодекси України оперуючи поняттям «шкода», навіть не визначають його сутність. Це викликає складнощі правозастосування. На практиці поняття «шкода» часто ототожнюються з іншими, такими як «збитки», «втрати», тощо.

Адже, це поняття є ключовим і визначальним, оскільки дає розуміння про особливості реалізації такої специфічної функції кримінального процесу, як відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, яка представляє собою діяльність суб'єктів кримінального процесу (та їх представників), права яких порушені протиправним посяганням. Такий напрямок діяльності направлений, на відновлення порушених прав (матеріального, нематеріального характеру), інтересів потерпілого або держави. Саме цим обґрунтовується актуальність даного дослідження.

Ключові слова: кримінальне правопорушення, шкода, компроміс, угода, відшкодування.

Yena I.V., Alimov K.O. Compensation for damage caused by a criminal offense as a condition for implementing a criminal procedural compromise.

Until recently, the resolution of the conflict between the state and the criminal with the use of punitive measures was the main means of combating crime. The process of humanizing the criminal and criminal procedural legislation of Ukraine fundamentally changed the situation and caused the need to improve the criminal procedural form, introduce new institutions, the functioning of which will ensure the protection of the interests of society and the state.

This was the reason why the subjects of the criminal process had the opportunity to resolve the criminal legal conflict by reaching a compromise and concluding an agreement. The corresponding norms were established by the Criminal Procedure Code of Ukraine. The main goal of such innovations is to simplify the court procedure and improve the efficiency of law enforcement agencies.

The analysis of statistical data shows the active use of compromise in the practical activities of law enforcement agencies and the positive impact on the process of settling legal conflicts in criminal proceedings.

But, despite the success and popularity of this institute, there are still a number of problematic issues, the emergence of which is due to the need to operate not only with the norms of criminal procedural legislation, but also with other branches of law - civil, civil procedural.

We came to the conclusion that the legislative provisions of the specified normative acts are sometimes inconsistent, contradictory and require detailed regulation in the criminal procedural legislation. The legislative provisions of which are sometimes inconsistent and contradictory. This fully applies to issues of compensation for damage caused to the victim of a criminal offense, which is one of the conditions for the implementation of a criminal procedural compromise. Unfortunately, until now, neither the Civil, nor the Civil Procedure, nor the Criminal Procedure Codes of Ukraine, operating with the concept of "damage", do not even establish its essence. This causes difficulties in law enforcement. In practice, the concept of "damage" is often identified with others, such as "damages", "losses", etc.

But this concept is key and defining, as it provides an understanding of the specifics of the implementation of such a specific function of the criminal process, such as compensation for damage caused by a criminal offense, which is the activity of the subjects of the criminal process whose rights have been violated by an illegal encroachment and their representatives. This line of activity is aimed at restoring violated rights (material, non-material), interests of the victim or the state. This justifies the relevance of this study.

Keywords: criminal offense, damage, compromise, agreement, compensation.

Постановка проблеми. Трансформаційні процеси, що відбуваються у сучасному українському суспільстві вирізняються поширенням гуманістичних ідей, які пронизують усі сфери суспільного життя і є основою державного управління та державно - правової діяльності.

Конституція України створила умови для реформування системи кримінальної юстиції, і сьогодні ми можемо спостерігати активний процес гуманізації кримінального, кримінального процесуального, кримінально-виконавчого законодавства та відхід у минуле використання каральних заходів для розв'язання конфлікту між державою і злочинцем, що до недавнього часу було основним засобом боротьби зі злочинністю.

Результатом запровадження гуманістичних цінностей стало внесення змін до Кримінального, Кримінально-виконавчого кодексів України, і прийняття у 2012 році Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), яким було зафіксовано охоронний тип кримінального процесу, про що свідчить закріплення в якості основного завдання кримінального провадження - захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження (ст. 2 КПК України).

Це, у свою чергу, викликало потребу удосконалення кримінальної процесуальної форми, впровадження нових інститутів, функціонування яких забезпечить захист інтересів суспільства і держави. Виходом із ситуації стала поява у суб'єктів кримінального процесу можливості вирішити кримінально-правовий конфлікт шляхом досягнення компромісу та укладання угоди. Запровадження такої процедури мало на меті не тільки гуманізацію кримінального процесу, а і спрощення судової процедури, підвищення ефективності роботи правоохоронних органів, оскільки застосування існуючих репресивних заходів щодо злочинців не дозволяє повною мірою забезпечити якісну боротьбу зі злочинністю.

Стан опрацювання проблематики. Законодавчі та практичні питання процедури досягання кримінального процесуального компромісу та укладання угоди знаходяться у колі наукових інтересів таких вчених, як Л.М. Лобойко, В.Г. Лукашевич, С.М. Туркота, Г.О. Усатий, Г.Ю. Саєнко, Я.Ю. Ко-

нюшенко, Л.Д. Удалова, А.П. Макаров, В.А. Шкелебей, О.О. Леляк, І.О. Кісліцина, тощо. Але єдиної думки щодо доцільності існування такого інституту немає і досі.

Метою статті є дослідження на основі положень національного кримінального процесуального, цивільного, цивільного процесуального законодавства особливостей відшкодування шкоди завданої кримінальним правопорушенням як суттєвої умови досягнення компромісу у кримінальному провадженні.

Виклад основного матеріалу. Компроміс (лат. compromissum – угода, договір) – угода між представниками різних інтересів на основі взаємних поступок [1, с. 1960197].

Великий тлумачний словник сучасної української мови визначає компроміс, як згоду з ким-небудь, що досягається взаємними поступками; поступка заради досягнення мети [2, с. 562].

Кримінальний процесуальний компроміс – це система процесуальних норм, що регулюють процедуру укладення угоди між конфліктуючими сторонами (державою в особі її правоохоронних органів і потерпілою особою, з одного боку, та особою, яка вчинила злочин – з іншого) на основі закріплених у законі чітких правил надання поступок і гарантій їх виконання [3, с. 55].

Сьогодні можна констатувати, що компроміс активно застосовується на практиці, став для сучасного українського суспільства важливим елементом правової культури та позитивно впливає на процес врегулювання правових конфліктів. Про це свідчать і статистичні дані.

Так, наприклад з моменту введення у дію положень глави 35 КПК України яким запроваджувалось провадження на підставі угод, тільки за період з 12 листопада по 31 грудня 2012 року судами було ухвалено 58 вироків на підставі угод. І ця кількість з раками збільшувалась.

У 2020 році апеляційними, загальними судами було розглянуто 112.770 кримінальних проваджень на підставі угод. Із них 5.983 завершились постановленням вироку на основі укладення угоди про примирення, 8.947 вироків на основі угоди про визнання вини[1]. У 2022 році апеляційними, загальними судами було розглянуто 113.263 кримінальних проваджень на підставі угод. Із них 3.946 завершились постановленням вироку на основі укладення угоди про примирення, 8.366 вироків на основі угоди про визнання вини[2].

Тобто, можна констатувати позитивний вплив компромісу на процес врегулювання правових конфліктів.

Але не можна стверджувати, що це набуття сучасності. Перші прояви такого інституту можна відстежити ще з часів Київської Русі. Наприклад, Руська Правда, яка була основним джерелом права тих часів, закріплювала правило, відповідно до якого, якщо хтось кого ударить батогом, рукояткою меча чи просто рукою, то має заплатити 12 гривен за образу. Також передбачалась можливість вибору потерпілим засобів покарання винуватого: тілесне покарання чи грошове стягнення [4, с. 551].

У схожому вигляді сучасний кримінальний процесуальний компроміс передбачений рядом кримінальних процесуальних норм, які встановлюють порядок укладання угод про примирення, або визнання вини.

При укладанні угоди компроміс має подвійний характер, відповідно до двох видів угод.

З одного боку компроміс при укладенні угоди про примирення між потерпілим в підозрюваним, обвинуваченим полягає у тому, що підозрюваний/обвинувачений вживає заходи направлені на відшкодування потерпілому збитків завданих кримінальним правопорушенням та здійснює інші дії, направлені на примирення, а потерпілий відмовляється від підтримання обвинувачення.

З іншого, при укладанні угоди про визнання вини компроміс полягає у визнанні підозрюваним/обвинуваченим своєї вини, а слідчий, прокурор погоджуються на призначення менш суворого покарання [5, с. 72-73].

Із сказаного можна зробити висновок, що і за часів Київської Русі і за сучасності основною метою компромісу, і як наслідок укладання угоди, є відшкодування шкоди завданої кримінальним правопорушенням, а покарання має похідне значення.

---

[1] *Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2020 році Опрацьовано статистичні дані Державної і судової адміністрації України, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Stan_Pravosuddya_Criminal_2020.pdf (дата звернення 27.03.2023).*

[2] *Стан здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення судами загальної юрисдикції у 2021 році Опрацьовано статистичні дані Державної судової адміністрації України, Офісу Генерального прокурора, Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/237927-stan-zdiisnennya-pravosuddya-u-kriminalnikh-provadzhennyakh-ta-spravakh-pro-adminravoporushennya-analiz-kks-vs (дата звернення 25.03.2023).*

Законодавець у ст.ст. 471, 472 КПК України, визначаючи зміст угоди про примирення, закріпив положення, відповідно до якого обов'язково повинно бути встановлено розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, визначено строк її відшкодування чи встановлено перелік дій, не пов'язаних з відшкодуванням шкоди, які підозрюваний чи обвинувачений зобов'язані вчинити на користь потерпілого, строк їх вчинення

В теорії кримінального процесу використовуються дані різних галузей права, наук. От і в даному випадку КПК України оперує поняттям «шкода», яке є одним із основоположних інститутів цивільного права, який стоїть на захисті законних прав та інтересів суб'єктів правовідносин, в тому числі тих, які виникають між учасниками кримінального процесу при досягненні компромісу та укладанні угоди.

Але, нажаль і досі у Цивільному кодексі України (далі – ЦК України) не закріплено сутність поняття «шкода», і в теорії цивільного права це поняття досить часто ототожнюється із поняттям «збитки». Не мітить таких положень і КПК України, хоча ці поняття використовуються у конструкції норм. І знов ми можемо зробити висновок, що поняття «шкода» і «збитки» не розмежовується.

Такий висновок можна зробити, наприклад, із положення закріпленого п. 6 ч. 2 ст. 242 КПК України, яке передбачає підстави для проведення експертизи, і закріплено, що слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо … визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням.

Етимологічно слово «шкода» польського походження. Перекладається як втрата, збиток. В загальнотеоретичному розумінні зменшення або знищення майнової, немайнової чи іншої сфери потерпілого [6].

Шкода – це негативний наслідок порушення особистих немайнових та майнових прав фізичної, юридичної особи (потерпілого, цивільного позивача), їх знецінення внаслідок здійснення посягання (кримінального правопорушення).

Питання шкоди при досягненні кримінального процесуального компромісу є ключовим, оскільки кримінальним процесуальним законом передбачено суттєві умови при дотриманні яких може бути укладена угода кожного з видів. І спеціальною умовою є *встановлення розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням та визначення строку її відшкодування*.

Включивши ці умови до угоди про примирення, особа, яка зазнала втрат внаслідок вчинення кримінального правопорушення отримує реальну можливість їх відшкодувати та відновити порушені права[1].

Кримінально-процесуальна функція забезпечення відшкодування шкоди, завданої кримінальним правопорушенням – це обумовлений завданнями кримінального провадження напрямок діяльності потерпілого, цивільного позивача, його представника та законного представника, слідчого, прокурора, спрямований на відновлення порушених кримінальним правопорушенням майнових та немайнових прав та законних інтересів потерпілого або держави, що реалізується за допомогою кримінально-процесуальних засобів у формі, регламентованій кримінальним процесуальним законодавством [7, с. 23].

Що стосується встановлення розміру шкоди завданої кримінальним правопорушенням, то КПК України закріплюючи норму відповідно до якої розмір шкоди, що підлягає відшкодуванню, визначається судом або вирішується у порядку цивільного судочинства, логічно відсилає до цивільного та цивільного процесуального законодавства України. В якому чітко зафіксовано принцип повного відшкодування шкоди, а саме у ч. 3 ст. 22 ЦК України зазначено, що особа, право якої порушено, може вимагати повного відшкодування заподіяних їй збитків, якщо законом або договором не передбачено відшкодування збитків у меншому розмірі [8].

Також, при визначенні розміру слід керуватись роз'ясненнями, які надані у Постанові Пленуму Верховного Суду України № 3 від 31.03.89 року «Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочином, і стягнення безпідставно нажитого майна», відповідно до яких при визначенні розміру шкоди слід виходити з цін на майно, що діють у даній місцевості на час розгляду справи, і застосовувати встановлені нормативно-правовими актами для даних випадків кратність, коефіцієнти, індекси, податок на добавлену вартість, акцизний збір, тощо. А також слід уникати навмисного заниження і завищення розміру відшкодування. Тобто, розмір відшкодування має бути реальним, доведеними та погодженими сторонами компромісу.

---

[1] *Порядок відшкодування (компенсації) потерпілому шкоди у кримінальному провадженні, заподіяної внаслідок вчинення кримінального правопорушення, врегульовано нормами Глави 9 КПК України.*

Що ж стосується визначення строку відшкодування шкоди, то, відповідно до ч. ст. 127 КПК України, підозрюваний, обвинувачений має право на будь-якій стадії кримінального провадження відшкодувати шкоду. Але, на нашу думку, це повинно статись тоді, коли в процесі розслідування буде встановлено і доведено наявність причинно-наслідкового зв'язку між протиправними діями підозрюваного, обвинуваченого якими порушено права потерпілого, цивільного позивача і наслідками у вигляді шкоди. Оскільки, вид та розмір шкоди завданої кримінальним правопорушенням є обставинами, які підлягають обов'язковому доказуванню у кримінальному провадженні (п. 3 ч. 1 ст. 91 КПК України). Доказування обвинувачення, висунутого підозрюваному, обвинуваченому, нерозривно пов'язано з процесом доказування виду й розміру заподіяної ними шкоди [9].

Таким чином, вважаємо, що строк відшкодування шкоди має встановлюватись сторонами на основі домовленостей при досягненні компромісу. При цьому слід врахувати, що цей строк має бути реальним з врахуванням матеріального становища підозрюваного, обвинуваченого.

Висновки. Враховуючи наведене, слід констатувати, що питання відшкодування шкоди завданої потерпілому внаслідок вчинення щодо нього кримінального правопорушення ускладнюється непослідовністю, а іноді і суперечливістю законодавчих положень. Це ускладнює процедуру досягнення компромісу і укладання угоди у кримінальному провадженні. І вимагає детального врегулювання у кримінальному процесуальному законодавстві.

Список використаних джерел:

1. Осипова Н.П. Юридична енциклопедія: в 6 т. Київ: Українська енциклопедія ім. П.М. Бажана, 2001. Т. 3: Компроміс. 196 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з додатками і доповненнями) / за ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
3. Парфило О.А. Кримінально-процесуальний компроміс – необхідність продиктована часом. Теорія та практика криміналістичного забезпечення розкриття та розслідування злочинів у сучасних умовах : збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22-23 березня 2001 р.) Київ: Національна академія внутрішніх справ України, 2001. С. 53–56.
4. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право: підручник. Київ: А.С.К., 2007. 848 с.
5. Єна І.В. Кримінальний процесуальний компроміс. *Запорізькі правові читання*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 19–20 травня 2020 р. Запоріжжя, 2020. С. 71–73.
6. Юридична енциклопедія: у 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Українська енциклопедія», 2003. Т. 6: Т-Я, 736 с. URL: https://leksika.com.ua/legal (дата звернення 25.03.2023).
7. Головюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації: автореф. дис. … доктора юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. 40 с.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. URL: http://legalexpert.in.ua/komkodeks/gk (дата звернення 23.03.2023).
9. Віденко Є.В. Цивільний позов у кримінальному провадженні України як «інструмент» захисту прав потерпілого. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 5. С. 368–370. URL: http://www.pap.in.ua/5_2014/110.pdf (дата звернення 27.03.2023).

УДК 343.32(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.27

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КОНТРРОЗВІДУВАЛЬНИХ ЗАХОДІВ ПРИ ДОКУМЕНТУВАННІ КОЛАБОРАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Коваленко Є.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор спеціальної кафедри № 2 ІПЮК для СБУ НЮУ ім. Ярослава Мудрого,
https://orcid.org/0000-0001-8630-8951
smith40167@gmail.com

Плетньов О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор спеціальної кафедри № 2 ІПЮК для СБУ НЮУ ім. Ярослава Мудрого,
https://orcid.org/0000-0002-0033-3011
p07052008@gmail.com

Коваленко Є.В., Плетньов О.В. Кримінально-правове забезпечення контррозвідувальних заходів при документуванні колабораційної діяльності.

Статтю присвячено дослідженню окремих питань підвищення ефективності контррозвідувальної діяльності, яка проводиться при документуванні колабораційної діяльності, тобто кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України. Авторами проаналізовано окремі проблемні питання проведення негласних контррозвідувальних заходів на окупованих територіях та обґрунтовано необхідність розширення кримінально-правового інструментарію, який би дозволив отримати нові можливості щодо боротьби з представниками держави-агресора, які впроваджують окупаційну адміністрацію на тимчасово окупованих територіях та формують незаконні органи влади, а також незаконні судові і правоохоронні органи.

На підставі наукового аналізу авторами запропоновано впровадження спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності за окремі форми колабораційної діяльності, що, на їх думку, дозволить організовувати негласні контррозвідувальні заходи на непідконтрольній території, отримувати необхідну оперативну інформацію та здійснювати вплив на оперативну обстановку. До умов звільнення від кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність, пов'язану із зайняттям посад, визначених диспозицією вказаної статті, відносяться добровільність звернення суб'єкта до органів державної влади України із повідомленням про вчинення них колабораційної діяльності у формі зайняття посади у незаконних органах влади, незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора; подальша участь суб'єкта у виконанні спеціального контррозвідувального чи розвідувального завдання; відсутність завданих суб'єктом особливо тяжких наслідків внаслідок виконання обов'язків по займаній посаді.

З урахуванням необхідності дотримання суб'єктом вказаних умов для подальшого вирішення питання про звільнення від кримінальної відповідальності за окремі форми колабораційної діяльності запропоновані зміни у ст. 111-1 КК України у вигляді окремої частини, яка б передбачала спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності. Гіпотеза статті базується на припущенні, що подібні зміни до кримінально-правової норми про відповідальність за колабораційну діяльність підвищить ефективність контррозвідувальної діяльності на окупованих державою-агресором територіях.

Ключові слова: колабораційна діяльність, злочинна колаборація, контррозвідувальна діяльність, спеціальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності, протидія злочинам проти основ національної безпеки України.

Kovalenko Ye.V., Pletnov O.V. Criminal-legal provision of counter-intelligence measures when documenting collaborative activities.

The article is devoted to the study of certain issues of increasing the effectiveness of counter-intelligence activities, which are carried out when documenting collaborative activities, that is, a criminal

offense provided for in Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine. The authors have analyzed certain problematic issues of covert counter-intelligence activities in the occupied territories and substantiated the need to expand the criminal-legal toolkit, which would allow obtaining new opportunities to fight against representatives of the aggressor state, which implement the occupation administration in the temporarily occupied territories and form illegal authorities, and as well as illegal judicial and law enforcement agencies.

On the basis of scientific analysis, the authors proposed the introduction of a special basis for exemption from criminal liability for certain forms of collaborative activity, which, in their opinion, will allow organizing covert counterintelligence measures in uncontrolled territory, obtaining the necessary operational information and influencing the operational situation. The conditions for exemption from criminal liability for collaborative activity related to the occupation of positions defined by the disposition of the specified article include the subject's voluntary appeal to the state authorities of Ukraine with a notification of their collaborative activity in the form of taking a position in illegal authorities, illegal judicial or law enforcement bodies established in the temporarily occupied territory, including in the occupying administration of the aggressor state; further participation of the subject in the performance of a special counter-intelligence or intelligence task; the absence of particularly severe consequences caused by the subject as a result of the performance of the duties of the position held.

Taking into account the need for the subject to comply with the specified conditions in order to further resolve the issue of exemption from criminal liability for certain forms of collaborative activity, proposed changes in Art. 111-1 of the Criminal Code of Ukraine in the form of a separate part, which would provide for a special basis for exemption from criminal liability. The hypothesis of the article is based on the assumption that similar changes to the criminal law on responsibility for collaborative activity will increase the effectiveness of counterintelligence activities in the territories occupied by the aggressor state.

Keywords: collaborative activity, criminal collaboration, counterintelligence activity, special grounds for exemption from criminal responsibility, countering crimes against the foundations of national security of Ukraine.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Початок широкомасштабної фази збройної агресії російської федерації проти України 24 лютого 2022 року та стрімка військова окупація значних територій нашої держави обумовлюють зміну підходів до контррозвідувальної діяльності та свідчать про необхідність розширення передбаченого законом інструментарію, опираючись на який, співробітник СБ України, який протидіє розвідувально-підривній діяльності представників держави-агресора, може застосовувати нові форми і методи в своїй діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Враховуючи реалії сьогодення та значні зусилля правоохоронних органів, спрямовані на протидію колаборaційній діяльності, а також іншим кримінальним правопорушенням, пов'язаним із наданням громадянами України допомоги представникам держави-агресора, наукові дослідження теоретичних та практичних питань застосування положень ст. 111-1 КК України набули поширення. Зокрема, серед фахівців, які досліджували ті або інші питання кримінальної відповідальності за колаборaційну діяльність, необхідно виділити наступних: Бондаренко М.С., Букрєєв О.І., Буряк О.О., Кравчук О.О., Малюк В.В., Олєйніков Д.О., Письменський Є.О., Хавронюк М.І., Червякова О.В., Членов М.В., Швець А.З., Юріков О.О. та ін. Попри наявність дискусійних положень та проблемних моментів тлумачення і застосування ст. 111-1 КК України, можна стверджувати, що зазначеними вченими створено достатнє підґрунтя для застосування цієї норми на практиці.

Водночас необхідно враховувати, що правоохоронна діяльність в окремих випадках потребує не тільки інструменту для притягнення суб'єкта до кримінальної відповідальності, а й інструменту звільнення від неї у тих випадках, коли цього вимагають особливі обставини. Саме до таких обставин необхідно віднести контррозвідувальну діяльність, у ході якої здійснюється попередження, своєчасне виявлення і запобігання зовнішнім та внутрішнім загрозам безпеці України, припинення розвідувальних, терористичних та інших протиправних посягань спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на державну безпеку України, усунення умов, що їм сприяють, та причин їх виникнення. До даного часу питання звільнення від кримінальної відповідальності в інтересах контррозвідувальної діяльності особи, в діях якої є ознаки колаборaційної діяльності, не було предметом наукового дослідження.

Метою статті є розроблення пропозицій щодо змін в ст. 111-1 КК України, які б дозволили підвищити ефективність протидії окремим формам колабораційної діяльності чи боротьби з неї з позицій контррозвідувальної діяльності, яку проводить Служба безпеки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. З початком повномасштабного та відкритого вторгнення рф на територію України 24 лютого 2022 року законодавство про кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення, які пов'язані зі злочинною колаборацією, зазнало суттєвих змін. Так, автори практичного порадника з кримінально-правової оцінки злочинної колаборації в умовах збройної агресії наводять наступний перелік її видів та форм, встановлених Кримінальним кодексом України:

а) частина 1–2 ст. 111 – державна зрада;

б) стаття 111–1 – колабораційна діяльність;

в) стаття 111–2 – пособництво державі-агресору;

г) частина 3 ст. 114–2 – несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану з метою надання такої інформації державі, що здійснює збройну агресію проти України, або її представникам, або іншим незаконним збройним формуванням;

д) стаття 436–2 – виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії російської федерації проти України, глорифікація її учасників [1, с. 25].

З наведених вище складів кримінальних правопорушень тільки ст. 111 КК України існувала до 24 лютого 2022 року, та й вона після вказаної дати зазнала суттєвих змін. Що ж стосується кримінальної відповідальності за ст. ст. 111-1, 111-2, 114-2 та 436-2 КК України, то вона була впроваджена наступними законами України:

– Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо встановлення кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність» від 3 березня 2022 року № 2108-IX КК України доповнено статтею 111–1;

б) Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення кримінальної відповідальності за виготовлення та поширення забороненої інформаційної продукції» від 3 березня 2022 року № 2110-IX КК України доповнено статтею 436–2;

в) Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо забезпечення протидії несанкціонованому поширенню інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчиненому в умовах воєнного або надзвичайного стану» від 24 березня 2022 року № 2160-IX КК України доповнено статтею 114–2;

г) Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки» від 14 квітня 2022 року № 2198-IX КК України доповнено статтею 111–2.

Всі наведені вище склади кримінальних правопорушень об'єднує факт добровільної співпраці громадянина України з представниками держави-агресора чи окупаційної адміністрації, запровадженої на окупованих територіях. Відповідно до п. 6 ч. 1–1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» № 1207-VII від 15 квітня 2014 року окупаційна адміністрація російської федерації – сукупність державних органів і структур російської федерації, функціонально відповідальних за управління тимчасово окупованими територіями та підконтрольних російській федерації самопроголошених органів, які узурпували виконання владних повноважень на тимчасово окупованих територіях та які виконували чи виконують властиві органам державної влади чи органам місцевого самоврядування функції на тимчасово окупованій території України, в тому числі органи, організації, підприємства та установи, включаючи правоохоронні та судові органи, нотаріусів та суб'єктів адміністративних послуг [2].

До складу окупаційних органів, окупаційної адміністрації або в незаконні судові чи правоохоронні органи на різні посади можуть призначатись громадяни України, здебільшого мешканці окупованих територій. Як правило, інформаційні ресурси держави-агресора подають факти таких призначень як активну співпрацю місцевого населення з режимом держави-агресора, підтримку військової агресії рф проти України та бажання частини населення України позбавитись від влади «київського режиму».

Кримінально караним є добровільне зайняття громадянами України наступних посад:

– тих, що не по'вязані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора (ч. 2 ст. 111-1 КК України);

– тих, що пов'язаної з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, у незаконних органах влади, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора (ч. 5 ст. 111-1 КК України);

– у незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території.

Нагадаємо, що, відповідно до ст. 2 Закону України «Про контррозвідувальну діяльність» завданнями контррозвідувальної діяльності є:

– добування, аналітична обробка та використання інформації, що містить ознаки або факти розвідувальної, терористичної та іншої діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;

– протидія розвідувальній, терористичній та іншій діяльності спеціальних служб іноземних держав, а також організацій, окремих груп та осіб на шкоду державній безпеці України;

– розроблення і реалізація заходів щодо запобігання, усунення та нейтралізації загроз інтересам держави, суспільства та правам громадян.

Виконання передбачених законом завдань контррозвідувальної діяльності на окупованих територіях, а особливо документування злочинної діяльності, що носить ознаки колаборційної, має певну специфіку, яка в контексті обраної теми докладно аналізуватись не буде, проте цілком зрозуміло, що створення умов для добровільної співпраці осіб, які вдались до колаборційної діяльності, з представниками спецслужби України, значно розширює оперативні та контррозвідувальні можливості.

Враховуючи зазначену обставину, вважаємо слушною думку В.П. Павленка, який зазначив, що «контррозвідувальний захист уповноважених органів полягає у сполученні як гласних, так і негласних методів та способів роботи з використанням переважно таємних, прихованих від інших осіб, прийомів для досягнення своїх намірів. Негласний характер роботи в поєднанні з адекватними методами покликані швидко й ефективно боротися із загрозами національній безпеці, коли за допомогою застосування гласних способів неможливо досягнути бажаного результату. Зазвичай методи контррозвідувального захисту застосовуються лише за умови, коли відсутні інші способи та можливості досягнення поставлених цілей. Водночас, оскільки контррозвідувальний захист здійснюється у відкритому демократичному суспільстві, то він допускає і певну, хоча й обмежену, гласність проведеної роботи» [3, с. 36].

Свою діяльність громадяни України, які погодились на співпрацю з державою-агресором та її окупаційною адміністрацією, здійснюють саме на окупованих територіях, де проведення контррозвідувальної діяльності якщо не унеможливлено, то значно ускладнено. Гласні контррозвідувальні заходи, які передбачають використання відкритих / офіційних форм та методів роботи у сфері гарантування державної безпеки, не можуть проводитись на території, яка фактично знаходиться під контролем силових та спеціальних служб держави агресора. Тому перевага повинна бути надана негласним контррозвідувальним заходам, що здійснюються із залученням осіб, які конфіденційно співпрацюють із контррозвідувальними органами та підрозділами, а також із використанням оперативних, оперативно-технічних та спеціальних сил і засобів. Порядок використання негласних методів та засобів під час здійснення контррозвідувальної діяльності визначається Законом України «Про контррозвідувальну діяльність», нормативно-правовими актами Служби безпеки України [4].

Участь осіб, які обійняли відповідні посади в органах окупаційної адміністрації, в негласних контррозвідувальних заходах, можна реалізувати, окрім іншого, також за умови подальшого звільнення суб'єкта, який, хоча й знаходився на посаді, проте надавав допомогу органам контррозвідки, від кримінальної відповідальності за відповідну форму колаборційної діяльності. При цьому, як підкреслює В.О. Ходанович, у процесі реалізації інформації, отриманої з використанням сил, засобів і методів контррозвідувальної й оперативно-розшукової діяльності, зазвичай виникають дві проблеми: по-перше, використати в доказуванні отриману інформацію, по-друге, забезпечити конспірацію джерела отримання відповідних відомостей й засобів їх отримання [5, с. 154].

На нашу думку, впровадження в ст. 111-1 КК України норми про спеціальну підставу звільнення від кримінальної відповідальності за аналогією з ч. 3 ст. 111 КК України, дозволить вирішити поставлене завдання документування колаборційної діяльності, з урахуванням наведених вище можливих

проблемних питань. В цілому, як вказує П.В. Хряпінський, необхідність існування спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності пов'язується із потребами суспільства у боротьбі з тяжкими та особливо тяжкими злочинами, що особливо складні у виявленні, розкритті та досудовому розслідуванні, їх попередженням, профілактикою, а також соціальною переорієнтацією злочинця, відмовою від продовження злочину або добровільною заявою про вчинення злочину, із можливістю, використовуючи його активні дії, досягти розкриття злочину та поновити порушене злочинним діянням правовідношення [6, с. 244].

В контексті ж боротьби зі кримінальними правопорушеннями, що утворюють підінститут злочинної колаборації, погоджуємось із авторами науково-практичного коментаря до Розділу І Особливої частини КК України в тому, що «досить вагомим аспектом на користь застосування спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення державної зради є те, що фактично всі подальші дії суб'єкта, який вже повідомив про обставини своєї злочинної діяльності правоохоронні органи та вступив із ними у взаємодію, та які вчиняються під контролем співробітників цих правоохоронних органів, є суспільно корисними, оскільки дозволяють встановити об'єкти зацікавленості іноземних представників та, в окремих випадках, характер їх дій» [7, с. 121-122]. Вказані можливості, які виникають після початку співпраці колаборанта зі співробітниками контррозвідки, є вкрай необхідними та важливими задля встановлення контролю над оперативною ситуацією та отримання необхідної інформації щодо осіб, причетних до запровадження окупаційної влади на тимчасово захоплених територіях України.

Поняття звільнення суб'єкта від кримінальної відповідальності міститься в Постанові Пленуму Верховного Суду України № 12 від 23 грудня 2005 р. «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення від кримінальної відповідальності», де у п. 1 зазначається, що звільнення від кримінальної відповідальності – це відмова від застосування щодо особи, котра вчинила злочин, установлених законом обмежень певних прав і свобод шляхом закриття кримінальної справи, яке здійснює суд у випадках, передбачених Кримінальним кодексом України, у порядку, встановленому Кримінальним процесуальним кодексом України.

Враховуючи, що порядок звільнення осіб від кримінальної відповідальності за спеціальними підставами звільнення врегульовано в чинному кримінальному процесуальному законодавстві, формулювання спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка обійняла відповідну посаду в органах окупаційної адміністрації у ст. 111-1 КК України буде достатньо. Для того ж, щоб дотриматись правильного співвідношення інтересів держави, яка в особі суду звільняє особу від кримінальної відповідальності за колаборацію діяльність, та інтересів особи, яка добровільно відмовляється від розпочатої злочинної діяльності та взаємодіє з правоохоронними органами України, необхідно визначити найоптимальніший перелік умов звільнення від кримінальної відповідальності за окремі форми колаборацію діяльності.

До зазначених вище умов, на нашу думку, повинні бути віднесені такі:

1. Добровільне звернення суб'єкта до органів державної влади України із повідомленням про вчинення них колаборацію діяльності у формі зайняття посади у незаконних органах влади, незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора. Щодо добровільності звернення суб'єкта із повідомленням, то погоджуємось із авторами навчального посібника про звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, підслідні органам безпеки в тому, що воно матиме місце за таких умов:

1) коли відповідним органам невідомо ні про вчинений злочин, ні про особу, яка його вчинила, сама ця особа добровільно повідомляє про вчинене нею,

2) коли цим органам відомо про злочин, який мав місце, проте невідомо про те, хто його вчинив, і винна особа сама з'явилась в органи і добровільно виклала обставини злочину,

3) коли органам відомо про вчинений злочин та про особу, яка його вчинила, проте до повідомлення їй про підозру у вчиненні нею злочину ця особа добровільно з'явилася з повинною, не знаючи про те, що її викрито [8, с. 74-75].

2. Залучення суб'єкта у встановленому законом порядку до виконання спеціального контррозвідувального чи розвідувального завдання, яке буде визначено, виходячи з займаної суб'єктом посади та оперативних можливостей. Зрозуміло, що характер та зміст такого завдання буде визначатись відповідним підрозділом СБ України (чи розвідувального органу) відповідно до розробленого порядку.

3. Відсутність завданих суб'єктом тяжких наслідків внаслідок виконання обов'язків по займаній посаді. Спричинення тяжких наслідків, наприклад, у вигляді загибелі людей, на нашу думку, унеможливлює застосування до суб'єкта спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності.

Враховуючи викладене вище, пропонуємо доповнити ст. 111-1 КК України частиною 9 наступного змісту: «Звільняється від кримінальної відповідальності за колаборaційну діяльність громадянин України, який зайняв посаду у незаконних органах влади, незаконних судових або правоохоронних органах, створених на тимчасово окупованій території, у тому числі в окупаційній адміністрації держави-агресора, якщо він добровільно повідомив органам державної влади України про відповідну незаконну діяльність та у встановленому законом порядку виконував спеціальне контррозвідувальне чи розвідувальне завдання, за умови, якщо внаслідок його дій по займаній посаді не було спричинено тяжких наслідків».

Висновки. Запропоновані новації у вигляді спеціальної підстави звільнення від кримінальної відповідальності за окремі форми колаборaційної діяльності спрямовано як на формування позитивної посткримінальної поведінки суб'єктів кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111-1 КК України, так і на посилення оперативних можливостей контррозвідувальних підрозділів СБУ на окупованих територіях. Разом з цим, у випадку прийняття цієї норми, контррозвідувальними та розвідувальними органами має бути розроблений відомчий порядок про залучення осіб до виконання спеціального контррозвідувального чи розвідувального завдання, оскільки його відсутність унеможливить прийняття судом рішення про звільнення від кримінальної відповідальності.

Список використаних джерел:

1. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практич. порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / за заг. ред. В.В. Малюка. Київ: Алерта, 2023. 312 с.
2. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15 квітня 2014 р. № 1207-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 26. ст. 892.
3. Павленко В.П. Поняття та особливості контррозвідувального захисту державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності держави України. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 7. С. 34–37. URL: http://lsej.org.ua/7_2021/9.pdf (дата звернення: 24.04.2023).
4. Про контррозвідувальну діяльність: Закон України від 26 грудня 2002 р. № 374–IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 12. Ст. 89.
5. Ходанович В.О. Окремі напрями використання результатів контррозвідувальної та оперативно-розшукової діяльності в розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. 2019. Вип. 40. С. 153–157. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2019_40_37.
6. Хряпінський П.В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: монографія. Харків: Харків юрид., 2009. 448 с.
7. Сичевський В.В. Науково-практичний коментар до Розділу I Особливої частини Кримінального кодексу України (Злочини проти основ національної безпеки України). Х.: Право, 2016. 232 с.
8. Звільнення від кримінальної відповідальності за злочини, підслідні органам безпеки: кримінально-правові та кримінальні процесуальні аспекти : навч. посіб. / заг. ред. Ю.В. Луценко, О.В. Микитчик, Д.А. Нескоромний та ін. Харків: Право, 2018. 160 с.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.28

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРИВЛАСНЕННЯ ТА РОЗТРАТИ, ВЧИНЕНОЇ СПІВРОБІТНИКАМИ АГРОПРОМИСЛОВОГО ПІДПРИЄМСТВА

Кузьменко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінальної юстиції
Державного податкового університету
https://orcid.org/0000-0002-6117-523X

Січко Н.П.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
Державного податкового університету

Кузьменко О.В., Січко Н.П. Особливості криміналістичної характеристики привласнення та розтрати, вчиненої співробітниками агропромислового підприємства.

Статтю присвячено елементам криміналістичної характеристики привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, до яких можна віднести спосіб, предмет, обстановку та сліди злочину, а також особу злочинця. Крім того, автором встановлено, що спосіб вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з привласненням та/або розтратою співробітником агропромислового підприємства – це певні усвідомлені дії посадової чи матеріально-відповідальної особи даного агропромислового підприємства, що спрямовані на підготовку та досягнення певного незаконного корисливого результату на свою користь.

Зазначено, що посягання на майно агропромислового підприємства, що здійснюються шляхом привласнення та розтрати його співробітниками, можна умовно поділити на такі види: способи посягання на майно відповідальними особами зі складів (наприклад, створення необлікованих лишків матеріальних цінностей із подальшим незаконним заволодінням ними, незаконне списанні матеріальних цінностей, завищення фактичної кількості чи вартості використаних підприємством матеріальних цінностей) та способи посягання на майно під час транспортування агропромислової продукції особами, яким воно ввірене (наприклад, створення необлікованих лишків, відчуження майна за заниженими цінами).

Автором доведено, що до обстановки вчинення привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, можна віднести недостатній контроль та прогалини в бухгалтерській звітності та обліку, невисокий рівень господарської діяльності, неналежний або недостатній контроль за транспортуванням та збереженням майна, а також виникнення можливості неконтрольовано змінити процес виготовлення, збирання чи транспортування агропромислової продукції.

Також зроблено висновок, що особа злочинця даної категорії кримінальних правопорушень завжди характеризується специфічними ознаками. Перш за все, слід зазначити, що суб'єктом привласнення та розтрати може бути як приватна, так і службова особа. Крім того, їм притаманний високий рівень інтелекту та освіченості, знання всіх процесів виробництва і транспортування продукції, відповідна професійна обізнаність.

Ключові слова: криміналістична характеристика, кримінальне провадження, досудове розслідування, привласнення, розтрата, агропромислове підприємство.

Kuzmenko O.V., Sichko N.P. Peculiarities of the forensic characteristics of appropriation and waste committed by the employees of the agro-industrial enterprise.

The article is devoted to the elements of the forensic characteristics of appropriation and waste committed by the employees of the agro-industrial enterprise, which include the method, subject, setting and traces of the crime, as well as the identity of the criminal. In addition, the author established that the method of

committing a criminal offense related to embezzlement and/or embezzlement by an employee of an agro-industrial enterprise is certain conscious actions of an official or materially responsible person of a given agro-industrial enterprise, aimed at preparing and achieving a certain illegal beneficial result on its benefit

It is noted that encroachment on the property of an agro-industrial enterprise, which is carried out through appropriation and embezzlement by its employees, can be conventionally divided into the following types: methods of encroachment on property by responsible persons from warehouses (for example, the creation of unaccounted surplus material values with their subsequent illegal possession, illegal write-off of material values, overestimation of the actual amount or value of material values used by the enterprise) and methods of encroachment on property during the transportation of agricultural products by persons to whom it is entrusted (for example, creation of unaccounted surpluses, alienation of property at low prices).

The author proved that the situation of embezzlement and embezzlement committed by employees of an agro-industrial enterprise can be attributed to insufficient control and gaps in accounting and accounting, a low level of economic activity, improper or insufficient control over the transportation and preservation of property, as well as the possibility of uncontrollably changing the process production, collection or transportation of agricultural products.

It was also concluded that the person of the criminal of this category of criminal offenses is always characterized by specific features. First of all, it should be noted that the subject of embezzlement and embezzlement can be both a private and an official person. In addition, they have a high level of intelligence and education, knowledge of all production and transportation processes, and appropriate professional knowledge.

Keywords: forensic characteristics, criminal proceedings, pretrial investigation, appropriation, waste, agricultural enterprise.

Постановка проблеми. В усі часи злочини проти власності займали одне з провідних місць у злочинній діяльності суспільства всіх країн світу. Україна, на жаль, також не є винятком. Навіть зараз, в умовах повномасштабної війни, можна спостерігати чимало випадків посягань на чужу власність, особливо в тих областях нашої держави, які ніколи не були окуповані чи на території яких не відбувалися бойові дії. Як би не було прикро це визнавати, але значна частка досліджуваних злочинів вчиняється саме в агропромисловому секторі на підприємствах різних форм власності. Тому, на нашу думку, є актуальним питання визначення елементів криміналістичної характеристики відповідних кримінальних правопорушень.

Стан опрацювання. Питання тактики та методики розслідування привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем досліджувалися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Серед них А.Р. Антощак, І.С. Огерук, О.А. Семенюк, О.В. Синчук, С.М. Школа та багато інших.

Метою статті є дослідження особливостей криміналістичної характеристики привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, та характеристика окремих її елементів.

Виклад основного матеріалу. Як зазначають автори науково-практичного коментаря Кримінального кодексу (далі – КК) України «привласнення – це незаконне безоплатне утримання майна, ввіреного винному, або майна, яке перебуває в його віданні на законній підставі. Утримання як спосіб привласнення полягає у невиконанні вимог повернути майно у певний строк і встановленні володіння ним як власним.

Розтрата – це незаконне безоплатне відчуження, використання, витрачення майна, яке було ввірене винному чи перебувало в його віданні (продаж, дарування, споживання, передача іншим особам тощо). Найчастіше розтрата слідує за привласненням, є наступним після привласнення етапом злочину. Але розтрата може бути і не пов'язаною з привласненням» [1].

Для того, щоб розмежувати за необхідності зазначені дії та виявити винних осіб, необхідно встановлювати та ретельно досліджувати всі необхідні елементи криміналістичної характеристики зазначених кримінальних правопорушень. Адже саме на їх основі в подальшому слідчий зможе побудувати та перевірити відповідні версії та дослідити всі наявні у провадженні докази.

На нашу думку, цілком слушною є позиція деяких науковців, що «питання криміналістичної характеристики як окремої категорії, так і необхідної складової процесу досудового розслідування у своїх працях досліджувала значна кількість науковців. Тому, не вдаючись до поглибленого аналізу наведених ними визначень, варто звернути увагу на загальні ознаки, які знаходять у них відображення:

а) система узагальнених відомостей про ознаки певного виду кримінальних правопорушень;

б) встановлення кореляційних зв'язків між такими даними;

в) призначеність для використання в розслідуванні конкретних видів кримінальних правопорушень» [2, с. 173].

В свою чергу, А.Н. Антощак, зазначає, що «під терміном «криміналістична характеристика кримінального правопорушення» найдоцільніше розуміти лише систему типових даних (відомостей) про елементи окремого виду кримінального правопорушення та його механізм. Що стосується конкретного кримінального правопорушення, то має йтись про систему криміналістично значимої інформації про нього, що збирається слідчим. Саме ця інформація аналізується слідчим та іншими працівниками правоохоронних органів, зіставляється з типовими даними криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, будучи передумовою її практичного використання. Криміналістично значима інформація про конкретне кримінальне правопорушення слугує об'єктом емпіричних досліджень та узагальнень, результати яких можуть бути покладені в основу криміналістичної характеристики» [3, с. 52].

Загальна криміналістична характеристика привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем може розглядатися як система, що складається з елементів, які, у свою чергу, містять підсистеми компонентів:

а) суб'єкт розкрадання (особа злочинця); чинники, що вплинули на формування та здійснення злочинної мети, утворення злочинної групи, розподіл ролей між співучасниками тощо;

б) спосіб приготування до розкрадання, його вчинення, приховування злочинів, маскування злочинних дій; обставини, що обумовили вибір розкрадачами певних способів;

в) предмет посягання – кошти, матеріальні цінності у вигляді сировини, матеріалів, пального, продукції, напівфабрикатів, готових виробів з урахуванням їх споживчої вартості, що можуть бути віднесені до різних джерел розкрадання;

г) обстановка розкрадання – місце; умови, що визначаються технологічним процесом або операцією, системою обліку та звітності, зберіганням та рухом коштів і матеріальних цінностей, документообігом, видом продукції, що використовується; час, сезонність робіт; канали збуту, реалізації здобутого злочинним шляхом;

г) наслідки розкрадання, відображені у матеріальній обстановці злочину, викликані службовими та позаслужбовими діями та зв'язками розкрадачів, способом життя, поведінкою у побуті, особистими зв'язками.

При цьому слід зазначити, що кожний елемент системи пов'язаний з іншими як прямо, так і опосередковано, що визначає характер зв'язків між ними залежно від рівня та обсягу завдання, яке вирішується слідчим. Наприклад, у будь-якому випадку можна простежити зв'язок між елементами «суб'єкт розкрадання» та «спосіб розкрадання», який виражається у тому, що лише певні категорії службових чи матеріально відповідальних осіб можуть використовувати певний спосіб розкрадання. Водночас на цей зв'язок впливають побічні обставини, що стосуються предмета злочинного посягання та обстановки розкрадання [4].

Що стосується більш конкретного кримінального правопорушення, а саме привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, то його криміналістична характеристика, на нашу думку, має містити такі елементи, як спосіб, предмет, обстановку та сліди злочину, а також особу злочинця.

Більшість вчених-криміналістів називають спосіб вчинення кримінального правопорушення «центральним, домінуючим елементом криміналістичної характеристики більшості злочинів, оскільки, впливаючи на зміст інших елементів криміналістичної характеристики, він утворює взаємозв'язки з кожним із них» [5, с. 97].

На нашу думку, спосіб вчинення кримінального правопорушення, пов'язаного з привласненням та/або розтратою співробітником агропромислового підприємства – це певні усвідомлені дії посадової чи матеріально-відповідальної особи даного агропромислового підприємства, що спрямовані на підготовку та досягнення певного незаконного корисливого результату на свою користь.

Саме тому посягання на майно агропромислового підприємства, що здійснюються шляхом привласнення та розтрати його співробітниками, можна умовно поділити на такі види: способи посягання на майно відповідальними особами зі складів та способи посягання на майно під час транспортування агропромислової продукції особами, яким воно ввірене.

Що стосується першого виду, то тут для вчинення кримінального правопорушення використовуються способи, які передбачають створення необлікованих лишків матеріальних цінностей із подальшим незаконним заволодінням ними, незаконне списанні матеріальних цінностей, завищення фактичної кількості (чи вартості) використаних підприємством матеріальних цінностей тощо.

До способів другого виду можна віднести, наприклад створення необлікованих лишків, відчуження майна за заниженими цінами тощо.

Що стосується предмета злочинного посягання, то, на думку деяких науковців, «його не варто змішувати з об'єктом злочину, дослідженням якого займаються різні галузі права. Криміналістику цікавить безпосередньо предмет обстановки, на який спрямовано злочин, оскільки між предметом і злочинцем існувала взаємодія. Однак не будь-який предмет, що перебуває у взаємодії із суб'єктом злочину, можна віднести до предмета посягання, а лише той, з яким пов'язується настання шкідливих наслідків. Кожен предмет злочинного посягання впливає на вибір способів вчинення й приховування крадіжок, місць їх вчинення, спосіб дій злочинців тощо. За характеристиками предмета цього виду злочинів можна оперативно організувати розшук викраденого, виявити шляхи його збуту» [3, с. 52-53].

Щодо предмету досліджуваного нами кримінального правопорушення, то ним виступає майно, яке було ввірене винному чи було в його віданні, тобто воно знаходилось у правомірному володінні винного, який був наділений правомочністю з розпорядження, управління, доставки або зберігання такого майна. Ми погоджуємося з думкою науковців, що «така правомочність може обумовлюватись службовими обов'язками, договірними відносинами або спеціальним дорученням. Крім того, предметом злочину може бути і майно, яке безпосередньо не було ввірене винному чи не перебувало в його віданні, а це майно, щодо якого в силу своєї посади (постійно чи тимчасово) винний наділений правомочністю управління чи розпорядження майном через інших осіб. Тобто він має певні владні повноваження щодо впливу на осіб, яким це майно ввірено чи перебуває у їх віданні» [6, с. 97].

Під обстановкою вчинення кримінального правопорушення в криміналістичному аспекті розуміють «систему різного типу пов'язаних між собою до та в момент вчинення злочину об'єктів, явищ і процесів, що характеризують місце, час, речові, природно-кліматичні, побутові й інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки непрямих учасників протиправної події, психологічні зв'язки між ними та інші чинники об'єктивної реальності, які визначають можливість, умови й інші обставини вчинення злочину. Загалом обстановка як сукупність матеріальних об'єктів на місці злочину відображає механізм злочинної події, особливості дій злочинця та інших учасників» [3, с. 53].

На нашу думку, до обстановки вчинення привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, можна віднести недостатній контроль та прогалини в бухгалтерській звітності та обліку, невисокий рівень господарської діяльності, неналежний або недостатній контроль за транспортуванням та збереженням майна, а також виникнення можливості неконтрольовано змінити процес виготовлення, збирання чи транспортування агропромислової продукції.

Слід також зазначити, що типовими слідами привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, будуть різного роду документи та інформація, яка в них міститься, а також різні матеріальні об'єкти (наприклад, неврахована продукція).

Особа злочинця даної категорії кримінальних правопорушень завжди характеризується специфічними ознаками. Перш за все, слід зазначити, що суб'єктом привласнення та розтрати може бути як приватна, так і службова особа. Крім того, їм притаманний високий рівень інтелекту та освіченості, знання всіх процесів виробництва і транспортування продукції, відповідна професійна обізнаність тощо.

Як зазначає Н. Ярмиш, «можна стверджувати: особа, якій майно ввірено, характеризується тим, що майно перебуває безпосередньо при ній, і її наділено правом особисто передавати його іншим людям. Якщо ж ідеться про особу, в віданні якої перебуває майно, то мається на увазі особа, яка безпосередньо з майном не «контактує», але має можливість впливати на його «рух» у певному напрямку через інших осіб» [7, с. 70].

Крім того, на думку науковця, «варто наголосити: наявність правомочностей означає, що особа, яка одержала певне майно, уповноважена стосовно нього в подальшому вступати в контакт з іншими людьми. Розуміння цього надає можливість досить легко визначити, чи особі ввірено майно, чи вона лише має до нього доступ. Якщо особа повинна продати, видати, іншим чином передати майно другій особі, вступити з нею хоча б у конклюдентний контакт, тобто в правовідносини, – майно їй ввірено. У разі вчинення стосовно майна відповідних неправомірних дій така особа є суб'єктом ст. 191 КК України.

Якщо ж правовідносини, контакти з іншими людьми з приводу майна не передбачаються, воно особі не ввірено. Таке ставлення до майна має місце, коли воно використовується як засіб виробництва або матеріал для нього, коли майно є обладнанням, що монтується, сировиною, яка переробляється, паливом, яке витрачається. Таємне заволодіння таким майном є крадіжкою, тому що особа лише має до майна доступ у зв'язку з роботою, а вступати з приводу нього у відносини з людьми їй не доручено» [7, с. 72].

Висновки. Отже, з огляду на все вищезазначене, можна зробити висновки, що до елементів криміналістичної характеристики привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, слід віднести спосіб, предмет, обстановку та сліди злочину, а також особу злочинця. Посягання на майно агропромислового підприємства, що здійснюються шляхом привласнення та розтрати його співробітниками, можна умовно поділити на такі види: способи посягання на майно відповідальними особами зі складів та способи посягання на майно під час транспортування агропромислової продукції особами, яким воно ввірене. А типовими слідами привласнення та розтрати, вчинених співробітниками агропромислового підприємства, будуть різного роду документи та інформація, яка в них міститься, а також різні матеріальні об'єкти (наприклад, неврахована продукція).

Список використаних джерел:

1. Ковальський В.С. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. Том 2. URL: http://surl.li/fxscs (дата звернення: 30.03.2023).
2. Кузьменко О.В. Особливості криміналістичної характеристики незаконного використання з метою отримання прибутку гуманітарної допомоги, благодійних пожертв або безоплатної допомоги. *Ірпінський юридичний часопис*. 2022. Вип. 2 (9). С. 171–178.
3. Антощак А.Р. Криміналістична характеристика привласнення, розтрати або заволодіння майном благодійної організації шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2016. Вип. 2(3). С. 51–54.
4. Шепітько В.Ю. Криміналістична характеристика розкрадань. URL: https://buklib.net/books/30899/ (дата звернення: 30.03.2023).
5. Огерук І.С. Спосіб вчинення злочинів, пов'язаних із привласненням, розтратою або заволодінням майном нафтогазовидобувних підприємств шляхом зловживання службовим становищем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 29 (2.1). С. 97–100.
6. Антощак А.Р. Обставини, що підлягають встановленню під час розслідування привласнення, розтрати або заволодіння майном, шляхом зловживання службовою особою своїм службовим становищем. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2016. Вип. 38 (2). С. 95–98.
7. Ярмиш Н. Визначення суб'єкта привласнення чи розкрадання чужого майна. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2014. № 4 (37). С. 69–76.

УДК: 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.29

СПІВВІДНОШЕННЯ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА З ВИСНОВКОМ СПЕЦІАЛІСТА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Лук'янчиков Є.Д.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського» (м. Київ, Україна)
https://orcid.org/0000-0001-5763-6972
evgenlyk947@gmail.com

Лук'янчиков Б.Є.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри інформаційного, господарського та адміністративного права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського» (м. Київ, Україна)
https://orcid.org/0000-0002-4761-5980
boryn1971@gmail.com

Микитенко О.Б.,
здобувач освітнього ступеня магістр
Університету економіки, права та інформаційних технологій «КРОК»
(м. Київ, Україна)
https://orcid.org/0000-0003-4608-5567
olgamikitenko71@gmail.com

Лук'янчиков Є.Д., Лук'янчиков Б.Є., Микитенко О.Б. Співвідношення висновку експерта з висновком спеціаліста в кримінальному провадженні.

У статті досліджено питання, що стосується порядку і форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Зазначається, що основним інструментарієм пізнавальної діяльності з розслідування кримінальних правопорушень є слідчі (розшукові) дії спрямовані на відшукання слідів кримінального правопорушення, їх дослідження та формування судових доказів. Здійснено аналіз думок науковців щодо еволюції форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві на різних історичних етапах. Звертається увага на поступове розширення форм використання спеціальних знань, що набуває закріплення в чинному кримінальному процесуальному законодавстві. Здійснено аналіз наукових досліджень, в яких розкривається сутність спеціальних знань, їх значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, суб'єктів, що можуть застосовувати спеціальні знання, процесуальних документів, в яких фіксується процес застосування спеціальних знань та їх доказове значення. Проведено порівняння вимог, яким має відповідати особа, що залучається у кримінальне провадження як спеціаліст і експерт. Показано суттєві відмінності у вимогах до цих учасників кримінального провадження. На цій підставі доведено, що висновок спеціаліста може відповідати висновку експерта за умови, якщо і усі інші вимоги будуть однаковими. Оскільки кваліфікаційні вимоги до особи, що володіє спеціальними знаннями у певній галузі і її залучають у кримінальне провадження як спеціаліста і експерта є відмінними, відрізняється нормативний порядок їх залучення у кримінальне провадження, вважається неможливим ставити знак рівняння між висновком спеціаліста і висновком експерта, як перевіреним практикою джерелом доказів. Обґрунтовується пропозиція щодо внесення змін до ч. 3 ст. 214 КПК та викладення її в наступній редакції «Для з'ясу-

вання обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути: 3) отримано висновок експерта …» і далі за текстом. Це сприятиме формуванню надійних та доброякісних доказів у провадженнях про кримінальні проступки.

Ключові слова: кримінальне провадження, досудове слідство, дізнання, спеціальні знання, спеціаліст, експерт.

Lukyanchikov_E., Lukyanchikov B., Mykytenko O. Correlation of an expert's opinion with a specialist's opinion in criminal proceedings.

This article examines the issue of the procedure and forms of use of specialized knowledge in criminal proceedings. It is noted that the main tools of cognitive activities for the investigation of criminal offenses are investigative (search) actions aimed at finding traces of a criminal offense, their research and the formation of court evidence. An analysis of the opinions of scientists regarding the evolution of forms of using special knowledge in criminal justice at different historical stages was carried out. Attention is drawn to the gradual expansion of the forms of use of specialized knowledge which is being enshrined in the current criminal procedure legislation. The author analyzes the scientific studies which reveal the essence of special knowledge, its importance for establishing the circumstances of a criminal offense, the subjects who can use special knowledge, and the procedural documents which record the process of application of special knowledge and its evidentiary value. The author compares the requirements which must be met by a person involved in criminal proceedings as a specialist and an expert. The author shows significant differences in the requirements for these participants to criminal proceedings. On this basis, it is proved that a specialist's opinion may be consistent with an expert's opinion, provided that all other requirements are the same. Since the qualification requirements for a person who has special knowledge in a certain field and is involved in criminal proceedings as a specialist and an expert are different, and the regulatory procedure for their involvement in criminal proceedings is different, it is considered impossible to put an equal sign between the specialist's opinion and the expert's opinion as a proven source of evidence. The author substantiates the proposal to change Part 3 of Article 214 of the CPC of Ukraine and to restate it in the following wording: "In order to clarify the circumstances of a criminal offense, prior to entering information into the Unified Register of Pre-trial Investigations, it may be 3) an expert opinion may be obtained..." and so on. This will contribute to the formation of reliable and high-quality evidence in criminal misdemeanor proceedings.

Keywords: criminal proceedings, pre-trial investigation, inquiry, special knowledge, specialist, expert.

Постановка проблеми. Пізнавальну діяльність з розслідування кримінальних правопорушень неможливо уявити без використання знань різних галузей науки, техніки, мистецтва, промислів і т.п. Протягом багатьох десятиліть сформувалися форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві: допомога спеціаліста у проведенні слідчих дій і проведення експертизи, результати якої оформлялися у вигляді висновку експерта, який визнавався одним із процесуальних джерел доказів. У зв'язку з черговими змінами до КПК введено нове джерело доказів у провадженнях про кримінальні проступки – висновок спеціаліста, що потребує поглибленого дослідження його співвідношення з висновком експерта.

Аналіз останніх досліджень. Застосуванню науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій присвячено дослідження В.В. Коваленка (2007 р.). Автором розглянуто правові, організаційні й криміналістичні аспекти застосування науково-технічних засобів в кримінальному судочинстві. Теоретичні, правові та практичні питання використання спеціальних знань і участі спеціаліста в процесі досудового розслідування досліджувалися Б.В. Романюком (2010 р.). Формам використання спеціальних товарознавчих знань присвячено дослідження О.В. Шевченка (2018 р.). Дослідженню процесуального статусу спеціаліста з невербальної інформації значну увагу приділено в роботах Ващук О.П. (2020 р.). Письмовим поясненням і висновку спеціаліста як процесуального джерела доказів у кримінальному провадженні присвячені дослідження Антонюк П.Є., Свободи Є.Ю., Михальчук Т.В., Пясковського В.В. (2021, 2022 р.р.), Авдєєвої Г. та Кучинської І.В. (2022 р.). Незважаючи на увагу науковців до аналізу цього питання потребує подальшого опрацювання питання співвідношення висновку спеціаліста з висновком експерта.

Метою статті є здійснення порівняльного дослідження вимог до висновку спеціаліста та висновку експерта для встановлення можливості і умов, за яких перший може відповідати вимогам до другого, встановлених чинним КПК.

Виклад основного матеріалу. Пізнавальна діяльність з розслідування кримінальних правопорушень відбувається у визначеній законом процесуальній формі. Основним інструментарієм такої діяльності є слідчі (розшукові) дії, які спрямовані на відшукання слідів кримінального правопорушення, їх дослідження з метою отримання інформації і формування судових доказів. В процесі такої діяльності слідчому доводиться розв'язувати складні ситуації, а для з'ясування обставин правопорушення професійних знань слідчого в галузі юриспруденції не завжди достатньо. У таких випадках слідчий може скористатися допомогою осіб, які володіють такими знаннями та можуть надати йому необхідну допомогу. В процесі розвитку теорії кримінального процесу та криміналістики знання таких осіб набули назву «спеціальні». Дослідженню інституту спеціальних знань, що використовуються у кримінальному провадженні науковцями приділено достатньо уваги і запропоновано низку визначень. Широке їх розмаїття обумовлюється намаганням авторів включити у визначення якомога більше визначальних ознак. Не вступаючи в дискусію приєднаємося до визначення сформульованого В. В. Коваленком, який пропонує під спеціальними знаннями розуміти – наукові й практичні знання та навички, які відповідають сучасному рівню розвитку відповідних галузей людської діяльності (за винятком знань у галузі процесуального та матеріального права), використовуються (застосовуються) для розслідування злочинів і в судовому розгляді кримінальних справ з метою сприяння слідчому чи суду в збиранні та дослідженні доказів [1, с. 60].

Знання обізнаних осіб у кримінальному провадженні використовуються з давніх часів, а тому цей процес потребував їх нормативного закріплення у відповідних нормативних актах. Аналіз норм КПК УСРР 1922 року засвідчує, що у ньому не зустрічається поняття спеціаліст або спеціальні знання. Проте це не є свідченням того, що в розслідуванні такі знання не використовувалися. В примітці до ст. 65 КПК зазначалося, що «для вирішення питання про здатність особи бути свідком можуть бути запрошені експерти». Із цього припису можна припустити, що експертом міг бути фахівець в галузі психіатрії, якому доручали провести експертизу та зробити відповідний висновок на основі своїх спеціальних знань. Із змісту статті 117 цього КПК вбачається, що під час проведення слідчих дій можуть бути присутні експерти. Оскільки у цій нормі не вказано, під час проведення яких слідчих дій могли бути присутні такі особи та які завдання на них покладалися, можна припустити, що у сучасному розумінні мова йде про спеціаліста, який надавав необхідну допомогу слідчому.

Подальше нормативне врегулювання інституту використання спеціальних знань у кримінальному провадженні відбулося з прийняттям КПК 1960 року. Висновок експерта визнається одним із джерел доказів у провадженні (ч. 2 ст. 65 КПК), визначені обов'язки і права експерта (ст. 77 КПК). Проте на законодавчому рівні не визначено, яким критеріям має відповідати особа, яку залучають експертом у провадження.

Суттєвих змін інститут спеціаліста і спеціальних знань зазнав 1971 року у зв'язку з доповненням КПК статтею 128-1 «Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій» [2], а у подальшому в чинному КПК України (ст. 71 КПК).

Відповідно до ч. 2 ст. 128-1 КПК 1960 року спеціаліст, який бере участь у проведенні слідчої дії, використовує свої спеціальні знання і навики та сприяє слідчому у: а) виявленні, закріпленні та вилученні доказів; б) звертає увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та закріпленням доказів; б) надає пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають при проведенні слідчої дії.

Повноваження спеціаліста з надання пояснень з приводу спеціальних питань при проведенні слідчих дій не залишилося поза увагу багатьох науковців. Частково це пов'язано з таким поняттям як попередні дослідження обстановки, обставин, об'єктів кримінального правопорушення з використанням спеціальних знань у кримінальному провадженні, що докладно розкривається в монографії В. В. Арешонкова [3, с. 102–110; 164–168].

Подальші суттєві зміни нормативного регулювання повноважень спеціаліста відбулися з прийняттям чинного КПК України (ст. 71 КПК). Відповідно до приписів цієї норми спеціаліст може бути залучений для надання: а) безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо); б) консультацій, пояснень, довідок; в) висновків під час досудового розслідування кримінальних проступків, у тому числі до внесення відомостей в ЄРДР. Про форму, зміст і порядок надання консультацій, пояснень і довідок під час досудового провадження не згадується, що, на нашу думку, потребує нормативного врегулювання. Що стосується судового розгляду, то суд може скористатися усними консультаціями та письмовими роз'ясненнями спеціаліста (ст. 360 КПК). Слушно зазначає В. Гонтаренко, що приписи КПК України

здебільшого стосуються лише процесуального статусу спеціаліста, процедури його залучення до кримінального провадження і відповідальності [4, с. 195].

Отже використання спеціальних знань у кримінальному провадженні сприяє формуванню судових доказів, процесуальними джерелами яких, на даний час, законодавець визначає висновок експерта (ч. 2 ст. 84 КПК) та висновок спеціаліста у провадженнях про кримінальні проступки (ч. 1 ст. 298-1 КПК).

Під висновком експерта як процесуальним джерелом доказів розуміють докладний опис проведеного експертом дослідження та зроблені за результатом їх проведення висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені особою, яка залучила експерта, або слідчим суддею чи судом, що доручив проведення експертизи (ч. 1 ст. 101 КПК). Подібного визначення щодо висновку спеціаліста у чинному КПК не міститься, проте зроблено застереження, що він «має відповідати вимогам до висновку експерта» (ст. 300 КПК).

Для підтвердження або спростування цього положення необхідно звернутися до аналізу вимог, що пред'являються до цих процесуальних документів (джерел доказів). В першу чергу піддамо аналізу вимоги, яким має відповідати особа, яка залучається для дослідження як експерт і спеціаліст.

В ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України зазначено, що експертом у кримінальному провадженні може бути лише особа, яка «має право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи». Судовим експертом згідно з цим законом може бути фахівець, який має відповідну вищу освіту, освітньо-кваліфікаційного рівня не нижче спеціаліста, пройти навчання в державній судово-експертній установі, отримати свідоцтво на право проведення судових експертиз і бути включені до державного Реєстру атестованих судових експертів, ведення якого покладено на Міністерство юстиції України. Таким саме вимогам мають відповідати судові експерти, які не є працівниками державних спеціалізованих установ (ст. ст. 9, 10 цього закону). Вимоги до компетенції та доброчесності судового експерта на нормативному рівні закріплені в ряді країн Європи, зазначає Г. Авдєєва [5, с. 416].

Спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки та висновки під час досудового розслідування і судового провадження (ч. 1 ст. 71 КПК). На відміну від вимог щодо особи, яка може бути експертом у кримінальному провадженні, подібних вимог до спеціаліста на нормативному рівні не передбачено. Зазвичай, для виконання функцій спеціаліста під час кримінального провадження слідчі Національної поліції України залучають інспектора-криміналіста (техніка-криміналіста). Поряд з традиційними завданнями, які на нього покладаються (надання консультацій; проведення вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапису, складання планів і схем, виготовлення графічних зображень оглянутого місця чи окремих речей; виявлення, фіксація, вилучення та пакування матеріальних об'єктів, які несуть на собі слідову інформацію вчиненого правопорушення тощо) в Інструкції зазначається, що інспектор-криміналіст «проводить експрес-аналіз за зовнішніми характеристиками вилучених об'єктів (без надання письмового висновку), звертає увагу слідчого на фактичні дані, що мають значення для розслідування обставин кримінального правопорушення» [6].

Висновок спеціаліста зроблений за експрес-аналізом (інколи називають попереднім дослідженням) не відображається в процесуальному документі і не може використовуватися як доказ. Проте він має важливе практичне значення для визначення напрямів розслідування, побудови і перевірки слідчих версій.

На жаль, в розглядуваній інструкції не визначені вимоги до особи, яку можна залучити як спеціаліста під час кримінального провадження. Це ставить під сумнів можливість забезпечити виконання вимоги про те, щоб висновок спеціаліста відповідав висновку експерта (ст. 300 КПК). Навіть те, що спеціаліст і експерт несуть відповідальність, встановлену законом, за завідомо неправдивий висновок (ст. 70 та ст. 72 КПК України), а структура їх висновків співпадає [7, с. 308] не є переконливою підставою для їх ототожнення. Кожен з цих висновків є результатом діяльності відповідних суб'єктів – експерта або спеціаліста, кваліфікаційні вимоги до якого на нормативному рівні не визначені. Відмінною є і процесуальна форма залучення спеціаліста і проведення експертизи, яка є однією з процесуальних гарантій законності, повноти та об'єктивності кримінального провадження [8, с. 37].

Слід звернути увагу, що експертиза може проводитися за постановою слідчого, ухвалою слідчого судді або на договірних умовах стороною захисту (ч. 1 ст. 243 КПК). Про документ, яким призначається дослідження спеціалістом у КПК, не згадується. З метою вирішення цього питання статтю 7-1 Закону України «Про судову експертизу» доповнено приписом, що «підставою для отримання виснов-

ку спеціаліста при з'ясуванні обставин вчинення кримінального проступку є запит службової особи підрозділу дізнання Національної поліції …». У даному випадку йдеться лише про отримання висновку спеціаліста під час дізнання та до внесення відомостей в ЄРДР, про що вказано в ч. 2 ст. 71 КПК.

З аналізу норм чинного КПК вбачається, що висновок спеціаліста, на відміну від висновку експерта, не визнається джерелом доказів у провадженнях щодо злочинів. На думку Г. Авдєєвої це створює необґрунтовані додаткові проблеми під час збирання доказів з використанням спеціальних знань, а саме: подвійне однакове дослідження, збільшення процесуальних витрат та термінів розслідування. В умовах війни, зазначає авторка, коли багато судових експертів набули статусу біженців або внутрішньо переміщених осіб, перейшли до армії або територіальної оборони, зайнялися волонтерською діяльністю або виїхали за межі свого населеного пункту і не мають можливості виконувати свої професійні обов'язки, рівень навантаження судових експертів, які продовжили працювати, і терміни проведення експертиз збільшилися [7, с. 307–309].

З наведеною думкою можна погодитися частково. Уникнути подвійних однакових досліджень можливо, якщо дотримуватись перевіреної практикою процесуальної форми. У разі необхідності використання спеціальних знань для з'ясування обставин у кримінальному провадженні призначати судову експертизу у визначеному порядку і отримувати висновок експерта. По-друге, брак достатньої кількості фахівців, які можуть залучатися у провадження як експерти, не можна усунути залученням інших осіб, які не відповідають вимогам до експерта. Вихід із цієї ситуації вбачається в організації підготовки фахівців, які будуть відповідати всім кваліфікаційним вимогам до осіб, які можуть бути експертами у судочинстві.

Висновки.

1. Статтю 71 КПК доповнити приписом, «консультації та роз'яснення спеціаліста з питань, що стосуються спеціальних знань певної галузі можуть надаватися в усній або письмовій формі. Під час участі спеціаліста безпосередньо у проведенні процесуальної дії консультації та роз'яснення надаються в усній формі. За письмовим зверненням до спеціаліста, консультації та роз'яснення надаються у письмовій формі у вигляді відповідей на поставлені запитання».

2. Висновок спеціаліста не може відповідати висновку експерта оскільки: кваліфікаційні вимоги до осіб, що володіють спеціальними знаннями і можуть залучатися як спеціаліст або експерт є різними, а для спеціаліста на нормативному рівні взагалі не визначені; процесуальний порядок залучення спеціаліста, форма і зміст його висновку також не визначені.

Якщо для отримання висновку спеціаліста дотримуватися всіх вимог до процедури отримання висновку експерта, постає питання про доцільність та необхідність такого нововведення, а не користуватися перевіреним практикою способом використання спеціальних знань у формі судової експертизи.

3. Внести зміни до редакції ч. 3 ст. 214 КПК та викласти в такій редакції «Для з'ясування обставин вчинення кримінального проступку до внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань може бути: 3) отримано висновок експерта …» і далі за текстом. Це сприятиме формуванню надійних та доброякісних доказів у провадженнях про кримінальні проступки.

Список використаних джерел:

1. Коваленко В.В. Застосування науково-технічних засобів спеціалістами при проведенні слідчих дій: монографія. Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2007. 248 с.
2. Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 30.08.71 р. № 117-VIII «Про внесення доповнень і змін до Кримінально-процесуального кодексу Української РСР». https://ips.ligazakon.net/document/kd0007?an=1&ed=1960_12_28
3. Арешонков В.В. Техніко-криміналістичні дослідження у розслідуванні злочинів: монографія. Київ ФОП Маслаков, 2020. 468 с.
4. Гонтаренко В. Окремі питання щодо участі спеціаліста під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*: збірник матеріалів засідання № 3 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 23 вересня 2022 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2022. С. 195–197.
5. Авдєєва Г. Удосконалення організації судово-експертної діяльності в Україні в умовах євроінтеграції. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*: збірник матеріалів засідання № 3 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конферен-

ції (м. Кропивницький, 23 вересня 2022 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2022. С. 415–418.
6. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами на підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні : наказ МВС України від 07.07.2017 № 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text (дата звернення 24.02.2023).
7. Авдєєва Г. Проблеми нормативно-правового регулювання діяльності спеціаліста при розслідуванні правопорушень в умовах воєнного стану. *Актуальні питання вдосконалення судово-експертної та правоохоронної діяльності*: збірник матеріалів засідання № 2 постійно діючої Міжнародної науково-практичної конференції (м. Кропивницький, 24 червня 2022 р.). Кропивницький: ТОВ «Центрально-Українське видавництво», 2022. С. 307–309.
8. Кримінальний процес: підручник. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 544 с.

РОЗДІЛ 5. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 327
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.30

СТРАТЕГІЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ США НАПРИКІНЦІ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

Авраменко І.Ф.,
студентка Науково-дослідного інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.
https://orcid.org/0009-0006-6350-4910
inna.avramenko77@gmail.com

Авраменко І.Ф. Стратегії зовнішньополітичної діяльності США наприкінці XX – на початку XXI століття.

У статті досліджуються зовнішньополітичні стратегії США, починаючи з моменту розпаду Радянського Союзу з акцентом на ключові регіони – Близький Схід, Центрально-Східну Європу та Індо-Тихоокеанський регіон. В роботі здійснюється оцінка міжнародної ситуації та викладаються погляди автора на майбутні зміни в системі міжнародних відносин.

Зазначається, що з початку XXI століття США почали втрачати позиції на міжнародній арені, що обумовлювалося складністю утримання існуючих позицій, а також некомпетентністю державних еліт, що прийшли до влади в США на початку XXI століття. З огляду на це, в процесі наростаючого протистояння між КНР і США увагу останньої було поступово перенесено з регіонів Близького Сходу і Центрально-Східної Європи в Індо-Тихоокеанський регіон. В статті наголошується, що складність ситуації для України полягає в тому, що подальше залучення США до протистояння з Російською Федерацією найімовірніше призведе до розколу західної коаліції, насамперед в рамках Європейського Союзу і НАТО, і штовхатиме держави, що страждають від економічних санкцій, нестачі енергетичних ресурсів та рідкоземельних матеріалів для забезпечення «зеленого переходу», на поглиблення співпраці з КНР.

У цьому контексті для США вкрай важливо зберегти існуючий на сьогодні баланс сил і втримати союзницькі відносини з основними партнерами США в Європі – Французькою Республікою і ФРН. Складнощів додаватиме і неоднозначна політика Великої Британії, що після виходу з ЄС почала проводити більш самостійний зовнішньополітичний курс, який не завжди відповідає національним інтересам Сполучених Штатів Америки. Найбільш загрозливо ситуація виглядає в Індо-Тихоокеанському регіоні, де перетинаються інтереси основних геополітичних гравців. Наразі, з метою консолідації ресурсів, США зменшують свою військову присутність на Близькому Сході та зосереджуються на формуванні нових альянсів в регіоні, а також зміцненні відносин з союзниками. В цьому контексті вкрай важливо буде втримати союзницькі відносини з основними партнерами США в Європі – Французькою Республікою і ФРН. Складнощів додаватиме і неоднозначна політика Великої Британії, що після виходу з ЄС почала проводити більш самостійний зовнішньополітичний курс, який не завжди відповідає національним інтересам Сполучених Штатів Америки.

Ключові слова: США, зовнішньополітична стратегія, Близький Схід, Індо-Тихоокеанський регіон, війна, Україна, Російська Федерація

Avramenko I. Strategies of US foreign policy at the end of the 20-th – at the beginning of the 21-st centuries.

The article investigates the foreign policy strategies of the United States, beginning with the collapse of the Soviet Union, with an emphasis on key regions - the Middle East, Central and Eastern Europe, and the Indo-Pacific region. The work assesses the international situation and presents the author's views on future changes in the system of international relations.

It is noted that since the beginning of the XXI century, the USA began to lose its position on the international arena, which was due to the difficulty of maintaining existing positions, as well as the incompetence of the state elites that came to power in the USA at the beginning of the XXI century. In view of this, in the process of increasing confrontation between China and USA, the attention of the latter was gradually shifted from the regions of the Middle East and Central-Eastern Europe to the Indo-Pacific region. The article emphasizes that the complexity of the situation for Ukraine lies in the fact that the further involvement of the United States in the confrontation with the Russian Federation will most likely lead to the split of the Western coalition, primarily in the European Union and NATO, and will push states suffering from economic sanctions, lack of energy resources and rare earth materials to ensure the «green transition», to deepen cooperation with China.

In this context, it is extremely important for the United States to preserve the current balance of power and maintain allied relations with the main partners of the United States in Europe - the French Republic and Germany. Difficulties will be added by the ambiguous policy of Great Britain, which after leaving the EU began to pursue a more independent foreign policy course that does not always correspond to the national interests of the United States of America. The situation looks most threatening in the Indo-Pacific region, where the interests of the main geopolitical players intersect. Currently, in order to consolidate resources, the US is reducing its military presence in the Middle East and focusing on forming new alliances in the region, as well as strengthening relations with allies. In this context, it will be extremely important to maintain allied relations with the main partners of the USA in Europe - the French Republic and Germany. Difficulties will be added by the ambiguous policy of Great Britain, which after leaving the EU began to pursue a more independent foreign policy course that does not always correspond to the national interests of the United States of America.

Keywords: USA, foreign policy strategy, Middle East, Indo-Pacific region, war, Ukraine, Russian Federation.

Постановка проблеми. Вивчення зовнішньополітичних стратегій США є важливим з огляду на роль, яку Сполучені Штати Америки відігравали в другій половині XX століття та продовжують відігравати сьогодні. З огляду на те, що сфера міжнародних відносин не є підпорядкованою і контрольованою наддержавними органами структурою, вкрай важливим є дослідження ролі провідних держав у світових процесах, зокрема їх декларованої та реальної зовнішньополітичних стратегій.

Непроста ситуація, що склалася в Індо-Тихоокеанському регіоні, на Близькому Сході та Центрально-Східній Європі потребує більш детального аналізу стратегії Сполучених Штатів Америки – держави, рішення якої безпосередньо впливають на інших міжнародних акторів. Це дасть змогу встановити причинно-наслідкові зв'язки і з'ясувати перспективи подальшого розвитку ситуації, що є важливим в контексті розробки зовнішньополітичної та військової стратегій України на найближчі роки.

Мета статті – дослідження основних напрямів зовнішньої політики Сполучених Штатів Америки, починаючи з 1991 року. Визначення місця країн Близького Сходу, Центрально-Східної Європи та Індо-Тихоокеанського регіону в зовнішньополітичній стратегії США. Оцінка міжнародної ситуації та прогнозування майбутніх змін в системі міжнародних відносин.

Актуальність даної статті зумовлена тим, що зовнішньополітична ситуація, з огляду на поступовий перехід від біполярної до багатополярної системи міжнародних відносин, зміну балансу сил в регіонах та формування нових союзів і військово-політичних блоків, є вкрай нестабільною. Зважаючи на непросту ситуацію, в якій опинилася наша держава, аналіз зовнішньополітичної стратегії одного з ключових її союзників дасть змогу уникнути імовірних ризиків, оцінити виклики та використати ситуацію, що склалася в міжнародних відносинах, на свою користь.

Аналіз документів та публікацій. В процесі дослідження були використані наукові роботи таких вітчизняних та зарубіжних фахівців як Н.Б. Бєлоусова, Р. Блеквілль, А.С. Герасимчук, А. Кадомцева, Д.Д. Кей, Л.Л. Кияниця, публікації та промови американських політиків, а також офіційні документи уряду Сполучених Штатів Америки.

Виклад основного матеріалу. Після розпаду Радянського Союзу відбувся злам стратегічного мислення США, зовнішня політика яких протягом останніх десятиліть була спрямована на протидію СРСР і стримування розширення комуністичної ідеології. Серед варіантів нової зовнішньополітичної концепції розглядалося декілька – *неоізоляціонізм, стратегія «вибіркового залучення»* (співробітництва) та *жорстка гегемонія (однополярний світ)*, серед яких перевагу отримала остання. Під час вироблення нових теоретичних підвалин зовнішньої політики держави на зміну неореалізму прийшов неоліберальний підхід, результатом якого стала ідея щодо необхідності розповсюд-

ження демократії у світі. На основі цього в середині 90-х рр. в США була сформована *доктрина глобального лідерства*.

Перші орієнтири стратегії США на пострадянському просторі полягали в «просуванні демократії» на колишні республіки СРСР, важливу роль в якому відігравала політика щодо розширення НАТО. Для адміністрації Б. Клінтона «демократичне розширення» означало збільшення кількості дружніх ринкових демократій для просування ліберальних ідей. *Концепція «розширення демократії»* [1] як спільний вектор нової стратегії США за адміністрації Б. Клінтона, озвучена Радником президента США з національної безпеки Ентоні Лейком в 1993 році, передбачала розширення сфер американського впливу на пострадянський простір через включення колишніх країн соціалістичного табору до демократичної спільноти шляхом залучення їх до західних економічних та військово-політичних структур через програму двостороннього військового співробітництва НАТО «Партнерство заради миру» та виділення асигнувань і створення фондів по аналогії з Планом Маршалла 1947 року.

Реалізацію доктрини глобального лідерства передбачала «Стратегія національної безпеки США» [2], опублікована в 1994 році за адміністрації Б. Клінтона. Інструментами для її реалізації мали стати збільшення видатків на оборону та модернізацію збройних сил, зміцнення зв'язків з демократичними країнами (плюралізацію пострадянського простору та підтримку суверенітетів колишніх радянських республік), посилення руху за економічну свободу, а також особиста роль США в забезпеченні міжнародного порядку.

Терористичні атаки, вчинені членами ісламістської організації «Аль-Каїда» на території Сполучених Штатів Америки 11 вересня 2001 року, значною мірою вплинули на формування нової стратегії національної безпеки США. В 2002 році публікується нова «Стратегія національної безпеки США» [3], в якій Дж. Буш-молодший оголошує про відмову від стратегії «стримування» і перехід до стратегії «ядерного залякування», тобто нанесення упереджувальних ударів по країнам, які становлять загрозу національним інтересам США. Це дестабілізувало міжнародну ситуацію, з огляду на наявні між США та СРСР договори щодо обмеження стратегічних озброєнь, зокрема підписаного в 1990 році договору «Старт-1» про глибоке скорочення ядерних озброєнь, і перехід держав до стратегії мінімального ядерного стримування.

З 2001 року в зовнішній політиці США почала активно використовуватися концепція «Великого Близького Сходу». Вона знайшла своє відображення в Ініціативі для Великого Близького Сходу 2004 року, що передбачала демократизацію політичних режимів країн Близького Сходу і боротьбу з міжнародним тероризмом [4]. Однією із спроб практичної реалізації зовнішньополітичної стратегії Дж. Буша-молодшого стало військове вторгнення в Афганістан (2001) та Ірак (2003). Цікавість до цього регіону була зумовлена не лише наявністю там енергетичних ресурсів, але і через його близькість до двох важливих центрів сили – Російської Федерації і Китайської Народної Республіки.

В «Стратегії національної безпеки» 2006 року відбувся певний відхід від боротьби з тероризмом і було зроблено акцент на поширенні демократії по всьому світу. Основними інструментами на шляху до досягнення цих цілей були боротьба з порушеннями прав людини, публічна підтримка демократичних реформ у авторитарних країнах, військова допомога, застосування санкцій до авторитарних режимів, надання пріоритету співробітництву з демократичними країнами, підтримка неурядових організацій тощо [5]. Однак, через фінансово-економічну кризу, що розпочалася в 2007 році, економічні підвалини для реалізації цієї стратегії були втрачені.

Ступінь об'єктивності зовнішньополітичної стратегії, яку обрав президент Б. Обама досі викликають дискусії серед науковців. Вивчення цього питання є важливим також з огляду на місце, яке посідають США у зовнішній політиці України. Насамперед слід зазначити, що теоретичні основи цієї стратегії базувалися на ідеалістичних підвалинах, про що свідчила концепція «розумної сили» – стратегічного використання дипломатії, переконання, в комбінації з жорсткою військовою силою [6]. Відповідно до «доктрини Обами» США мали відмовитися від провідної ролі в міжнародних процесах на противагу внутрішній політиці. Це спричинило серйозні рушення в зовнішній політиці США, що знайшло своє відображення в поступовому скороченні міжнародних зобов'язань Сполучених Штатів Америки за кордоном, уникненні від військових втручань, переговорній дипломатії та жестах «міжнародної доброзичливості».

В 2010 році президент Барак Обама оприлюднив нову «Стратегію національної безпеки». Основною тезою стратегії був наголос на сприянні нерозповсюдженню ядерної зброї та протидії ядерному тероризму завдяки вдосконаленню системи контролю за ядерним озброєнням, посиленню системи гарантій МАГАТЕ, а також створені перешкод незаконній торгівлі ядерними матеріалами [7]. З метою

реалізації поставлених завдань США з 2009 по 2014 роки проводили безуспішні перемовини щодо згортання ядерної програми КНДР, а в 2015 році укладено Спільний всеосяжний план дій (СВПД) [8] або ядерну угоду з Іраном.

Стратегія передбачала також розширення взаємодії з Російською Федерацією, Індією і Китайською Народною Республікою. В рамках політики «перезавантаження» в 2010 році з Російською Федерацією було підписано Договір про заходи щодо подальшого скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-3), що передбачав зменшення кількості боєзарядів до 1550 одиниць, і носіїв – до 700 одиниць [9]. Крім того, відбулося перезавантаження співробітництва між РФ та НАТО, яке було призупинено за ініціативою Альянсу в 2008 році через військову агресію РФ проти Грузії.

Слід погодитися з думкою Л. Л. Кияниці про те, що прагнення президента Б. Обами щодо відходу від завданого політичного вектору і спроби встановлення нормальних відносин з державами Близького Сходу не дали змоги правильно оцінити роль ісламської терористичної загрози та прорахувати можливі негативні наслідки «Арабської весни» [10], зокрема – появи Ісламської Держави (ІД) та посилення терористичної організації «Аль-Каїда» в Північній Африці та на Близькому Сході. Рішення щодо виведення військ з Афганістану, що розпочалося в 2011 році і закінчилося за президентства Дж. Байдена в 2021 році, призвело до приходу до влади ісламського релігійно-політичного руху «Талібан».

Невдалі перемовини з Індією щодо участі в Транстихоокеанському партнерстві (ТТП) остаточно підірвали репутацію США в очах світової громадськості, а надії на лібералізацію політичного режиму Китайської Народної Республіки завдяки економічному співробітництву не дали очікуваного результату. В результаті США були змушені вдатися до політики протидії зміцненню КНР – поглибленню співробітництва з Японією, Південною Кореєю і Філіппінами та лояльними їм державами – членами Асоціації держав Південно-Східної Азії (АСЕАН) – Сінгапуром, Малайзією, Брунеєм та частково В'єтнамом.

Сумнівними в контексті міжнародної безпеки та забезпечення національних інтересів США були і результати політики в сфері нерозповсюдження та скорочення ядерних озброєнь по відношенню до Ірану та КНДР, що, на думку заступника помічника Міністра оборони США Е. Колбі, «спонукала союзників до розвитку власного ядерного потенціалу» [11]. Позицію щодо цього питання було змінено наприкінці президентства Б. Обами. Так, в «Стратегії національної безпеки» 2015 року зазначалося, що «ядерна зброя відіграє важливу роль для збереження стабільності у світі, який став більш небезпечним через агресивну політику РФ» [12].

Слід зазначити, що в «Стратегії національної безпеки» 2010 року Російська Федерація, як і КНР, визначалася як держава-конкурент, незважаючи на військову агресію проти Грузії. Применшення загроз і помилкова оцінка супротивника з боку США призвели до повторної агресії з боку РФ на пострадянському просторі – анексії Криму і військового вторгнення в Україну в 2014 році, що в лютому 2022 року призвели до повномасштабної війни.

Прийшовши до влади, Д. Трамп зіткнувся з фундаментальними зовнішньополітичними змінами – посиленням геополітичної активності РФ, конфліктами на Близькому Сході, посиленням КНР, роз'єднанісю країн – членів НАТО. Однак, як зазначає Р. Блеквілл, незважаючи на всі існуючі виклики, політика президента характеризувалася «хаотичністю і непередбачуваністю, постійними кадровими змінами і невідповідністю задекларованим намірам» [13].

В новій «Стратегії національної безпеки» 2017 року акцент здійснено на захисті інтересів США від небезпеки з боку ворожих держав, країн, що намагаються «оволодіти різними видами ядерної зброї», терористичних груп та кіберзлочинців. Наголошувалося на необхідності «відновлення економічної могутності держави» шляхом забезпечення економічної безпеки, вжиття заходів для боротьби з нелегальною міграцією, зокрема реформуванні міграційної системи та будівництві стіни вздовж кордону між США і Мексикою. Серед основних викликів вказуються «ревізіоністські режими» РФ і КНР, а також Іран і КНДР. Серед першочергових відповідей на існуючі загрози передбачалося розгортання системи ПРО проти Ірану та Північної Кореї. Акцент здійснювався на таких засобах як економічна дипломатія, а також санкціях, що мають сприяти захисту національних інтересів США [14].

Розходження з намірами, заявленими в Стратегії, виявилися після російсько-американського саміту в Гельсінкі в липні 2018 року, коли Д. Трамп оголосив про готовність створити американсько-російську робочу групу з кібербезпеки [15]. Крім того, президент саботував рішення Конгресу США щодо РФ і послідовно затягував виконання нового законодавства щодо санкцій (CAATSA). Щодо близькосхідної політики адміністрації Д. Трампа, то слід погодитися з думкою А. С. Герасимчук, яка зазначає, що

в ній прослідковується «непослідовність та вибірковість» [16]. Відмова президента США від СВПД, що погоджувався спільно з ЄС, підштовхнула керівників держав Європейського Союзу до офіційної декларації про намір забезпечити «стратегічну автономність» [17].

Незважаючи на задекларовані наміри, більшість положень «Стратегії національної безпеки» 2017 року залишилася нереалізованою, що стало наслідком непередбачуваної політики Д. Трампа, яка наближала США в бік ізоляціонізму, посилювала конфронтацію з авторитарними режимами і країнами-конкурентами та викликала непорозуміння серед держав – партнерів США.

У березні 2021 року президент Дж. Байден опублікував Тимчасову стратегію національної безпеки на 2021 рік, у якій було відкориговано основні напрями зовнішньополітичної стратегії США, які зазнали змін за президентства Д. Трампа – підтверджено зобов'язання Сполучених Штатів Америки в альянсі НАТО та окреслено глобальні пріоритети країни [18]. Одразу після інавгурації президент підписав указ про повернення до Паризької кліматичної угоди, а також призупинив вихід США з Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ). Слід зазначити, що перші кроки Дж. Байдена на посту президента були спрямовані на налагодження відносин з РФ і використанні її для подальшого стримування Китаю. Ця позиція була змінена з початком повномасштабної агресії проти України.

У «Стратегії національної безпеки» 2022 року зазначається, що найважливішим викликом для США є держави з авторитарним управлінням і ревізіоністською політикою (при цьому, Російська Федерація і Китайська Народна Республіка відокремлюються як серйозні, але різні виклики – РФ як загроза для вільної і відкритої міжнародної системи, а КНР як єдина держава, що має потенціал до зміни світового порядку). Наголошується на необхідності приділення особливої уваги політиці Ірану та КНДР [19].

В Стратегії зазначається, що США вступає у «вирішальне десятиліття» і для готовності до існуючих викликів потрібно зосередити зусилля в трьох основних напрямах: інвестиції в джерела національної могутності та впливу; побудови максимально широкої коаліції для розширення колективного впливу, що може включати як держави-однодумці, так і країни-конкуренти, що готові до співпраці, з метою формування глобального стратегічного середовища; модернізації і зміцнення Збройних Сил США для підготовки до епохи «стратегічної конкуренції». Пріоритетом США, відповідно до документу, є утримання стійкої конкурентної переваги над КНР з одночасним стримуванням Російської Федерації. Основним інструментом для забезпечення національної безпеки США є ядерне стримування. Зазначається, що до кінця 2030 року Сполученим Штатам Америки доведеться стримувати «одразу дві ядерні держави».

В документі робиться акцент на Індо-Тихоокеанському регіоні як важливому елементі для забезпечення глобальних інтересів США, стратегічній важливості трансатлантичних відносин, наголошується на підтримці союзників та партнерів на Близькому Сході з одночасним зменшенням присутності та залежності від ресурсів регіону і поглибленні партнерських відносин з країнами Західної півкулі.

Висновки.

1. Втрата позиції США на міжнародній арені на початку XXI століття обумовлювалася насамперед складністю утримання існуючих позицій, а також некомпетентністю державних еліт, що прийшли до влади в США.

2. У процесі наростаючого протистояння між двома державами – КНР і США – увагу останньої було поступово перенесено з регіонів Близького Сходу і Центрально-Східної Європи в Індо-Тихоокеанський регіон.

3. Складність ситуації для України полягає в тому, що подальше залучення США до протистояння з Російською Федерацією в Центрально-Східній Європі найімовірніше призведе до розколу західної коаліції, насамперед в рамках Європейського Союзу і НАТО, і штовхатиме інші держави, що страждають від економічних санкцій, нестачі енергетичних ресурсів та рідкоземельних матеріалів для забезпечення «зеленого переходу», на поглиблення співпраці з КНР.

4. Об'єднання зусиль Китайської Народної Республіки і РФ з одночасним розколом в рамках Західного блоку з огляду на суттєву зміну балансу сил можуть призвести до ініціювання з боку КНР пропозиції щодо перегляду міжнародних правил, про що свідчать її неодноразові заяви про необхідність перегляду основних принципів функціонування глобальної торгової системи, вироблення загальних положень щодо поводження в космосі, реформування ООН, СОТ, ВООЗ тощо.

Підсумовуючи, варто зазначити, що найімовірнішим в короткостроковій перспективі є посилення конфронтації між США і Китайською Народною Республікою. Найбільш загрозливо ситуація виглядає в Індо-Тихоокеанському регіоні, де перетинаються інтереси основних геополітичних гравців. На-

разі, з метою консолідації ресурсів, США зменшують свою військову присутність на Близькому Сході та зосереджуються на формуванні нових альянсів в регіоні, а також зміцненні відносин з союзниками. В цьому контексті вкрай важливо буде втримати союзницькі відносини з основними партнерами США в Європі – Французькою Республікою і ФРН. Складнощів додаватиме і неоднозначна політика Великої Британії, що після виходу з ЄС почала проводити більш самостійний зовнішньополітичний курс, який не завжди відповідає національним інтересам Сполучених Штатів Америки.

Список використаних джерел:

1. Lake A. From Containment to Enlargement. Johns Hopkins University, Washington, DC. URL: https://clinton.presidentiallibraries.us/items/show/9013 (дата звернення 23.03.2023).
2. National Security Strategy, 1994. URL: https://nssarchive.us/wp-content/uploads/2020/04/1994.pdf (дата звернення: 23.03.2023).
3. National Security Strategy, 2002. URL: https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2002/ (дата звернення: 23.03.2023).
4. The US Greater Middle East Initiative. *Policy Perspectives*. Institute of Policy Studies. Vol 4. No. 2 URL: https://www.ips.org.pk/the-us-greater-middle-east-initiative/ (дата звернення: 23.03.2023).
5. National Security Strategy, 2006. URL: https://georgewbush-whitehouse.archives.gov/nsc/nss/2006/ (дата звернення: 23.03.2023).
6. Бєлоусова Н.Б. «Розумне» лідерство Сполучених Штатів Америки, URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/download/2509/2239 (дата звернення: 25.03.2023).
7. National Security Strategy, 2010. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf (дата звернення: 26.03.2023).
8. The Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) and its implementation, Nuclear Agreement with Iran, 18 August 2021.URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/nuclear-agreement-jcpoa_en (дата звернення: 26.03.2023).
9. Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о мерах по дальнейшему сокращению и ограничению стратегических наступательных вооружений, 8 апреля 2010 года. URL: https://vz.ru/information/2010/4/8/391154.htmlhttps://doc.mil.ru/documents/quick_search/more.htm?id=10947115%40morfNPAChapter (дата звернення: 26.03.2023).
10. Кияниця Л.Л. «США та «Арабська весна»: між прагматизмом та ідеалізмом». URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=hvUGkCIAAAAJ&citation_for_view=hvUGkCIAAAAJ:5nxA0vEk-isC (дата звернення: 26.03.2023).
11. Colby E. Nuclear abolition: A dangerous illusion. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0030438708000331 (дата звернення: 26.03.2023).
12. National Security Strategy, 2015. URL: https://obamawhitehouse.archives.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy_2.pdf (дата звернення: 26.03.2023).
13. Robert D. Blackwill Trump's Foreign Policies Are Better Than They Seem. URL: https://www.cfr.org/report/trumps-foreign-policies-are-better-they-seem (дата звернення: 27.03.2023).
14. National Security Strategy, 2017. URL: https://trumpwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf (дата звернення: 27.03.2023).
15. Trump shows he trusts an ex-KGB agent more than US intelligence, URL: https://www.theguardian.com/us-news/2018/jul/16/trump-shows-trusts-ex-kgb-agent-putin-more-than-us-intelligence (дата звернення: 27.03.2023).
16. Герасимчук А. С. Близькосхідний вектор зовнішньої політики Дональда Трампа: концептуальні засади та практичне втілення. URL: https://heraldiss.onu.edu.ua/old/article/view/144319 (дата звернення: 27.03.2023).
17. A Global Strategy for the European Union's Foreign and Security Policy, 2016. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/global-strategy-european-unions-foreign-and-security-policy_en (дата звернення: 28.03.2023).
18. Interim National Security Strategic Guidance, 3 March 2021. URL: https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/03/03/interim-national-security-strategic-guidance/ (дата звернення: 28.03.2023).
19. National Security Strategy, 2022. URL: https://nssarchive.us/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf (дата звернення: 29.03.2023).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.31

СПІВРОБІТНИЦТВО ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНИ І УПРАВЛІННЯ ВЕРХОВНОГО КОМІСАРА ООН У СПРАВАХ БІЖЕНЦІВ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ

Алмаші І.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент Ужгородського торговельно-економічного інституту
Державного торговельно-економічного університету
https://orcid.org/0000-0001-7050-0308

Алмаші І.М. Співробітництво органів державної влади України і Управління Верховного комісара ООН у справах біженців: правові засади та напрями вдосконалення.

В даній статті розкрито основні правові засади співробітництва уповноважених державних органів України і Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, діяльність якого в умовах повномасштабної збройної агресії проти нашої держави є не просто надзвичайно важливою для людини, а життєво необхідною. Варто зауважити на тому, що до моменту вторгнення агресора на територію нашої держави, діяльність Верховного комісара обмежувалася питаннями осіб, які були і які є біженцями з інших країн. На сьогоднішній день, на превеликий жаль, Управління Верховного комісара реалізує свої повноваження також в іноземних державах відносно біженців – наших громадян. Верховний комісар ООН у справах біженців був заснований у 1950 році як міжнародна інституція, основним завдання якої є допомога та захист біженців. Необхідність у цьому органі пояснюється ще й тим, що з моменту створення його повноваження обмежувалися в часі, потім продовжувалися на п'ять років впродовж десятків років. У грудні 2003 р. ГА ООН було прийнято резолюцію, згідно якої Верховний комісар ООН у справах біженців діє безстроково до вирішення проблеми біженців. Протягом своєї історії дана міжнародна інституція допомогла більш ніж 50 мільйонам людей.

Через свої представництва, які має право створювати Верховний комісар ООН у справах біженців на території України, останній надає допомогу та здійснює захист біженців на території України. Згідно Статуту Верховний комісар забезпечує захист біженців, турбота про які входить до компетенції його Управління також шляхом сприяння, за допомогою спеціальних угод із урядами, виконанню будь-яких заходів, які мають на меті полегшення становища біженців і скорочення кількості біженців, котрі потребують захисту; сприяння урядовим і приватним зусиллям, спрямованим на заохочення репатріації добровільної біженців або їх асиміляцію у нових країнах.

Однак, слід зауважити на проблемі повернення в Україну примусово депортованих дітей - громадян України та дітей, котрі проживали на території України. З метою вирішення вказаної проблеми Верховна Рада України 24 лютого 2023 року прийняла Постанову № 2947-IX, якою схвалила звернення до міжнародних інституцій в тому числі до Верховного комісара ООН у справах біженців з вимогою невідкладно вжити рішучих заходів для захисту дітей — громадян України та дітей, котрі проживали на території України, з метою: припинення геноциду Українського народу в частині здійснення примусової депортації на територію держави-агресора або у межах тимчасово окупованих територій України дітей-громадян України. Варто прийняти закон, яким врегулювати питання репатріації примусово депортованих громадян України, в тому числі дітей, з території агресора. Важливим є також питання діяльності Верховного комісара ООН у справах біженців щодо запобігання виникненню випадків безгромадянства.

Ключові слова: Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, біженець, внутрішньо переміщена особа, гуманітарна діяльність, репатріація, розуміння щодо співробітництва, депортація, безгромадянство, права людини.

Almashi I.M. Cooperation between the state authorities of the Ukraine and Office of the United Nations High Commissioner for Refugees: legal principles and directions for improvement.

This article discloses the main legal principles of cooperation between the authorized state bodies of Ukraine and the Office of United Nations High Commissioner for Refugees, whose activities in the conditions of full-scale armed aggression against our country are not just extremely important for a person, but vitally necessary. It is worth noting that until the aggressor invaded the territory of our country, the activities of High Commissioner were limited to the issues of persons who were and are refugees from other countries. Today, unfortunately, the Office of High Commissioner exercises its powers also in foreign countries in relation to refugees - our citizens. The United Nations High Commissioner for Refugees was founded in 1950 as an international institution whose main task is to help and protect refugees. The need for this body is also explained by the fact that from the moment of its creation, its powers were limited in time, then extended for five years for dozens of years.

In December 2003, the UN General Assembly adopted a resolution according to which UN High Commissioner for Refugees shall act indefinitely until the refugee problem is resolved. Throughout its history, this international institution has helped more than 50 million people. Through its missions, which UN High Commissioner for Refugees has the right to establish on the territory of Ukraine, the latter provides assistance and provides protection to refugees on the territory of Ukraine.

According to the Statute, High Commissioner ensures the protection of refugees, the care of which falls within the competence of his Office also by facilitating, with the help of special agreements with governments, the implementation of any measures aimed at alleviating the situation of refugees and reducing the number of refugees in need of protection; promoting governmental and private efforts aimed at encouraging the voluntary repatriation of refugees or their assimilation in new countries. However, it should be noted on the issue of the return to Ukraine of forcibly deported children - citizens of Ukraine and children who lived on the territory of Ukraine. In order to solve this problem, on February 24, 2023, the Verkhovna Rada of Ukraine adopted Resolution No. 2947-IX, which approved an appeal to international institutions, including UN High Commissioner for Refugees, with the demand to urgently take decisive measures to protect children — citizens of Ukraine and children, who lived on the territory of Ukraine, with the aim of: stopping the genocide of the Ukrainian people in terms of the forced deportation to the territory of the aggressor state or within the temporarily occupied territories of Ukraine of children who are citizens of Ukraine. It is worth adopting a law to regulate the issue of repatriation of forcibly deported citizens of Ukraine, including children, from the territory of the aggressor.

The activity of the UN High Commissioner for Refugees in preventing cases of statelessness is also important.

Keywords: Office of United Nations High Commissioner for Refugees, refugee, an internally displaced person, humanitarian activity, repatriation, understanding about cooperation, deportation, statelessness, human rights.

Постановка проблеми.

Права людини, захист та сприяння реалізації прав завжди були і залишаються пріоритетним напрямком діяльності нашої держави. На сучасному етапі в умовах воєнного режиму, запровадженого в Україні, надзвичайної актуальності набуває необхідність вдосконалення існуючих механізмів захисту прав людини, в тому числі біженців та вимушених переселенців, які змушені покидати свої місця постійного проживання. Одним з пріоритетних напрямків дослідження є діяльність Верховного Комісара ООН у справах біженців, та його співпраця з Урядом України.

Стан дослідження. Дана проблема є актуальною і вона є предметом дослідження багатьох науковців, зокрема: О.О. Городецький [3], та Є.В. Реньов[4]. Часткову дану проблематику також досліджували такі науковці як: Д. Бєлов, Ю. Бисага, А. Свящук, А. Мішеніна, В. Погорілко, Ченшова Н.В., М. Товт, Ю. Шемшученко.

Мета статті. Мета даної публікації є розкриття правових засад співробітництва органів державної влади України та Верховного комісара ООН у справах біженців, запропонувати напрямки вдосконалення співробітництва .

Виклад матеріалу дослідження. Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ ООН) забезпечує захист й допомогу біженцям в різних країнах світу. Базована в Женеві (Швейцарія) агенція створена була Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1950 р. і розпочала свою роботу у 1951 р. По закінченню Другої світової війни надала вона допомогу більше як мільйону біженців в Європі.

Варто зауважити, що діяльність даної міжнародної інституції спочатку було обмежено в часі. Однак протягом наступних десятиліть, внаслідок зростання кількості людей, які змушені залишити були свої домівки, зростала по усьому світу, мандат Верховного комісара ООН у справах біженців продовжувався кожні п'ять років. В грудні 2003 р. Генеральна Асамблея ООН зняти обмеження вирішила у часі мандату УВКБ ООН аж до вирішення проблеми біженців. Протягом своєї історії, дана агенція допомогла більше ніж 50 мільйонам людей розпочати успішно нове життя, отримавши аж дві Нобелівські премії миру – у 1954 і 1981 роках.

Сьогодні Управління Верховного комісара ООН у справах біженців є однією із провідних гуманітарних агенцій світу, персонал його із 6500 співробітників 20,8 мільйонам людей допомагає в понад 100 країнах світу. Це не лише біженці, але і пов'язані групи, такі як біженці, які повертаються на батьківщину, шукачі притулку та окремі категорії із близько 20-25 мільйонів людей, які переміщені у межах їхніх власних країн і офіційно визнані внутрішньо переміщеними особами.

УВКБ ООН відкрило представництво в Україні в середині 1990-их років. Україна приєдналася до вище згаданої Конвенції в 2002 році, УВКБ ООН активно працює з Урядом за підтримки неурядових організацій задля розвитку національного законодавства і побудови ефективних систем притулку, котрі відповідали би міжнародному праву. Із цією метою УВКБ ООН вклало в Україні 20 000 000 доларів США.

Ще до початку повномасштабного вторгнення агресора на територію України діяльність Верховного комісара ООН проводилася досить активно. Згідно офіційних даних в Україні станом на 1 січня 2006 року було надано статус біженців 5 362 в Україні. В Україні загалом 742 біженці було натуралізовано з 2002 року [1]. За даними УВКБ ООН станом на 1 січня 2018 року в Україні проживали 8 757 осіб, які змушені були залишити країну свого походження і шукати притулок на території України. Серед яких 3 257 осіб, котрі отримали одну із форм захисту в Україні (статус біженця чи статус особи, котра потребує додаткового захисту) і приблизно 5 500 шукачів притулку [2].

Як зазначає О.О.Городецький світовому співтовариству давно зрозуміло, що взаємозв'язок очевидний є між проблемою біженців та питаннями прав людини. Порушення прав людини є не тільки однією із головних причин масового виходу, але і виключають можливість добровільної репатріації до того часу, поки вони не припиняться [3].

На думку Є.В.Реньов 2014 року УВКБ ООН було вимушено переорієнтувати свою роботу в Україні. Окрім діяльності у сфері захисту біженців і осіб без громадянства, попередження безгромадянства, увага УВКБ також привернута була до сфери захисту внутрішньо переміщених осіб. Це ілюструє яскраво звіт за 2021 рік, у якому УВКБ ООН кількісні показники вказує щодо осіб під своєю опікою: 2 310 біженців, 2 621 шукач притулку, 35 875 осіб без громадянства, а також 734 тисячі внутрішньо переміщених осіб. Допомога включала правові консультації, психосоціальну підтримку, допомогу у грошовій чи натуральній формі тощо. Однак розгортання повномасштабних військових дій на території України у 2022 році змусило УВКБ ООН ще раз примножити свої зусилля [4].

Варто зауважити на тому, що до 2014 року діяльність УВКБ ООН в Україні була зосереджена на проблемах надання статусу біженця особам з інших країн. Однак, з початку війни на території України діяльність цієї міжнародної інституції спрямована на захист біженців – наших громадян. На жаль, кількість наших біженців надзвичайно велика. Згідно офіційних даних Управління Верховного комісара у справах біженців станом на 28 лютого 2023 року біженців з України зафіксовано по всій Європі 8.104.606 осіб. Біженці з України, зареєстровані для тимчасового захисту або подібних національних схем захисту в Європі 4.881.590 осіб. Дані оновлюються щотижня в середу до 12:00 за центральним часом. Статистика складається в основному з даних, наданих органами влади. Хоча було докладено всіх зусиль для того, щоб вся статистична інформація була перевірена, цифри представляють собою оцінку. Тріангуляція інформації і джерел здійснюється на постійній основі. Тому поправки до цифр можуть відбуватися, в тому числі заднім числом [5].

Одним з основоположних міжнародно-правових актів, що є правовою підставою співпраці органів державної влади України та Верховного комісара ООН у справах біженців є Конвенція про статус біженців від 22.04.1954 року, до якої Україна приєдналася від 10.01.2002 року, Закон 2942–III. У відповідності до ст.35 договірні держави зобов'язуються співпрацювати із УВКБ ООН чи будь-яким іншим органом ООН, на який перейти може виконання його функцій, зокрема, сприятимуть виконанню ним обов'язків щодо нагляду за застосуванням положень даної Конвенції. У рамках даної співпраці Україна зобов'язана забезпечувати Верховного комісара ООН у справах біженців у належній формі потрібними йому відомостями та статистичними даними, стосовно: стану біженців; виконання цієї

Конвенції і законів, та інших нормативно-правових актів, які чинні або які можуть набути чинності, з питання про біженців [6].

Варто зауважити також на укладеній Угоді між Урядом України і Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців, підписаній у Києві 23.09.1999 року, та Протоколі про доповнення п.2 ст.4 Угоди, що ратифіковані згідно Закону України від 21.10.1999 року як важливій правовій підставі співробітництва. Вказана Угода була ратифікована Україною «прагнучи розвивати взаємне співробітництво, яке спрямовано на розв'язання проблем біженців, й інших категорій осіб в межах мандата УВКБ ООН». Нею передбачено, зокрема, що Верховний Комісар, який діє під керівництвом Генеральної Асамблеї, на себе бере обов'язки щодо надання міжнародного захисту тим біженцям під егідою ООН, які підпадають під дію Статуту, і пошуків остаточного розв'язання стосовно проблеми біженців шляхом сприяння урядам й, за згодою відповідних урядів, і неурядовим організаціям для полегшення добровільної репатріації таких біженців чи їх асиміляції у нових країнах. Основна мета цієї Угоди полягає у тому, щоби дозволити дати змогу УВКБ повною мірою й ефективно свій міжнародний мандат виконувати відносно біженців й досягнути своєї гуманітарної мети в країні.

Згідно ст.3 даної Угоди співробітництво між Урядом і УВКБ у галузі надання міжнародного захисту й гуманітарної допомоги біженцям й іншим особам, які належать до компетенції УВКБ, здійснюють на основі Статуту УВКБ, а також відповідних рішень і резолюцій УВКБ, які прийняті органами ООН. Уряд вільний доступ співробітникам УВКБ надає до біженців й інших осіб, які належать до компетенції УВКБ, а також в місця, де здійснюють проекти УВКБ, із метою контролю за всіма етапами їхнього втілення. Згідно Протоколу про доповнення пункту 2 статті 4 Угоди Управління Верховного Комісара ООН у справах біженців за згодою Уряду України може відділення відкривати Представництва Управління в містах України [7].

На підставі вищевказаної угоди здійснюється співпраця також Державної міграційної служби України з УВКБ ООН. Відповідно до свого мандату співпрацює УВКБ ООН із державними органами і за підтримки неурядових організацій участь бере в розробці національного законодавства і створенні ефективної системи надання притулку й допомоги біженцям, їх інтеграції в відповідності до міжнародного права. Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців та партнерськими організаціями реалізовуються проекти із усунення безгромадянства, зокрема – надається консультативна й правова допомога особам без громадянства й під ризиком безгромадянства [8].

Позитивною є співпраця між Урядом України та УВКБ ООН у сфері недопущення випадків безгромадянства. У 1996 році уряд України запросив надати УВКБ ООН допомогу у реінтеграції колишніх депортованих осіб, котрі повернулися до Криму, зокрема, кримських татар. У відповідь УВКБ ООН широкомасштабну кампанію розпочало щодо набуття громадянства, реконструкції притулків, програми організації зайнятості і навчання толерантності. Вартістю у 5,3 мільйони доларів США, допомога для реінтеграції людей, що поверталися до Криму, надана УВКБ ООН протягом минулих одинадцяти років є найширшою програмою, яка пов'язана із запобіганням і скороченням безгромадянства, що досі її здійснювало УВКБ ООН в одній країні. Як наслідок, біля 250 000 людей, які повернулися до Криму, отримали допомогу у набутті українського громадянства [1].

Обов'язки Верховного комісара ООН у справах біженців регламентуються статутом Згідно п.8 Розділу 2 Статуту Верховний комісар забезпечує захист біженців, турбота про які входить до компетенції його Управління шляхом: сприяння укладенню і ратифікації міжнародних конвенцій про захист біженців, і спостереження за виконанням постанов цих конвенцій та пропозиції необхідних поправок до них; сприяння, за допомогою спеціальних угод із урядами, виконанню будь-яких заходів, які мають на меті полегшення становища біженців і скорочення кількості біженців, котрі потребують захисту; сприяння урядовим і приватним зусиллям, які спрямовані на заохочення добровільної репатріації біженців чи їх асиміляцію в нових країнах; полегшення допуску біженців, не виключаючи тих, що належать до категорій тих, хто найбільше потребує, на територію різних держав; старань отримати дозвіл на переведення майна біженців, особливо того майна, яке необхідне для їх розселення; отримання від урядів інформації щодо кількості біженців на їх території та положення їх, а також законів та постанов, що їх стосуються; підтримки тісного контакту із зацікавленими урядами та міжурядовими організаціями; встановлення найбільш доцільного контакту з приватними організаціями, що займаються питаннями біженців; полегшення координації зусиль приватних організацій, які опікуються піклуванням про біженців. У межах наданих в його розпорядження коштів Верховний комісар займається і такими іншими видами діяльності, у тому числі репатріацією та розселенням, які можуть бути визначені Генеральною Асамблеєю [9].

Проаналізувавши обов'язки Верховного комісара ООН у справах біженців слід зауважити на його значній ролі у вирішенні питання щодо повернення на територію України дітей та цивільних осіб, примусово депортованих на територію агресора. Саме правова регламентація повноважень Верховного комісара у справах біженців була однією з підстав для прийняття 24 лютого 2023 року Верховною Радою України своєї Постанови № 2947-IX, якою схвалила звернення до міжнародних інституцій в тому числі до Верховного комісара ООН у справах біженців з вимогою невідкладно вжити рішучих заходів для захисту дітей –громадян України та дітей, котрі проживали на території України, з метою: припинення геноциду Українського народу в частині здійснення примусової депортації на територію держави-агресора або у межах тимчасово окупованих територій України дітей-громадян України і дітей, котрі проживали на території України; повернення дітей-громадян України і дітей, котрі проживали на території України, їхнім батькам або законним представникам [10].

Надзвичайно необхідною на сьогоднішній день для наших громадян та осіб, які проживають на території України є діяльність УВКБ ООН щодо захисту та надання допомоги внутрішньо переміщеним особам та особам, шукачам притулку. З метою покращення співпраці в цій сфері Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову №445 від 15 квітня 2022 року, якою уряд погодився із пропозицією Міністерства соціальної політики щодо реалізації за участю УВКБ ООН спільного проекту щодо додаткових заходів з соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб із урахуванням того, що виплата допомоги в рамках реалізації проекту здійснюється у розмірі 2220 гривень на місяць на кожного члена сім'ї. Виплата допомоги щомісяця здійснюється протягом не менш як три місяці шляхом зарахування коштів на відповідний банківський рахунок внутрішньо переміщеної особи [11].

Крім того, 19 квітня 2022 року Міністр соціальної політики України Марина Лазебна і Представник УВКБ ООН в Україні Кароліна Біллінг підписали двосторонній Меморандум про взаєморозуміння з питань співробітництва між Мінсоцполітики і УВКБ ООН в Україні. Метою цього Меморандуму є встановлення основ для співпраці й координації між Сторонами із метою максимізації їх зусиль і можливостей задля покращення реагування на потреби, які виникають у зв'язку зі збройним нападом і внутрішнім переміщенням, і з фокусом на доступі до соціального захисту ВПО й інших людей в Україні, постраждалих внаслідок війни.

Меморандумом передбачена реалізація програми багатоцільової грошової підтримки щодо внутрішньо переміщених осіб, котра є додатковим заходом соціальної підтримки до будь-якої державної допомоги.

У рамках реалізації цього Меморандуму право на виплату такої додаткової грошової допомоги матимуть за рахунок коштів УВКБ ООН взаємоузгоджені із Міністерством соціальної політики категорії внутрішньо переміщених осіб, відомості про котрих включено до Єдиної інформаційної бази даних про ВПО. А розмір допомоги буде становити 2220 гривень на кожного члена сім'ї щомісяця. Виплата такої допомоги щомісячно здійснюватиметься протягом 3 місяців шляхом зарахування відповідних коштів на банківський рахунок відповідної внутрішньо переміщеної особи. Пріоритетною категорією для надання такої додаткової підтримки є внутрішньо переміщені особи з числа осіб, які одержують пенсію в розмірі до 3000 гривень. Планується, що ця багатоцільова програма грошової підтримки УВКБ ООН охопить більше 200 тисяч внутрішньо переміщених осіб [12].

Аналізуючи проблему внутрішньо переміщених осіб Верховний комісар ООН в справах біженців Філіппо Гранді у своєму виступі рішуче закликав припинити війну. Зауважив, що понад 10,5 мільйонів людей є переміщеними в межах України або за кордоном. Ще 13 мільйонів людей потребують гуманітарної термінової допомоги по усій країні. Він підтвердив прихильність УВКБ ООН залишитися в Україні й допомагати українцям у самій країні та у сусідніх країнах. УВКБ ООН, яка в Україні діє протягом 28 років, свою діяльність зосереджує на захисті, екстреній житловій допомозі і грошовій підтримці під загальним керівництвом уряду і в координації із усією системою ООН. Програма гуманітарної допомоги УВКБ ООН, котра впроваджується у кількох областях, на меті має охопити 360 000 осіб з підтримкою на суму 80 млн. доларів протягом трьох перших місяців і доповнює програму урядову соціальної допомоги. На думку Ф.Гранді, щоби реагувати у необхідних масштабах, гуманітарні організації мати повинні можливість доставляти безпечно допомогу нужденним українцям, де би вони не були [13].

Висновки. Отже, в даній науковій статті досліджено правові засади співпраці органів державної влади України та Верховного комісара ООН у справах біженців. Проаналізовано основні міжнародні акти, які є правовою підставою діяльності вище вказаних органів. Співпраця між органами державної

влади та Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців є надзвичайно важливою як для осіб, які набувають статус біженця в Україні, так і для громадян України, які внаслідок повномасштабного вторгнення агресора на територію України, потребують захисту та притулку як на території нашої держави, так й за її межами.

Варто зауважити, що на сьогоднішній день підтримка та захист внутрішньо переміщених осіб органами державної влади України та Управління ООН у справах біженців є одним з пріоритетних питань. З метою вирішення питань у цій сфері підписано та введено в дію ряд міжнародних та нормативно-правових актів, якими регулюється питання розміру та порядку надання грошової допомоги, харчування ліків, допомога в наданні житла тощо.

Також потребує свого нагального вирішення питання повернення в Україну примусово депортованих дітей – громадян України, і дітей, котрі проживали на території України і передача останніх їх батькам чи законним представникам. З цією метою 24 лютого 2023 року Верховна Рада України своєї Постанови № 2947-IX, схвалила звернення до міжнародних інституцій в тому числі до Верховного комісара ООН у справах біженців з вимогою невідкладно вжити рішучих заходів. Як вбачається з Статуту Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, останній здійснює сприяє добровільній репатріації біженців. На думку автора, варто прийняти окремий міжнародно-правовий акт, в якому чітко деталізувати процедуру репатріації біженців, які були примусово депортовані. А також чітко визначити повноваження Верховного комісара ООН щодо репатріації дітей, та інших непрацездатних громадян, які в силу свого віку, фізичного розвитку не здатні однозначно висловити свої бажання щодо репатріації в України і потребують відповідної підтримки міжнародних інституцій у прийняті такого рішення.

Список використаних джерел:

1. Співробітництво з УВКБ ООН. URL: https://dmsu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodne-pivrobitnicztvo/spivrobitnicztvo-z-uvkb-oon.html (дата звернення 14.02.2023).
2. Ключові аспекти зайнятості біженців, осіб, які потребують додаткового захисту, та шукачів притулку в Україні. URL: report_klyuchovi-aspekty-zajnyatosti-bizhencziv.pdf (r2p.org.ua) (дата звернення 14.02.2023).
3. Городецький О.О. Міжнародні стандарти захисту біженців та їх основоположні принципи. URL: 11.pdf (kpu.zp.ua) http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2020/11.pdff (kpu.zp.ua).
4. Реньов Є.В. УВКБ ООН: Міжнародно-правовий статус та аналіз окремих аспектів діяльності в Україні Juris Europensis Scientia Випуск 2, 2022. с.138. URL: 27.pdf nuhttp://jes.nuoua.od.ua/archive/2_2022/27.pdfoua.od.ua) (дата звернення 14.02.2023).
5. Портал оперативних даних: ситуація з біженцями в Україні. URL: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (дата звернення 14.02.2023).
6. Про приєднання України до Конвенції про статус біженців та протоколу щодо статусу біженців. Закон України від 10.01.2002 року. Відомості Верховної Ради України. 2002 р., № 17 стаття 118
7. Про ратифікацію Угоди між Урядом України та Управлінням Верховного Комісара ООН у справах біженців та Протоколу про доповнення п.2 ст.4 Угоди. Закон України від 21.10.1999 року. Відомості Верховної Ради України. 1999. № 51. Ст. 449.
8. У ДМС відбулася зустріч з новопризначеним представником УВКБ ООН в Україні. URL: https://dmsu.gov.ua/news/dms/10333.html (дата звернення 15.02.2023).
9. Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, резолюція ГА ООН 428 (Y) від 14.12.1950 року. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/unhcr_statute.shtml (дата звернення 15.02.2023).
10. Про звернення ВРУ ДО Комітету ООН з прав людини, Комітету ООН з прав дитини, Міжнародного суду ООН, Верховного комісара ООН у справах біженців про порушення Російською Федерацією міжнародних договорів (конвенцій), що мають ознаки геноциду Українського народу, в частині здійснення примусової депортації до держави-агресора або в межах тимчасово окупованих територій України дітей – громадян України та дітей, які проживали на території України, з вимогою повернення таких дітей їхнім батькам або законним представникам. Постанова Верховної Ради України № 2947-IX від 24 лютого 2023 року. Голос України. № 45 від 03.03.2023 року.

11. Про реалізацію спільного з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб. Постанова Кабінету Міністрів України №445 від 15 квітня 2022 року. Урядовий кур'єр, №88 від 16.04.2022 р.
12. Підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва між Мінсоцполітики та УВКБ ООН в Україні. URL: https://www.msp.gov.ua/news/21725.html?PrintVersion (дата звернення 15.02.2023).
13. Верховний комісар у справах біженців відвідав Україну. URL: un.ohttps://ukraine.un.org/uk/176521 (дата звернення 15.02.2023).

УДК 347.965
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.32

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА НА ПРАВОВУ ДОПОМОГУ ТА ЙОГО РЕАЛІЗАЦІЯ БІЖЕНЦЯМИ ЗА ДОПОМОГОЮ ІНСТИТУТУ АДВОКАТУРИ

Бисага Ю.М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
https://orcid.org/0000-0002-8797-5665

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
https://orcid.org/0000-0002-7168-9488

Калинюк С.С.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Калинюк С.С. Конституційне право людини і громадянина на правову допомогу та його реалізація біженцями за допомогою інституту адвокатури.

Вказується, незважаючи на важливість соціально-економічних, ідеологічних, політичних гарантій, основними, безперечно, є саме юридичні (гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування та обмеження, гарантування судового захисту прав та свобод, право кожного знати свої права і обов'язки, право на правову допомогу та ін.).

Автори роблять висновки, інститут адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина виступає одним із засобів для самообмеження державної влади шляхом створення та активного функціонування незалежного правозахисного інституту, що є активним актором процесу реалізації основної конституційної функції Української держави – реалізація та захист прав і свобод людини і громадянина. Конституційно-правовий статус адвокатури дозволяє їй активно забезпечувати прав не тільки кожної особи, але і усього громадянського суспільства, ефективно реалізувати правозахисну функцію держави шляхом забезпечення належної взаємодії в діяльності органів державної влади та громадянського суспільства. Основними ознаками адвокатури в механізмі захисту прав біженців, що розкривають її сутність в механізмі надання правової допомоги є: 1) адвокатура виступає окремим правозахисним інститутом прав біженців; 2) статус адвокатури спеціально визначений в Конституції України; 3) адвокатура активно взаємодіє з органами державної влади та інститутами громадянського суспільства як рівноправний партнер в механізмі захисту прав біженців; 4) в межах професіонального обов'язку захисту прав та інтересів біженців, як своїх клієнтів адвокати відіграють суттєву роль у справедливому відправленні правосуддя. Будучи активним учасником механізму правозастосування, займаючи самостійне місце у механізмі правосуддя, адвокатура виконує (повинна виконувати) важливу функцію суспільного контролю у цій сфері.

Ключові слова: конституційне право людини і громадянина на правову допомогу, адвокатура, конституційно-правовий статус, біженці, внутрішньо переміщені особи, шукачі притулку.

Bysaga Y.M., Byelov D.M., Kalyniuk S.S. The constitutional right of a person and a citizen to legal aid and its implementation by refugees with the help of the advocacy institute.

It is indicated that, despite the importance of socio-economic, ideological, political guarantees, the main ones are undoubtedly the legal ones (the guarantee of constitutional rights and freedoms and the impossibility of their cancellation and limitation, the guarantee of judicial protection of rights and freedoms, the right of everyone to know their rights and obligations , the right to legal assistance, etc.).

The authors conclude that the institution of advocacy in the mechanism of protection of human and citizen rights and freedoms acts as one of the means for self-limitation of state power through the creation and active functioning of an independent human rights institution, which is an active actor in the process of implementing the main constitutional function of the Ukrainian state - the implementation and protection of rights and freedoms person and citizen. The constitutional and legal status of the bar allows it to actively ensure the rights of not only every person, but also of the entire civil society, to effectively implement the human rights function of the state by ensuring proper interaction in the activities of state authorities and civil society. The main features of advocacy in the mechanism of refugee rights protection, which reveal its essence in the mechanism of providing legal aid, are: 1) advocacy acts as a separate human rights institution for refugee rights; 2) the status of the bar is specifically defined in the Constitution of Ukraine; 3) the bar actively interacts with state authorities and institutions of civil society as an equal partner in the mechanism of protection of refugees' rights; 4) as part of their professional duty to protect the rights and interests of refugees, as their clients, lawyers play an essential role in the fair administration of justice. Being an active participant in the mechanism of law enforcement, occupying an independent place in the mechanism of justice, the bar performs (should perform) an important function of public control in this area.

Keywords: the constitutional right of a person and a citizen to legal aid, advocacy, constitutional and legal status, refugees, internally displaced persons, asylum seekers.

Постановка проблеми. В Україні останнім часом відбулися безпрецедентні явища – іноземна інтервенція, окупація, тероризм, намагання рф завоювати територію незалежної України. Вони мають соціальні наслідки, які призвели до великої кількості внутрішньо перемішених осіб та порушень прав людини. Таких громадян України зараз називають вимушеними переселенцями, що підкреслює мотиви їх переміщення – вони вимушені залишати свої домівки, щоб зберегти власне життя та життя близьких, щоб уникнути насилля та політично мотивованого переслідування за свої переконання [1, с. 10].

Відповідно до статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави, а ствердження і забезпечення цих прав і свобод є головним обов'язком держави [2]. В той же час, проголошення і закріплення їх в законах чи інших правових актах державних органів не має значення без реальних гарантій здійснення.

Незважаючи на важливість соціально-економічних, ідеологічних, політичних гарантій, основними, безперечно, є саме юридичні (гарантованість конституційних прав і свобод та неможливість їх скасування та обмеження, гарантування судового захисту прав та свобод, право кожного знати свої права і обов'язки, право на правову допомогу та ін.). Як підкреслює О. Мордовець, це зумовлено тим, що соціально-економічні, політичні та ідеологічні умови як такі ще не забезпечують реалізації прав і свобод особи. Власне гарантіями вони стають лише завдяки юридичній формі та організаційним зусиллям держави і суспільства [3, с. 278]. Аналогічну тезу висловлює О. Сичьов, який стверджує, що поклавши на себе конституційний обов'язок щодо захисту прав і свобод громадян, держава тим самим покладає на себе й інший обов'язок – створення відповідних механізмів. У повному обсязі функцію такого захисту виконували та виконують саме органи адвокатури [4, с. 170].

Таким чином, на сьогоднішній час, вкрай актуальним питанням є питання конституційного право людини і громадянина на правову допомогу та, в першу чергу, його реалізація біженцями за допомогою інституту адвокатури, що і є **метою** даного дослідження.

Стан опрацювання проблематики дослідження. Значний внесок у розробку теоретичних засад організації та діяльності органів адвокатури, що можуть слугувати доктринальним підґрунтям дослідження, зробили як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: М.О. Баймуратов, О.М. Бандурка, Ю.Г. Барабаш, Т.В. Варфоломєєва, А.М. Колодій, В.П. Колісник, А.Т. Комзюк, В.В. Кравченко, М.В. Лошицький, С.І. Мінченко, Н.А. Мяловицька, О.В. Марцеляк, О.В. Негодченко, А.Ю. Олійник, М.П. Орзіх, О.В. Синєокий, О.В. Скрипнюк, Л.В. Тацій, О.В. Тимощук, Ю.М. Тодика, О.Д. Тихомиров, В.М. Шаповал, Ю.С. Шемшученко та ін. Проблематика поняття конституційно-правового статусу бі-

женців є актуальною, а окремі її аспекти були предметом дослідження багатьох сучасних науковців, зокрема: М. Алмаші, М. Громовчук, І. Лиски, Г. Москаля, А. Попка, Т. Фурдик та цілого ряду інших вітчизняних вчених-конституціоналістів. Крім того, значну увагу безпосередньо проблемі правового статусу біженців в Україні приділено у наукових працях С. Бритченка, О. Копиленка, О. Малиновської, Ю. Тодики, О. Фрицького, С. Чеховича та цілого ряду інших провідних вітчизняних та зарубіжних вчених.

Виклад матеріалу дослідження. Надання висококваліфікованої правової допомоги завжди було прерогативою адвокатів. Однак, на думку І. Черемних, з підвищенням уваги до забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина слід трактувати конституційне право на отримання кваліфікованої юридичної допомоги більш широко, включаючи до систему надання такої допомоги поряд з адвокатами та особами, яким в установленому порядку дозволено займатися цим видом діяльності, також і нотаріусів, які здійснюють діяльність з реалізації публічно-правової функції держави щодо захисту прав і законних інтересів громадян і юридичних осіб [5, с. 34].

Право на отримання правової допомоги закріплено в 59 Конституції України. Тут міститься положення про те, що «Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав». Поверхневий аналіз змісту цієї статті показує, що це право є правом особи. Воно належить і громадянам України, і іноземцям, і особам без громадянства. Крім того, право на кваліфіковану правову допомогу, в тому числі й безкоштовну, гарантується державою [6].

Забезпечення права особи на правову допомогу покладається на Україну через ратифіковані міжнародно-правові договори. Відповідно до ч. 1 ст. 11 Загальної декларації прав людини 1948 р. «кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту» [7]. Право на правову допомогу, передбачене п. 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.: «Кожний обвинувачений у скоєнні кримінального злочину має право захищати себе особисто чи використовувати юридичну допомогу захисника, вибраного на власний розсуд, або – за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя» [8]. Аналогічна норма закріплена у п. 4 ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. [9]

Таким чином, конституційна гарантія права особи на правову допомогу в цілому відповідає положенням міжнародно-правових актів. В той же час, практично існують випадки неоднакового розуміння цієї конституційної норми, що підтверджується, зокрема, рішеннями Конституційного Суду України. В рамках тематики нашого дослідження, розглянемо їх детальніше.

Перше офіційне тлумачення ст. 59 Конституційний Суд України надав у справі про право вільного вибору захисника, за зверненням громадянина Г. Солдатова 16 листопада 2000 р. У цій справі вирішувалось питання чи може допускатись, як захисник працівник приватної юридичної фірми, з якою він уклав угоду-доручення на представництво його інтересів у кримінальній справі, в якого не має свідоцтва про право на зайняття адвокатською діяльністю. Конституційний Суд України зазначив, що конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» (ч. 1 ст. 59 Конституції України) за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин, а не тільки з кримінальних [10].

Окрім того, на думку Суду, про загальність і невизначеність даного положення свідчить юридична норма ч. 2 ст. 63 Конституції України, де передбачено право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист. Саме том, керуючись нормами міжнародного права, Конституційний Суд України наголосив, що вираз «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» слід розуміти, як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого та підсудного при захисті від обвинувачення та особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою отримання правової допомоги вибирати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи. Допуск приватно практикуючого юриста, який займається наданням правової допомоги особисто або за дорученням юридичної особи, як захисника ніяк не порушує право підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на захист [10]. Що стосується ч. 2 ст. 59 Конституції України про те, що «для забезпечення права на захист від обвинувачення... в Україні діє адвокатура», -

це одна із конституційних гарантій, що надає підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість реалізувати своє право вільно вибирати захисником у кримінальному судочинстві адвоката – особу, яка має право на заняття адвокатською діяльністю [10].

Ще одне офіційне тлумачення ст. 59 Конституції України Конституційний Суд України видав 30 вересня 2009 р., у рішенні по справі, про право на правову допомогу за зверненням І. Голованя, яке стосувалося питання чи має громадянин право на правову допомогу адвоката під час допиту його як свідка або у разі виклику для надання пояснень до державних органів та чи є це право однією з конституційних гарантій, що надає громадянину можливість вільно обирати своїм представником або захисником у будь-яких державних органах адвоката – особу, яка має свідоцтво про право на зайняття адвокатською діяльністю.

За результатами розгляду цієї справи Конституційний Суд відмітив, що під поняттям «кожен», слід розуміти, всіх без винятку осіб – громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перебувають на території України. Крім того, дана юридична норма є гарантована державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [11].

Конституційне право кожного на правову допомогу за своєю суттю є однією з юридичних (правових) гарантій реалізації, захисту та охорони інших прав і свобод людини і громадянина, і в цьому і полягає його соціальна значущість [11]. Це право в жодному випадку не може бути обмежено (ст. 64 Конституції України), воно є нормою прямої дії, і випадках, коли це право не передбачене іншими нормативно-правовими актами, воно повинно гарантуватися особі, бо Конституція України, має найвищу юридичну силу. Саме тому, за вірним твердженням суду, правову конструкцію «для ... надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура» треба розуміти так, що особа під час допиту її як свідка в органах дізнання, досудового слідства чи дачі пояснень у правовідносинах з цими та іншими державними органами має право на правову (юридичну) допомогу від обраної за власним бажанням особи в статусі адвоката, що не виключає можливості отримання такої допомоги від іншої особи, якщо законами України щодо цього не встановлено обмежень [11].

Відзначимо, реформування інституту адвокатури завжди торкається двох напрямів: одна частина фахівців наполягає на адвокатській монополії в наданні юридичних послуг, тоді як інша залишає право на представництво інтересів громадян у судах будь-якої особи за наявності вищої юридичної освіти. Більшість українських експертів достатньо високо оцінюють шанси ухвалення урядом рішення про встановлення адвокатської монополії в країні. Це означатиме, за твердженням Т. Міськевича, що в перспективі виключно адвокат матиме повноваження здійснювати представництво інтересів клієнтів у судах у таких справах, як розлучення, розділ майна, аліменти, суперечки на предмет заповіту або спадку, житлові питання, проблеми з податковою, а також у всіх інших категоріях справ цивільного, господарського чи адміністративного судочинства, де раніше представляти інтереси фізичних та юридичних осіб міг фахівець у галузі права (не адвокат) [12]. Недотримання даного положення, на думку багатьох вчених, суперечить міжнародним нормам і стандартам адвокатської діяльності, порушує державні гарантії відносно існування самої адвокатури як інституту, покликаного здійснювати захист від обвинувачення і надання правової допомоги. Головним прихильником даної позиції виступає, зокрема, Союз адвокатів України [13, с. 49].

При цьому, головним аргументом фахівців різних рівнів на підтримку таких змін виступає світова тенденція розвинутих правових систем, що вказує на формування єдиного ринку юридичних послуг і встановлення загальних правил його регулювання. Так, різною мірою адвокатська монополія поширена в ряді європейських країн, таких як Бельгія, Франція, Норвегія, Данія, Голландія, Португалія та ін. Німеччина, наприклад, має вже 50-річний досвід успішно діючої адвокатської монополії[1]. Причому вона стосується не тільки представництва фізичних та юридичних осіб у суді, а й їх консультування.

[1] Правовий статус адвокатури в Німеччині визначений в Законі "Про правові послуги" що діє з 1959 року. Фактично, адвокатура незалежна і самоврядна з 1878 року. Монополія на надання правових послуг адвокатом встановлена з метою забезпечення прав громадян від недобросовісних правових послуг. При цьому німецьким законодавством передбачено страхування надання таких послуг. Цікаво, право Німеччини передбачає право громадян самостійно виступати у суді, проте на практиці відсоток таких справ дуже малий. Адвокат Німеччини, може виступати в будь-якому суді, незалежно від регіону країни, проте для представництва в Федеральному суді існують спеціально допущені адвокати, кількість яких становить 34-36 осіб на всю країну.

Великобританія – держава з найбільш стабільною правовою системою – свого часу теж ввела адвокатську монополію та розділила адвокатів на баристерів (представництво в судах) та солісіторів (правова робота поза судами) [14, с. 51]. Як приклад також можна навести практику функціонування адвокатської монополії серед азіатських країн – Гонконг, Тайвань, Республіка Корея і Японія [15, с. 31].

Прихильники ідеї монополії в Українській державі стверджують, що саме в такий спосіб стане можливим введення єдиних стандартів надання правової допомоги, покращення роботи судів та правоохоронних органів і в Україні (зокрема, А. Джуська [16], В. Лінь [17, с. 72] та ін.). Зрозуміло, що запровадження новації підтримується практично всіма захисниками, які мають адвокатське посвідчення. Водночас безпосередньо адвокати запевняють, що прийдешні зміни задовільнять не тільки їхні власні інтереси, а й служитимуть на користь громадян, які звертатимуться за юридичною допомогою: насамперед адвокат, на відміну від юриста або просто фахівця в галузі права, у разі скоєння ним правопорушення може бути притягнутий до відповідальності; таким важливим нюансом, як збереження свідчень, обмежений теж тільки адвокат; узагалі ж адвокат – це юрист, який здобув спеціальну освіту та має відповідну ліцензію для того, щоб здійснювати представництво інтересів громадян у судах. Важливо також, що адвокат обов'язково має відповідний попередній досвід роботи і це – наголошують адвокати – принципові відмінності адвоката від юриста [18, с. 13-14].

Слід відзначити, підготовка кадрів вищої кваліфікації в сфері юриспруденції відіграє неоціненну роль у забезпеченні органів державної влади, правосуддя та правопорядку спеціалістами-юристами. Декларацією всесвітньої конференції "Наука для XXI століття: нові зобов'язання" зроблено ставку на розвиток освіти, науки й сучасних технологій як єдиного способу уникнути глобальної ресурсної кризи й забезпечити благополуччя населення на нашій планеті. Очевидно, що необхідність руху України до європейських стандартів, інтеграції її у світовий освітній і науковий простір не викликає сумніву. Фактично від того, як відбувається підготовка національних кадрів, багато в чому залежить престиж вітчизняних освіти, науки й успіх такої інтеграції [19, с. 4].

В той же час, останнім часом ВНЗ України випускають досить значну кількість правників (часто із суто комерційного інтересу)[1]. У результаті на ринок праці виходить маса «молодих спеціалістів» з відповідними дипломами, рівень знань та умінь яких, м'яко кажучи, є незадовільним. Їхня практика негативно позначається на рівні правової культури в країні. Тому саме перекваліфікація та долучення до лав адвокатів, на думку лобістів монополії, спонукатиме зацікавлених юристів відповідати високим вимогам інституту адвокатури, що, у свою чергу, забезпечить підвищення якості роботи, відповідальності та гарантії професійної діяльності захисника, а отже, створить умови для добросовісної конкуренції на вітчизняному ринку надання юридичних послуг [20, с. 12].

Відзначимо, перспектива пристосування до нових вимог монополізації була сприйнята вкрай негативно в колах практикуючих юристів, серед яких, чимало дійсно талановитих і знаючих свою справу фахівців. Незадоволення, насамперед, викликає необхідність понести істотні витрати на складання спеціалізованого платного іспиту та проходження затребуваного стажування як умови присвоєння статусу адвоката. Разом з тим, фахівці розглядають таку диверсифікацію та реструктуризацію ринку не стільки як "фільтр" на професіоналізм, скільки як необхідний крок на шляху інституціонального формування адвокатури – важливої складової правового суспільства. Адже саме розвиток державних інституцій у наш час є запорукою благополуччя сучасної держави [21, с. 376].

Відмітимо також, що прихильники надання права представляти інтереси особи в суді всім правникам, погоджуючись з тим, що захисник повинен бути кваліфікованим фахівцем і професіоналом, відстоюють право особи, яка звернулася за правовою допомогою, на вільний, самостійний вибір захисника і створюють незалежні, добровільні адвокатські асоціації, об'єднання, бюро, контори, посилаючись на відповідне законодавство України [22, с. 201].

В той же час, надання обвинувачуваному або підсудному можливості вибирати собі захисника зі складу високопрофесійних адвокатів, на нашу думку, не може розглядатися як обмеження чи порушення конституційних прав особи. Таке положення, навпаки, є гарантією того, що людина отримає

[1] Сьогодні в Україні налічується більше 190 вищих учбових закладів, що готують юристів на різних рівнях. Це вузи як державні, так і приватні. Але є і негативні риси в бурхливому зростанні юридичної освіти. Зокрема, на підготовку юристів переорієнтовувалися багато закладів, де до недавнього часу готували фахівців зовсім інших профілів – товарознавців, інженерів. Ці моменти вже самі по собі свідчать про необхідність радикального перегляду стратегії підготовки юридичних кадрів як в масштабах країни, так і в місцевих регіонах.

кваліфіковану правову допомогу. Відзначимо також, що у розвинених європейських демократичних державах, а також у законодавстві США, закріплено положення про те, що надання обвинувачуваному або підсудному можливості самостійно вибирати собі захисника зі складу колегій не є порушенням прав останнього. Законодавство іноземних країн не містить поряд з терміном «адвокат» термін «інші фахівці в галузі права», надаючи їм такі самі функції [23, с. 29].

За вірним твердженням М. Шольца, правова система має слугувати основою функціонування будь-якого суспільства і саме на правників покладається реалізація найважливішого елемента цього процесу – верховенства закону. Це пояснюється тим, що правник має працювати на два фронти: з одного боку представляти інтереси свого клієнта, а з іншого – інтереси правосуддя. Аби уникнути конфлікту між двома групами інтересів, високий фах юриста має бути поза сумнівом. Досягти ж цього можна, лише встановивши однакові правила гри для всіх, хто представлятиме своїх клієнтів у суді. При цьому, під однаковими правилами він пропонує розуміти доступ до професії, контроль за належним виконанням обов'язків, дисциплінарну відповідальність тощо. Виконання ж цих умов усіма представниками професії має гарантуватися шляхом установлення відповідного нагляду, який можливий лише у певній системі, тобто монополії. Отже, альтернативи адвокатській виключності, на думку експерта, для України немає [24, с. 2].

Тим же, кого бентежить саме слово «монополія», фахівець додатково поясняє, що виключне право не передбачає ні обмеження доступу до професії, ні зменшення конкуренції, ні підвищення цін на правничі послуги. Прозорі та зрозумілі умови долучення до професійної спільноти забезпечать неабияку змагальність усередині системи і, відповідно, здешевлення юридичних послуг [24, с. 3].

За словами Г. Баллебай-Окхольма, основним аспектом, який виправдовує нагляд за окремими представниками професійної спільноти в межах цілісної системи (один з елементів монополії), є об'єктивна неможливість оцінити якість надання правових послуг. У випадку програної справи, клієнт не має змоги визначити: чи то адвокати виконали свою роботу неналежно, чи то справу взагалі неможливо було виграти в судовому порядку [25, с. 3].

Якщо відкинути другу причину, перед охочим отримати правову допомогу постають два ризики: моральний, тобто вірогідність того, що адвокати не виконають усіх необхідних дій для захисту, та загроза недобросовісності. Її суть полягає в тому, що якщо клієнт не спроможний оцінити якість послуг, навіщо надавати якісні послуги, коли за ту ж плату можна надати послуги нижчої якості? Убезпечити клієнта від цих ризиків мають репутація компанії, вибіркове тестування окремих адвокатів, а також гарантії, котрі, на жаль, так само як і якість, є оціночною категорією. Отже, єдиним виходом є нагляд у рамках монополії. При цьому, як відзначає С. Бігун, монополія дозволяє підвищити якість при збереженні конкуренції. Якісна ж правова допомога є запорукою належного функціонування правової системи в цілому. Ефективна правова система є запорукою ефективної економіки країни. Тому шукати відповідь на запитання: «Чому одні країни багатші за інші?» необхідно не в економічній, а в юридичній царині [26, с. 4].

Таким чином, як бачимо, правова допомога є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати консультації, роз'яснення, складання позовів і звернень, довідок, заяв, скарг, здійснення представництва, зокрема в судах та інших державних і недержавних органах, захист від обвинувачення.

Конституційний Суд України в уже цитованому нами рішенні зміст права на правову допомогу розкриває як гарантовану Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги [27]. Разом з тим, у правничій літературі висловлені критичні зауваження щодо використання терміну «юридичні послуги» у кримінальному судочинстві. Так, зокрема, Т. Варфоломеєва відмічає, що таке ставлення до правової допомоги знижує її значення в державі до рівня побутових послуг, що на думку автора є неприпустимим [28, с. 38]. Т. Варфоломеєва також зазначає, що Конституція України розрізняє поняття захисту і правової допомоги [29, с. 4]. А. Чебаненко вважає, що "надання правової допомоги" і "правові послуги" принципово відмінні поняття за змістом і суттю. Перше – це вид професійної діяльності, друге – різновид підприємницької діяльності [30, с. 28]

О. Банчук, М. Демкова включають до складу правової допомоги соціально-юридичні послуги, безоплатну правову допомогу та правові послуги. На їх думку, саме така система правової допомоги дозволить забезпечити права людини в Україні. Це буде означати, що до суб'єктів надання різних видів правової допомоги (правових послуг, безоплатної правової допомоги та соціально-юридичних послуг) законом будуть пред'являтися певні освітні вимоги та вимоги щодо компетентності. Встановлення

таких вимог унеможливить надання правових послуг будь-якими фізичними або юридичними особами, а соціально-юридичних послуг – державними, комунальними спеціалізованими підприємствами, установами та закладами соціального обслуговування, юридичними особами, які не мають на меті отримання прибутку, фізичними особами [31, с. 10].

У межах стандартів ООН існує дещо розширене тлумачення права на правову допомогу. Зокрема, це правова консультація бідним і незаможним особам, юридична допомога будь-яким законним способом та вчинення адвокатом правових дій для захисту інтересів клієнта та право на отримання правової допомоги в судах. У понятті правової допомоги об'єднують різні види правової допомоги, яка надається безкоштовно та за плату [32, с. 255].

Рада Європи правову допомогу тлумачить як можливість особи використовувати або захищати свої права у будь-яких судах, право відшкодувати усі судові витрати, понесені особою, якій надається правова допомога у ході захисту своїх прав (гонорар адвоката, судового збору, витрат на експертизу, відшкодування витрат свідків і витрати на перекладача) [33, с. 3]. Від поняття правової допомоги розмежоване поняття правової консультації, яка передбачає забезпечення особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливість одержання необхідної правової консультації з усіх питань.

Не можемо залишити поза увагою того факту, що за умови існування вже двох офіційних тлумачень даної статті 59 Конституції України на практиці до тепер виникають певні суперечності, щодо питань обрання саме суб'єкта надання правової допомоги та відшкодування судових витрат за надані послуги. Зокрема, звернення Приватного малого підприємства – фірми «Максима» до Конституційного Суду України в 2013 р., стосувалося питання, неоднозначного застосування ч. 1 ст. 59 Конституції України щодо права кожного на правову допомогу та на вільний вибір захисника своїх прав, що має наслідком, відмову у відшкодуванні в господарському суді судових витрат на юридичні послуги, надані не адвокатом, а іншим фахівцем у галузі права, і призвело до порушення конституційного права на правову допомогу та обмеження конституційного права на вільний вибір захисника. Конституційний Суд України у своєму рішенні вказав, що у контексті ст. 59 Конституції України, до складу судових витрат на юридичні послуги, які підлягають відшкодуванню юридичній особі у господарському судочинстві, належать суми, сплачені такою особою, якщо інше не передбачено законом, лише за послуги адвоката [34].

Оскільки, у ст. 55 Конституції України передбачається, що «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна» [35], в контексті тематики нашого дослідження актуальним є аналіз практики Європейського суду з прав людини, щодо звернень громадян України з порушенням права на правову допомогу. Так, зокрема, на порушенням права на правову допомогу Європейський суд з прав людини вказав у справах Яременко проти України») [36], Балицький проти України) [37], Єрохін проти України) [38]. Розглядаючи дані категорії справ Європейський суд з прав людини наголосив, що встановлені його практикою принципи, відповідно до яких право кожного обвинуваченого у вчиненні злочину на ефективний захист його інтересів, у разі необхідності – призначеним державою захисником, хоча й не абсолютне, є однією з основних ознак справедливого судового розгляду. Як правило, підозрюваному доступ до захисника повинен надаватись з його першого допиту міліцією, якщо тільки з огляду на конкретні обставини кожної справи не випливає, що для обмеження цього права існували вагомі причини. Право особи на захист буде в принципі непоправно порушено, якщо викривальні показання, отримані під час допиту правоохоронними органами без доступу до захисника, використовуватимуться з метою її засудження. Хоча обвинувачений у кримінальному провадженні може за різних обставин відмовитися від свого права на захист його інтересів, така відмова не може суперечити будь-якому важливому суспільному інтересу, повинна бути однозначно встановлена, та має супроводжуватись мінімальними гарантіями, що відповідають важливості такої відмови.

Разом із тим дія права на правову допомогу не обмежується тільки сферою кримінального судочинства. Адже права, передбачені п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є складовим елементом загального поняття справедливого судового розгляду, що охоплює й випадки здійснення цивільного судочинства. Європейський суд з прав людини не відносить право на правову допомогу у справах про цивільні права та обов'язки до загальних вимог п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод про справедливе судочинство. Пункт 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стосується тільки кримінального

процесу. Виходячи з рішення Європейського суду з прав людини, п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод може в деяких випадках примушувати державу забезпечити надання допомоги через адвоката, коли вона необхідна для здійснення реального доступу до правосуддя або якщо у визначених категоріях справ юридичне представництво є обов'язковим згідно з внутрішнім законодавством деяких держав-учасниць, або внаслідок складності процесу [39, с. 51]. Отже, враховуючи рішення Європейського суду з прав людини, поняття права на правову допомогу набуває більш широкого трактування, ніж у п. 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Виходячи із того, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод є частиною національного законодавства України, а рішення Європейського суду з прав людини є обов'язковими для виконання, що передбачено ст. 2 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. [40, с. 13], можна зробити висновок, що відповідно до взятих міжнародно-правових зобов'язань Україна повинна забезпечувати кожній особі право на правову допомогу як під час провадження у кримінальних справах, так і під час судового провадження за іншими категоріями судових справ.

Відмітимо, факт закріплення права на правову допомогу в Конституції України робить це право основним, конституційним, таким, що підлягає конституційному регулюванню та конкретизації в інших галузях, головним чином, матеріального цивільного, кримінального та процесуального права. У нашому випадку слід було б зробити аналіз проаналізувати та нормативний характер права на отримання юридичної допомоги адвокатурою в конституційному праві. При цьому варті уваги такі принципово важливі положення, що відносять дане право до предмета правового регулювання в конституційному праві:

1) норма Конституції про право на правову допомогу носить установчий характер. Це право випливає з самого законодавчого акту. Конституція визнала це право як реально існуюче закріпивши в трактуванні: «кожен має право»;

2) конституційне право на правову допомогу входить до правового інституту основних прав і свобод людини і громадянина, який лежить в основі правового статусу особи [41, с. 48]. У науковій юридичній літературі під ним розуміється єдність прав, свобод і обов'язків людини. Тому право на отримання правової допомоги серед інших основних прав і свобод складає основу правового статусу особи і як конституційне право має найвищу юридичну силу та підлягає підвищеному захисту [39, с. 12];

3) положення про правову допомогу в Конституції є правовстановлюючою нормою. Воно встановлює позитивне юридичне право, й служить цілям гарантування, охорони та захисту всіх конституційних прав і свобод, спрямоване на регламентацію заходів юридичної відповідальності;

4) особливістю закріплення права людини і громадянина на правову допомогу є той факт, що воно було здійснено матеріальної конституційною нормою. Ця особливість випливає із загального характеру конституційного регулювання основних прав і свобод людини і громадянина. Процесуальні норми інституту прав і свобод, включаючи право на отримання правової допомоги, містяться в цивільному процесуальному, кримінальному процесуальному, адміністративному та інших галузях права;

5) право на правову допомогу не може бути обмежене. Так, зокрема, статтею 64 Конституції України закріплено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [42].

Разом з тим, відзначимо, право на отримання правової допомоги шляхом звернення до органів адвокатури не є абсолютним. Межами в його реалізації є права і законні інтереси інших осіб: громадянин не може користуватися цим правом з метою порушення прав інших. Адже, за твердженням К. Чижмарь, отримувати кваліфіковану юридичну консультацію можна не тільки з метою реалізації свого права, але і з метою зловживання правом, тобто, використання суб'єктивного права всупереч з його соціальним призначенням тягне за собою порушення охоронюваних законом прав та інтересів особи, суспільних і державних інтересів [43, с. 99]. Отже, право на отримання правової допомоги має межі свого здійснення і не може бути використано з метою нанесення шкоди правам і законних інтересів інших осіб. І цю обставину адвокат повинен враховувати при реалізації своїх прав та виконанні обов'язків [44, с. 23];

6) конституційне положення про право на правову допомогу носить уповноважуючий, а не зобов'язуючий характер. Очевидний також ряд гарантуючих норм, що стосуються всіх прав і свобод.

Це пов'язано з тим, що держава, сприяючи формуванню громадянського суспільства в Україні, прагне надати людині максимальну ступінь свободи і дає особистості право самій приймати рішення про використання або не використання конституційного права. В останньому випадку, за твердженням В. Букача, визначальне значення має загальна правова культура населення, підвищенню якої в нашій державі в даний час, на жаль, не приділяється належної уваги [45, с. 11].

Висновки. Таким чином, інститут адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина виступає одним із засобів для самообмеження державної влади шляхом створення та активного функціонування незалежного правозахисного інституту, що є активним актором процесу реалізації основної конституційної функції Української держави – реалізація та захист прав і свобод людини і громадянина. Конституційно-правовий статус адвокатури дозволяє їй активно забезпечувати прав не тільки кожної особи, але і усього громадянського суспільства, ефективно реалізувати правозахисну функцію держави шляхом забезпечення належної взаємодії в діяльності органів державної влади та громадянського суспільства. Основними ознаками адвокатури в механізмі захисту прав біженців, що розкривають її сутність в механізмі надання правової допомоги є: 1) адвокатура виступає окремим правозахисним інститутом прав біженців; 2) статус адвокатури спеціально визначений в Конституції України; 3) адвокатура активно взаємодіє з органами державної влади та інститутами громадянського суспільства як рівноправний партнер в механізмі захисту прав біженців; 4) в межах професіонального обов'язку захисту прав та інтересів біженців, як своїх клієнтів адвокати відіграють суттєву роль у справедливому відправленні правосуддя. Будучи активним учасником механізму правозастосування, займаючи самостійне місце у механізмі правосуддя, адвокатура виконує (повинна виконувати) важливу функцію суспільного контролю у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Священук А.Л. Проблеми прав біженців та виклики сучасності. *Навчальний посібник*. Х., 2018. 325 с.
2. Кравчук К.Г. Правоохоронна діяльність: проблема загальнотеоретичного визначення. *Матеріали науково-практичної інтернет-конференції (10.10.2012)* – Секція № 6. URL: http://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387%3A111012-07&catid=52%3A6-1012&Itemid=64&lang=ru.
3. Теория государства и права. *Курс лекций* / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. М.: Юрист, 1997. 672 с.
4. Сычев, О.М. Современные тенденции развития законодательства о нотариате. *Закон*. 2009. № 10. С. 169–184.
5. Черемных И.Г. Российский нотариат: прошлое, настоящее, будуще. М., 1999. 240 с.
6. Конституція України: Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
7. Загальна декларація прав людини ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10 грудня. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. URL: http: //zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова [...] Конституційний Суд; Рішення від 16.11.2000. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00/paran54#n54.
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря [...] Конституційний Суд; Рішення від 30.09.2009. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v023p710-09/paran54#n54.
12. Михайленко О.Р. Про забезпечення незалежності суддів у змагальному кримінальному процесі. *Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів: Матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, 30-31 берез. 2005 р.;* м. Харків / Редкол.: В.В. Сташис (голов, ред.) та ін. Х.; К.: ЦНТ «Гопак», 2006. с. 51–56.
13. Бронз И. Еще раз о реформировании адвокатуры Украины. *Адвокат*. 2005. № 12. С. 48–52.
14. Уолкер Р. Английская судебная система. М., 2007. 312 с.

15. Организация адвокатури в зарубежных странах. М , 1972. 180 с.
16. Джуська А.В. Конституційне право людини на правову допомогу у світлі рішень Конституційного Суду України. *Конституція України: шляхи вдосконалення [Текст]: матеріали круглого столу (Київ, 26 червня 2015 р.).* К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. С. 23-24.
17. Лінь В.В. Проблеми реформування адвокатури в Україні. *Закон і право*. 2005. № 9. С. 72–74.
18. Сафулько С. Адвокатура вне пирамиды иерархии. Зеркало недели. 2005. № 9 (537). С. 12–15.
19. Комплексна експертиза дисертаційних робіт: економічні спеціальності / Укладачі: Кизим М.О., Загорський В.С., Шкарлет С.М., Тищенко О.М. Х.: ВД «ІНЖЕК», 2012. 120 с.
20. Біленчук П. Підготовка юристів нової генерації. Світовий досвід та реалії українського класичного університету**.** *Віче*. № 22, листопад 2013. С. 12–16.
21. Атамасов А.В. Порядок надання безоплатної правової допомоги адвокатами згідно Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність». *Часопис Київського університету права.* 2013. № 1. С. 376–380.
22. Книгін К.Г. Суб'єкти договору надання правових послуг адвокатом. *Актуальні проблеми держави і права.* О., 2012. Вип. 66. С. 200–208.
23. Гошовська Т.В. Роль адвокатури при здійсненні захисту у кримінальній справі: позитивний прояв судово-правового реформування. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 9. С. 28–34.
24. Бєляєва К., Переконати спільноту в необхідності адвокатської монополії спробують закордонні економісти. *Закон і бізнес*. № 24 (1820). С. 1–8.
25. Баллебай-Окхольм Г., Які ризики містить монополія адвокатури? *Закон і бізнес*. № 49 (1243). С. 3–6.
26. Алексеев Н.Н. Науки общественные и естественные в историческом взаимоотношении их методов. Очерки по истории и методологии общественных наук. *Уч. зап. Императорского Моск. Ун-та. Отд. Юрид*. Вып. 38. М., 1912. С. 23–25.
27. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Солдатова [...] Конституційний Суд; Рішення від 16.11.2000 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v013p710-00/paran54#n54.
28. Варфоломеєва Т.В. Защита в уголовном судопроизводстве / Т.В. Варфоломеєва. – К.: Ин-т адвокатуры при Киевском ун-те им. Тараса Шевченко, 1998. – 204 с.
29. Варфоломєєва Т.В. Суб'єкт надання правової допомоги. *Адвокат*. 2001. № 6. С. 3–5.
30. Чебаненко А.М. Правова допомога і правові послуги – «дві великі різниці». *Закон і Бізнес.* 2001. № 7 (17-23 лютого). С. 28.
31. Банчук О.А. Правова допомога: Зарубіжний досвід та пропозиції для України. К.: Факт, 2004. 336 с.
32. Основні положення про роль адвокатів: ООН; Положення, Міжнародний документ від 01.08.1990. URl: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_835.
33. Резолюция (78) 8 «О юридической помощи и консультациях», принята Комитетом Министров Совета Европы 2 марта 1978 года. Российская юстиция. 1997. № 6. С. 3.
34. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Приватного малого підприємства [...] Конституційний Суд; Рішення від 11.07.2013. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-13.
35. Конституція України : Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.
36. Рішення ЄСПЛ у справі «Яременко проти України». URL: http://www.minjust.gov.ua/19618.
37. Рішення ЄСПЛ у справі «Балицький проти України». URL: http://www.minjust.gov.ua/19618.
38. Рішення ЄСПЛ у справі «Єрохіна проти України». URL: http://www.minjust.gov.ua/19618.
39. Банчук О.А., Куйбіда Р.О. Вимоги статті 6 Конвенції про захист прав людини та основних свобод до процедури здійснення судочинства. К.: «ІКЦ «Леста»», 2005. 116 с.
40. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Адвокат у цивільному процесі: Наук.-прак. посіб. К.: Видавець Фурса С.Я.; КНТ, 2006. 212 с.
41. Антонович М. Права людини за конституційним та міжнародним правом: порівняльний аспект. *Наукові записки*. Т. 18. Правничі науки. К.: НаУКМА, 2000. С. 22–25.
42. Бородін І. Права та свободи громадян, їх класифікація, гарантії реалізації. *Право України*. 2001. № 12. С. 18–22.

43. Чижмарь К.І. Інститут нотаріату в системі захисту прав і свобод людини і громадянина: Дис... наук. ступ. докт. юрид. наук за спеціальністю 12.00.02. – Конституційне право; муніципальне право. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. К., 2015. 398 с.
44. Мінюков А. Система органів державної влади, що забезпечують конституційні права і свободи людини і громадянина: їх повноваження. *Право України*. 2002. № 4. С. 22–25.
45. Букач В. Зміст конституційних прав і свобод громадян. *Право України*. 2001. № 9. С. 8-10.
46. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві**.** *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
47. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Роль та місце інституту адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина**.** *Аналітично-порівняльне право*. № 6. 2022. С. 42–49.
48. Бєлов Д.М. Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. Вип. 74. С. 85–90.
49. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Правові та організаційні засади захисту прав біженців та внутрішньо переміщених осіб. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2023. С. 47–53.
50. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Нечипорук К.О. Закордонні українці та біженці: співвідношення конституційно-правового статусу. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 380–387.

УДК 341.215.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.33

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПЕРЕДУМОВ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВРАЗЛИВИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ: ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНИЙ ДИСКУРС

Гавриленко О.А.,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
доктор юридичних наук, професор,
https://orcid.org/0000-0001-5554-4919

Реньов Є.В.,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
кандидат юридичних наук,
https://orcid.org/0000-0001-5791-0548

Гавриленко О.А., Реньов Є.В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс.

Статтю присвячено висвітленню процесу становлення й розвитку передумов для створення сучасного комплексу норм міжнародного права, спрямованих на захист вразливих груп населення – різних за чисельністю частин суспільства з підвищеним порівняно з іншими групами або рештою суспільства ризиком зазнати впливів дискримінаційного характеру, стати жертвами насильства (особливо під час збройних конфліктів), природних, техногенних катастроф або економічних потрясінь. Зазвичай термін «вразливі групи» використовується щодо літніх людей, дітей, окремих категорій жінок, біженців, людей з інвалідністю, трудящих-мігрантів, корінних народів та національних меншин, релігійних меншин. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від стародавніх часів до 1919 р.

Нині, незважаючи на позірну правову захищеність, зазначені групи населення у повсякденному житті все ж продовжують зіштовхуватися із проявами дискримінації та соціальної стигматизації, незважаючи на те, що міжнародне право наголошує на принципі поваги до прав людини та декларує рівність людей у належних їм правах (політичних, економічних, екологічних та ін.), незалежно від певних конкретних факторів, у тому числі характеру або ступеня їх уразливості.

Особливої гостроти ця проблема набула з початком російсько-української війни. Така виключна актуалізація зумовлюється тим, що в умовах війни несприятливі зовнішні та внутрішні чинники (насамперед, гуманітарного, економічного, екологічного характеру), які впливають на ризики потраплянння різноманітних найбільш незахищених категорій людей у складні життєві обставини порівняно з мирним часом надзвичайно посилюється.

У статті наголошено, що *відносно доби докласичного міжнародного права немає жодних підстав говорити про якийсь системний захист вразливих категорій населення. В той час бачимо лише окремі вияви милосердного ставлення до жінок, дітей, інвалідів, осіб поважного віку. Жодних спеціальних міжнародно-правових актів у цій царині не було.*

Зауважено, що *дійсне становлення основ* міжнародно-правового захисту вразливих груп населення *відбулося* лише в добу класичного міжнародного права, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст. Важливе місце у захисті вразливих категорій населення наприкінці XIX ст. посідали угоди, якими спеціально закладалися міжнародно-правові основи захисту жінок, насамперед боротьби з торгівлею жінками. В цей період було укладено цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист найбідніших верств населення. Серед них – договори про взаємну підтримку злиденних моряків, хворих, покинутих дітей тощо. Тоді ж було зроблено й важливі кроки на шляху забезпечення захисту прав релігійних меншин. Важливою віхою на шляху до створення міжнародно-правового підґрунтя захисту вразливих верств населення під час війни стало прийняття 22 серпня 1864 р. Женевської

конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни, Брюссельської декларації про закони і звичаї війни 1874 р., Гаазької конвенції про закони і звичаї суходільної війни 1907 р., які, хоча й не мали прямою метою захист прав вразливих груп населення, та все ж побіжно були спрямовані на реалізацію цього завдання.

Ключові слова: вразливі групи населення, права людини, джерела права, докласичне міжнародне право, класичне міжнародне право.

Havrylenko O.A., Renov I.V. Formation and development of prerequisites for international legal protection of vulnerable population groups: historical and legal discourse.

The article is devoted to highlighting the process of formation and development of the prerequisites for the creation of a modern set of norms of international law, aimed at protecting vulnerable groups of the population - parts of society with different numbers, with an increased risk compared to other groups or the rest of society of being affected by the effects of a discriminatory nature, becoming victims of violence (especially during armed conflicts), natural, man-made disasters or economic shocks. Usually, the term "vulnerable groups" is used for the elderly, children, certain categories of women, refugees, people with disabilities, migrant workers, indigenous peoples and national minorities, religious minorities. The chronological boundaries of the study cover the period from ancient times to 1919.

Today, despite the apparent legal protection, these population groups in their everyday life still continue to face manifestations of discrimination and social stigmatization, despite the fact that international law emphasizes the principle of respect for human rights and declares the equality of people in their rights (political, economic, environmental, etc.), regardless of certain specific factors, including the nature or degree of their vulnerability.

This problem became particularly acute with the beginning of the Russian-Ukrainian war. Such exceptional actualization is due to the fact that in wartime, unfavorable external and internal factors (primarily humanitarian, economic, ecological) that affect the risks of various most vulnerable categories of people falling into difficult life circumstances, compared to peacetime, are extremely intensified.

The article emphasizes that in relation to the era of pre-classical international law, there is no reason to speak of any systematic protection of vulnerable categories of the population. At that time, we see only individual manifestations of a compassionate attitude towards women, children, the disabled, and the elderly. There were no special international legal acts in this area.

It was noted that the actual formation of the foundations of international legal protection of vulnerable population groups took place only in the era of classical international law, especially in the second half of the 19th - at the beginning of the 20th century. An important place in the protection of vulnerable categories of the population at the end of the 19th century. signed agreements that specifically laid the international legal foundations for the protection of women, primarily the fight against trafficking in women. During this period, a number of international treaties aimed at protecting the poorest sections of the population were concluded. Among them are agreements on mutual support of poor sailors, sick people, abandoned children, etc. At the same time, important steps were taken to ensure the protection of the rights of religious minorities. An important milestone on the way to the creation of an international legal basis for the protection of vulnerable sections of the population during wartime was the adoption of the Geneva Convention on the Amelioration of the Fate of Wounded and Sick Soldiers in Land War on August 22, 1864, the Brussels Declaration on the Laws and Customs of War of 1874, the Hague the Convention on the Laws and Customs of the Land War of 1907, which, although not directly aimed at protecting the rights of vulnerable groups of the population, were nevertheless tentatively aimed at the implementation of this task.

Keywords: vulnerable population groups, human rights, sources of law, pre-classical international law, classical international law.

Постановка проблеми. Забезпечення правового захисту вразливих груп населення вже протягом тривалого часу є одним з пріоритетних напрямків діяльності світової спільноти. Відповідні норми закріплені у положеннях багатьох універсальних актів щодо прав людини, насамперед Загальній декларації прав людини 1948 р. [1], Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 р. [2], Конвенції про права осіб з інвалідністю [3], Конвенції про права дитини 1989 р. [4] та ін. Але, незважаючи на таку позірну правову захищеність, зазначені групи населення у повсякденному житті все ж продовжують зіштовхуватися із проявами дискримінації та соціальної стигматизації, адже суспільство далеко не завжди готове приймати їх такими, якими вони є через брак інформації, через застарілі уявлення, які

можуть бути давно неактуальними, або з інших причин, незважаючи на те, що міжнародне право наголошує на принципі поваги до прав людини та декларує рівність людей у належних їм правах, незалежно від певних конкретних факторів, у тому числі характеру або ступеня їх уразливості.

Особливої гостроти ця проблема набула з початком у 2014 р. російсько-української війни і особливо після розгортання з 24 лютого 2022 р. широкомасштабної агресії. Така виключна актуалізація зумовлюється тим, що в умовах війни несприятливі зовнішні та внутрішні чинники, які впливають на ризики потрапляння різноманітних найбільш незахищених категорій людей у складні життєві обставини порівняно з мирним часом надзвичайно посилюється.

Взагалі сам термін «вразливі групи» зазвичай використовується щодо літніх людей, дітей, окремих категорій жінок, біженців, людей з інвалідністю, трудящих-мігрантів, корінних народів та національних меншин, релігійних меншин. Як зауважують дослідники, кожна з перелічених груп населення в свою чергу є негомогенною і перебуває у відмінних соціальних, економічних, політичних, правових, релігійних умовах та обставинах, всередині будь-якої з них можлива диференціація, що ґрунтується на різних підставах. Зокрема, серед жінок, дітей або людей поважного віку можна виокремити біженців, мігрантів, безхатьків, розумово відсталих, осіб, хворих на небезпечні хвороби такі як гепатит С чи ВІЛ/СНІД, наркозалежних, осіб, занятих у сфері надання сексуальних послуг, матерів-одиначок і самітних пенсіонерів, безпритульних дітей тощо. Подібних вразливих груп може бути вирізнено незліченно багато. І їхній захист, забезпечення їхніх прав у мирних умовах і особливо в умовах війни є надзвичайно важливим та складним завданням, що постає не лише перед урядами окремих держав, але й перед усією міжнародною спільнотою.

Стан опрацювання. Безперечно, питання формування передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення побіжно вже зачіпалися у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників – юристів, істориків, соціологів. Серед них доцільно пригадати роботи Є.С. Алісієвич [5], О.В. Буткевич [6; 7], Є.С. Герасименка [8], Б. Голдсона [9], Н.А. Зелінської [10], Н.М. Крестовської [11], М. Ларкін [12], М. Мандельштама [13], О.А. Гавриленка [14; 15], Т.Л. Сироїд [16; 17; 18], Л.О. Фоміної [19], Л. Хаггер [20] та ін. Але спеціальних історико-правових досліджень названої проблеми досі не здійснювалося.

Метою статті є висвітлення історичних процесів становлення передумов для створення сучасного комплексу норм міжнародного права, спрямованих на захист вразливих груп населення – різних за чисельністю частин суспільства з підвищеним порівняно з іншими групами або рештою суспільства ризиком зазнати впливів дискримінаційного характеру, стати жертвами насильства (особливо під час збройних конфліктів), природних, техногенних катастроф або економічних потрясінь. Хронологічні межі дослідження охоплюють період від стародавніх часів до 1919 р.

Виклад основного матеріалу. Насамперед, варто зазначити, що відносно стародавньої доби та періоду середньовіччя про захист вразливих категорій осіб ми можемо говорити лише в окремих, виключних випадках і з суттєвими зауваженнями. Зазвичай в той час діти, жінки, особи поважного віку, інваліди, хворі були переважно абсолютно беззахисними, особливо в умовах соціально-політичних та економічних потрясінь, екологічних катастроф чи воєн, які на той час становили повсякденну реальність. В ході збройних конфліктів їхнє майно часто знищувалося чи розграбовувалося, а самі вони позбавлялися життя або втрачали особисту свободу [21, с. 49]. До нашого часу збереглися виявлені археологами глиняні таблички, датовані кінцем III тис. до н.е., з переліком жінок та підлітків, які у нелюдських умовах утримувалися в таборах для полонених у Шумері. Багато з них зазнавали насильства з боку наглядачів, помирали від голоду та хвороб [22].

Подібні свідчення збереглися не лише з теренів давньосхідного регіону, але й з античної Європи. Наприклад, Ксенофонт у своїй праці «Кіропедія» наголошував на наявності одвічно існуючого в усьому світі закону: «коли захоплюється вороже місто, то все в цьому місті стає надбанням завойовників – і люди, і майно» [23, VII. 5. 73]. Нерідко справа доходила до того, що усіх чоловіків, в тому числі й похилого віку, вбивали, а жінок та дітей продавали до рабства [24, с. III. 28; V. 3. 32]. Саме такий факт, наприклад, наведено в монографії Є.С. Логвиненко та І.А. Логвиненка «Покарання в праві держав Стародавнього світу», де описується, як у 416 р. до н.е. острів Мелос було насильно приєднано до Афінської держави. За опір Афінам усе доросле населення чоловічої статі було страчене, а решту мешканців обернено на рабів [25, с. 124]. Загалом, від волі переможця залежало дарувати життя переможеним або ж усе населення (включаючи жінок та дітей) продати до рабства. Іноді зустрічаються згадки про милосердне або поблажливе ставлення до вразливих категорій населення (наприклад, таких полководців, як Камілл або Валерій Максим), але ці приклади великодушності, які вихваляли філософи та історики, були радше виключенням, аніж правилом.

У «Методах Сима» – пам'ятці давньокитайської воєнної доктрини, можна віднайти деякі рекомендації, спрямовані на захист вразливих груп населення під час збройних конфліктів: «Перший міністр повинен дати наказ своїй армії наступним чином: …натрапляючи на старих людей та дітей, не завдайте їм шкоди і натомість порадьте їм бути подалі від поля бою»; «не захоплюйте сивокосих учасників бойових дій – дозвольте їм повернутися додому та отримати пенсію»; «дбайте добре про поранених і хворих, щоб показати дух людяності» [26, с. 106]. Навряд чи давні китайці у запалі війни завжди притримувалися цих приписів, хоча історія й зберегла нам приклади гуманного ставлення до населення, яке зараз прийнято відносити до вразливих категорій. Так, у 598 р. до н.е. армія держави Чу напала на Сун і оточила її столицю. Облога тривала протягом дев'яти місяців. Її було знято, коли в таборі воїнів Чу дізналися, що голодуюче населення Сун почало обмінювати своїх дітей, щоб їх умертвили для споживання в їжу [27, с. 24].

Безперечно, про міжнародно-правовий захист вразливих груп населення в античну добу в жодному разі не йшлося, але джерела з історії Стародавнього Риму надають нам приклади перших спроб налагодити систему підтримки, що надавалася державою особам, які протягом тривалого часу служили їй. Насамперед це стосувалося солдатів, які завершили свою службу. За підрахунками харківського історика О.П. Мартем'янова в II ст. н.е. щороку отримували право на почесне звільнення приблизно 9400 осіб. Якщо припустити, що середня тривалість життя ветерана після відходу зі служби становила близько 10 років, виходить, що в добу принципату одночасно на римських землях могли мешкати майже 100 тис. відставних військовослужбовців [28, с. 19].

Хоча регулярне пенсійне забезпечення на той час не було відомим, усе ж Рим не забував про своїх солдатів і після завершення їхньої військової кар'єри. В разі почесного звільнення (missio honesta) ветерани отримували не лише свої заощадження, що накопичилися за роки служби, але й грошову винагороду або (до часів правління імператора Адріана (Hadrianus), тобто до 117-138 рр.) земельний наділ. Окрім того, відповідно до римського законодавства, вони також звільнялися від деяких податків та повинностей і не підлягали деяким видам покарань. Для більшості ж солдатів провінційного походження аж до початку III ст. н.е., як вважав О.П. Мартем'янов, найбажанішою нагородою, напевно, було здобуття римського громадянства, що, в свою чергу, підвищувало їхній статус та зменшувало ступінь вразливості [28, с. 10].

У добу середньовіччя становище вразливих груп населення суттєвих змін не зазнало. Вони внаслідок певних життєвих обставин так само, як і раніше, в будь-який момент могли бути позбавлені традиційних засобів до існування, не були жодним чином захищені від жорстокого поводження з боку інших членів суспільства, негативних наслідків кліматичних катаклізмів чи насильства під час воєн.

Звертає на себе увагу той факт, що в той час утиски вразливим групам населення чинилися представниками різних конфесій. Наприклад, коли в 1099 р., під час Першого хрестового походу, хрестоносці увірвалися до Єрусалиму, 14 липня вони здійснили в місті страшну різанину, в якій було вбито майже всіх мешканців – чоловіків та жінок, старих та дітей, мусульман та євреїв. За свідченням учасника цих подій і відомого літописця того періоду Фуше Шартрського, лише в районі храму Соломона було вбито близько 10 000 осіб. Він писав: «…І якби ви там були, ноги ваші до стегон почервоніли б від крові вбитих. … Ніхто з них не зберіг життя... Не виявили милосердя ані до жінок, ані до немовлят» [29, с. 91]. Коли під час Тридцятирічної війни сили католицької Священної Римської імперії 20 травня 1631 р. зрештою захопили протестантський Магдебург, в місті відбулися масові вбивства, згвалтування, грабежі та підпали. Із 30 000 мешканців лише за один день загинуло близько 25 000 [30, с. 647].

Жорстоким ставленням до місцевого населення, його вразливих груп, відзначалися й московити, що на той час сповідали християнство несторіанського штибу[1]. Описуючи події 1471 р., коли війська Московського царства напали на Новгородську республіку М. Карамзін писав: «Почалося страшне спустошення. ...Московитяни виявляли оскаженіння неописане: новгородці …видавалися їм гірше за татар. Не було пощади ані бідним хліборобам, ані жінкам. Із жорстокосердістю, притаманною тодішнім часам, воєвода Холмський, захопивши бранців-новгородців, наказав відрізати їм носи й губи й послати їх, скалічених, до Новгорода» [32].

[1] Християнство несторіанського штибу сповідували монгольські племена: меркіти, кераіти і наймани. А також уйгури, народ тюркського походження, що проживає на північному заході Китаю. Уйгурською мовою розмовляли у ставці Батия, це була мова міжнаціонального спілкування в Золотій Орді. Уся письмова документація в орді велася саме уйгурською мовою. Хан Золотої Орди Сартак, побратим Олександра Невського, був саме несторіанином. Несторіанство різні вищеперелічені народи сповідували ще задовго до моменту створення Золотої Орди. Після монголо-татарської навали (1237–1240) несторіанство утвердилося в Залісі (межиріччі річок Оки і Москви), тобто на землях, де пізніше виникло Московське царство [31].

З іншого боку, подібну нічим не виправдану жорстокість до вразливих груп виявляли й мусульмани. Яскравим прикладом цього є винищення воїнами ісламу в 627 р. єврейського племені Бану Курайза (Banu Qurayza). Коли після 25-денної облоги вони захопили фортецю, всім чоловікам (майже 900 особам), і одній жінці було відрубано голови, а жінки та діти, що лишилися, були продані до рабства [30, с. 645].

Масові вбивства представників вразливих категорій населення під час своїх завойовних походів чинив і Чингісхан (1162-1227). Так, у 1221 р., зажадавши помститися за те, що під час завоювання Нішапура стріла, випущена захисниками міста, вбила його зятя, він наказав винищити всіх його мешканців. Було страчено всіх, навіть дітей, жінок та людей похилого віку. Своєю жорстокістю по відношенню до вразливих груп відомий ще один азійський завойовник – Тамерлан (1336-1405). Наведемо лише один задокументований приклад. Коли в 1387 р. перське місто Ісфахан здалося йому без бою, Тимур, повівся відносно милосердно, залишив у ньому 6000 солдатів і пішов далі. Однак, почувши, що жителі повстали (через стягнення надмірних податків) та вбили частину його людей, він повернувся та взяв місто облогою. За його наказом було вбито всіх чоловіків віком старше за 14 років (з їхніх голів у центрі міста були споруджені піраміди, кожна з яких налічувала 1 500 або більше голів). Потім він вивів жінок і дітей у поле біля міста, відокремив дітей молодше семи років і наказав вершникам розтоптати їх. Матері й навіть його власні радники на колінах благали його не робити цього, але він залишився непохитним. Побачивши, що його солдати зволікають з виконанням такого жорстокого наказу, він розлютився і сам наїхав конем на дітей, а потім сказав, що хотів би знати, хто наважиться не піти за ним. Тоді воїни розтоптали дітей копитами своїх коней. Потім Тимур наказав підпалити місто, а жінок і дітей у віці від 7 до 14 років, що залишилися, обернув на рабів та забрав із собою до Самарканду [33, с. 87].

Водночас, все ж варто зауважити, що у певних випадках під час збройних конфліктів середньовіччя окремим категоріям населення надавався захист. Наприклад, відомо, що султан Єгипту Саладін (Салах ад Дін), який в 1187 р. окупував Єрусалим, дозволив лицарям-госпітальєрам залишитися в місті для догляду за хворими і пораненими християнами [30, с. 139].

З кінця X століття завдяки впливу католицької церкви на теренах Західної Європи (Франція, Німеччина, Італія, Іспанія, Англія) почав формуватися інститут Божого миру, а трохи пізніше – Божого перемир'я. Це мало наслідком запровадження важливих обмежень на ведення воєн в сенсі заборони насильства над певними особами. Мир Божий (Pax Dei) відповідно до Декретів про Божий мир Тулузького собору (1041 р.) та Клермонського собору (1095 р.) означав захист і недоторканність під час війни певних категорій людей (священиків, паломників, мандрівників, купців, жінок, селян) та їхнього майна [34, с. 178–181]. Та все ж середньовічні хроніки рясніють випадками порушення цих норм.

Не були рідкістю й випадки масового захоплення жінок та дітей з метою їхнього продажу на невільницьких ринках у відносно мирний час. Взагалі торгівля живим товаром становила суттєву частку середньовічної економіки [35]. Такою діяльністю відзначилися як азійці (Арабський халіфат, Золота Орда, Османська імперія та ін.), так і європейці (скандинавські вікінги, генуезькі та венеціанські купці). Зокрема, останні мали в XIII-XV ст. цілу мережу торговельних центрів на Чорному та Азовському морях (Кафа, Тана, Воспоро, Джінестра, Лікостомо, Монкастро та ін.), де скуповували невільників і перепродавали їх до країн Середземномор'я [36, с. 6; 37, с. 79–82].

Отже, щодо доби докласичного міжнародного права немає жодних підстав говорити про якийсь системний захист вразливих категорій населення. Єдиним значимим правовим документом цього періоду, що в подальшому ліг у підґрунтя міжнародного права прав людини стала Велика Хартія вольностей (Magna Carta Libertatum) 1215 р., яку традиційно (якщо не сприймати всерйоз пропозиції щодо віддання пріоритету в цьому плані маніфесту перського царя Кіра Великого VI ст. до н.е.[1]) вважають першим юридичним документом, у якому закладено основи концепції прав людини.

Дійсне становлення основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення відбулося лише в добу класичного міжнародного права, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст. Поштовхом до цього стала поява після Вестфальського миру 1648 р. та Великої Французької революції низки фундаментальних внутрішньодержавних актів у царині прав людини – англійського

[1] Наприкінці 1960-х років останній шах Ірану Мохаммад Реза Пехлеві назвав його «першою у світі хартією прав людини». Циліндр був ключовим символом політичної ідеології шаха і досі розглядається деякими коментаторами як хартія прав людини, незважаючи на незгоду більшості істориків. Артефакт зберігається у Британському музеї, а його копію виставлено у будівлі ООН.

Закону щодо кращого забезпечення свобод підданих та запобігання ув'язнення за морями (Habeas Corpus Act) 1679 р. та Біллю про права 1689 р., американської Декларації незалежності 1776 р., Конституції США 1787 р., Біллю про права 1789 р, французької Декларації прав людини та громадянина 1789 р. Принципи, закладені в цих актах, пізніше поширилися й на сферу міжнародного права. Сама концепція прав людини та фундаментальних свобод була сформульована у працях відомих тогочасних мислителів – Гуго Гроція, Джона Локка, Едмунда Бьорка, Томаса Пейна, Фрідріха Гегеля, Джона Стюарта Мілля та ін.

Теоретичні та практичні питання міжнародно-правового захисту окремих вразливих категорій населення, зокрема жінок, обговорювалися на міжнародних форумах. Відомий правник, професор Дерптського університету В.Ф. Дерюжинський свого часу наголошував, що в другій половині XIX століття особливо розвинулося та набуло міжнародного характеру явище торгівлі жінками [38, с. 4–11]. Гострота проблеми зумовила проведення з 1889 по 1913 рр. п'яти міжнародних конгресів з протидії торгівлі жінками [39, с. 5–13], у яких брали участь визначні громадські діячі, вчені (переважно медики та юристи), представники благодійних товариств та спеціальних комітетів з Австро-Угорщини, Англії, Бельгії, Голландії, Данії, Німеччини, Норвегії, Російської імперії, Сполучених Штатів Америки, Швейцарії, Швеції та інших держав.

Друга половина XIX – початок XX ст. відзначилися появою перших двосторонніх та багатосторонніх договорів, спрямованих на захист вразливих категорій населення. Величезне значення у цьому плані мали, насамперед акти, спрямовані на протидію торгівлі людьми [40, с. 21–30]. Вже Віденський конгрес 1815 р. своєю відомою декларацією від 27 січня (8 лютого) 1815 р. [34, с. 324-325] визнав торгівлю темношкірим населенням (traite des noirs) порушенням засад людинолюбства та загальної моральності [41, с. 356]. Укладаючи 20 листопада 1815 р. Паризький мир сторони, окрім іншого, домовилися продовжити подальші перемовини з цього питання. Такі переговори дійсно відбулися у 1817 та 1818 рр. у Лондоні, а також на Аахенському 1818 р. та Веронському 1822 р. конгресах [42, с. 62], але, незважаючи на гучні заяви, жодних практичних наслідків вони на цьому етапі не мали. З цієї причини Велика Британія, наприклад, продовжуючи рухатися шляхом, наміченим нею ще у 1810 р., уклала з цілою низкою держав двосторонні договори, відповідно до яких військовим кораблям договірних держав на взаємних засадах надавалося право обшуку підозрілих суден.

Лише укладений 20 грудня 1841 р. договір між п'ятьма державами – Англією, Францією, Росією Австрією та Пруссією, за висловом Ф. Ліста «перетворив теоретичне начало Віденського конгресу на дійсність» [41, с. 356-357]. Окрім прирівняння работоргівлі до піратства, договір чітко окреслив «підозрілий пояс», що охоплював простори Атлантичного океану між африканським та американським континентами та західну частину Індійського океану, і надав право крейсерам держав-членів договору здійснювати обшук суден за підозрою у работоргівлі. Завдяки цьому договору, а також угоді між Великою Британією та США від 7 квітня 1862 р., що дійшли між собою консенсусу відносно взаємного права обшуку кораблів у межах певного поясу, з кінці 60-х рр. XIX ст. було фактично припинено морську торгівлю чорношкірим населенням. Подальші договори 1880-1890-х рр. [41, с. 172–187], насамперед, відповідні норми Генерального акту, ухваленого на Брюсельській конференції 1889-1890 рр. [34, с. 386–390] сприяли вирішенню проблеми торгівлі «живим товаром», наскільки це було можливим на той час.

Важливе місце у захисті вразливих категорій населення наприкінці XIX ст. посідали й угоди, якими спеціально закладалися міжнародно-правові основи захисту жінок, насамперед боротьби з торгівлею жінками [44; 45]. Серед них варто відзначити німецько-нідерландський (15 листопада 1889 р.) та німецько-бельгійський (4 вересня 1890 р.) договори про захист жінок, залучених до заняття проституцією. На вирішення цієї ж проблеми були спрямовані й багатосторонні перемовини, що розпочалися у Парижі 15 червня 1902 р. Вони завершилися підписанням 18 травня 1904 р. Адміністративної конвенції, яку було ратифіковано Бельгією, Великою Британією, Данією, Францією, Іспанією, Італією, Нідерландами, Німеччиною, Норвегією, Португалією, Росією, Швецією та Швейцарією. Пізніше, до неї також приєдналися Австро-Угорщина, Бразилія та Сполучені Штати. У тому ж 1902 р. було укладено й Законодавчу конвенцію (в 1910 р. її було оновлено), яка містила норми карального характеру, спрямовані проти торгівлі жінками [41, с. 350].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. було укладено й цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист найбідніших верств населення. Серед них – договори про взаємну підтримку злиденних моряків, хворих, покинутих дітей тощо. Прикладом такої угоди може служити, зокрема, німецько-швейцарський договір від 31 травня 1890 р. [41, с. 352].

Берлінська конференція 1890 р. прийняла низку постанов відносно недільної роботи, роботи малолітніх та неповнолітніх працівників і жінок на фабриках і заводах та щодо ре-гламентів роботи в копальнях [46, с. 335–473; 47]. У травні 1905 р. в Берні працювала конфе-ренція, на якій обговорювалися питання про заборону вживання білого фосфору при вироб-ництві сірників (що шкодило здоров'ю неповнолітніх та жінок, які переважно були зайняті на цій роботі), а також про заборону нічної праці жінок [42, с. 85].

В цей же час було також зроблено й важливі кроки на шляху забезпечення захисту прав релігійних меншин. Так, Тяньцзінський англо-китайський договір про мир, дружбу і торгівлю від 26 червня 1858 р. у ст. 8 наголошував: «Християнська релігія, що сповідується протестантами чи римськими католиками, вселяє практикування чесноти та вчить людей робити іншим те, що бажаєш, щоб вони робили тобі. Тому особи, які проповідують її або навчають їй, повинні мати однакове право на заступництво китайської влади, і ніхто з них, хто мирно здійснює своє покликання і не порушує закону, не повинен бути переслідуваним або зазнавати протидії» [34, с. 416].

Постановами Берлінського конгресу 1878 р., який було скликано для переговорів щодо перегляду умов Сан-Стефанського мирного договору 1878 р., що завершив російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., Сербія, Чорногорія, Румунія та Болгарія були зобов'язані запровадити до свого законодавства рівноправність усіх віросповідань без будь-яких виключень (ст. 5, 27, 35, 44) [41, с. 349]. Таке ж зобов'язання, хоча й в іншій формі, було покладено й на Туреччину (ст. 61-62). Про на захист прав релігійних меншин, свободу совісті йшлося й у ст. 6 Заключного акту Берлінської (Африканської) конференції від 26 лютого 1885 р. Норма, закріплена у цій же статті, спрямовувалася й на захист прав корінного населення. Відповідно до неї так звані цивілізовані держави мали «невсипно піклуватися про збереження туземного народонаселення та про покращення їхнього морального і матеріального стану» [34, с. 403; 41, с. 351].

В період класичного міжнародного права не втрачала своєї актуальності й проблема забезпечення захисту вразливих категорій населення під час збройних конфліктів. Адже війни того часу, як і раніше, становили величезну загрозу життю, здоров'ю та майну цих соціальних груп. Так, захоплення російськими військами під командуванням О. Суворова 4 листопада 1794 р. передмістя Варшави під назвою Прага мало наслідком жахливу різанину (польськ. Rzeź Pragi), яку вчинили переможці [49, с. 173]. За свідченнями джерел, вони стріляли у натовп, вривалися до будинків, грабували, ґвалтували і вбивали всіх, на кого на-трапляли – жінок, дітей, людей похилого віку [30, с. 647]. Вважається, що в перебігу цих подій загинуло близько 20 000 осіб [50, с. 429]. Ці події тоді суттєво посилили негативне ставлення до росіян широких верств населення центральної Європи.

Зважаючи на розуміння необхідності забезпечити мирному населенню, в тому числі й його найбільш вразливим верствам, певний захист, у середині XIX ст. провідні держави того часу зосередили зусилля на договірному закріпленні та кодифікації спрямованих на це норм звичаєвого характеру. Початок цих процесів зазвичай пов'язують із прийняттям 22 серпня 1864 на дипломатичній конференції в Женеві міжнародної Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни. Окрім іншого, у цій конвенції містилися положення, покликані забезпечувати захист хворим та пораненим, а також мирному населенню (вочевидь, у першу чергу жінкам), яке надавало їм допомогу та забезпечувало догляд [51].

Хоча тогочасні міжнародно-правові акти, що регламентували перебіг збройних конфліктів – Брюссельська декларація про закони і звичаї війни 1874 р. [52], Гаазька конвенція про закони і звичаї суходільної війни 1907 р. [53] та ін. і не містили прямих вказівок на захист прав вразливих груп населення, деякі їхні статті побіжно усе ж були спрямовані на реалізацію цього завдання. Наприклад, статтею 28 Конвенції 1907 р. заборонялося «віддавати на розграбування місто чи місцевість, навіть захоплені нападом». А в статті 46 наголошувалося на необхідності «поважати честь і права сім'ї, індивідуальне життя і приватну власність, а також релігійні переконання і сповідування віри» [34, с. 440-441].

Висновки. Отже, на підставі аналізу нарративних джерел та пам'яток міжнародного права, а також наявної наукової літератури з окресленої проблематики можемо дійти висновку про те, що на першому етапі, в добу докласичного міжнародного права про системний захист вразливих категорій населення стародавніх та середньовічних держав не йшлося. У той час бачимо лише окремі вияви милосердного ставлення до жінок, дітей, інвалідів, осіб поважного віку. Жодних спеціальних міжнародно-правових актів у цій царині прийнято не було.

Дійсне становлення основ міжнародно-правового захисту вразливих груп населення відбулося лише в добу класичного міжнародного права, особливо в другій половині XIX – на початку XX ст.

Важливе місце у захисті вразливих категорій населення наприкінці XIX ст. посідали багатосторонні угоди, якими спеціально закладалися міжнародно-правові основи захисту жінок, насамперед ті, що були спрямовані на боротьбу з торгівлею жінками. Окрім того, саме в цей період було укладено цілу низку міжнародних договорів, спрямованих на захист найбідніших верств населення. Серед них – договори про взаємну підтримку злиденних моряків, хворих, покинутих дітей тощо. Тоді ж було зроблено й важливі кроки на шляху забезпечення захисту прав релігійних меншин. Важливою віхою на шляху до створення міжнародно-правового підґрунтя захисту вразливих верств населення під час війни стало прийняття 22 серпня 1864 Женевської конвенції про поліпшення долі поранених і хворих воїнів під час сухопутної війни, Брюссельської декларації про закони і звичаї війни 1874 р., Гаазької конвенції про закони і звичаї суходільної війни 1907 р., які, хоча й не мали прямою метою захист прав вразливих груп населення, та все ж побіжно були спрямовані на реалізацію цього завдання.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 21.03.2023).
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Прийнятий 16 грудня 1966 року Генеральною Асамблеєю ООН. Док. ООН A/RES/2200 A (XXI). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення 21.03.2023).
3. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13 грудня 2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення 21.03.2023).
4. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення 21.03.2023).
5. Алисиевич Е.С. Поощрение и защита прав уязвимых групп в международном праве. Москва: РУДН, 2012. 431 с.
6. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.
7. Буткевич О.В. Міжнародне право Середніх віків: монографія. Київ: Видавництво гуманітарної літератури, 2008. 672 с.
8. Герасименко Є.С. Урегулювання проблеми біженців на міжнародному рівні: історико-правовий аспект. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2009. № 1. С. 233–235.
9. Goldson B. Vulnerable inside: children in secure and penal settings. London: Children's Society, 2002. 173 p.
10. Зелінська Н.А. Морально-політичні фактори формування права притулку і інституту екстрадиції в міжнародному праві: історична ретроспектива. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць*. 2011. Вип. 58. С. 175–185.
11. Крестовська Н.М. Міжнародні стандарти прав дитини та національне законодавство України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2002. Вип. 16. С. 57–60.
12. Larkin M. Vulnerable groups in health and social care. London: Sage, 2009. 195 p.
13. Mandelstam M. Safeguarding vulnerable adults and the law. London: Jessica Kingsley Publishers, 2009. 320 p.
14. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право».* 2020. Вип. 29. С. 46–53.
15. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
16. Сироїд Т.Л. Міжнародно-правове підґрунтя регулювання статусу біженців і вимушених переселенців: реалії та перспективи. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Серія: Право.* 2017. Вип. 24. С. 154–157.
17. Сироїд Т.Л. Міжнародно-правова основа захисту права на здоров'я літніх людей. *Альманах міжнародного права*. 2020. Вип. 23. С. 130–140.
18. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародно-правовий захист права на здоров'я вразливих категорій осіб: теорія та практика. *Міжнародне право у світі динамічних змін: контури майбутнього міжнародного правопорядку: колект. монографія* / наук. ред. В. Репецький, І. Земан, В. Гутник: Львів-Дрогобич, 2021. С. 229–244.

19. Фоміна Л.О. Забезпечення безпеки жінок: міжнародно-правовий аспект. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право».* 2016. Вип. 22. С. 193–197.
20. Hagger L. The child as vulnerable patient: protection and empowerment. Farnham: Ashgate Pub., 2009. 252 p.
21. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право».* 2020. Вип. 29. С. 46–53.
22. Лагерь для военнопленных женщин в Шумере. *Хрестоматия по истории Древнего мира. В 3 т. Т. 1: Древний Восток* / ред. В.В. Струве. Москва: Гос. учеб.-пед. изд-во Мин. просвещ. РСФСР, 1950. С. 144–147.
23. Ксенофонт. Киропедия / Изд. подгот. В.Г. Борухович и Э.Д. Фролов; отв. ред. С.Л. Утченко. Москва: Наука, 1976. 334 с.
24. Фукидид. История / Изд. подгот. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский; отв. ред. Я.М. Боровский. Ленинград: Наука, 1981. 543 с.
25. Логвиненко Є.С., Логвиненко І.А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А.М., 2019. 252 с.
26. Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. *Historical Origins of International Criminal Law*. *FICHL Publication Series*. 2014. Vol. 1. № 20. P. 87–113. URL: https://www. legal-tools.org/doc/7e22d8/pdf/. (дата звернення 21.03.2023).
27. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2022. № 71. С. 18–25. С. 24. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.2 (дата звернення 22.03.2023).
28. Мартемьянов А.П. Ветераны римской армии – магистраты и жрецы в Нижней Мезии: монография; Алексей Павлович Мартемьянов: биобиблиография, интервью, воспоминания / ред. С.Д. Литовченко. Харьков: Контраст, 2021. 296 с.
29. The First Crusade: The Chronicle of Fulcher of Chartres and Other Source Materials / ed. E. Peters. Philadelphia: University of Pennsilvania Press, 1998. 336 p.
30. Кривокапич Б.Д. Международное право в период вооруженных конфликтов: монография. Самара: Изд-во Самарского ун-та, 2021. 836 с.
31. Пономаренко А. Звідки взялася Російська православна церква? *Релігійно-інформаційна служба України.* URL: https://risu.ua/zvidki-vzyalasya-rosiyska-pravoslavna-cerkva_n95895 (дата звернення 21.03.2023).
32. Сюндюков І. Загибель Великого Новгорода: як вільна республіка була знищена самодержавною Москвою. *День.* 2011. № 62. URL: https://day.kyiv.ua/article/istoriya-i-ya/zahybel-velykohonovhoroda (дата звернення 20.03.2023).
33. The History of Terrorism from Antiquity to Al Quaeda / eds. G. Chaliand, A. Blin. University of California Press, 2007. 474 p.
34. Гавриленко О.А, Новікова Л.В., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. 676 с.
35. Галенко О.І. Рабство в Україні. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Rabstvo_Ukraini (дата звернення 16.03.2023).
36. Гавриленко О.А., Сівальньов О.М., Цибулькін В.В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір. Харків: Точка, 2017. 260 с.
37. Чиперис А. М. К вопросу о генуэзской работорговле в Западном Средиземноморье в XIII в. *Известия АН Туркменской ССР: Серия общественных наук*. 1972. № 2. С. 79–82.
38. Дерюжинский, В.Ф. Международная борьба с торговлей женщинами. *Журнал Министерства юстиции*. 1902. Октябрь. С. 4–11.
39. Дерюжинский, В.Ф. Пятый международный конгресс по борьбе с торгом женщинами. *Журнал Министерства юстиции*. 1914. Январь. С. 5–13.
40. Костючек М.В. Становлення та розвиток міжнародної системи протидії торгівлі людьми. *Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка*. 2010. № 9 (196). С. 21–30.
41. Лист Ф. Международное право в систематическом изложении. Юрьев (Дерпт): Тип. К. Маттисена, 1912. XX, 574, [2], CLXXXIV с.
42. Голубев Н.Н. Международные конгрессы и конференции: очерки истории и практики. Ярославль: Тип. губ. правл., 1905. 292 с.

43. Казанский П. Всеобщие административные союзы государств. В 3 т. Т. 3. Одесса: Тип. Штаба округа, 1897. 563 с.
44. Обозненко, П. Е. Вопрос об упорядочении проституции и о борьбе с нею на двух международных совещаниях 1899 года. СПб.: Тип. Я. Трей, 1900. 24 с.
45. Гогель С. Юридическая сторона вопроса о торговле белыми женщинами в целях разврата. *Вестник права*. 1899. № 5. С. 112–114.
46. Martens G.F. Nouveau recueil général de traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international: XXXV tomes / Continuation du grand recueil de Georges Frédéric de Martens par Charles Samwer et Jules Hopf. [2e série]. T. XV. Gottingue: Librairie de Dieterich, 1887. 823 p.
47. Die Protokolle der internationalen Arbeiterschutzkonferenz. Im amtlichen Auftrag. Leipzig: Dunder & Humblot, 1890. 259 p. URL: https://archive.org/details/dieprotokollede00unkngoog/page/n14/mode/2up (дата звернення 17.03.2023).
48. Black J. European Warfare, 1660-1815. London: Routledge. 2002. 234 p.
49. Zamoyski A. The Last King of Poland, London: Endeavour Press, 2014. 654 p. URL: https://prussia.online/books/the-last-king-of-poland (дата звернення 19.03.2023).
50. Женевская конвенция 22-го августа 1864 года и дополнительные к оной статьи 20-го октября 1868 года. Санкт-Петербург: Тип. Второго Отд. Собств Е.И.В. Канцелярии, 1874. 19 с.
51. Брюссельська декларація про закони і звичаї війни 1874 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_764#Text (дата звернення 18.03.2023).
52. Гаазька конвенція про закони і звичаї суходільної війни 1907 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_765#Text (дата звернення 18.03.2023).

УДК 341.6
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.34

МЕХАНІЗМ ПРИЗНАЧЕННЯ ТИМЧАСОВИХ ЗАХОДІВ У СПОРАХ ЩОДО ТЛУМАЧЕННЯ АБО ЗАСТОСУВАННЯ КОНВЕНЦІЇ ООН З МОРСЬКОГО ПРАВА

Галімурка П.І.,
аспірант кафедри міжнародного права факультету міжнародних відносин,
Львівський національний університет ім. Івана Франка,
https://orcid.org/0009-0003-5355-084X,
p.halimurka@gmail.com

Галімурка П.І. Механізм призначення тимчасових заходів у спорах щодо тлумачення або застосування Конвенції ООН з морського права.

Стаття оглядає передумови та обставини розроблення Конвенції ООН з морського права в контексті створення системи вирішення міжнародних морських спорів. З'ясовано, що прийняття Конвенції ООН з морського права було результатом комплексного політичного процесу та тривалих переговорів на Третій Конференції ООН з морського права. Одним із результатів вказаної Конференції було заснування Міжнародного трибуналу з морського права та Палати зі спорів, пов'язаних із морським дном як частини Трибуналу.

Після цього в статті аналізуються окремі норми, які утворюють систему обов'язкового вирішення спорів щодо тлумачення або застосування Конвенції ООН з морського права. Встановлено, що основними принципами системи вирішення спорів, утвореної Конвенцією ООН з морського права є принцип мирного вирішення спорів та принцип обов'язкового вирішення спорів. Розглянуто винятки із застосування обов'язкових процедур для вирішення спорів щодо тлумачення або застосування Конвенції ООН з морського права.

Основою частиною статті є окреслення меж та особливостей механізму призначення тимчасових заходів у спорах, що стосуються тлумачення або застосування Конвенції ООН з морського права. З'ясовано певні спільні риси та відмінності між положеннями, якими регулюються тимчасові заходи у праві Міжнародного суду ООН, з одного боку та Конвенції ООН з морського права, з іншого. Встановлено обов'язковість тимчасових заходів, що призначаються відповідно до статті 290 Конвенції ООН з морського права.

Виявлено можливість виникнення різних ситуацій щодо призначення тимчасових заходів на підставі пункту 5 статті 290 Конвенції в залежності від ступеня згоди між сторонами спору. Розкрито юрисдикційні особливості призначення тимчасових заходів Міжнародним трибуналом з морського права від імені ще не сформованого відповідно до Додатка VII чи VIII Конвенції ООН з морського права арбітражу, зокрема поріг визначення юрисдикції *prima facie*. Дотично наводяться висновки Міжнародного трибуналу з морського права та окремих *ad hoc* арбітражів щодо юрисдикційних аспектів призначення тимчасових заходів.

Ключові слова: тимчасові заходи, спір, Конвенція ООН з морського права, юрисдикція *prima facie*, арбітраж, Міжнародний трибунал з морського права.

Halimurka P. The mechanism for the prescription of provisional measures in disputes concerning the interpretation or application of the UN Convention on the Law of the Sea.

The article reviews the prerequisites and circumstances of the UN Convention on the Law of the Sea development in the context of creating a system for resolving international maritime disputes. It was found that the adoption of the UN Convention on the Law of the Sea was the result of a complex political process and lengthy negotiations at the Third UN Conference on the Law of the Sea. One of the results of that Conference was the establishment of the International Tribunal for the Law of the Sea and the Seabed Disputes Chamber as a part of the Tribunal.

After that, the article analyzes separate norms that form a compulsory dispute settlement system for disputes concerning the interpretation or application of the UN Convention on the Law of the Sea. It has been

established that the basic principles of the dispute settlement system established by the UN Convention on the Law of the Sea are the principle of peaceful settlement of disputes and the principle of compulsory dispute settlement. Exceptions to the application of compulsory procedures for resolving disputes concerning the interpretation or application of the UN Convention on the Law of the Sea are considered.

The main part of the article is the delineation of the limits and peculiarities of the mechanism for the prescription of provisional measures in disputes concerning the interpretation or application of the UN Convention on the Law of the Sea. Certain common features and differences between the provisions governing provisional measures in the law of the International Court of Justice, on the one hand, and the UN Convention on the Law of the Sea, on the other, are revealed. The binding nature of provisional measures prescribed under Article 290 of the UN Convention on the Law of the Sea has been established.

Subject to the degree of agreement between the parties to the dispute, the probability of different situations regarding the prescription of provisional measures under Article 290 (5) of the Convention has been revealed. The jurisdictional peculiarities of the prescription of provisional measures by the International Tribunal for the Law of the Sea on behalf of an arbitral tribunal not yet constituted under Annex VII or VIII of the UN Convention on the Law of the Sea, in particular the threshold for finding *prima facie* jurisdiction, are clarified. The conclusions of the International Tribunal for the Law of the Sea and some *ad hoc* arbitral tribunals regarding the jurisdictional aspects of the prescription of provisional measures are pointed out.

Keywords: provisional measures, dispute, UN Convention on the Law of the Sea, *prima facie* jurisdiction, arbitral tribunal, International Tribunal for the Law of the Sea.

Постановка проблеми. Тимчасові заходи як елемент судової процедури врегулювання міжнародних спорів все частіше застосовується міжнародними судовими установами та арбітражем. Будучи запозиченою із систем національного права, концепція тимчасових заходів у міжнародному праві може сприйматись без належного врахування особливостей розгляду саме міжнародних спорів. У свою чергу, тимчасові заходи можуть бути ефективним засобом захисту прав держави у термінових ситуаціях, що періодично можуть виникати у міжнародних відносинах. Як морська держава, Україна є стороною певних існуючих морських спорів, при цьому ймовірність виникнення інших спірних ситуацій за участю України можна охарактеризувати як реальну. Як наслідок, дослідження процесуальних нюансів та особливостей призначення тимчасових заходів є актуальним з точки зору розуміння усіх можливостей при визначенні судової стратегії та процесуальних дій у ході врегулювання спорів щодо тлумачення або застосування Конвенції ООН з морського права.

Стан дослідження. Тимчасові заходи у врегулюванні міжнародних спорів були предметом інтересу Ш. Розена, К. Майлса, Т. Менса, Е. Дамболда, І. Карамана та інших дослідників. У вітчизняній науці міжнародного права, немає праць, які б комплексно досліджували тимчасові заходи, зокрема у контексті врегулювання спорів щодо тлумачення або застосування Конвенції ООН з морського права. Крім того, міжнародні суди та арбітражі, розглядаючи спори, створюють судову практику, в тому числі щодо тимчасових заходів, яка може змінювати підходи до розуміння тимчасових заходів, їх окремих аспектів, що потребує окремого дослідження та аналізу.

Метою статті є комплексне дослідження правового регулювання тимчасових заходів у спорах щодо тлумачення або застосування Конвенції ООН з морського права.

Виклад основного матеріалу. Третя конференція Організації Об'єднаних Націй (надалі – ООН) з морського права залишається певною точкою відліку в міжнародній правотворчості. Перш за все, вона досягла успіху там, де зазнали невдачі її попередники [1, p. 376]. Конвенція з морського права 1982 року, яка була результатом Конференції і описується як «комплексна угода» (англ. - package deal, тобто її мало бути прийнято без застережень або не прийнято взагалі) [2, p. 457; 3, p. 871; 4, p. 38] була прийнята, у більшості аспектів, як виклад сучасного міжнародного права майже з усіх питань, пов'язаних з морями та океанами [1, p. 376].

Процес кодифікації міжнародного морського права включає перші дві Конференції ООН, що проводились у 1958 та 1960 роках відповідно, для проведення яких Комісія міжнародного права підготувала попередні проекти статей [5, p. 265]. Результатом перших двох конференцій були чотири Женевські конвенції, які регулювали окремі питання морського права.

Незважаючи на серйозні спроби досягти кодифікованих норм, Перша і Друга конференції ООН з морського права не змогли виробити загальновизнану систему врегулювання спорів. Замість цього було прийнято Факультативний протокол про обов'язкове врегулювання спорів, який так і не отримав загального визнання, і в літературі з морського права немає жодного прикладу його застосування [6, p. 25].

На відміну від попередніх конференцій, до третьої конференції ООН з морського права Комісія міжнародного права проекти статей не готувала. Таким чином, переговори щодо того, що стало Конвенцією 1982 року, було не кодифікацією експертів-юристів; скоріше з самого початку було зрозуміло, що для досягнення відповідних компромісів і вироблення консенсусного договору, який міг би отримати загальну підтримку буде необхідним політичний процес, який «походить безпосередньо від Генеральної Асамблеї» і залучає представників уряду [1, p. 377].

Третя конференція ООН з морського права бере свій початок з пропозиції Мальти в Генеральній Асамблеї визнати глибоководні ресурси морського дна спільним надбанням людства [1, p. 376]. Генеральна Асамблея спочатку створила спеціальний Комітет з мирного використання морського та океанічного дна за межами національної юрисдикції, щоб розглянути цю пропозицію [7, p. 15]. Потім, коли стало очевидно, що існує певний спротив проведенню більш комплексних реформ, Мандат Комітету морського дна було розширено, і Генеральна Асамблея скликала Третю конференція ООН з морського права, результатом якої мала бути конвенція, що покривала б усі питання, пов'язані з морським правом [8, p. 25; 9, p. 38; 10, p. 13].

На початку Третьої конференції ООН з морського права врегулювання спорів обговорювалося в спеціальних комітетах відповідно до їх компетенції. На цьому початковому етапі делегації не змогли розрізнити процедурні та матеріальні норми міжнародного морського права. З цієї причини не існувало єдиного проекту правил процедури для врегулювання спорів. Замість цього існувала лише серія проектів правил, рекомендацій і положень, розроблених для різних питань, серед іншого, використання відкритого моря, рибальства тощо [6, p. 25-26].

Єдиним винятком була американська пропозиція, яка складалася з дев'яти статей. Вона передбачала обов'язкові та необов'язкові процедури врегулювання спорів у морському праві. У рамках обов'язкових процедур була пропозиція про створення Трибуналу з морського права. Ця пропозиція була суперечливою і не мала істотного впливу на роботу учасників конференції. Втім така ситуація призвела до створення неформальної робочої групи, яка пізніше отримала назву «Робоча група з врегулювання спорів». Ця Робоча група представила перший текст для переговорів щодо врегулювання спорів, який послужив основою для єдиного розгляду теми «врегулювання спорів» наприкінці другої сесії Конференції в серпні 1974 року [6, p. 26].

«Неофіційний єдиний переговорний текст», представлений робочими групами, зосереджувався на процедурах врегулювання спорів щодо морського дна, для реалізації яких було заплановано створення Трибуналу з морського дна. Планувалось, що Трибунал з морського права мав бути наділений юрисдикцією щодо усіх інших категорій спорів, не пов'язаних із морським дном. Трибунал з морського дна мав бути головним органом Міжнародного органу з морського дна. До 1976 року делегати зберігали концепцію двох окремих судових органів. Туніс запропонував опрацювати питання, що стосуються системи врегулювання спорів в одному суді більш комплексно та уніфіковано. У 1977 році були внесені офіційні зміни. Відтоді тривали переговори щодо розробки єдиної системи врегулювання спорів для всієї Конвенції. Замість створення двох трибуналів розробники вирішили заснувати палату для розгляду спорів щодо глибоководного дна, а саме Палату зі спорів, пов'язаних із морським дном як частину Міжнародного трибуналу з морського права [6, p. 26].

У ході дискусій стало зрозуміло, що необхідно виробити загальноприйняту систему врегулювання спорів. Вона мала характеризуватися принципами, здатними забезпечити гнучкість і, перш за все, правову визначеність для держав-учасниць. Принцип мирного врегулювання спорів був прийнятий як основний принцип для всієї Конвенції ООН з морського права. Конвенція також охоплює загальноприйняті принципи щодо обов'язкового врегулювання спорів і вільного вибору судових процедур [6, p. 26-27].

Конвенція ООН з морського права (надалі – Конвенція) є однією з найважливіших розробок, пов'язаних із врегулюванням спорів за участю суб'єктів міжнародного права. Великим внеском у міжнародне право став саме елемент обов'язковості мирного врегулювання спорів стосовно тлумачення або застосування Конвенції [6, p. 27].

Система обов'язкового мирного врегулювання спорів стосовно тлумачення або застосування Конвенції стала «цементом, який має утримувати всю структуру разом і гарантувати її постійну доступність і міцність» [4, p. 38].

Система врегулювання спорів щодо застосування або тлумачення Конвенції викладена у Частині XV. Відповідно до цієї дворівневої системи [11, p. 393], як перший крок, держави-учасниці повинні врегулювати будь-які спори між ними щодо тлумачення або застосування Конвенції мирними засо-

бами за власним вибором [12, art. 279]. Сторони спору, який вже виник, зобов'язані обмінюватись думками щодо врегулювання спору шляхом переговорів або за допомогою інших мирних засобів [12, art. 283]. Якщо сторони не можуть вирішити спір за допомогою необов'язкових процедур, його має бути врегульовано відповідно до обов'язкових процедур, викладених у розділі 2 частини XV [12, art. 286]. У цьому сенсі обов'язкові процедури є, по суті, залишковими згідно з Конвенцією [11, p. 394]. Таке поєднання добровільних та обов'язкових сприяє ефективному вирішенню міжнародних спорів [11, p. 394].

Розділ 2 частини XV розглядається як основа системи врегулювання спорів, утвореної Конвенцією. Пункт 1 статті 287 Конвенції передбачає, що держава, яка підписує, ратифікує Конвенцію або приєднується до неї, може шляхом письмової заяви обрати один або кілька судових органів для врегулювання спорів щодо тлумачення або застосування Конвенції [12, art. 287(1)].

Одним із найважливіших засобів врегулювання спорів є Міжнародний трибунал з морського права (надалі – Трибунал). Держави можуть також обрати врегулювання спорів в Міжнародному суді ООН, шляхом формування *ad hoc* арбітражу для розгляду міжнародних спорів згідно з Додатком VII Конвенції ООН з морського права або «спеціального» арбітражу згідно з Додатком VIII Конвенції ООН з морського права [13, p. 188; 12, art. 287(1)]. Крім того, Палата із спорів щодо морського дна володіє виключною юрисдикцією щодо спорів, пов'язаних із діяльністю в Районі морського дна, більш детальна категоризація яких, викладена у статті 187 Конвенції [14, p. 45; 12, art. 288(3)].

Із змісту пункту 3 статті 287 Конвенції випливає, що держава-учасниця може формулювати заяву таким чином, що до окремих категорій спорів можуть застосовуватись різні засоби, перелічені у пункті 1 статті 287. А у випадку, якщо заява держави-учасниці за предметним критерієм не охоплює спір, що виник, або держава не зробила відповідну заяву, вважається, що вона обрала арбітраж, який створюється згідно з Додатком VII [12, art. 287(3)].

Якщо обидві сторони спору обрали однаковий засіб із перелічених в пункті 1 статті 287 Конвенції для врегулювання категорії спорів, до якого відноситься спір, що виник і вони не домовились про інше, спір в обов'язковому порядку вирішується за допомогою цього засобу [12, art. 287(4)]. Якщо сторони спору обрали різні засоби для врегулювання спору, що виник, і вони не домовились про інше, спір в обов'язковому порядку передається на розгляд арбітражу, який створюється згідно з Додатком VII [12, art. 287(5)].

Таким чином, врегулювання спору, пов'язаного із застосування чи тлумаченням Конвенції передається на розгляд Трибуналу або Міжнародного суду ООН лише якщо є збіг за їх вибором сторонами як засобу для врегулювання спору, що виник або якщо сторони окремо про це домовляться. Крім того система врегулювання спорів, що передбачена Конвенцією, змодельована таким чином, що за найменш сприятливих обставин, а саме – коли обидві держави-учасниці, сторони спору не зробили заяв відповідно до статті 287 та не можуть дійти згоди щодо вибору судового органу для врегулювання їх спору, можливість відмови від вирішення спору арбітражем, який створюється згідно з Додатком VII не передбачена.

Втім із цієї комплексної системи є винятки, передбачені Розділом 3 Конвенції [11, p. 400–404]. Розділ 2 Конвенції не застосовується до спорів щодо тлумачення або застосування Конвенції, пов'язаних із здійсненням прибережною державою свої суверенних прав або юрисдикції, передбачених Конвенцією, за деякими винятками [12, art. 297(1)]. Прибережна держава також має право відмовлятись від обов'язкового врегулювання спорів, пов'язаних із її правами чи повноваженнями щодо проведення морських наукових досліджень в межах її континентального шельфу чи виключної економічної зони або із її рішенням щодо призупинення або припинення таких досліджень [12, art. 297(2)]. Ще одним винятком є право прибережних держав відмовитись від обов'язкового врегулювання спорів, пов'язаних із здійсненням їх суверенних прав щодо живих ресурсів в межах їх виключної економічної зони [12, art. 297(3)].

Крім того, Конвенцією передбачено право держави робити заяву про відмову від обов'язкового режиму врегулювання спорів, пов'язаних із делімітацією або претензіями щодо історичних вод, військовою та правоохоронною діяльністю та питаннями, якими займається Рада Безпеки [12, art. 298].

Важливо, що юрисдикція судових органів, перелічених статтею 287 Конвенції поширюється на спори, що стосуються тлумачення або застосування не лише Конвенції, а й інших міжнародних угод, пов'язаних з цілями Конвенції, якщо вони передбачають передання на вирішення цим органам відповідних спорів [12, art. 288(2)].

Більшість систем врегулювання міжнародних спорів наділяють відповідний суд або арбітраж повноваженнями вказувати або призначати тимчасові заходи [15, p. 97, 164; 16, p. 245].

Тимчасові заходи у системі врегулювання спорів, утвореній Конвенцією врегульовані статтею 290 Конвенції, яка виглядає наступним чином:

1. Якщо спір належним чином передано до суду чи арбітражу, який вважає, що *prima facie* він володіє юрисдикцією відповідно до цієї частини або частини XI розділу 5, суд чи арбітраж може призначити до винесення остаточного рішення, будь-які тимчасові заходи, які він вважає доцільними за даних обставин для забезпечення відповідних прав сторін спору або для запобігання завданню серйозної шкоди морському середовищу.

2. Тимчасові заходи можуть бути змінені або скасовані, як тільки обставини, що виправдовували їх, змінилися або перестали існувати.

3. Тимчасові заходи можуть бути призначені, змінені або скасовані відповідно до цієї статті лише за запитом однієї з сторін спору і лише після того, як сторонам була надана можливість бути заслуханими.

4. Суд або арбітраж негайно повідомляє про призначення, зміну або скасування тимчасових заходів сторони спору та інших держав-учасниць, яких він вважає за необхідне повідомити.

5. До формування арбітражу, до якого спір передається на підставі цього розділу, будь-який суд або арбітраж за домовленістю сторін або, якщо такої домовленості не було досягнуто протягом двох тижнів з моменту подання запиту на тимчасові заходи, Міжнародний трибунал з морського права, а стосовно діяльності в Районі – палата зі спорів, пов'язаних з морським дном, можуть призначити, змінити або скасувати тимчасові заходи відповідно до цієї статті, якщо вони вважають, що *prima facie* арбітраж, який повинен бути сформований, володітиме юрисдикцією і що цього вимагає терміновість ситуації. Після свого формування арбітраж, на розгляд якого передано спір, може змінити, скасувати або підтвердити ці тимчасові заходи, діючи відповідно до пунктів 1-4.

6. Сторони спору повинні негайно виконати будь-які тимчасові заходи, призначені згідно з цією статтею.

Стаття 290 Конвенції має значну схожість зі статтею 41 Статуту Міжнародного суду ООН в тому розумінні, що нею регулюється загальне повноваження міжнародних судів призначати тимчасові заходи [14, p. 74; 15, p. 102; 17, p. 44]. Хоча структура статті 290 містить значні відхилення від моделі статті 41 Статуту Міжнародного суду ООН, під час її обговорення Конференція перебувала під впливом розуміння права та практики Міжнародного суду ООН, яке в основному є правом, розробленим суддями [14, p. 45]. Вводячи до пунктів 1 та 5 статті 290 Конвенції концепцію юрисдикції *prima facie* щодо суті, Конференція, безумовно, брала до уваги розвиток цього поняття Міжнародним судом ООН [14, p. 46; 18, p. 100], зокрема справу *Про Англо-Іранську нафтову компанію* [19, p. 92-93]. Пункти з 1 по 4 статті 290 Конвенції часто розглядаються як кодифікація чи консолідація або переформулювання права та практики Міжнародного суду ООН [14, p. 46].

В той час як стаття 41 Статуту Міжнародного суду ООН уповноважує «вказувати» (англ. – indicate), стаття 290 Конвенції уповноважує «призначати» (англ. – prescribe) тимчасові заходи. Розробники Конвенції формулюючи таким чином повноваження судових органів, що розглядають спір щодо тлумачення або застосування Конвенції мали на меті позбавити неоднозначності питання обов'язковості тимчасових заходів [6, p. 71, 73; 15, p. 99], як це було у випадку Міжнародного суду ООН станом на 1982 рік, принаймні до 2001 року. Значним нововведенням є пункт 6 статті 290 [14, p. 46], який знімає будь-які питання щодо обов'язку сторін спору без затримок виконати будь-які тимчасові заходи, передбачені статтею 290 [12, art. 290(6)]. Крім того, стаття 290 призначена для користування не лише Міжнародним трибуналом з морського права, а й іншими судовими органами або арбітражами, передбаченими ст. 287 Конвенції.

Крім мети «захисту відповідних прав будь-якої із сторін», пункт 1 статті 290 містить додаткову мету тимчасових заходів – «запобігання завданню серйозної шкоди морському середовищу» [12, art. 290(1)], яка узгоджується із Частиною 12 Конвенції, що присвячена захисту морського середовища як невід'ємному елементу нового морського права. Таким чином, тимчасові заходи можуть призначатись не лише для захисту прав сторони спору, а в «основному або навіть цілком» для запобігання завданню серйозної шкоди морському середовищу [17, p. 45; 18, p. 100].

Особливо важливим є пункт 5 статті 290, що визначає порядок визначення суду чи арбітражу для розгляду запиту про тимчасові заходи, якщо спір щодо тлумачення або застосування Конвенції має розглядатись ще не створеним у відповідності до Додатка VII або Додатка VIII Конвенції арбітражем [12, art. 290(5)].

В контексті Конвенції варто виділити дві можливі ситуації. По-перше, між обидвома сторонами спору може бути збіг за заявою відповідно до ст. 287 Конвенції щодо вибору арбітражу, що формуєть-

ся відповідно до Додатка VII або VIII Конвенції. По-друге, між сторонами спору може не бути збігу за вибором суду або арбітражу відповідно до ст. 287 Конвенції, що призводить до необхідності формування арбітражу відповідно до Додатка VII Конвенції. В будь-якому випадку сторони на етапі необхідності розгляду запиту про тимчасові заходи можуть домовитись про суд чи арбітраж, який буде його розглядати. Якщо на цьому етапі згоди між сторонами немає протягом двох тижнів, такий запит безальтернативно розглядається Трибуналом, а стосовно діяльності в Районі морського дна – Палатою зі спорів, пов'язаних з морським дном. Варто відзначити продуманість цього механізму у контексті ситуації, коли між сторонами спору відсутня яка-небудь згода щодо його врегулювання, що на етапі розгляду запиту про тимчасові заходи означає обов'язковий розгляд такого запиту Трибуналом або Палатою зі спорів, пов'язаних із морським дном. Необхідно повторитись, що до вказаного механізму застосовуються ті ж винятки, що і до всього Розділу 2 частини XV Конвенції.

Важливою додатковою умовою застосування Трибуналом пункту 5 статті 290 є «терміновість ситуації». Коментар до Конвенції висвітлює глибокі дискусії делегацій щодо пункту 5 статті 290. Висловлювалось занепокоєння щодо можливих ситуацій надмірного втручання Трибуналу у розгляд справ, що мали розглядатись ще не сформованими арбітражами [14, p. 53]. Результат спроектований таким чином, що відносно юрисдикції арбітражу, який буде створено відповідно до Додатка VII або Додатка VIII, Трибунал аналізує лише ймовірність того, що *prima facie* арбітраж матиме юрисдикцію розглядати спір по суті. З іншого боку повноваження Трибуналу відповідно до пункту 5 статті 290 врівноважуються умовою про «терміновість ситуації», під якою делегати мали на увазі, що Трибунал повинен зробити висновок не тільки про те, що існує ризик нанесення шкоди правам однієї із сторін (або завдання серйозної шкоди морському середовищу), але також і про те, що шкода настане до формування арбітражу [14, p. 55; 17, p. 47]. Таким чином, Трибунал може відмовити у задоволенні запиту про тимчасові заходи, якщо не переконається, що шкода настане до формування арбітражу, навіть якщо є докази, що шкода потенційно може бути завдана до винесення остаточного рішення [17, p. 47].

Необхідно також мати на увазі пункт 4 статті 288 Конвенції, який передбачає, що у разі розбіжностей щодо того, чи володіє суд чи арбітраж юрисдикцією, це питання вирішується цим судом чи арбітражем [12, art. 288(4)]. Цей пункт має особливу функцію у відносинах між Трибуналом та арбітражем згідно з Додатком VII або VIII, і підкреслює фундаментальну різницю між висновком Трибуналу про те, що арбітраж може *prima facie* мати юрисдикцію щодо спору та остаточним висновком щодо юрисдикції відповідного арбітражного суду. Враховуючи це положення, Трибуналу буде неважко після звичайного скороченого та швидкого розгляду запиту про тимчасові заходи виявити, що низький поріг юрисдикції *prima facie* арбітражу, який буде сформовано, досягнутий [14, p. 50].

У першому випадку такого роду, в межах справи *Про Південний блакитний тунець (Австралія та Нова Зеландія проти Японії)*, після того як Трибунал встановив, що арбітраж, що підлягає формуванню відповідно до Додатка VII, *prima facie* володіє юрисдикцією та призначив певні тимчасові заходи, сторони погодилися, що арбітраж спочатку розглядатиме попередні заперечення відповідача щодо юрисдикції [20, p. 4-6]. Арбітраж постановив, що не володіє юрисдикцією виносити рішення по суті справи [20, p. 48]. Арбітраж також зауважив, що представники та адвокати сторін «осягнули питання юрисдикції *prima facie* арбітражу з такою глибиною, яку не дозволяв тиск часу процесів Трибуналу. У будь-якому випадку Трибунал підтвердив не більше, ніж юрисдикцію *prima facie* цього Арбітражу. Йому залишається вирішити, чи має він юрисдикцію розглядати спір по суті» [20, p. 22].

Ще одним більш недавнім випадком застосування п. 5 ст. 290 Конвенції є справа *Про затримання трьох кораблів Військово-морських сил України (Україна проти Російської Федерації)*. Трибунал дійшов до висновку, що арбітраж, який мав бути сформований відповідно до Додатка VII *prima facie* міг мати юрисдикцію вирішувати спір та, з огляду на виключну терміновість та ймовірність настання непоправної шкоди призначив низку тимчасових заходів, серед яких були вимоги про негайне звільнення українських військовослужбовців та кораблів і необхідність подання звіту про виконання заходів [21, p. 309, 311-313]. Сформований відповідно до Додатка VII арбітраж відхилив попередні заперечення Росії щодо юрисдикції [22, p. 76]. Спір перебуває на стадії розгляду по суті, відтак очікується винесення остаточного рішення.

Висновки. Конвенція ООН з морського права є значним досягненням міжнародної спільноти не лише з точки зору комплексного договірного регулювання окремої галузі міжнародного права, а й щодо розвитку сучасної системи врегулювання міжнародно-правових спорів. Важливим елементом Конвенції є саме принцип обов'язкового врегулювання спорів щодо її тлумачення або застосування. Якщо між сторонами спору щодо тлумачення або застосування Конвенції немає збігу за вибором судових органів чи арбітражів і вони не можуть погодитись щодо вибору, такий спір розглядається арбітражем, що фор-

мується відповідно до Додатка VII Конвенції. Стаття 290 Конвенції розроблялась з урахуванням права та практики Міжнародного суду ООН щодо тимчасових заходів, хоча містить багато нововведень. Тимчасові заходи, що призначаються відповідно до Конвенції є явно обов'язковими. Значним нововведенням є повноваження Міжнародного трибуналу з морського права призначати тимчасові заходи «від імені» ще не сформованого відповідно до Додатка VII чи VIII Конвенції арбітражу, під час реалізації якого Трибунал лише поверхнево аналізує *prima facie* юрисдикцію такого арбітражу.

Це повноваження Трибуналу врівноважується вимогою про «терміновість ситуації». Поряд з цим, необхідно враховувати обмеження і винятки щодо обов'язкового врегулювання спорів, пов'язаних із тлумаченням чи застосуванням Конвенції. Загалом, утворений Конвенцією комплексний механізм дозволяє ефективно та без затримок розглядати запити про тимчасові заходи.

Список використаних джерел:

1. Boyle A., Chinkin C. UNCLOS III and the process of international law-making. *Law of the Sea, Environmental Law and Settlement of Disputes* / T.M. Ndiaye, R. Wolfrum (ed.). Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2007. P. 371–388.
2. Rosenne Sh. Essays on International Law and Practice. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2007. 684 p.
3. Caminos H., Molitor M. R. Progressive Development of International Law and the Package Deal. *The American Journal of International Law*. 1985. vol. 79. P. 871–890.
4. Boyle A. Dispute Settlement and the Law of the Sea Convention: Problems of Fragmentation and Jurisdiction. *International and Comparative Law Quarterly*. 1997. vol. 46. P. 37–54.
5. Articles on the Law of the Sea. *Yearbook of the International Law Commission 1956 (vol. II)*. New York: United Nations Publication, 1957. P. 265-301. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1956_v2.pdf (дата звернення: 21.03.2023).
6. Ozanan F., Rocha G. The International Tribunal for the Law of the Sea: jurisdictional and procedural issues relating to the compliance with and enforcement of decisions. Hamburg: Hamburg University Press, 2001. 281 p.
7. Resolution 2467(XXIII): United Nations General Assembly. URL: https://daccess-ods.un.org/tmp/1367503.55362892.html (дата звернення: 21.03.2023).
8. Resolution 2750(XXV): United Nations General Assembly. URL: https://daccess-ods.un.org/tmp/5727620.72086334.html (дата звернення: 21.03.2023).
9. Resolution 2881(XXVI): United Nations General Assembly. URL: https://daccess-ods.un.org/tmp/987720.191478729.html (дата звернення: 21.03.2023).
10. Resolution 3067(XXVIII): United Nations General Assembly. URL: https://treaties.un.org/doc/source/docs/A_RES_28_3067-E.pdf (дата звернення: 21.03.2023).
11. Tanaka Y. The International Law of the Sea. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 435 p.
12. United Nations Convention on the Law of the Sea. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/unclos/unclos_e.pdf (дата звернення: 21.03.2023).
13. Murphy S.D. International Judicial Bodies for Resolving Disputes Between States. *The Oxford Handbook of International Adjudication* / Romano C. P. R., Karen J. A., Shany Y. (eds.). Oxford : Oxford University Press, 2013. P. 182-207.
14. Rosenne Sh. Provisional Measures in International Law: The International Court of Justice and the International Tribunal for the Law of the Sea. New York: Oxford University Press, 2004. 241 p.
15. Karaman I. Dispute Resolution in the Law of the Sea. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2012. 400 p.
16. Chandrasekhara P. R., Gautier Ph. The Rules of the International Tribunal for the Law of the Sea: A Commentary. Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. 521 p.
17. Mensah T.A. Provisional Measures in the International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS). *Heidelberg Journal of International Law*. 2002. vol. 62. P. 43–54.
18. Miles C.A. Provisional Measures before International Courts and Tribunals. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 517 p.
19. Order of 5 July 1951 on Request for the indication of interim measures of protection in Anglo-Iranian Oil Co. (United Kingdom v. Iran) case: International Court of Justice. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/16/016-19510705-ORD-02-00-EN.pdf (дата звернення: 21.03.2023).

20. Award on Jurisdiction and Admissibility, Decision of 4 August 2000, Southern Bluefin Tuna Case between Australia and Japan and between New Zealand and Japan: Arbitral Tribunal constituted under Part XV, Annex VII of the United Nations Convention of the Law of the Sea. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_XXIII/1-57.pdf (дата звернення: 21.03.2023).
21. Order of 25 May 2019 on Request for the prescription of provisional measures in Case concerning the detention of three Ukrainian naval vessels (Ukraine v. Russian Federation), Provisional Measures: International Tribunal for the Law of the Sea. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/26/published/C26_Order_20190525.pdf (дата звернення: 21.03.2023).
22. Award of 27 June 2022 on preliminary objections of the Russian Federation in Dispute concerning the detention of Ukrainian naval vessels and servicemen: Arbitral Tribunal constituted under Part XV, Annex VII of the United Nations Convention of the Law of the Sea. URL: https://pcacases.com/web/sendAttach/38096 (дата звернення: 21.03.2023).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.35

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ СТАНДАРТИ ЩОДО БОРОТЬБИ З ДОПІНГОМ У ПРОФЕСІЙНОМУ СПОРТІ

Заборовський В.В.,
професор, доктор юридичних наук,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
orcid.org/0000-0002-5845-7535

Манзюк В.В.,
доцент, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри господарського права
Ужгородського національного університету
orcid.org/0000-0003-2133-1573

Заборовський В.В., Манзюк В.В. Міжнародно-правові стандарти щодо боротьби з допінгом у професійному спорті.

У статті розкриваються теоретико-прикладні положення щодо актуальних питань боротьби з допінгом у професійному спорті на міжнародному та національному рівнях, а також проведено порівняльний аналіз боротьби з допінгом з боку Всесвітньої антидопінгової організації та положень національного законодавства зарубіжних країн і запропоновано рішення щодо ефективної протидії застосуванню допінгу в рамках вітчизняного українського законодавства.

Серед безлічі проблем сучасного професійного спорту все більшої актуальності набуває проблема допінгу. Вона надзвичайно складна, оскільки включає тісно взаємопов'язані медичні, правові, політичні, моральні, організаційні, соціальні та педагогічні аспекти. Ефективність протидії допінгу у спорті багато в чому залежить від системи її організації. Проте, слід відзначити, що організаційні основи боротьби з допінгом мало перебували у зору учених. Основні зусилля спортивної та медичної науки були спрямовані на вивчення впливу допінгу на організм професійного спортсмена, пошук методів його виявлення, біохімічних компонентів, а також здешевлення процедур допінг-контролю та пошук найпростіших і найефективніших його процедур. У цьому плані вивчення організаційних основ боротьби з допінгом актуальне як з теоретичної точки зору, так і з практичної.

В межах даної статті було досліджено антидопінгове законодавство щодо визначення обґрунтованої оцінки існуючої системи боротьби з допінгом у спорті, виявлено недоліки та позитивні аспекти цієї системи, її впливу на виховання спортсменів, які дозволяють визначити шляхи підвищення її ефективності, формування розуміння ролі боротьби з допінгом у спорті, основних тенденцій розвитку та шляхів підвищення її ефективності у спортсменів, тренерів та спеціалістів фізкультурно-спортивного руху.

Актуальність вказаного питання зумовлює необхідність його вирішення, а також застосування результатів дослідження у правозастосовній практиці та в правотворчій діяльності.

На підставі проведеного дослідження, автори доходить висновку, що у процесах боротьби з допінгом слід враховувати гуманістичну місію спорту щодо антидопінгових заходів. Очевидно, що нинішня боротьба з допінгом, яка зосереджена на заборонах, працює неефективно. Новий регулятор антидопінгових заходів повинен приймати рішення з урахуванням специфіки кожного виду спорту.

Ключові слова: спорт, допінг, законодавчий досвід країн, антидопінгове законодавство, професійний спортсмен, Всесвітнє антидопінгове агентство (WADA), допінгові щоденники.

Zaborovskyy V.V., Manzyuk V.V. International legal standards regarding the fight against doping in professional sports.

The article discloses the theoretical and applied provisions on the actual issues of combating doping in professional sports at the international and national levels, as well as a comparative analysis of combating

doping by the World Anti-Doping Organization and the provisions of the national legislation of foreign countries, and offers a solution to effectively combating the use of doping in within the framework of domestic Ukrainian legislation.

Among the many problems of modern professional sports, the problem of doping is gaining more and more relevance. It is extremely complex, as it includes closely interrelated medical, legal, political, moral, organizational, social and pedagogical aspects. The effectiveness of combating doping in sports largely depends on the system of its organization. However, it should be noted that the organizational foundations of the fight against doping were not seen by scientists. The main efforts of sports and medical science were aimed at studying the impact of doping on the body of a professional athlete, finding methods for its detection, biochemical components, as well as reducing the cost of doping control procedures and finding the simplest and most effective procedures. In this regard, the study of the organizational foundations of the fight against doping is relevant both from a theoretical and a practical point of view.

Within the framework of this article, anti-doping legislation was investigated in order to determine a reasonable assessment of the existing system of combating doping in sports, identified the shortcomings and positive aspects of this system, its influence on the education of athletes, which allow to determine ways of increasing its effectiveness, forming an understanding of the role of combating doping in sports , the main trends of development and ways of increasing its effectiveness among athletes, trainers and specialists of the physical culture and sports movement.

The relevance of the specified issue determines the need for its solution, as well as the application of research results in law enforcement practice and law-making activities.

Based on the conducted research, the authors conclude that the humanistic mission of sports regarding anti-doping measures should be taken into account in the processes of combating doping. It is clear that the current fight against doping, which focuses on bans, is not working effectively. The new regulator of anti-doping measures must make decisions taking into account the specifics of each sport.

Keywords: sport, doping, legislative experience of countries, anti-doping legislation, professional athlete, World Anti-Doping Agency (WADA), doping diaries.

Постановка проблеми. Створення рівних умов для всіх видів спорту в боротьбі з допінгом є дуже складним завданням з юридичної точки зору. Скоординований підхід насамперед потребує наявності вищих регуляторів на глобальному рівні. Це завдання можна віднести до державного сектора, оскільки наднаціональної громадської міжнародної організації, здатної це зробити, немає. Тому приватні організації повинні брати на себе відповідальність. Це вимагає складних договірних угод, які перекладають обов'язки та відповідальність з окремих осіб на національний рівень, а звідти – на вершину піраміди. На практиці цей процес не тільки важкий і громіздкий, він також призводить до накопичення влади на вершині спортивної піраміди, яку необхідно збалансувати організаційними стримуваннями та противагами. Досягти балансу між усіма цими різними аспектами є вимагає зусиллям, яке ще більше ускладнюється нормативним охопленням законодавців у різних країнах. Оскільки національні закони значною мірою відрізняються, а гармонізований законодавчий підхід є неминучим, глобальний антидопінговий підхід має замінити національні закони та правові концепції, де це можливо, та посприяти розробленню антидопінгового законодавства в країнах де воно відсутнє.

Метою статті є розкриття особливостей міжнародно-правових стандартів щодо боротьби з допінгом у спорті та аналіз тенденцій міжнародного співробітництва і законодавчого закріплення правового регулювання допінгу в сучасному професійному спорті.

Основними **завданнями** автор ставить перед собою: розкрити принципи антидопінгової політики, аналіз основних стандартів Всесвітнього антидопінгового агентства, висвітлення проблем антидопінгової політики та шляхів її реформування.

Виклад основного матеріалу. Неоднорідність спортивних відносин, які регулюються спортивним законодавством, зумовлює різний характер регулювання, що, у свою чергу, передбачає різну «автономність» спортивних організацій. Автономія індивідуальних і колективних дій можлива лише тоді, коли існують регулятивні системи та культурні моделі, які дозволяють різний ступінь дотримання їхніх наказів і вимог. Зростаюча інтернаціоналізація спорту неминуче підвищує важливість глобального регулювання, але кожна країна зберігає свій власний режим спортивного права, а також з врахуванням діяльності національних та регіональних спортивних організацій. Тому спортивне право на національному та організаційному рівнях набуває все більшого значення в порівняльному праві. Взагалі

питання, що пов'язані з діяльністю професійних спортсменів неодноразово були предметом наших наукових досліджень [1; 2].

Саморегулювання має форму внутрішніх правил і включає організаційні правила, дисциплінарні правила та правила змагань. Однак, з тенденцією до поглиблення спеціалізації у спорті та зростанням економічної, соціальної та культурної значущості особливо професійного спорту, зростає використання правового регулювання, прийнятого державними органами влади. Таку форму регулювання можна знайти в різних галузях права, таких як кримінальне право, трудове право, комерційне право, податкове право, конкурентне право та деліктне право, і вона може відрізнятися залежно від конкретного виду спорту або дисципліни. Саме в цьому подвійному контексті, що перетинається, юридично оцінюються такі широко висвітлені аспекти, як допінг, спонсорство та медіа, а також відповідальність за заподіяння тілесних ушкоджень.

Глобалізація призвела до того, що регулювання вийшло за межі держави. Міжнародний професійний спорт є яскравим прикладом розвитку розгалуженої системи глобального регулювання та права. Створення Спортивного арбітражного суду, розробка всесвітнього антидопінгового режиму та нещодавні зусилля щодо боротьби з корупцією – ось лише деякі з його найпомітніших елементів.

Допінгом вважається будь-яка незаконна речовина або метод, що використовується спортсменами для покращення своїх результатів під час спортивних змагань. Часто до таких речовин належать гормони та анаболічні андрогенні стероїди, які використовуються для нарощування м'язової маси у важкій атлетиці, стимулятори, що застосовуються у змаганнях на витривалість, таких як біг на довгі дистанції, наркотики як знеболювальні препарати, а також діуретики, які допомагають виводити речовини з організму. Спочатку такі спортивні агенції, як Міжнародний олімпійський комітет (МОК), Міжнародна федерація футбольних асоціацій (ФІФА) та Міжнародна федерація легкої атлетики (ІААФ) прагнули забезпечити проведення змагань без застосування методів покращення результатів [3].

Для історії спорту, 1 квітня 2018 року стало, важливою датою нового перерозподілу влади та інтересів. З цього дня набули чинності нові стандарти дотримання кодексу ВАДА, які стосуються всіх видів спорту. Найважливіша поправка була внесена до статті кодексу під назвою «Додаткові ролі та відповідальність сторін». Тепер усі міжнародні федерації та союзи за погодженням з ВАДА будуть зобов'язані відхиляти заявки на проведення всіх спортивних заходів від країн, які не дотримуються кодексу ВАДА. Іншими словами, ВАДА отримула можливість безпосередньо впливати на вибір міст для проведення майбутніх чемпіонатів світу з футболу, чемпіонатів світу та Олімпійських ігор. Взагалі ВАДА – це міжнародна незалежна організація, яка бореться з допінгом у спорті і впливає на проведення Олімпійських ігор з кінця 1990-х років. У 1999 році ВАДА було створено з ініціативи Міжнародного олімпійського комітету (МОК) для регулювання допінгу. Допінговий скандал на Тур де Франс у липні 1998 року вважається головною причиною створення ВАДА [4]. Взагалі цього року на велогонці «Тур де Франс» сталася серія скандалів, відомих як «справа Фестіни». Під час цього допінг-скандалу в автомобілі, що належав команді, було знайдено величезну кількість заборонених речовин [5; 6], що свідчило про те, що велосипедисти, які досягли високих результатів, вже давно були знайомі з методами покращення спортивних результатів [7]. Вживання заборонених препаратів було культурно прийнятним для більшості професійних спортсменів того часу. Крім того, для команд і медичного персоналу було звичайною справою заохочувати спортсменів і забезпечувати їх допінговими речовинами [8].

Після цього в лютому 1999 року в Лозанні (Швейцарія) відбулася перша Всесвітня конференція з допінгу в спорті, яка відома як початок діяльності ВАДА. Серед інших чинників, що призвели до створення ВАДА в 1998 і 1999 роках, був ще один скандал, пов'язаний з корупцією і звинуваченнями в змові заявочних комітетів Нагано, Сіднея і Солт-Лейк-Сіті з членами Міжнародного олімпійського комітету під час вибору міст-господарів Олімпіади в 1990-х роках. Щоб переключити увагу громадськості та зберегти контракти зі спонсорами МОК, потрібна була нова «загроза». Такою загрозою став допінг. Тому для боротьби зі «світовим злом» – допінгом – було створено ВАДА.

З моменту створення ВАДА у 1999 році професійні спортсмени зобов'язані співпрацювати з владою в питаннях допінг-тестів, зокрема, несподіваного збору зразків сечі. Хоча це і втручається в їхнє приватне життя, інформація про місцезнаходження спортсмена, Всесвітній антидопінговий кодекс [9] зобов'язує спортсменів щоквартально інформувати органи влади про місця та графіки проведення змагань, тренувань, розпорядок дня та адреси проживання. Питання про те, наскільки далеко повинні зайти ці правила, що порушують приватність, для дотримання принципів, все ще залишається дис-

кусійним. Лікарі команд відіграють ключову роль в антидопінгових процесах. Необхідно оцінити, чи узгоджується роль лікаря команди з етикою.

Відповідно до положень кодексу, ВАДА здійснює наступні види діяльності:

• щорічно формує список заборонених речовин,

• здійснює акредитацію та контроль антидопінгових лабораторій,

•інформує спортсменів, тренерів, лікарів про діяльність антидопінгових програм, наслідки вживання заборонених речовин,

•повідомляє спортивні федерації про зловживання спортсменами допінгом. На підставі наданих матеріалів окремі спортсмени або команди можуть бути дискваліфіковані.

Глобальний антидопінговий режим у професійному спорті є прикладом того, що вчені антидопінгові регулятори описують як поліцентричний і гібридний регуляторний режим: міжнародний і національний; центрований і децентралізований; публічний і приватний; що поєднує договірні, адміністративні та кримінальні правові інструменти. Теорія регулювання показує, що поліцентричні та гібридні режими мають численні переваги. Функціональні, нормативні та демократичні виклики численні. Існує також напруженість, яка виникає через вбудовування приватних транснаціональних регуляторних режимів у державні внутрішньодержавні правові структури [10].

Антидопінгова політика все ще базується на традиційному підході - допінг прирівнюється до шахрайства, яке має бути покаране. Тому підходи до боротьби з допінгом базуються на чотирьох основних етичних принципах, які включають захист здоров'я спортсмена, турботу про професійну чесність, аргумент рівних умов і турботу про невиправданий ризик.

Щодо принципу захисту здоров'я професійного спортсмена, то причиною цього принципу є уникнення шкоди, спричиненої допінговими методами та препаратами, що підвищують працездатність, і забезпечення здоров'я спортсмена [11].

Важливим аспектом також є занепокоєння щодо професійної доброчесності, адже медицина повинна застосовуватися для того, щоб уникнути або вилікувати хворобу. Однак допінг, не будучи ні профілактичним, ні терапевтичним засобом, ставить під сумнів правовий аспект медицини. Але причина залучення медицини полягає в тому, щоб контролювати допінг та його наслідки. Крім того, препарати, що підвищують працездатність, не схвалені для спортсменів; таким чином, вони не були оцінені через клінічні випробування, на відміну від терапевтичних препаратів [12].

Тим часом, деякі терапевтичні препарати можуть використовуватися в допінговому процесі лише для того, щоб прискорити відновлення після травм. Ризики застосування таких препаратів вважаються допустимими в терапевтичному процесі, але не в допінговому процесі, якщо немає медичної необхідності [5].

В контексті нашого дослідження, доцільно розглянути, також аргумент «рівного поля» для гри на рівних. Цей принцип забезпечує чесну конкуренцію та рівність усіх учасників змагань. Хоча штучні зміни спортивних результатів заборонені, до природних генетичних варіацій ставляться по-різному і вважають їх допустимими. Наприклад, Ееро Маентіранта, фінський спортсмен з мутаціями в рецепторі еритропоетину (ЕРО), який викликає підвищення рівня гемоглобіну і доставку кисню до м'язів, виграв три золоті медалі на зимових Олімпійських іграх 1964 року [13].

Крім генетичних варіацій, інші фактори, такі як спеціальність і національність професійних спортсменів, мають величезний вплив на доступ до медичної допомоги, технологій і нагляду [14].

Існує величезна різниця між спортсменом з розвиненої країни, який більш схильний до вживання допінгу, але має кращий доступ до медичної допомоги, і спортсменом з країни, що розвивається, який не має належного догляду, нагляду і технологій. Незважаючи на те, що антидопінгові тести не можуть виявити всі речовини, важливо продовжувати процес, щоб гарантувати справедливість насамперед у професійному спорті. З іншого боку, можуть бути і хибно-позитивні результати допінг-тестів, наприклад, тести на ЕПО 2 [15]. Тобто, антидопінгові тести не завжди можуть бути точними. Знаючи це, а також враховуючи той факт, що деякі відмінності, такі як раса, національність і спеціальність, допускаються, завжди будуть існувати обмеження і неадекватність правосуддя.

Професійні спортсмени схильні до ризиків та усвідомлення можливості заподіяння шкоди як під час занять спортом, так і під час вживання допінгу. Але оскільки допінг є процесом покращення і не є необхідним з медичної точки зору, ризики, спричинені допінгом вважаються непотрібними. Допінг частіше застосовується на чемпіонатах та в елітних видах спорту, де соціальна цінність спортсмена залежить від перемоги чи поразки у змаганнях. З огляду на це, участь у таких спортивних заходах може бути не дуже корисною для здоров'я [5; 16; 17].

В контексті нашого дослідження, визначними є зміни до Всесвітнього антидопінгового кодексу, а саме суттєві зміни до санкцій щодо порушення антидопінгових правил прийняті в 2021 році. В якості додаткового заходу щодо заохочення інформування про порушення та заохочення спортсменів висловлюватися проти неправомірних дій, пов'язаних з допінгом, Всесвітній антидопінговий кодекс включив положення про захист інформаторів, визначивши, що антидопінгові організації, покладаються на людей, які повідомляють про випадки вживання допінгу, тим самим забезпечивши додатковий захист цих осіб-інформаторів у випадках, якщо вони зазнають помсти за інформування. Хоча на інституційному рівні ВАДА та інші спортивні керівні органи активно заохочують інформування про порушення, все ж таки на поведінковому рівні спортсмени та їх оточення, а також зацікавлені сторони у спорті можуть ще не повністю схвалити викриття як спосіб боротьби з неправомірним використанням допінгу. Термін покарання такого спортсмена може становити від двох років до довічної дискваліфікації [17].

У виняткових випадках, таких як одночасне вживання кількох заборонених речовин, заборона може бути продовжена ще на два роки. Однак, якщо особа визнає себе учасником ADRV і погоджується з вироком протягом 20-денного періоду, чотирирічний або довший термін може бути скорочений на один рік. Завдяки новим визначенням у Кодексі, санкції ADRV стануть більш гнучкими. Під час процесу ADRV ця концепція застосовуватиметься до спортсменів віком до 18 років або спортсменів, які за рішенням суду визнані недієздатними, наприклад, спортсменів з розумовими вадами.

Щодо заборонених препаратів, які входять до списку ВАДА, то особливе місце займає «Cannabis», також відомий як марихуана або гашиш, який зменшує втому і біль, однак може спричинити порушення виконавчої функції та уповільнення швидкості реакції. Активною речовиною марихуани є ТГК (дельта-9- тетрагідроканабінол). Наразі канабіс входить до забороненого списку ВАДА. Сліди ТГК можна виявити в сечі навіть через кілька днів після вживання [18].

Також, препарат «Erythropoietin», який підвищує спортивні результати, спричиняючи збільшення доставки кисню до м'язів. Рекомбінантний erythropoietin також входить до списку заборонених препаратів ВАДА. Фактично таким же методом є перебування на висоті підвищує, що теж підвищує рівень гемоглобіну та його здатність зв'язувати кисень. Сьогодні технології дозволяють імітувати висотну гіпоксію в камерах для сну, які можуть бути використані професійними спортсменами для підвищення здатності крові доставляти кисень до м'язів [19].

На думку ВАДА, цей метод не є заборонений у спорті, оскільки організм сам виробляє гемоглобін і підвищує гематокрит. Це також ще одна непомітна різниця між професійними спортсменами, які мають доступ до сучасних технологій, і тими, хто його не має. За допомогою сучасних технологій стало можливим перенесення генів. Цей спосіб вживання допінгу привернув до себе увагу багатьох спортсменів. Причина популярності цього методу в розвинених країнах полягає в тому, що він може залишатися непоміченим в антидопінгових тестах [10; 21].

Антидопінгова політика все ще базується на традиційному підході – допінг прирівнюється до шахрайства, яке має бути покаране. Тому підходи до боротьби з допінгом базуються на принципах боротьби з кримінальною економікою [22]. У більшості наукових статей про допінг основна увага приділяється тому, як створити стимули і як мотивувати спортсменів дотримуватися антидопінгових правил. Ідея Андреффа [23] про «допінг щоденники» для Тур де Франс стала одним з найбільш показових прикладів. Щороку всі велосипедисти повинні декларувати в щоденнику всі ліки, навіть заборонені, які вони вживатимуть під час туру. Під час подорожі велосипедисти проходять перевірку на відповідність між ліками, вказаними в щоденнику, та тими, що є в їхньому організмі. Якщо все відповідає декларації, то велосипедист чистий. Якщо ні, то порушнику можуть довічно заборонити приймати ліки. Ця ідея може слугувати моделлю для альтернативного методу боротьби з маніпуляціями у спорті. Колективна угода роботодавців і професійних спортсменів, які беруть участь у проекті, може мотивувати велосипедистів відмовитися від допінгу з економічних причин. Серед усіх економічних стимулів для відмови професійних спортсменів від допінгу дослідники Байєр і Лентен запропонували спеціальну пенсію, в яку спортсмени перераховуватимуть частину гонорарів, а пенсію отримуватимуть лише ті спортсмени, які ніколи не вживають допінгу [24]. Таким чином, використання економічних стимулів для мотивації спортсменів відмовитися від допінгу є більш ефективним. Цей шлях набагато кращий, ніж боротьба міжнародних спортивних організацій з кримінальною економікою, але водночас він також бореться з результатами технічного прогресу людства.

Взяли на себе обов'язок вживати заходів по боротьбі з допінгом разом з ВАДА й національні уряди, в результаті чого у 2005 році було прийнято Конвенцію по боротьбі з допінгом у спорті [25], що

фактично стала базою для сучасного міжнародного антидопінгового співробітництва та частиною національного законодавства країн-членів, які її підписали. На сьогодні 189 урядів підписали Міжнародну конвенцію ЮНЕСКО про боротьбу з допінгом у спорті. Слід звернути увагу на те, що держави мають досить широку сферу дій і в основному зосереджуються на фінансових, педагогічних і профілактичних заходах, тоді як значні повноваження щодо застосування санкцій у сфері спорту залишаються за спортивними федераціями.

Висновки. Щоб викорінити допінг насамперед у професійному спорті, спортивні організації, уряд і фармацевтична промисловість повинні співпрацювати. Крім того, оскільки технології прогресують з кожним днем, дозволяючи непомітно підвищити продуктивність організму та його виконавчі функції, на викорінення допінгу має бути виділене належне і постійне фінансування. Дієвим механізмом боротьби з допінгом може стати практика укладання колективних договорів в асоціаціях з профспілками спортсменів, в яких положення про антидопінгові заходи та процедури підписуються обома сторонами на визначений термін. Доцільно визнати, що наявний досвід вирішення цієї проблеми в професійних спортивних лігах заслуговує на увагу і додаткове дослідження з огляду на практичне застосування в інших видах спорту.

Антидопінгові моделі, інформаційні системи та нові рішення повинні надавати можливості для того, щоб ми могли користуватися сучасними досягненнями медицини та фармацевтики нарівні з усіма іншими людьми. У сучасному професійному спорті підходи до відновлення, профілактики та лікування захворювань мають високий ризик, оскільки спортсмени, як правило, мають високоінтенсивні тренувальні навантаження. У процесах боротьби з допінгом слід враховувати гуманістичну місію спорту щодо антидопінгових заходів. Очевидно, що нинішня боротьба з допінгом, зосереджена на заборонах, працює неефективно. Новий регулятор антидопінгових заходів повинен приймати рішення з урахуванням специфіки кожного виду спорту. Надання все більш прозорої інформації про тестування та антидопінгову освіту як на національному, так і на міжнародному рівнях, запровадження посиленого цільового контролю перед великими змаганнями, а також розробка планів на випадок найгіршого розвитку подій, пов'язаних з допінгом, можуть бути корисними підходами. Крім того, поліпшення доступу до юридичної освіти видається важливим фактором для підвищення рівня знань зацікавлених сторін у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Заборовський В.В. Надання адвокатом правничої допомоги професійним спортсменам щодо ведення переговорів та укладення контрактів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 1. С. 127–133. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.01.21.
2. Заборовський В.В. Деякі аспекти надання правничої допомоги професійним спортсменам. *Український часопис конституційного права*. 2023. № 1.
3. Houlihan B. Anti-doping policy in sport: the politics of international policy co-ordination. *Public administration*. 1999. № 77(2). P. 311-314.
4. Baron D.A., Martin D.M., Magd S.A. Doping in Sports and Its Spread to at-Risk-Populations: An International Review. *World Psychiatry: Official Journal of the World Psychiatric Association* (Wpa). 2007. № 6 (2).P. 118–123.
5. Fincoeur B, Van de Ven K, Mulrooney KJ. The symbiotic evolution of anti-doping and supply chains of doping substances: how criminal networks may benefit from anti-doping policy. *Trends in Organized crime*. 2015. № 18(3). P. 229-250.
6. Waddington I, Smith A. An introduction to drugs in sport: Addicted to winning?. *Routledge*; 2009 Jan 13.
7. Coakley J., Pike E. Sports in society: Issues and controversies. McGraw-Hill Education, London, 2014.
8. Brissonneau C, Aubel O, Ohl F. The test of doping. Sociology of professional cycling. *Readings Books.* 2008.
9. World Anti-Doping Agency, accessed October 10, 2018. URL: https://wada-main-prod.s3.amazonaws.com/resources/files/wada-2015-world-anti-dopingcode.pdf.
10. Neil Gunningham, Peter N. Grabosky, Darren Sinclair. Smart Regulation: Designing Environmental Policy. *Oxford socio-legal studies.* 2004.
11. Kayser B, Mauron A, Miah A. Current anti-doping policy: a critical appraisal. BMC *Medical Ethics*. 2020. № 2. P. 29–38.

12. Fost N. Ethical dilemmas in medical innovation and research: Distinguishing experimentation from practice. *InSeminars in Perinatology.* 1998. Vol. 22, No. 3. P. 223–232.
13. Booth FW, Tseng BS, Flück M, Carson JA. Molecular and cellular adaptation of muscle in response to physical training. *Acta Physiologica Scandinavica.* 1998. № 3. P. 343-350.
14. Savulescu J, Foddy B, Clayton M. Why we should allow performance enhancing drugs in sport. *British journal of sports medicine.* 2004. № 38. URL: http://dx.doi.org/10.1136/bjsm.2003.005249
15. Beullens M, Delanghe JR, Bollen M. False-positive detection of recombinant human erythropoietin in urine following strenuous physical exercise. *Blood.* 2006. № 12.
16. Pipe A. The adverse effects of elite competition on health and well-being. *Canadian journal of applied physiology.* 200. № 1. P. 192–201.
17. Parkkari J, Kujala UM, Kannus P. Is it possible to prevent sports injuries?. *Sports medicine.* 2001.№ 14. P. 985–995.
18. Whitaker L, Backhouse S. Doping in sport: an analysis of sanctioned UK rugby union players between 2009 and 2015. *Journal of sports sciences.* 2017. № 16.
19. Wilber RL. Current trends in altitude training. Sports Medicine. 2001. № 4. P 249–265.
20. Sheridan H, Pasveer B, Van Hilvoorde I. Gene-talk and sport-talk: A view from the radical middle ground. *European Journal of Sport Science.* 2006, № 4. P. 223–230.
21. Haisma H.J, de Hon O. Gene doping. International journal of sports medicine. 2006 № 4. P. 257–266.
22. Maennig W.On the Economics of Doping and Corruption in International Sports.*Journal of Sports Economics.* 2002. № 3 (1). P. 61–89.
23. Andreff, W. The Tour de France: A success Story in Spite of Competitive Imbalance and Doping."In The Handbook of Professional Road Cycling Economics, edited by D. Larson and D. Van Reeth, 2015. P. 233–255.
24. Wu Q., Bayer R. Lenten L. A Comparison of Anti-doping Measures in Sporting Contests. 2018. URL: https://media.adelaide.edu.au/economics/ papers/doc/wp2016-11.pdf.
25. Міжнародна конвенція про боротьбу з допінгом у спорті від 19 жовтня 2005 року. URL: https://en.unesco.org/themes/sport-and-anti-doping/convention.

УДК: 341.123.018
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.36

ЗНАЧЕННЯ ДОКТРИНИ У КОДИФІКАЦІЇ СУЧАСНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА

Земан І.,
кандидат юридичних наук
доцент кафедри міжнародного права
факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету імені Івана Франка
https://orcid.org/0000-0002-3252-6491
izeman@ukr.net

Земан І. Значення доктрини у кодифікації сучасного міжнародного права.

У статті проаналізовано ключові способи систематизації правових актів з точки зору загальної теорії права та наведено особливості процедури впорядкування, удосконалення, оновлення нормативних актів у міжнародному праві.

Зазначено, що кодифікація є найважливішим способом правотворчості у сучасному міжнародному праві і Комісія міжнародного права ООН є однією з головних інституцій, яка успішно проводить цю роботу.

В статті акцентується, що Комісія провела велику роботу щодо роз'яснення та систематичного розгляду таких основних джерел міжнародного права як міжнародний договір, міжнародний звичай та загальні принципи права.

Наголошено, що до сьогоднішнього часу часто залишаються невизначеними, заплутаними та навіть неврегульованими взаємодія та зв'язки основних джерел міжнародного права з такими допоміжними засобами для визначення норм міжнародного права як судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих юристів-міжнародників.

Вказано, що наукова доктрина має неоднозначне місце в практиці міжнародних судів, які також звертаються під час обґрунтування своєї позиції до судових рішень та робіт Комісії міжнародного права ООН. Крім того і у своїх звітах спеціальні доповідачі Комісії аналогічно звертаються до практики міжнародних та національних судів та до наукової доктрини.

Звернено увагу на особливу модель кодифікації норм міжнародного права під час третьої Конференції ООН з морського права, де було використано інноваційні та безпрецедентні методи та процедури переговорів. Підкреслено, що успіх підготовки Конвенції ООН з морського права 1982 року пояснюється тим, що текст майбутнього договору поступово розроблявся під час самої конференції, пропозиції подавали окремі держави чи групи держав, а правові експерти та адвокати мали особливий вплив на формування положень договору.

Підкреслено, що ґрунтовне вивчення впливу доктрини на кодифікацію міжнародного права буде сприяти розумінню його суб'єктами основних практичних та теоретичних підходів міжнародних судів та органів міжнародних організацій в процесі прийняття рішень.

Ключові слова: доктрина, кодифікація, систематизація, міжнародне право, ООН.

Zeman I. The importance of a doctrine in the contemporary international law codification.

The article analyzes the key methods of legal acts systematization from the general law theory perspective and describes the peculiarities of the procedure for the arrangement, improvement and the update of normative legal acts in international law.

It is noted that codification is the most important law-making method in the contemporary international law, and the UN International Law Commission is one of the key institutions that successfully carries out this work.

It is pointed out that the Commission has invested a considerable amount of effort into clarification and systematization of main sources of international law such as an international treaty, an international custom, and general principles of law.

It is emphasized that the interaction and linkage between the main sources of international law and the subsidiary means for the determination of international law rules, i.e. court decisions and the doctrines of the most qualified international lawyers, have largely remained vague, complicated and unregulated to date.

It is indicated that a scientific doctrine is ambiguously applied in the practice of international courts which justify their rulings with regard to the judicial decisions and works of the UN International Law Commission. Similarly, the Special Rapporteurs of the Commission refer to the practice of international and national courts and the scientific doctrine.

A special model of international legal norms codification during the third UN Conference on the Law of the Sea involving the application of innovative and unprecedented negotiation methods and procedures is also highlighted. It is underlined that the successful preparation of the 1982 UN Convention on the Law of the Sea is attributed to the fact that the text of the future treaty was gradually drafted during the conference itself, the proposals were submitted by individual states or the groups of states, legal experts and lawyers had a special influence on the formation of the treaty provisions.

It is emphasized that a detailed study of the doctrine's influence on the codification of international law will enable its subjects to better understand the main practical and theoretical approaches adopted by international courts and international organizations in the decision-making procedure.

Keywords: doctrine, codification, systematization, international law, UN.

Постановка проблеми. Кодифікація є найважливішим способом систематизації норм міжнародного права, а Комісія міжнародного права ООН є тією важливою інституцією, яка сприяє міжнародній правотворчій діяльності. Попри те, що дослідження проблем кодифікації норм міжнародного права не є новим, ця тематика залишається життєво важливою для усього міжнародного правопорядку. Робота по створенні та впорядкуванні міжнародно-правових актів з врахуванням досягнень науки міжнародного права необхідна для нормального розвитку міжнародного права як регулятора відносин між його суб'єктами. Взаємодія та зв'язок основних джерел міжнародного права з таким допоміжним засобом для визначення норм міжнародного права як доктрини найбільш кваліфікованих юристів-міжнародників досі залишаються невизначеними, заплутаними та навіть неврегульованими. Тому дослідження взаємовпливу кодифікації та наукової доктрини найбільш кваліфікованих юристів-міжнародників буде сприяти розумінню державами основних практичних та теоретичних підходів різноманітних судів та трибуналів на національному та міжнародному рівнях в процесі прийняття рішень.

Аналіз наукових джерел. Вітчизняні наукові публікації лише дотично стосуються дослідження проблематики значення наукової доктрини в кодифікації міжнародного права, а в зарубіжній науці міжнародного права основну увагу зосереджено на конкретні напрями використання доктрини у роботі міжнародних органів. Цю тематику досліджували такі вчені: В. Буткевич, М. Буроменський, О. Мережко, О. Київець, Л. Оппенгейм, М. Ляхс, С. Хельмерсен, С. Сівакумаран. Враховуючи наведене зазначена тема потребує подальшого детального наукового дослідження.

Метою статті є показати взаємовплив наукової доктрини авторитетних юристів-міжнародників з кодифікаційною роботою Комісії міжнародного права ООН.

Виклад основного матеріалу. Механізм роботи по систематизації міжнародно-правових актів запозичений з внутрішньо-національного права, однак наповнений своїми особливостями. Систематизація – це комплексне поняття, яке охоплює діяльність щодо впорядкування та вдосконалення правових актів шляхом їх обробки, перегрупування, викладу цілісною системою у вигляді збірок. У рамках такої діяльності відбувається процес очищення правових актів від застарілих положень, усунення неузгодженості між окремими приписами, оновлення, заповненні виявлених прогалин [1, с. 70].

Систематизація правових актів направлена на вдосконалення правової бази та здійснюється у формах: інкорпорації, консолідації та кодифікації.

Інкорпорація виражається в повному або частковому об'єднанні в алфавітному, хронологічному, системно-предметному порядку нормативних актів визначеного рівня в збірники без зміни змісту нормативного акту. Інкорпорації дозволяє забезпечити зацікавлене коло осіб текстами нормативних актів зі всіма офіційними змінами та доповненнями [1, с. 70]. Наприклад, на офіційному вебпорталі Верховної ради України міжнародні договори інкорпоровано за такими критеріями: міжнародні організації та країни; типи міжнародних документів; рокии прийняття; стан документів [2]. Збірник багатосторонніх міжнародних договорів, депозитарієм яких виступає Секретаріат ООН інкорпоровано, серед інших, по таким категоріям: мирне вирішення міжнародних спорів; привілеї та імунітети, ди-

пломатичні та консульські зносини; права людини; біженці та особи без громадянства; статус жінок; свобода інформації; морське право, комерційний арбітраж та медіація тощо [3].

Наступним способом систематизації є консолідація що полягає в роботі щодо зведення великої кількості нормативних актів в один укрупнений акт. Особливість цього процесу полягає в тому, що новий збільшений акт не змінює правового регулювання та не вносить змін у діючі правові акти. Як приклад слід згадати процедуру реформування первинного права ЄС та внесення до них змін Лісабонським договором 2007 року. В результаті було сформовано Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями [4].

Як зазначає П. Рабінович кодифікація – це такий правотворчий спосіб систематизації правових актів, який полягає у змістовному узгодженні і переробці певної пов'язаної спільним предметом регулювання групи юридичних норм і логіко-послідовному об'єднанні їх у єдиному нормативному акті [5, с. 127]. Важливим органом на котрий покладено функції щодо кодифікації норм міжнародного права є Комісія міжнародного права ООН. Відповідно до ст. 15 «Положення про Комісію міжнародного права ООН» кодифікація - це процес більш точного формування і систематизації норм міжнародного права в тих галузях де вже наявна широка практика держав, прецеденти та доктрини, а прогресивний розвиток міжнародного права в роботі Комісії для зручності використовується у сенсі підготовки проектів конвенції по тих питаннях, які ще не регулюються міжнародним правом або по яким право ще не достатньо розвинуте у практиці держав [6]. В сучасний період діяльності Комісії часто робота над певною темою здійснює синтез кодифікації та прогресивного розвитку міжнародного права.

Комісію міжнародного права як допоміжний орган Шостого (правового) комітету Генеральної асамблеї ООН засновано на 2 сесії Генасамблеї ООН згідно зі ст. 13 параграф 1 (а) Статуту ООН, де закріплено, що Генеральна Асамблея організовує дослідження і надає рекомендації з метою сприяння міжнародній співпраці в політичній сфері та підтримки прогресивного розвитку міжнародного права і його кодифікації.

Функції Комісії міжнародного права, згідно її Положення полягають у підготовці проектів статей і конвенцій спрямованих на кодифікацію міжнародного права та щодо прогресивного розвитку окремих проблем або галузей міжнародного права. Комісія співпрацює з урядами держав-членів ООН, які відіграють важливу роль на кожному етапі її роботи шляхом надання інформацію по тему над якою працює спеціальний доповідач.

На сьогодні, найбільш суттєві результати правотворчої роботи Комісії стосуються таких розділів: джерела міжнародного права; суб'єкти міжнародного права; правонаступництво держав; імунітет вищих посадових осіб; право міжнародних організацій; місце індивіда у міжнародному праві; міжнародне кримінальне право; право міжнародних просторів; право міжнародних відносин; вирішення спорів [7]. Прикладами кодифікаційної роботи Комісії міжнародного права ООН є розробка проектів міжнародних конвенцій, що згодом супроводжувались їх прийняттям, а саме Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року, Віденська конвенція про правонаступництво щодо міжнародних договорів 1976 року, Віденська конвенція про представництво держав у їх відносинах з міжнародними організаціями універсального характеру 1975 року, Віденська конвенція про дипломатичні зносини 1961 року, Віденська конвенція про консульські зносини 1963 року, Конвенція про спеціальні місії 1969 року тощо.

Комісія міжнародного права ООН присвятила багато часу вивченню джерел міжнародного права враховуючи їхнє центральне місце у системі міжнародного права та провела систематичний розгляд перших трьох підпунктів пункту 1 статті 38. Особлива увага Комісії до роз'яснення джерел міжнародного права була позитивно сприйнята державами та міжнародно-правовим співтовариством. Однак останній підпункт пункту 1 статті 38, що стосується «допоміжних засобів» для визначення норм міжнародного права, залишається значною мірою нерозглянутим. Певні аспекти цих допоміжних засобів, їх взаємодія та зв'язки з джерелами міжнародного права залишаються невизначеними, заплутаними та навіть неврегульованими. Щоб не залишати прогалин у ясності, передбачуваності та одноманітності міжнародного права, було висунуто пропозицію щодо завершення Комісією свого систематичного дослідження пункту 1 статті 38 Статуту Міжнародного суду ООН шляхом вивчення допоміжних засобів для визначення норм міжнародного права, перерахованих у підпункті d), тобто судових рішень та доктрин найбільш кваліфікованих фахівців із публічного права різних націй. Це обґрунтовано тим, що доктрини найбільш кваліфікованих спеціалістів по публічному праву різних націй відіграли життєво важливу роль в розвитку міжна-

родного права. Вага наукових праць коливається залежно від конкретного трибуналу і відповідної сфери міжнародного права [8, p. 188].

Нині чинний підпункт 1 d) статті 38 Статуту Міжнародного Суду ООН запозичено зі Статуту Постійної палати міжнародного правосуддя. Консультативний комітет юристів у 1920 році, зокрема його голова Дескамп, запропонував текст, в такій редакції: «міжнародна юриспруденція як засіб застосування та розвитку права». Таке формулювання зустріло критику. У наступних дебатах голова Дескамп заявив, що «доктрина і судові рішення, без сумніву, не створюють право, але вони допомагають визначити норми, що існують. Суддя має використовувати і судові рішення, і доктрину, але вони мають служити лише для роз'яснення». Враховуючи супротив щодо попереднього формулювання Дескамп запропонував наступне формулювання: «Суд бере до уваги судові рішення та доктрини найбільш кваліфікованих фахівців з публічного права різних націй як допоміжний засіб для визначення правових норм». Таке формулювання було схвалено без зміни. Сьогодні перед Комісією стоїть завдання уважно вивчити історію розробки цього положення та визначити, що може виявитися корисним для прояснення пропонованої ролі та нинішнього місця допоміжних засобів визначення норм міжнародного права [8, p. 192].

Загалом доктрина має неоднозначне місце в Міжнародному суді ООН. Найбільш вражаючий прикладом є контраст між однією частиною особливих думок суддів, які практично ніколи не цитують доктрину та іншою частиною особливих думок, де більшість суддів цитують доктрину. Пояснення цьому є те, що така тенденція є частиною інституційної культури Суду. Цитування Судом доктрини здійснюється рідше порівняно з використанням судових рішень та робіт Комісії міжнародного права ООН. Ці два останні компоненти мають більшу вагу у застосуванні Судом, тому що наукова доктрина не має офіційного авторитету над своїми джерелами [9, p. 43].

Ще одним прикладом механізму міжнародної правотворчої діяльності була робота третьої Конференції ООН з морського права. Положення майбутньої конвенції стали не тільки договірним правом для великої кількості держав-учасниць, але й звичаєвим правом для всіх інших держав.

Успіх можна пояснити інноваційними та в основному безпрецедентними методами та процедурами переговорів, які використовуються в процесі розробки статей Конвенції ООН з морського права. Текст майбутнього договору поступово розроблявся під час самої конференції. Пропозиції були зроблені окремими державами або більше за все групами держав. Правові експерти та юристи мали особливий вплив на положення Конвенції щодо врегулювання суперечок [10, p. 144].

Хоча переговори зайняли десять років, остаточний результат був цього вартий. Усі основні положення майбутнього договору досягались шляхом консенсусу, делегати уникали голосування з проблемних питань, доки не будуть вичерпані всі зусилля для досягнення консенсусу. Це допомогло створити текст, з яким могли погодитись майже всі учасники. Конвенція ООН з морського права 1982 року, що складається з 320 статей та восьми додатків, створила нові норми щодо раніше нерегульованих питань, таких як видобуток з Району морського дна, питання морських наукових досліджень [11, p. 28].

Генеральна Асамблея ООН виходила з того, що «проблеми морського простору тісно взаємопов'язані та повинні розглядатися в цілому». Це призвело до підходу так званого «пакетної угоди», система полягала в тому, що компроміси, які були досягнуті в одній частині, мали ототожнюватись з компромісами, отриманими в інших частинах [12]. Наприклад, морські держави погодилися на розширення територіального моря до 12 морських миль і створення виключної економічної зони в 200 миль за умови посилення та збереження їхніх прав на морське судноплавство. Конвенція обговорювалася як цілісний інтегральний документ та відображала складний баланс інтересів.

Навіть незгода США та індустріально розвинутих країн підписати та ратифікувати конвенцію через формулювання розділу XI присвяченому Району морського дна було вирішено інноваційним підходом. Проект резолюції та оголошення Угоди, що стосуються виконання Частини XI Конвенції ООН з морського права 1982 року, були узгоджені консенсусом, включаючи США та інших західних держав [13]. Щоб не вносити формально змін до Конвенції 1982 року було обрано спосіб укладення Угоди про імплементацію частини XI Конвенції Організації Об'єднаних Націй з Морського права від 10 грудня 1982 року, яку прийняли резолюцією Генасамблеї у 1994 р.

Висновки. Отже, кодифікація норм міжнародного права є життєво важливим процесом для підтримки міжнародного правопорядку. Процедура створення та впорядкування міжнародно-правових актів з врахуванням досягнень науки міжнародного права необхідна для нормального розвитку міжнародного права як регулятора відносин між його суб'єктами.

Враховуючи наявність фактів невизначеності, заплутаності та навіть неврегульованості взаємодії та зав'язків основних джерел міжнародного права з таким допоміжним засобом для визначення норм міжнародного права як доктрини найбільш кваліфікованих юристів-міжнародників, тему додаткових засобів визначення норм міжнародного права включено до довгострокового плану роботи Комісії міжнародного права ООН.

Важливим прикладом впливу доктрини найбільш кваліфікованих юристів-міжнародників на створення міжнародних конвенцій є практика залучення правових експертів та юристів при розробці положення Конвенції ООН з морського права 1982 року. Усі основні положення цього міжнародного договору досягались шляхом консенсусу, делегати уникали голосування з проблемних питань, доки не будуть вичерпані всі зусилля для досягнення консенсусу. Це допомогло створити текст, з яким могли погодитись майже всі учасники.

Взаємовплив доктрини на кодифікацію міжнародного права потребує подальшого дослідження задля сприяння розумінню основних практичних та теоретичних підходів міжнародних судів та органів міжнародних організацій в процесі прийняття рішень.

Список використаних джерел:

1. Задоєнко О. Кодифікація як форма систематизації: деякі принципові особливості. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки. 2012. № 91. С. 69–72.
2. Верховна Рада України. Переліки міжнародних документів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/country (дата звернення: 12.03.2023).
3. United Nations Treaty Collection. Multilateral Treaties Deposited with the Secretary-General. URL: https://treaties.un.org/Pages/ParticipationStatus.aspx?clang=_en (дата звернення: 12.03.2023).
4. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу з протоколами та деклараціями. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text (дата звернення: 12.03.2023).
5. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Львів, 2007. 192 с.
6. Statute of the International Law Commission. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/statute/statute.pdf (дата звернення: 03.03.2023).
7. Summaries of the Work of the International Law Commission. URL: https://legal.un.org/ilc/summaries/summaries.shtml (дата звернення: 12.03.2023).
8. Charles C. Jalloh. Subsidiary means for the determination of rules of international law. General Assembly Official Records Seventy-sixth Session Supplement No. 10 (A/76/10). Report of the International Law Commission. Seventy-second session (26 April–4 June and 5 July–6 August 2021). URL: https://legal.un.org/ilc/reports/2021/english/annex.pdf (дата звернення: 07.03.2023).
9. Sondre T. Helmersen. The Application of Teachings by the International Court of Justice. Cambridge University Press, 2021. 226 p.
10. Alan Boyle and Christine Chinkin. The making of international law. Oxford University Press, 2007. 338 p.
11. Krueger R. Developing Order of the Oceans: Proceedings. California: University of San Francisco, 1986. 749 p.
12. Resolution 64/71 adopted by the General Assembly 12 March 2010. Oceans and the law of the sea URL:https://www.gc.noaa.gov/documents/un-64-71-N0946609.pdf (дата звернення: 07.03.2023).
13. Agreement relating to the implementation of Part XI of the United Nations Convention on the Law of the Sea of 10 December 1982. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/texts/agreement_part_xi/agreement_part_xi.htm (дата звернення: 07.03.2023).

УДК 341.215.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.37

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ҐЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ

Кагановська Т.Є.,
доктор юридичних наук,
професор, Заслужений юрист України,
Ректор Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
https://orcid.org/0000-0002-4427-2038

Сироїд Т.Л.,
доктор юридичних наук,
професор, завідувач кафедри
міжнародного і європейського права
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна,
https://orcid.org/0000-0002-8165-4078

Кагановська Т.Є., Сироїд Т.Л. Організаційно-правовий механізм Європейського Союзу щодо забезпечення ґендерної рівності.

У статті проаналізовано положення установчих актів Європейського Союзу, зокрема, Договору про Європейський Союз, Договору про функціонування Європейського Союзу, Хартії основних прав Європейського Союзу та Європейської соціальної хартії, якою керується ЄС, щодо закріплення ними принципу ґендерної рівності, який отримав своє становлення з моменту прийняття Статуту ООН – фундаментального міжнародного універсального акту, що сприяв подальшій розробці та прийняттю норм на міжнародному універсальному і регіональному рівнях, що базуються на ґендерному принципі. Акцентовано увагу на особливостях актів ЄС і зазначено, що вони розширили принцип рівності між жінками та чоловіками, включивши до нього вимогу щодо створення відповідних умов праці; рівне поводження на робочому місці, включаючи право на справедливі, безпечні і здорові умови праці та справедливу винагороду; користування послугами соціальних служб; доступ до товарів і послуг; баланс між роботою та особистим життям; охорону материнства; відпустку по догляду за дитиною.

Приділено увагу стратегічним актам ЄС у цьому напрямку, серед яких: Стратегічні зобов'язання щодо забезпечення ґендерної рівності, Стратегія ґендерної рівності, План дій ЄС щодо забезпечення ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у зовнішніх зносинах. Розкрито напрямки і зобов'язання, що містяться в означених актах; окреслено заходи ЄС, прийняті на їх виконання (розробка відповідних рекомендацій, прийняття директив, підготовка річних звітів) й акцентовано на перспективних напрямах діяльності Союзу в означеній сфері.

Зосереджено увагу на діяльності спеціалізованих агентств, органів та інших структур ЄС до компетенції яких відносяться питання захисту прав людини і ґендерної рівності, як його невід'ємної складової, серед яких зазначено: Консультативний комітет Європейського Союзу з рівних можливостей для жінок і чоловіків, Європейський омбудсмен, Європейський інститут ґендерної рівності, Агентство фундаментальних прав Європейського Союзу, Європейське жіноче лобі, Європейська мережа юридичних експертів з питань ґендерної рівності та недискримінації. Охарактеризовано їх повноваження, правову основу діяльності, компетенцію і внесок у забезпечення прав людини в цілому і, зокрема, принципу ґендерної рівності в межах ЄС.

Ключові слова: гарантії, ґендер, директиви, захист, законодавство, інституційні механізми, правова основа, права людини.

Kaganovska T.E., Syroid T.L. The European Union organizational and legal mechanism for ensuring gender equality.

The article analyzes the provisions of founding treaties of the European Union, in particular, the Treaty on the European Union, the Treaty on the Functioning of the European Union, the Charter of Fundamental Rights of the European Union, the European Social Charter regarding their consolidation of the principle of gender equality, which has been formed since the adoption of the UN Charter as a fundamental international universal act, contributed to the further development and adoption of norms at the international universal and regional levels based on gender principle. Attention is focused on the features of EU acts and it is stated that they have expanded the principle of equality between women and men, including working conditions, social security, access to goods and services, balance between work and private life, maternity protection, parental leave and equal treatment in the workplace and as self-employed persons.

Attention is paid to EU strategic acts in this sphere, including: Strategic commitments to ensure gender equality, Gender equality strategies, Gender Action Plan – putting women and girls' rights at the heart of the global recovery for a gender-equal world. The directions and obligations contained in the specified acts are disclosed; the EU measures adopted for their implementation (development of relevant recommendations, adoption of directives, preparation of annual reports) are outlined and attention is focused on perspective directions of the Union's activities in this area.

Attention is focused on the activities of specialized agencies, bodies and other structures whose competence include issues of protection of human rights and gender equality as their integral component, among which are indicated: the Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men, European Ombudsman, European Institute for Gender Equality, EU Agency for Fundamental Rights, European Women's Lobby, European Network of Legal Experts on Gender Equality and Non-Discrimination. Their powers, legal basis of activity, competence and contribution to ensuring human rights in general and, in particular, the principle of gender equality within the EU, are characterized.

Keywords: directives, guarantees, gender, protection, legislation, institutional mechanisms, legal basis, human rights.

Постановка проблеми. Ґендерна проблематика актуалізується в умовах сьогодення, яке характеризується посиленням світових інтеграційних процесів, глобальними економічними і екологічними кризами, активним використанням інформаційно-комунікаційних технологій в усіх сферах життя суспільства, переформатуванням міжнародного правопорядку, збільшенням кількості регіонів з нестабільною політичною ситуацією, наявністю збройних конфліктів, що не може не позначитися на правах людини у цілому. Мільйони людей в Європі зазнають дискримінації, стигматизації і навіть стають жертвами насильства через їхню ґендерну ідентичність. Ґендерна проблематика торкається всіх – у складних, прихованих та явних формах.

Слід зазначити, що принцип ґендерної рівності уперше знайшов своє закріплення у Статуті ООН 1945 р., серед цілей, проголошених у статті 1 передбачено «досягнення міжнародного співробітництва… заохоченні та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без розрізнення раси, статі, мови та релігії» [1]. Статут став основою для подальшої розробки та прийняття норм, що базуються на ґендерному принципі, цей процес продовжився на багато років: його сутність полягає не тільки у розробці, оновленні правової основи, а й у створенні міжнародним співтовариством додаткових контрольних органів, розширенні кола їх повноважень та вдосконаленні напрямів діяльності у сфері прав людини. Принцип ґендерної рівності отримав свій розвиток у «Міжнародній хартії прав людини» та у подальшому знайшов відображення у документах, що стосуються різних сфер прав людини, зокрема: забезпечення політичних прав, протидія дискримінації, забезпечення прав людини під час збройних конфліктів, трудові правовідносини тощо. Ґендерна рівність є однією з Цілей сталого розвитку ООН, в якій зазначено, що «ґендерна рівність – це не лише одне з основних прав людини, а й необхідна основа для досягнення миру, процвітання і сталого розвитку» (Ціль 5) [2].

Ґендерна рівність – це один із ключових принципів Європейської соціальної хартії [3], спрямованих на забезпечення рівності поводження та можливостей між жінками і чоловіками в усіх сферах, у тому числі щодо працевлаштування та професії, кар'єрного росту, заняття прибутковою діяльністю; умов праці; права на справедливу винагороду за однакову роботу чи роботу рівної цінності; гідного ставлення на роботі.

Діяльність у цьому напрямку здійснюється в межах Європейського Союзу (далі – ЄС, Союз), слід зазначити, що принцип рівності чоловіків і жінок щодо рівної оплати праці було закріплено ще в

Римському договорі 1957 року. З того часу низка законодавчих актів ЄС розширили принцип рівності між жінками та чоловіками, включивши до нього гарантування трудових прав і пов'язаних з ними соціальних норм. Ґендерні питання також є складовою діяльності спеціалізованих органів та інституцій ЄС у галузі захисту прав людини і структур, які ґрунтуються на положеннях установчих актів ЄС, законодавчих нормах і стратегічних документах Союзу.

Вищеозначене свідчить про **актуальність** обраної теми дослідження та її значимість для захисту прав людини, як на міжнародному універсальному, так і регіональному рівнях, зокрема в межах ЄС.

Стан опрацювання проблематики. Слід зазначити, що в науці міжнародного права загальним питанням прав людини присвячено значну кількість робіт, як вітчизняних, так і зарубіжних авторів, серед яких: М. Бурменський, Т. Клименкова, Л. Фоміна, К. Чижмар, О. Шакуро, М. Патриція Коннеллі (M. Patricia Connelly), В. Юдін Барріто (V. Eudine Barriteau) та ін. Водночас означена проблематика потребує подальшого дослідження з урахуванням особливостей актів ЄС та діяльності спеціалізованих органів, інституцій та інших структур, що мають за завдання надання надійної експертної інформації щодо врахування ґендерного принципу у законодавства ЄС, проведення просвітницької роботи в означеній сфері тощо.

Мета статті полягає у дослідженні правового та інституційного механізму ЄС щодо забезпечення ґендерної рівності.

Викладення основного матеріалу. Принцип рівності як одна із фундаментальних цінностей ЄС закріплений у Лісабонському договорі [4] та, зокрема, у статтях 2 та 3(3) Договору про Європейський Союз, статтях 8, 10, 19, 153 та 157 Договору про функціонування Європейського Союзу і статтях 21 і 23 Хартії основних прав Європейського Союзу [5].

Заклавши підвалини ґендерної рівності у своїх фундаментальних договорах, ЄС дотримується означеного вектору у стратегічних актах. Зокрема, у Стратегічному зобов'язанні щодо забезпечення ґендерної рівності на 2016–2019 рр. [6] визначено рамки роботи Європейської комісії із забезпечення ґендерної рівності у зазначений період. Стратегічну взаємодію зосереджено на таких пріоритетних сферах: 1) розширення участі жінок на ринку праці та економічна незалежність жінок і чоловіків; 2) скорочення ґендерного розриву в оплаті праці, доходах та пенсіях і, таким чином, боротьба з бідністю серед жінок; 3) просування рівності між жінками та чоловіками у прийнятті рішень; 4) боротьба з ґендерним насильством та захист і підтримка жертв; 5) просування ґендерної рівності та прав жінок у всьому світі. Документ встановлює цілі кожної з цих пріоритетних галузей та окреслює понад 30 конкретних дій. Він підтверджує прихильність врахування ґендерної проблематики й перспективи інтегрування ґендерної рівності в усі політики ЄС, а також у програми фінансування Союзу.

У Стратегії ґендерної рівності, що охоплює період 2020–2025 рр. [7], означено політичні цілі та дії, спрямовані на досягнення до 2025 року значного прогресу на шляху до ґендерно рівноправної Європи. Метою є Союз, в якому жінки та чоловіки, дівчатка та хлопчики, в усій їх різноманітності, можуть вільно дотримуватися обраного ними життєвого шляху, мають рівні можливості для процвітання і можуть на рівній основі брати участь у житті європейського суспільства та керувати ним. Нею передбачено досягнення таких цілей: покласти край ґендерному насильству; подолання ґендерних стереотипів; усунення ґендерного розриву ринку праці; досягнення рівної участі у різних секторах економіки; усунення ґендерної відмінності в оплаті праці та пенсійному забезпеченні; усунення ґендерного розриву та досягнення ґендерного балансу у прийнятті рішень та в політиці.

Стратегія переслідує подвійний підхід: облік ґендерної проблематики у поєднанні з цілеспрямованими діями та інтерсекційність як горизонтальний принцип її реалізації. Хоча Стратегія фокусується на діях усередині ЄС, вона узгоджується із зовнішньою політикою ЄС щодо ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок.

План дій ЄС на 2021–2025 рр. щодо забезпечення ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у зовнішніх зносинах [8] надає ЄС політичну основу з п'ятьма стовпами дій для прискорення прогресу у напрямку виконання міжнародних зобов'язань та створення світу, в якому кожен має місце для процвітання. Це робить просування ґендерної рівності пріоритетом усієї зовнішньої політики та дій; пропонує дорожню карту для спільної роботи із зацікавленими сторонами на національному, регіональному та багатосторонньому рівнях; активізує діяльність у стратегічних тематичних галузях; закликає установи подавати приклад, та забезпечує прозорість результатів.

На виконання зобов'язань за стратегічними документами на рівні ЄС зроблено низку кроків. Так, у березні 2021 року Комісія запропонувала обов'язкові заходи щодо забезпечення прозорості оплати праці. Слід зазначити, що рівна оплата за рівну працю є одним із основоположних принципів ЄС,

закріплених у статті 157 Договору про функціонування Європейського Союзу (TFUE) [9] відповідно до якого країни ЄС повинні усунути дискримінацію за ознакою статі щодо всіх аспектів та умов винагороди за однакову роботу чи роботу рівної цінності.

У цьому зв'язку слід сфокусувати увагу на Директиві 2006/54/ЄС [10] , яка об'єднала існуючі директиви про ґендерну рівність у сфері зайнятості разом із прецедентним правом Суду ЄС шляхом спрощення, модернізації та покращення законодавства ЄС щодо рівного поводження з чоловіками та жінками у сфері зайнятості. Документом зазначено, що рівність між чоловіками та жінками є фундаментальним принципом законодавства ЄС, який застосовується до багатьох аспектів життя суспільства, зокрема і сфери праці. Директива забороняє пряму або непряму дискримінацію між чоловіками та жінками щодо умов: прийому на роботу, доступу до зайнятості і самозайнятості; умов праці, включаючи оплату та звільнення; професійне навчання та просування по службі; членство в організаціях працівників чи роботодавців. Цей принцип також застосовується до систем класифікації посад, що використовуються для встановлення заробітної плати. Директива покладає на держави-члени зобов'язання щодо заохочення роботодавців до дій проти дискримінації (як прямої, так і непрямої) за ознакою статі, й особливо проти домагань, включаючи сексуальні домагання.

2014 році Європейська комісія прийняла Рекомендацію щодо укріплення принципу рівної оплати праці чоловіків і жінок через прозорість [11] в якій містяться пропозиції, направлені на допомогу країнам ЄС більш ефективно застосовувати принцип рівної оплати праці, особлива увага приділяється підвищенню прозорості оплати праці.

У 2022 році Європейський парламент і Рада досягли політичної угоди за Директивою про заходи щодо прозорості оплати праці, яка містить правила, що забезпечать більшу прозорість та ефективне дотримання принципу рівної оплати праці жінок і чоловіків, а також покращення доступу до правосуддя для жертв дискримінації [12].

Важливе значення має також Директива про баланс між роботою та особистим життям [13], яка запроваджує низку законодавчих заходів, спрямованих на модернізацію існуючої правової і політичної основи ЄС з метою: краще підтримувати баланс між роботою та особистим життям для батьків і опікунів; заохочення більш рівного розподілу відпустки для догляду за дитиною між чоловіками і жінками; вирішення проблеми недопредставлення жінок на ринку праці.

У 2022 році прийнято загальноєвропейську пропозицію щодо директиви про боротьбу з насильством стосовно жінок і насильства у сім'ї [14], спрямовану на ефективну боротьбу з насильством щодо жінок та насильством у сім'ї на всій території ЄС. Директивою запропоновано запровадження заходів у таких сферах як: криміналізація відповідних правопорушень та покарання за них; захист жертв та доступ до правосуддя; підтримка жертв; профілактика; координація та співробітництво. Документом зазначено, що «насильство стосовно жінок – це ґендерне насильство, спрямоване проти жінки, тому що вона жінка, або насильство, яке неспівмірно торкається жінок».

Значимою є Директива (ЄС) 2022/2381 Європейського парламенту та Ради від 23 листопада 2022 р. про покращення ґендерного балансу серед директорів лістингових компаній та пов'язаних із цим заходах [15], яка має за мету досягнення більш збалансованого представництва жінок і чоловіків серед директорів лістингових компаній шляхом вжиття заходів, спрямованих на прискорення прогресу у досягненні ґендерного балансу, при цьому надаючи лістинговим компаніям достатньо часу для вжиття необхідних заходів задля цього.

Серед заходів ЄС, направлених на укорінення ґендерного принципу у законодавстві ЄС, діяльності інституцій є запуск у 2023 році Європейською комісією кампанії боротьби з ґендерними стереотипами. Ця загальноєвропейська кампанія спрямована на боротьбу з ґендерними стереотипами, які стосуються як чоловіків, так і жінок у різних сферах життя, включаючи вибір кар'єри, розподіл обов'язків щодо догляду та прийняття рішень. Кампанія є конкретним результатом Стратегії ґендерної рівності на 2020–2025 рр.

У Річному звіті про ґендерну рівність в ЄС за 2023 рік підсумовано позиції ЄС та його держав-членів щодо ґендерної рівності. У ньому висвітлюються досягнення ЄС у п'яти ключових сферах, охоплених стратегією, і наводяться надихаючі приклади країн-членів і проєктів, що фінансуються ЄС у цих сферах [16].

Слід також вказати, що ЄС докладає суттєвих зусиль не тільки до розробки нормативів щодо ґендерних питань, до цього процесу долучені й спеціалізовані агентства, органи та ін. Так, у межах ЄС засновано Консультативний комітет ЄС з рівних можливостей для жінок і чоловіків (Рішення 2008/590/ЕС зі змінами) [17] для забезпечення регулярних консультацій та обміну думками між ор-

ганами та установами, які просувають рівні можливості для жінок і чоловіків у країнах ЄС. Консультативний комітет покликаний допомогти Європейській комісії у розробці та реалізації заходів щодо забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків. Це досягається шляхом заохочення обміну відповідним досвідом, політикою і практикою між країнами ЄС та різними зацікавленими сторонами. Комітет складається з 70 членів із відновлюваним трирічним терміном повноважень, він може створювати робочі групи для обговорення певних питань.

Європейський омбудсмен – уповноважений з прав людини Європейського Союзу [18], наділений правом приймати позови від будь-якого громадянина Союзу або іншої фізичної чи юридичної особи, яка проживає або має зареєстрований офіс у будь-якій державі-члені, щодо випадків неналежної організації діяльності інститутів та органів ЄС, за винятком Суду або Трибуналу першої інстанції, які виконують свою судову роль. Відповідно до своїх обов'язків Омбудсмен проводить розслідування, для якого він знаходить підстави, або за своєю власною ініціативою або на підставі позовів, які надіслані йому безпосередньо або через члена Європейського парламенту, за винятком випадків, коли заявлені факти вже були предметом судового розгляду. Задля належного проведення розслідування Омбудсмен наділений правом доступу до будь-яких документів, необхідних для виконання своїх обов'язків, за виключенням випадків коли така інформація підпадає під дію законів і регламентів про секретність, або положень, що перешкоджають її передачі. При цьому інституції ЄС зобов'язані надавати йому будь-яку інформацію і доступ до відповідних документів.

У тому випадку, коли Омбудсмен встановлює факт поганого управління, він направляє справу до зацікавленого закладу, який повинен протягом трьох місяців повідомити йому свою точку зору з приводу наведених фактів. Після цього Омбудсмен направляє повідомлення Європейському Парламенту і зацікавленій установі. Особа, яка подала скаргу, інформується про результати такого розслідування. Рішення Омбудсмена не є обов'язковими, але мають значний суспільний і політичний вплив [19].

Європейський інститут ґендерної рівності (далі – EIGE) засновано на підставі Регламенту (ЄС) № 1922/2006 [20] з метою надання допомоги установам ЄС та державам-членам інтегрувати принцип ґендерної рівності у свою політику та боротися з дискримінацією за ознакою статі. Задля досягнення означеної мети EIGE передає свій технічний досвід установам ЄС та державам-членам, щоб допомогти: просувати та зміцнювати ґендерну рівність; включити облік ґендерної проблематики в усі політики ЄС та національну політику, що з них випливає; боротися з дискримінацією за ознакою статі; підвищити обізнаність громадян ЄС про ґендерну рівність та необхідність боротьби з насильством щодо жінок.

Інститут базує свою діяльність на об'єктивних, порівнянних та надійних даних європейського рівня; відповідає за збір, аналіз та поширення інформації про ґендерну рівність. Розвиває: методи підвищення об'єктивності, сумісності та надійності даних на європейському рівні шляхом встановлення критеріїв для підвищення узгодженості інформації та врахування ґендерних питань при зборі даних; діалог та співробітництво з неурядовими організаціями та організаціями щодо забезпечення рівних можливостей, університетами й експертами, дослідницькими центрами, соціальними партнерами і відповідними органами, які активно прагнуть досягнення рівності на національному та європейському рівні. Інститут розробляє, аналізує, оцінює та поширює методологічні інструменти для підтримки включення ґендерної проблематики в усі політики ЄС та країни.

З метою підвищення обізнаності громадян ЄС про ґендерну рівність, Інститут організовує конференції, кампанії та зустрічі на європейському рівні і створює ресурси документації, доступні для громадськості. Задля підтримання більш обґрунтованої політики, EIGE сприяє просуванню ґендерної рівності в Європі шляхом надання експертних знань високого рівня Європейській Комісії, Європейському Парламенту, державам-членам і країнам розширення.

Агентство фундаментальних прав Європейського Союзу (далі – Агентство) – спеціалізований орган, створений з метою забезпечення підтримки та проведення незалежної експертизи в питаннях, що стосуються основоположних прав людини і правопорядку ЄС. Діяльність Агентства слугує просуванню концепції основних прав і підвищенню рівня захисту від порушень прав людини в ЄС. Агентство здійснює координаційну та інформативну функції і не уповноважене на розгляд індивідуальних скарг або прийняття обов'язкових рішень. Незважаючи на це, воно відіграє велику роль у формуванні законодавчої бази, яка враховує загальні принципи прав людини й ефективні механізми захисту прав людини в рамках ЄС. Агентство консультує інституції ЄС і національні уряди держав-членів, надаючи їм незалежні консультації експертів і аналіз основних прав, особливо в таких сферах як: дискримінація, доступ до правосуддя, расизм і ксенофобія, захист даних, права жертв, права дітей з

метою покращення політики і законодавства, а також прийнятих рішень у цій сфері. Воно створило мережі і встановило зв'язки з партнерами на усіх рівнях із тим, щоб його рекомендації і дослідження були адресовані особам, які приймають рішення в рамках національних урядів і ЄС. Воно підтримує тісні робочі зв'язки з інституціями ЄС, національними урядами і парламентами держав-членів ЄС, групами, організаціями, які працюють у галузі прав людини, органами ООН з прав людини, ОБСЕ та іншими організаціями [21]

Європейське жіноче лобі (далі – EWL) є найбільшою мережею жіночих організацій у ЄС, що об'єднує понад 2000 жіночих асоціацій. Заснування EWL сягає 1990 року, коли Європейська комісія підтримала створення Європейського жіночого лобі із секретаріатом у Брюсселі. EWL засновано у відповідь на зростання усвідомлення необхідності захищати інтереси жінок на європейському рівні, оскільки: 1) сфера діяльності ЄС постійно розширюється і зачіпає галузі, які безпосередньо впливають на повсякденне життя жінок, особливо після створення внутрішнього ринку; 2) для жінок та їхніх організацій стала актуальною участь у програмах, встановлених Союзом, та ознайомлення з їхнім європейським законодавством; 3) створення такої організації та її призначення для лобіювання також відповідає особливому характеру процесу прийняття рішень на європейському рівні, що дає можливість для створення безлічі організацій, що ґрунтуються на представленні широкого кола інтересів та категорій жінок у рамках громадянського суспільства (включаючи різні сектори економіки, а також профспілки, професійні та соціальні групи); 4) ці організації реагували на реальну потребу європейських інститутів. Усупереч поширеній думці, кількість європейських чиновників досить мала порівняно з національними установами. Тому установи часто звертаються до експертів у ході своєї роботи, зокрема через необхідність враховувати різноманітність населення та законодавства держав-членів; 5) оскільки особи, які ухвалюють рішення в європейських інститутах, не обираються громадянами безпосередньо (за винятком Європейського парламенту), створення такої організації, як EWL, також відповідає необхідності подолати демократичний розрив між інститутами ЄС та європейськими громадянами.

Таким чином, створення EWL було пов'язане з появою нової форми публічного простору на європейському рівні та нової форми взаємодії між громадянами і політичними діячами. Діяльність EWL відповідає двом типам потреб: лобіювати на європейському рівні та надавати інформацію особам, які приймають рішення, для забезпечення того, щоб права та потреби жінок, а також ґендерна перспектива враховувалися під час підготовки політики та законодавства; заохочувати їх участь у жіночих організаціях на рівні ЄС та надавати їм необхідну для цього інформацію.

EWL відіграє подвійну роль сполучної ланки між жіночими організаціями та установами; сприяє діалогу та обміну між громадянами та європейськими посадовими особами, які приймають рішення. Завдяки своєму консультативному статусу як в Економічній та Соціальній Раді ООН, так і в Раді Європи EWL відіграє важливу роль на міжнародному рівні [22].

Правовою основою діяльності EWL є Статут, її статус визначено Генеральною Асамблеєю ООН, вона має Внутрішні правила, які доповнюють її Статут. Складовою організаційної структури EWL є Виконавчий комітет, Адміністративна рада і Секретаріат.

EWL сповідує такі цінності: рівність між жінками та чоловіками, різноманітність, мир, гідність, повага, солідарність та керується принцами: права жінок – це права людини, рівність, автономія, участь, включення [23]. Напрямками роботи EWL є: насилля проти жінок, економічна незалежність жінок, жінки-мігранти і біженці, мобілізація проти сексизму, COVID – 2019 тощо. EWL розробляє стратегічні документи, наразі діє Стратегічна програма EWL на 2022–2026 роки «Жінки, які змінюють Європу» [24].

Європейська мережа юридичних експертів з питань ґендерної рівності та недискримінації інформує Європейську комісію про правові зміни на національному рівні як у галузі ґендерної рівності, так і в галузі недискримінації. Однією з основних цілей мережі є розкриття та збирання інформації, яка часто недоступна через особливості національних правових систем або мовних бар'єрів. Зокрема, мережа надає звіти про реалізацію та дотримання директив про ґендерну рівність і недискримінацію, постанови національних судів, а також про вплив постанов Суду ЄС та, за необхідності, рішень Європейського суду з прав людини на національне законодавство, роль органів з питань рівності, а також про законодавчі та політичні зміни в національному рівні [25].

До її складу входять національні експерти з 35 країн (країни ЄС, Туреччина, Республіка Північна Македонія, Чорногорія, Сербія, Ісландія, Ліхтенштейн та Норвегія) в галузі ґендерної рівності та недискримінації, а також виконавчий комітет. Мережа випускає раз на два роки огляд закону про рівність, тематичні та країнові звіти [26].

Висновки. Виходячи з вищеозначеного слід констатувати, що незважаючи на значний, але нерівномірний прогрес, досягнутий у захисті прав жінок і дівчаток, жодна країна у світі не перебуває на шляху до досягнення ґендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчаток до 2030 року. Більше того, медичні та соціально-економічні наслідки кризи COVID-19 непропорційно торкнулися жінок і дівчаток. Наприклад, оскільки більш висока частка жінок працює неформально і в уразливих секторах, їхній рівень втрати роботи в 1,8 разів вищий, ніж у чоловіків. Рівень бідності серед жінок може зрости на 9,1% [8]. Натомість, за останні десятиліття ЄС досяг значного прогресу у забезпеченні ґендерної рівності. Це результат законодавства про рівне поводження, врахування ґендерної проблематики, інтеграція ґендерної перспективи в усі інші політики Союзу, запровадження конкретних заходів щодо покращення становища жінок.

Акти ЄС загалом акцентують увагу на врахуванні і дотриманні ґендерної рівності та розширення прав і можливостей жінок у законодавстві Союзу, разом із тим слід вказати про тенденцію перенесення цього завдання і на зовнішню сферу його діяльності, що підтверджується Стратегією ґендерної рівності на період 2020–2025 рр. Крім того, ЄС активно приєднується до актів, прийнятих на міжнародному універсальному і регіональному рівнях, що базуються на ґендерній рівності, таким прикладом є висловлення позиції у 2022 році про приєднання Союзу до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульська конвенція). Особливістю діяльності ЄС в означеній сфері є також постійний моніторинг законодавчих процесів і дотримання відповідних норм Союзу в цілому та його держав-членів.

Суттєвий внесок у дотримання стратегічної лінії ЄС з ґендерних питань роблять загальні і спеціалізовані органи, агентства та інститути, зокрема: Консультативний комітет ЄС з рівних можливостей для жінок та чоловіків, Агентство фундаментальних прав Європейського Союзу, Європейський омбудсмен, Європейський інститут ґендерної рівності, Європейське жіноче лобі, Європейська мережа юридичних експертів з питань ґендерної рівності та недискримінації.

Підтримання означеного вектору є завданням держав-членів, партнерів ЄС, що матиме позитивні результати з точки зору підвищення захищеності осіб.

Список використаних джерел:

1. United Nations Charter (full text). URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text (дата зверненн 07.04.2023).
2. Goal 5: Achieve gender equality and empower all women and girls. URL: https://www.un.org/sustainabledevelopment/gender-equality/ (дата звернення 05.04.2023).
3. European Social Charter. URL: https://rm.coe.int/168007cde4 (дата звернення 02.03.2023).
4. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012E/TXT (дата звернення 02.03.2023).
5. Charter of Fundamental Rights of the European Union. URL: https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_en.pdf (дата звернення 02.03.2023).
6. Strategic engagement for gender equality 2016-2019. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2017-06/strategic_engagement_en.pdf (дата звернення 24.02.2023).
7. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions a Union of Equality: Gender Equality Strategy 2020-2025. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0152 (дата звернення 24.02.2023).
8. Gender Action Plan – putting women and girls' rights at the heart of the global recovery for a gender-equal world. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_20_2184 (дата звернення 07.04.2023).
9. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT (дата звернення 24.02.2023).
10. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council of 5 July 2006 on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (recast). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32006L0054 (дата звернення 24.02.2023).
11. 2014/124/EU: Commission Recommendation of 7 March 2014 on strengthening the principle of equal pay between men and women through transparency Text with EEA relevance. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014H0124 (дата звернення 07.04.2023).

12. Commission welcomes the political agreement on new EU rules for pay transparency. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_22_7739 (дата звернення 07.04.2023). Directive (EU) 2019/1158 of the European Parliament and of the Council of 20 June 2019 on work-life balance for parents and carers and repealing Council Directive 2010/18/EU. URL:https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32019L1158#PP4Contents (дата звернення 07.04.2023).
13. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the CounciL on combating violence against women and domestic violence. COM/2022/105 final. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52022PC0105 (дата звернення 07.04.2023).
14. Directive (EU) 2022/2381 of the European Parliament and of the Council of 23 November 2022 on improving the gender balance among directors of listed companies and related measures (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2022/2381/oj (дата звернення 07.04.2023).
15. 2023 Report on Gender Equality in the EU. URL: https://commission.europa.eu/system/files/2023-03/annual_report_GE_2023_web_EN_0.pdf (дата звернення 20.02.2023).
16. Consolidated text: Commission Decision of 16 June 2008 relating to the setting up of an Advisory Committee on Equal Opportunities for Women and Men (Codified version) (2008/590/EC). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02008D0590-20130701 (дата звернення 24.02.2023).
17. Regulation (EU, Euratom) 2021/1163 of the European Parliament of 24 June 2021 laying down the regulations and general conditions governing the performance of the Ombudsman's duties (Statute of the European Ombudsman) and repealing Decision 94/262/ECSC, EC, Euratom. URL:https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32021R1163 (дата звернення 20.02.2023).
18. Decision of the European Parliament on the regulations and general conditions governing the performance of the Ombudsman's duties. URL: http://www.ombudsman.europa.eu/en/resources/statute.faces#ref2 (дата звернення 24.02.2023).
19. Consolidated text: Regulation (EC) No 1922/2006 of the European Parliament and of the Council of 20 December 2006 on establishing a European Institute for Gender Equality. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02006R1922-20070119 (дата звернення 20.02.2023).
20. European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). URL: https://europa.eu/european-union/about-eu/agencies/fra_en (дата звернення 21.02.2023).
21. Herstory. 30 years of European Women's Lobby. URL: http://www.womenlobby.org/25-years-of-European-Women-s-Lobby?lang=en (дата звернення 03.04.2023).
22. Mission, vision & values. URL: http://www.womenlobby.org/Mission-vision-values?lang=en (дата звернення 03.04.2023).
23. EWL Strategic Framework 2022 – 2026: Women Changing Europe. URL: http://www.womenlobby.org/IMG/pdf/sf_definitive.pdf (дата звернення 03.04.2023).
24. European network of legal experts in gender equality and non-discrimination. URL: https://www.equalitylaw.eu/about-us (дата звернення 03.04.2023).
25. Network of legal experts in gender equality and non-discrimination. URL: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/gender-equality/who-we-work-gender-equality/network-legal-experts-gender-equality-and-non-discrimination_en (дата звернення 03.04.2023).

УДК № 347.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.38

НАСИЛЛЯ ЩОДО ЖІНОК ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ – ВОЄННИЙ ЗЛОЧИН ЧИ ГЕНОЦИД?

Колотуха І.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Колотуха І.О. Насилля щодо жінок під час збройного конфлікту – воєнний злочин чи геноцид?

Розглядається питання, яке має на меті встановити зв'язок насилля над жінкою та збройним конфліктом і визначити різні ступені тяжкості цього злочину у міжнародному праві, та у національному кримінальному законодавстві.

Аналіз сучасних міжнародних відносин свідчить про те, що людству ще не вдається позбавитись війн та інших збройних конфліктів, які переважно є збройними конфліктами не міжнародного характеру. Це засвідчують події в колишній Югославії, Руанді, Афганістані, Іраку, Ліберії, на Кавказі, з 2014 року не виключенням стала і Україна, міжнарродний збройний конфлікт на території якої з 24 лютого 2022 переріс у повномаштабну війну розв'язану рф в маштабах яких Європа не знала з часів другої Світової війни.

Сучасні міжнародні відносини характеризуються зміною характеру конфлікту, появою ряду нових категорій та ситуацій, збільшенням числа жертв серед цивільного населення, все більшою інтернаціоналізацією збройних конфліктів неміжнародного характеру. У зв'язку з цим питання кваліфікації різних проявів геноциду є надзвичайно актуальним, тим більше в умовах триваючої повномаштабної війни розв'язаної росією.

Особлива увага надана автором положенням статуту Міжнародного кримінального суду та статуту Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії, які по суті формують сучасну доктрину кримінальної відповідальності за воєнні злочини та злочин геноциду.

Варто відзначити, що насилля над жінкою постає як воєнний злочин в більшості випадків, коли учасники воєнного конфлікту вчиняють дії, що містять склад злочину зґвалтування, в особистих цілях, але як тільки зазначені дії постають в межах політики чи плану керівництва, вчиняються з наказу командування та з метою залякування, в контексті етнічних чисток, нанесення тяжких психологічних травм, винищення певної групи людей об'єднаних за будь-якими ознаками, що є спільними для такої групи та ідентифікують її, можемо чітко вести мову про наявність в діях злочинців складу злочину проти людяності та геноциду. Також мусимо констатувати, що насилля над жінками було і залишається невід'ємним елементом збройного конфлікту, і на відміну від прецеденту жахливого розгулу насилля, засвідчений світовою спільнотою у колишній Югославії, який став відомий в основному завдяки роботі Трибуналу, інші збройні конфлікти не дають нам такої повноти розгляду масштабу насилля над жінками, оскільки ігноруються дані злочини, а через відсутність дієвого механізму притягнення злочинців до відповідальності, ми не маємо і змоги оцінити весь масштаб злодіянь який вчиняється по відношенню жінок під час конфлікту. Є надія, що дана ситуація зміниться, оскільки функціонує МКС, який повинен ефективно розв'язувати такі ситуації.

Дана стаття фактично підтверджує актуальність застосування міжнародного гуманітарного права в національному законодавстві та вказує на значні прогалини, які не можуть бути заповненні без допомоги міжнародного права в цілому.

Своєю роботою автор намагається привернути увагу вітчизняних законодавців до проблем імплементації міжнародного гуманітарного права в національне право України, та виокремити найбільш вагомі напрямки в цій сфері.

Ключові слова: геноцид, міжнародний збройний конфлікт, Міжнародний кримінальний суд.

Kolotukha I.O. Violence against women during armed conflict - a war crime or genocide?

The issue is considered, which aims to establish the connection between violence against women and armed conflict and to determine the different degrees of severity of this crime in international law and in national criminal legislation.

The analysis of modern international relations shows that humanity has not yet managed to get rid of wars and other armed conflicts, which are mostly armed conflicts of a non-international nature. This is evidenced by the events in the former Yugoslavia, Rwanda, Afghanistan, Iraq, Liberia, and the Caucasus, and since 2014 Ukraine has not been an exception, the international armed conflict on whose territory since February 24, 2022 has grown into a full-scale war waged by the Russian Federation on the scale of which Europe has not knew since the Second World War.

Modern international relations are characterized by a change in the nature of the conflict, the emergence of a number of new categories and situations, an increase in the number of victims among the civilian population, and the increasing internationalization of armed conflicts of a non-international nature. In this regard, the question of the qualification of various manifestations of genocide is extremely relevant, especially in the conditions of the ongoing full-scale war unleashed by Russia.

Special attention is paid by the author to the provisions of the statute of the International Criminal Court and the statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, which essentially form the modern doctrine of criminal responsibility for war crimes and the crime of genocide.

It is worth noting that violence against a woman appears as a war crime in most cases when participants in a military conflict commit acts that constitute the crime of rape for personal purposes, but as soon as these acts appear within the policy or plan of the leadership, they are committed by order of the command and for the purpose of intimidation, in the context of ethnic cleansing, inflicting severe psychological trauma, extermination of a certain group of people united by any features that are common to such a group and identify it, we can clearly speak about the presence of a crime against humanity in the actions of criminals and genocide. We must also state that violence against women was and remains an integral element of armed conflict, and unlike the precedent of the terrible rampant violence witnessed by the world community in the former Yugoslavia, which became known mainly thanks to the work of the Tribunal, other armed conflicts do not give us such the completeness of consideration of the scale of violence against women, since these crimes are ignored, and due to the lack of an effective mechanism for bringing criminals to justice, we do not have the ability to assess the full scale of crimes committed against women during the conflict. There is hope that this situation will change, since the ICC is functioning, which should effectively resolve such situations.

This article actually confirms the relevance of the application of international humanitarian law in national legislation and points to significant gaps that cannot be filled without the help of international law as a whole.

With his work, the author tries to draw the attention of domestic legislators to the problems of implementing international humanitarian law into the national law of Ukraine, and to single out the most important directions in this area.

Keywords: genocide, international armed conflict, International Criminal Court.

Постановка проблеми: Завданням, яке ставить перед собою автор, при написанні даної статті, полягає у тому, щоб визначити кваліфікуючі ознаки насилля над жінкою, а саме, коли воно вважається воєнним злочином, геноцидом чи злочином проти людяності. Також, ціллю є провести аналіз статей КК України, що стосуються даного питання та внести зміни та доповнення до існуючих складів злочинів.

Аналіз наукових джерел: Даною проблематикою займалися такі науковці, як Арьє Найер, Костенко Н.И., Крістофер Джойнер, Тод Салмон. У вітчизняній доктрині дане питання фактично не розглядалося і тому дана стаття внесе суттєве доповнення в стан дослідження цієї проблеми в кримінальному законодавстві України.

Мета статті: В даній статті автор ставить за мету напрацювати необхідні доповнення до національного законодавства та зміни, які покращать механізм притягнення до відповідальності воєнних злочинців.

Виклад основного матеріалу: Темі сексуального насилля було надано не великий об'єм уваги і на Нюрнберзькому процесі головних нацистських воєнних злочинців. Насильство і примушення до проституції згадувалися в переліку злочинів проти людяності, вчинених військовослужбовцями вермахту і частин СС, проти яких велося слідство. Проте нацистські расові теорії і закони забороняли вступати у сексуальні відносини з представниками «нижчих рас», і, завдяки дисципліні, що панувала

в німецькій армії, ці заборони, як правило, дотримувалися. В число тих, кого нацистський расизм не захищав від насилля, були француженки, і сексуальні злочини, вчинені відносно них розглядалися на Нюрнберзькому процесі, хоча і достатньо бігло.[1, с. 245]

Також, аналізуючи подальше міжнародне законодавство, виявляємо, що в положеннях Женевських конвенцій, що стосуються воєнних злочинів, самого поняття „згвалтування" немає. Проте міжнародне право визнає, що воно витікає з тексту четвертої Конвенції, що вважає злісними порушеннями конвенції „навмисне спричинення тяжких страждань або тілесних ушкоджень" представникам цивільного населення, як і „антилюдське поводження" з ними. В тих випадках, коли насильство застосовується з метою отримання відомостей у затриманих, його можна кваліфікувати і як тортури, також заборонені відповідним пунктом Женевських Конвенцій. В Боснії, де проводилися „етнічні чистки", насильство також підпадає під дію Першого Додаткового протоколу від 1977 р., що передбачає „нелюдяні і принижуючі дії, що включають заснований на расовій дискримінації утиск гідності особи". Слово „насильство" фактично присутнє у всіх конвенціях. Стаття 27 Четвертої Женевської конвенції свідчить, що „жінки особливо повинні бути захищені від насилля, примушення до проституції і інших негідних діянь». Схожі терміни повторюються в статті 76 Першого Додаткового протоколу. [3, с. 101]

Експліцитно забороняючи подібну практику, конвенції ясно дають зрозуміти, що загальні поняття, що зазначені в розділі, де перераховані тяжкі злочини, „навмисне спричинення страждань, або тяжких тілесних пошкоджень, або шкоди здоров'ю», мають на увазі і насильство.

Зґвалтування, злочинність якого була проігнорована в минулих війнах, набуло гучного резонансу, коли стало відомо про масове сексуальне насилля щодо жінок у Боснії та Герцеговині впродовж 1992 та 1993 років.[6, с. 160]

В минулих конфліктах зґвалтування інколи сприймалось як неминучий побічний продукт війни і таким чином в основному ігнорувався при покаранні воєнних злочинців. Боснійський конфлікт підняв зґвалтування в контексті геноциду на новий рівень, піднявши паніку у міжнародній спільноті. Докази свідчили про те, що ці злочини не були свавільними діями декількох інакомислячих солдатів. Більш того, це було насилля проти жіночого гендеру, зневага до їхнього організму, використання їх репродуктивних можливостей „як зброї війни". Тільки за даними комісії ООН потерпілих від зґвалтувань нараховувалось більше двадцяти тисяч жінок. Тому важливо було визнати зґвалтування як злочин проти людяності та включити його в такому контексті до Статуту МКТ для колишньої Югославії. Завдяки такому підходу стало можливим притягнення винуватців, які вчиняли злочини зґвалтувань у контексті етнічних чисток, як одного із різновидів геноциду, до міжнародної кримінальної відповідальності. [8, с. 349]

Саме цей вид злочину породив сильне незадоволення в суспільстві, що підсилило вимогу створити міжнародний трибунал для колишньої Югославії, а в подальшому і Міжнародний кримінальний суд. На деякий час сексуальне насильство стало втіленням війни в Боснії і чи не вперше в історії сприймалось у всьому світі як невід'ємний елемент бойових дій та політичних репресій.

Підписаний в Римі 1998 р., Статут Міжнародного кримінального суду, який набув чинності у 2002 році, не обійшов осторонь цей вид злочину включивши його в ст. 8 „Воєнні злочини" п. d.

Елементами даного злочину є те, що суб'єкт злочину зробив замах на тіло особи, вчинивши діяння, в результаті якого мало місце проникнення, навіть саме незначне, в будь-яку частину тіла потерпілого або виконавця, статевим членом або будь-яким предметом або будь-якою частиною тіла в анальний або генітальний отвір потерпілого. Посягання було вчинено із застосуванням сили або загрози силою відносно даної або іншої особи, або шляхом примушення, викликаного, наприклад, страхом перед насильством, грубим примушенням, затриманням, психологічним тиском або зловживанням владою, або шляхом використовування обстановки, що характеризується примушенням, або посягання було вчинено відносно особи, нездатної дати згоду, що виражає її істинну волю. Тут розуміється те, що особа може бути нездатна дати згоду, що виражає її істинну волю, в результаті природної, штучно викликаної або вікової недієздатності.

Таке діяння мало місце в контексті міжнародного озброєного конфлікту і було пов'язане з ним.

Суб'єкт злочину усвідомлював фактичні обставини, які свідчили про існування збройного конфлікту. [4, с. 179]

Норми, що забороняють насилля під час збройного конфлікту знайшли своє відображення і в національному кримінальному законодавстві, зокрема в ст.ст. 433, 438 КК України. Так, ст. 438 КК України „Порушення законів та звичаїв війни" встановлює формами цього злочину:

1. жорстке поводження з військовополоненими або цивільним населенням;

2. вигнання цивільного населення для примусових робіт;
3. розграбування національних цінностей на окупованій території;
4. застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом;
5. інші порушення законів та звичаїв війни, що передбачені міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
6. віддання наказу про вчинення таких дій.

В коментарі до зазначеної статті вказано, що відповідні міжнародні акти містять норми, які забороняють: убивати чи ранити ворога, який здався; застосовувати щодо цивільного населення та військовополонених тортури, мордування, образливе, принижуючи та жорстке поводження, взяття заручників, інші акти насильства, що мають на меті тероризувати цивільне населення. [5, с. 1073]

В коментарі до ст. 433 КК України „Насильство над населенням у районі воєнних дій" визначено, що під насильством слід розуміти такі дії, як незаконне позбавлення волі, зґвалтування чи вчинення інших статевих злочинів, заподіяння тілесних ушкоджень будь-якої степені тяжкості. Але суб'єктом злочину в ст. 433 ККУ визначений будь-який військовослужбовець, а це залишає деяку невизначеність у разі вчинення такого злочину під час збройного конфлікту іншою особою яка не належить до регулярного збройного формування і особливо, якщо буде встановлений причинний зв'язок між зґвалтуванням та збройним конфліктом.

Висновки. На нашу думку, слід внести зміни в склад злочину визначений ст. 433 ККУ і вважати суб'єктом даного злочину не тільки військовослужбовця, а будь-яку особу, яка вчиняє таке насильство під час збройного конфлікту, не залежно від його характеру – внутрішній чи міжнародний.

Насилля над жінкою постає як воєнний злочин в більшості випадків, коли учасники воєнного конфлікту вчиняють дії, що містять склад злочину зґвалтування, в особистих цілях, але як тільки зазначені дії постають в межах політики чи плану керівництва, вчиняються з наказу командування та з метою залякування, в контексті етнічних чисток, нанесення тяжких психологічних травм, винищення певної групи людей об'єднаних за будь-якими ознаками, що є спільними для такої групи та ідентифікують її, можемо чітко вести мову про наявність в діях злочинців складу злочину проти людяності та геноциду. Також мусимо констатувати, що насилля над жінками було і залишається невід'ємним елементом збройного конфлікту, і на відміну від прецеденту жахливого розгулу насилля, засвідчений світовою спільнотою у колишній Югославії, який став відомий в основному завдяки роботі Трибуналу, інші збройні конфлікти не дають нам такої повноти розгляду масштабу насилля над жінками, оскільки ігноруються дані злочини, а через відсутність дієвого механізму притягнення злочинців до відповідальності, ми не маємо і змоги оцінити весь масштаб злодіянь який вчиняється по відношенню жінок під час конфлікту. Є надія, що дана ситуація зміниться, оскільки функціонує МКС, який повинен ефективно розв'язувати такі ситуації.

Список використаних джерел:

1. Арьє Найер „Воєнні злочини: Геноцид. Террор. Боротьба за правосуддя. К. 2000. 368 с.
2. Гроцій Гуго. Про право війни і миру. К. 1956. 409 с.
3. Женевські Конвенції від 12 серпня 1949 року і Додаткові Протоколи до них. К. МКЧХ. 2001 431 с.
4. Костенко Н.І. Міжнародне кримінальне право: Сучасні теоретичні проблеми. К. 2004. 448 с.
5. Науково-практичний коментар до Кримінального Кодексу України. К. 2001. 1104 с.
6. Christopher C. Joyner. Arresting Impunity: The Case for Universal Jurisdiction in Bringing War Criminals to Accountability. Law and Contemporary Problems. 1996 № 4, pp. 153–171.
7. Meron Theodor. Henry"s Wars and Shakespeare"s Laws. Ox. Un. Press. 1993. 190 p.
8. Todd A. Salzman. Rape Camps as a Means of Ethnic Cleansing: Religious, Cultural, and Ethical Responses to Rape Victims in the Former Yugoslavia. Human Right Quarterly. 1998. № 2. pp. 348–378.

УДК 321.7
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.39

ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК СТАН

Кононенко В.П.,
доктор юридичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
https://orcid.org/0000-0002-6461-7072

Здоровко С.С.,
викладач кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
zdorovko@karazin.ua

Корольова А.Є.,
студентка кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна,
alexandra.pushchayenko@gmail.com

Кононенко В.П., Здоровко С.С., Корольова А.Є. Інформаційна безпека як стан.

Статтю присвячено вивченню проблеми національної та міжнародної інформаційної безпеки, яка є частиною загальної міжнародної безпеки та, на відповідному рівні, галуззю національної безпеки. Новітні загрози призвели до того, що зазначеним питанням почали опікуватись і регіональні міжнародні організації, і військово-політичні, такі, як ЄС та НАТО.

Інформаційний суверенітет держави – це її верховенство в інформаційній сфері на власній території та можливість безперешкодно та незалежно надавати об'єктивну інформацію про особливості внутрішньої та зовнішньої політики та події всередині держави назовні. При цьому верховенство держави в інформаційній сфері означає правове регулювання інформаційної діяльності, спрямоване на забезпечення конкуренції, безпеки та захисту економічних і соціальних інтересів держави, суспільства, прав та законних інтересів, життя і здоров'я людини шляхом законодавчого встановлення і контролю ліцензійних чи інших умов такої діяльності. Впровадження умов для інформаційної діяльності повинне забезпечувати дотримання принципів свободи вираження поглядів і переконань, свободи поширення, обміну та отримання інформації, права на інформацію, відкритості та доступності інформації, достовірності і повноти інформації, захищеності особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Інформаційну безпеку треба розуміти як стан, при якому за допомогою національних та міжнародних ресурсів забезпечується захист від інформаційного впливу на свідомість особи та суспільства, унеможливлюється інформаційний вплив на прийняття рішень державними інститутами, а також недоторканість приватних і державних цифрових баз даних, можливість їх швидкого відновлення у випадку протиправного посягання і забезпечення покарання зловмисників.

На міжнародному рівні стан інформаційної безпеки передбачає захист від інформаційного впливу на свідомість суспільства та прийняття рішень державами та міжнародними організаціями, а також недоторканість приватних, державних та міжнародних цифрових баз даних, можливість їх швидкого відновлення у випадку протиправного посягання і забезпечення покарання суб'єктів таких посягань.

Ключові слова: інформаційний суверенітет, інформаційна безпека НАТО, гібридна війна

Kononenko V., Zdorovko S., Korol'eva A. Information security as a special state.

The article is devoted to the study of the problem of national and international information security. It is part of general international security and, at the corresponding level, a branch of national security. The

latest threats led to the fact that regional international organizations, such as the EU and military-political organizations - NATO, began to take care of the mentioned issue.

Information sovereignty is the supremacy of the state in the information sphere on its own territory. As well as the opportunity to freely and independently provide objective information about the peculiarities of internal and external policy and events within the state to the outside world.

The supremacy of the state in the information sphere means the regulation of information activities aimed at ensuring the security and protection of the economic and social interests of the state, society, rights and legitimate interests, human life and health. This is done through the legislative establishment and control of licensing or other conditions of such activity. The implementation of conditions for information activity must ensure compliance with the principles of freedom of expression of views and beliefs, freedom of distribution, exchange and receipt of information, right to information, openness and availability of information, reliability and completeness of information, protection of a person from interference in his personal and family life.

Ensuring information security in the state directly affects the economic, military and political spheres of its life. Legal uncertainty at the global level and the lack of unified positions forces state governments to form digital security policies at the national level.

The informational component is a part of modern hybrid wars – both as a cover and as a means of direct influence on the enemy.

Information security should be understood as a state in which, with the help of national and international resources, protection against informational influence on the consciousness of individuals and society is ensured, and informational influence on decision-making by state institutions is prevented. As well as the inviolability of private and state digital databases, the possibility of their quick recovery in the event of illegal encroachment and ensuring the punishment of perpetrators is guaranteed.

At the international level, the state of information security involves protection against informational influence on public consciousness and decision-making by states and international organizations. As well as the inviolability of private, state and international digital databases, the possibility of their quick recovery in case of illegal encroachment and ensuring the punishment of the subjects of illegal encroachments.

Keywords: information sovereignty, NATO information security, hybrid warfare.

Постановка проблеми. Останнім часом значно зростає інтенсивність споживання інформації в усіх галузях життя – науково-технічній, соціальній, економічній тощо. Процеси збору, накопичення, переробки та розповсюдження інформації стають звичайним процесом в діяльності медицини, освіти, управління, оборони. Тим часом інформація має і дестабілізуючий потенціал через її майже необмежені можливості впливу на людину і суспільство [1, с. 6].

І цей вплив не завжди є мирним, у зв'язку з чим з'явилися такі поняття, як «кібербезпека» та «інформаційна безпека». Особливої актуальності проблема інформаційної безпеки набуває в умовах трансформації системи міжнародних відносин, зростання ролі засобів збройного насильства у реалізації геополітичних стратегій і забезпеченні національних інтересів держав [2, с. 13-14]. Складність формулювання поняття «інформаційна безпека» полягає в тому, що сам предмет, безпека якого визначається, не окреслений як за внутрішньою структурою, так і за внутрішніми властивостями.

Стан опрацювання проблематики. Загальні питання безпеки висвітлювали в своїх працях В. Антипенко, О. Бєглий, І. Лукашук, А. Назаренко, Л. Тимченко та ін. Міжнародно-правові проблеми забезпечення глобальної безпеки на сучасному етапі вивчала Н. Ємельянова. Про інформаційний суверенітет також пише і О. Вайцеховська.

Проблемам правового регулювання інформаційної безпеки присвятила монографічне дослідження А. Нашинець-Наумова.

Довгань О., Доронін І. надали аналіз кіберзагроз національним інтересам України та розробили правові аспекти кіберзахисту.

Визначення даної категорії розробляли В. Лук'янова, А. Лаутар, П. Біленчук, Д. Дубов, М. Ожеван, К. Ісмайлов.

Питання інформаційної війни вивчали західні науковці K. Wesolowski, C. Perez, A. Nair, F. Paziuk, B. Lewis, G. Wilde, J. Sherman.

Метою статті є дослідження особливостей забезпечення інформаційної безпеки на національному та міжнародному рівні, визначення понять «інформаційний суверенітет держави», «національна інформаційна безпека», «міжнародна інформаційна безпека».

Виклад основного матеріалу. З огляду на значний розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, загальну діджіталізацію, з'явились принципово нові категорії – інформаційне суспільство, кіберпростір. Саме створення інформаційного суспільства призвело до виникнення багатьох загроз у важливих сферах життя суспільства, тому інформаційну безпеку є підстави вважати окремим елементом національної безпеки [3, с. 284]. Кожна держава або група держав виробляє власну стратегію поведінки та внутрішню і зовнішню політику інформаційної безпеки, що відповідають сучасним умовам розвитку комунікацій. Так, Європі характерні пошуки балансу між державним інтересом та захистом прав людини і бізнесу від надмірного втручання [4, с. 20-21]. Державна інформаційна політика повинна бути збалансованою і формуватися як об'єктивна складова її національної безпеки, а також бути частиною загальної політики, виходячи з головних національних інтересів. Вона має ґрунтуватися на правових демократичних засадах і впроваджуватись шляхом розробки та реалізації відповідних національних доктрин, стратегій та програм згідно із нормами національного та міжнародного права [5, с. 68].

В. Лук'янова та А. Лаутар пишуть, що інформаційна безпека – це стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання і розвиток в інтересах громадян, організацій, держави. Під інформаційним середовищем розуміють сферу діяльності учасників інформаційних відносин, пов'язану зі створенням, зміною і споживанням інформації. Дане середовище умовно поділяється на три основні предметні частини: створення і розповсюдження первинної та вторинної інформації; формування інформаційних ресурсів, підготовки інформаційних продуктів, надання інформаційних послуг; споживання інформації та дві забезпечувальні предметні частини: створення і застосування інформаційних систем, інформаційних технологій і засобів їхнього забезпечення, а також забезпечення недоторканості інформації (інформаційної безпеки) [6, с. 97].

П. Біленчук щодо визначення даної категорії має абсолютно співпадаючу думку – він так само говорить про стан захищеності інформаційного середовища суспільства, який забезпечує його формування, використання і розвиток в інтересах особи, суспільства, держави. Дана категорія включає в себе сукупність організаційних, соціально-економічних, правових механізмів, що працюють на забезпечення сталого розвитку суспільства і держави [7, с. 64].

Безпека в інформаційній сфері, на думку П. Біленчука, передбачає забезпечення інформаційного суверенітету; удосконалення державного регулювання даного питання шляхом створення фінансових і правових умов для вироблення і застосування сучасних технологій, доступу до публічної інформації, розвитку державної інформаційної інфраструктури при запобіганні свавільному втручанню органів влади у функціонування ЗМІ; забезпечення захисту національного інфопростору та недопущення монополії держави в інформаційній сфері [7, с. 54-55]. Про інформаційний суверенітет також пише і О. Вайцеховська [8, с. 243].

Нормативна дефініція «інформаційний суверенітет держави» була надана в Законі України «Про Національну програму інформатизації» від 1998 р., згідно з яким – це здатність держави контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави.

Але зазначений Закон втратив чинність на підставі Закону України «Про Національну програму інформатизації» від 01.12.2022 р., в якому дана категорія вже не згадується.

Ми вважаємо, що інформаційний суверенітет – це верховенство держави в інформаційній сфері на власній території та можливість безперешкодно та незалежно надавати об'єктивну інформацію про особливості внутрішньої та зовнішньої політики та події всередині держави назовні.

При цьому верховенство держави в інформаційній сфері означає регулювання інформаційної діяльності, спрямоване на забезпечення безпеки та захисту економічних і соціальних інтересів держави, суспільства, прав та законних інтересів, життя і здоров'я людини шляхом законодавчого встановлення і контролю ліцензійних чи інших умов такої діяльності. Впровадження умов для інформаційної діяльності повинне забезпечувати дотримання принципів свободи вираження поглядів і переконань, свободи поширення, обміну та отримання інформації, права на інформацію, відкритості та доступності інформації, достовірності і повноти інформації, захищеності особи від втручання в її особисте та сімейне життя.

Забезпечення безпеки процесів обміну інформацією має велике значення як для окремої країни, так і міжнародного співтовариства взагалі, тому потрібно розглядати інформаційну безпеку не тільки в конкретно-прикладних аспектах, а як сталий і безпечний стан всієї соціальної системи.

Це гарантує ефективне функціонування та розвиток як інформаційної сфери, так і соціуму [9, с. 3-4].

Важливу участь у безпекових заходах щодо інформаційної сфери традиційно приймає ООН. Її діяльність у даному напрямку стосується розробки міжнародно-правової бази та розробки положень з метою протидії незаконному застосуванню науково-технологічного прогресу в своїх цілях терористичними угрупованнями та організованою злочинністю. Питання інформаційної безпеки в контексті формування сталого глобального інформаційного суспільства є актуальною і для роботи низки спеціалізованих установ ООН [10, с. 4].

В сучасному світі, в якому дедалі більшу роль у житті держави, її економіці та системі безпеки, відіграють кіберпростір та сучасні інформаційні технології, не можна обійти увагою ті загрози, які пов'язані з застосуванням цих високих технологій [11, с. 332]. Проблеми міжнародної інформаційної безпеки упродовж 1998-2015 рр. періодично дискусувались на Генеральній Асамблеї ООН. Розроблялись нові міжнародні документи на основі резолюцій «Роль науки і техніки в контексті міжнародної безпеки і роззброєння» та «Досягнення у сфері інформатизації і телекомунікації в контексті міжнародної безпеки», в яких містилися положення щодо застосування новітніх технологій у цивільній і у воєнній сферах, про роботу з сучасними досягненнями науки і техніки у модернізації сучасних озброєнь, про важливість протидії деструктивним інформаційним впливам [12, с. 103]. Міжнародна інформаційна безпека визначається ООН як стан міжнародних відносин, що виключає порушення світової стабільності і створення загрози безпеці держав і світової спільноти в інформаційному просторі [13, с. 61]. Враховуючи поширення інформаційних правопорушень, Генеральна Асамблея ООН у 2019 р. ухвалила резолюцію під назвою «Заохочення відповідальної поведінки держав в кіберпросторі в контексті міжнародної безпеки», в якій фіксується необхідність створення безпечного, відкритого, доступного, стабільного, і мирного інформаційно – комунікаційного середовища, встановлення відповідальних відносин між державами, розширення можливостей урядів щодо співпраці і просування сучасних технологій, що сприятимуть зменшенню можливості активізації конфліктів. Крім того, під егідою ООН створено Групу високого рівня з питань загроз, викликів і змін, а також розглядається можливість створення єдиного координатора ООН по боротьбі з тероризмом, комісії із світобудівництва.

На рівні Європи до останнього часу проблема інформаційної безпеки вирішувалась лише частково – у сфері протидії кіберправопорушенням. Так, у 2001 р. Радою Європи була прийнята Конвенція про кіберзлочинність (ратифікована Україною 7 вересня 2005 р., що відносила до сфери кіберправопорушень такі дії. 1. Правопорушення проти конфіденційності, цілісності та доступності комп'ютерних даних і систем: незаконний доступ до мереж; незаконне отримання цифрових даних; втручання в комп'ютерні дані; втручання у комп'ютерну систему; зловживання пристроями. 2. Правопорушення, пов'язані з комп'ютерами: підробка та шахрайство, пов'язані з використанням комп'ютерів. 3. Правопорушення, пов'язані з наповненням інфорації: наприклад, дитяча порнографія. 4. Пов'язані з порушенням авторських та суміжних прав. Правова невизначеність на світовому рівні та відсутність єдиних позицій змушує уряди держав формувати політику цифрової безпеки на національному рівні. Більшість держав світу створюють численні правоохоронні служби та військові підрозділи, призначені для протидії цифровим загрозам [14, с. 3-4]. Так само і в Європейському Союзі у 2004 р. було створено Європейське агентство з мережевої та інформаційної безпеки. У 2012 р. це Агентство оприлюднило огляд «Національні стратегії кібербезпеки. Практичний посібник з розвитку та виконання», в якому зазначено, що в національних стратегіях не існує загальноприйнятого та однозначного визначення категорії «кібербезпека» [15, с. 16]. Д. Дубов, М. Ожеван ототожнюють кібербезпеку з інформаційною безпекою [14, с. 4].

З урахуванням тієї обставини, що ефективність забезпечення інформаційної безпеки в європейському цифровому просторі також залежить від плідної співпраці держав та міжнародних органів у 2013 р. в структурі Європола (Європейського поліцейського офісу) був утворений Європейський центр боротьби з кіберзлочинністю. Розуміючи важливість забезпечення цифрової безпеки як складової системи безпеки національної, більшість держав світу почали здійснювати внутрішньодержавні заходи з інформаційної безпеки. Зокрема, ці дії пов'язані з розробкою і вдосконаленням національного правового поля в даній галузі і створенням спеціалізованих органів, що контролюють безпеку в кіберпросторі [3, с. 285]. Що особливо є важливим з урахуванням того, що інформаційна складова є частиною сучасних гібридних війн – як у якості прикриття, так і засобом безпосереднього пливу на супротивника.

Як приклад можна навести твердження НАТО, що Росія досягла своїх цілей у Криму в 2014 р. завдяки поєднанню таких різних факторів, як: російський спецназ, місцеві озброєнні угрупування, економічний вплив, інформаційна війна та дезінформація, експлуатація соціально-політичної поляризації [16]. Так, на думку В. Горбуліна, успіх у гібридній війні є наслідком використання комплексу факторів: стратегії і тактики, інформаційного впливу і своєчасної фізичної реалізації створеної за допомогою підготовчих дій сприятливої ситуації. Так, анексія території АР Крим багато в чому була вдалою завдяки тривалій інформаційної та політичної підготовки, а також ідеально вибраному моменту для її реалізації. Це, зокрема: ослаблення центральної влади та часткове «безвладдя» на тлі зміни влади; зростання суперечностей (а швидше – актуалізація вже наявних) між Центром і регіонами; незадовільний психологічний і матеріально-технічний стан українських безпекових структур; антагонізм між різними силовими структурами; особливо активна інформаційно-пропагандистська робота [див.: 17].

Тому забезпечення інформаційної безпеки у державі безпосередньо впливає на економічну, військову та політичну сфери її життєдіяльності [18, с. 93]. Найбільш ефективними прийомами інформаційних атак є: дезінформація, залякування, схематизм, глузування, вклинювання, фальшування. З метою введення противника або цільові групи, що визначені як мішень для атаки, застосовується дезінформація – надання хибної інформації.

І сьогодні дезінформація стала справжнім викликом для усього демократичного світу. Вона підриває довіру до державних та правових інституцій, провокує та загострює конфлікти в суспільстві та є перешкодою розвитку правової системи та держави загалом [19, с. 38]. Але протистояти таким масованим інформаційним атакам самотужки майже не можливо. Тому великого значення для протидії інформаційній агресії набуває діяльність міжнародних організацій, за якими стоїть потенціал держав – учасниць. Серед міжнародних організацій, основною метою яких є саме безпека, НАТО найбільш ефективно змінила політику щодо інформаційної безпеки. Організація заснувала центри у державах-членах як багатонаціональні інститути для розробки доктрини цифрової безпеки, вдосконалення міждержавної взаємодії, впровадження теоретичних напрацювань у практиці протидії цифровим загрозам, обміну досвідом захисту інформації між країнами-членами та країнами-партнерами. Зараз ентр кібербезпеки НАТО функціонує в Естонії, він не входить до структури збройних сил НАТО, його фінансування забезпечується державами-спонсорами та державами-членами НАТО [20, с. 353-358].

Важливу роль у зміцненні кібербезпеки, безпеки інформаційно-комунікаційних технологій відіграє ОБСЄ, працюючи над зниженням ризиків виникнення конфліктів між державами в результаті використання інформаційних технологій. Ключовою проблемою в цьому відношенні є практична реалізація відповідних директив ООН групами урядових експертів на регіональному рівні. Для розробки сумісного підходу ОБСЄ до проблем кібербезпеки та визначення завдань ОБСЄ, у Відні 9-10 травня 2011 р. було проведено конференцію «Загальний підхід до кібербезпеки: визначення майбутньої ролі ОБСЄ». У 2013 р. ОБСЄ прийняла інноваційні рекомендації про заходи щодо зміцнення довіри у сфері кібербезпеки, спрямовані на підвищення прозорості та забезпечення безпеки в регіоні, які передбачали взаємодію з приватними компаніями і провайдерами найважливішої інфраструктури, а також спільні підходи до управління кібербезпекою [21].

На думку К. Ісмайлова, термін «інформаційна безпека» на даний момент часу не є коректним по своїй суті. Замість нього він пропонує вживати термін «інформаційна захищеність» і використовувати для нього таке визначення: інформаційна захищеність – це захист конфіденційності, цілісності та доступності інформації [22, с. 32-33].

На нашу думку, захист конфіденційності, цілісності та доступності інформації є засобами забезпечення інформаційної безпеки.

Висновки: національну інформаційну безпеку треба розуміти як стан, при якому за допомогою національних та міжнародних ресурсів забезпечується захист від інформаційного впливу на свідомість особи та суспільства, унеможливлюється інформаційний вплив на прийняття рішень державними інститутами, а також недоторканість приватних і державних цифрових баз даних, можливість їх швидкого відновлення у випадку протиправного посягання і забезпечення покарання зловмисників.

І, відповідно, на міжнародному рівні стан інформаційної безпеки передбачає захист від інформаційного впливу на свідомість суспільства та прийняття рішень державами та міжнародними організаціями, а також недоторканість приватних, державних та міжнародних цифрових баз даних,

можливість їх швидкого відновлення у випадку протиправного посягання і забезпечення покарання суб'єктів таких посягань.

Список використаних джерел:

1. Нашинець-Наумова А.Ю. Інформаційна безпека: питання правового регулювання: монографія. Київ: «Гельветика», 2017. 168 с.
2. Лук'яненко В.В. Соціально-правове забезпечення інформаційної безпеки України. V Міжнародна наукова конференція Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба «Сучасна війна: гуманітарний аспект»: збірник матеріалів, 25-26 травня 2021 р. Х.: Факт, 2021. С. 13–18.
3. Войціховський А.В. Інформаційна безпека як складова системи національної безпеки (міжнародний і зарубіжний досвід). Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «ПРАВО». 2020. № 29. С. 281–288.
4. Парахонський Б.О. Зовнішня політика України в умовах кризи міжнародного безпекового середовища: аналіт. доп. К.: НІСД, 2015. 100 с.
5. Бондар І.Р. Інформаційна безпека як основа національної безпеки. Механізм регулювання економіки. 2014. № 1. С. 68–75.
6. Лук'янова В.В., Лаутар А.Ю. Інформаційна безпека в умовах розвитку інформаційної системи. Вісник Хмельницького національного університету. 2013. № 2. Т. 3. С. 97–101.
7. Біленчук П.Д. Правові засади інформаційної безпеки України. Харків. 2018. 289 с.
8. Вайцеховська О.Р. Міжнародний фінансовий правопорядок: теоретичні засади та актуальні проблеми в умовах глобалізації. Дис. … докт. юрид. наук. Харків. 2020. 472 с.
9. Манжуева, О.М. Феномен информационной безопасности: сущность и особенности: автореф. дис. … д-ра филос. наук. Улан-Удэ. 2015. 25 с.
10. Фролова О.М. Роль ООН в системі міжнародної інформаційної безпеки. Електронне видання Інституту міжнародних відносин. 2018, № 18. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/viewFile/3468/3140 (дата звернення: 30.03.2023).
11. Тимченко Л.Д., Кононенко В.П. Міжнародне право: підручник. Київ: Знання, 2012. 631 с.
12. Копійка М.В. Модернізація політики міжнародних організацій у сфері інформаційної безпеки. Політичне життя. № 1. 2020. С. 102–109.
13. Болгов Р.В. Деятельность ООН в области информации и международные аспекты информационной безопасности России. Сравнительная политика. 2019. № 1. С. 59–69.
14. Дубов Д.В., Ожеван М.А. Майбутнє кіберпростору та національні інтереси України: нові міжнародні ініціативи провідних геополітичних гравців: аналітична доповідь. НІСД. 2012. 28 с.
15. Довгань О.Д., Доронін І.М. Ескалація кіберзагроз національним інтересам України та правові аспекти кібербезпеки: монографія. К. 2017. Видавничий дім «АртЕк». 107 с.
16. Hybrid Warfare – New Threats, Complexity, and 'Trust' as the Antidote. URL: https://www.nato.int/docu/review/articles/2021/11/30/hybrid-warfare-new-threats-complexity-and-trust-as-theantidote/index.html (дата звернення: 30.03.2023).
17. Горбулін В.П. «Гібридна війна» як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. Видавництво: НІСД. 2014. С. 5–12.
18. Тригубенко М.В. Сучасні виклики у сфері інформаційної безпеки в державному управлінні. Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану: збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з нагоди відзначення Дня науки - 2022 в Україні (м. Київ, 24 травня 2022 р.). Київ: ДНДІ МВС України, 2022. С. 93–96.
19. Самчинська О.А. Правова культура громадян як складова системи протидії дезінформації. Правове регулювання суспільних відносин в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови з метою забезпечення сталого розвитку: матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Київ, 9 грудня 2022 р.). Упоряд: Бевз С.І., Бирса Н.О., Серебрякова Ю.О. Київ: КПІ ім. Ігоря Сікорського. 2022. С. 35–38.
20. Кононенко В.П, Новікова Л.В., Копицька П.О. Політика міжнародних організацій з питань інформаційної безпеки. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2021. № 65. Т. 1. С. 353–358.

21. Organization for Security and Co-operation in Europe – OSCE. URL: https://www.osce.org/whatis-theosce (дата звернення: 30.03.2023).
22. Ісмайлов К.Ю. Поняття «кібезбезпека та «інформаційна безпека». Типологія безпеки. Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми автоматизації та управління». Луцьк. 2016. С. 32-33.

УДК 341.16.01:620.92
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.40

ПРАВОВА ДІЯЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОГО АГЕНТСТВА З ПОНОВЛЮВАНОЇ ЕНЕРГЕТИКИ

Присяжнюк Ю.Ю.,
асистент кафедри міжнародного права
Львівського національного університету імені Івана Франка
https://orcid.org/0000-0002-4582-990X
prysiazhniuk.yuriy@gmail.com

Присяжнюк Ю.Ю. Правова діяльність міжнародного агентства з поновлюваної енергетики.
Перехід енергетичної галузі від системи яка базується на викопному паливі, до системи, що спеціалізується на використанні енергії з поновлювальних джерел, визнаний беззаперечним і невідворотнім. Однак первинна енергія, яка надходить з поновлювальних джерел сьогодні становить лише 5 % світового споживання. Отже, перехід потребуватиме чимало часу та зусиль у сфері міжнародної політики. Насамперед необхідно вживати ефективних заходів для збільшення обсягів використання поновлювальної енергії до рівня, який пом'якшує зміни клімату. Основними дійовими особами, які ухвалюють рішення на міжнародному рівні залишаються держави. Вагому допомогу державам у цьому напрямі спроможні надати міжнародні організації, серед них і Міжнародне агентство з поновлюваних джерел енергії – IRENA.

Уже сьогодні IRENA, взаємодіючи з основними гравцями, допомагає формувати їхню політику. Про це свідчить діяльність, ініціативи та інструменти агентства. Чи не найбільшого успіху організація досягла у нормуванні сфери поновлюваної енергетики. Водночас – для того, щоб вироблені норми набули універсального характеру, агентство має більш рівномірно поширювати свої ініціативи по всьому світу. Більшість сучасних держав потребують допомоги в напрямі вдосконалення своєї політики щодо використання поновлюваної енергії. Таку допомогу простіше буде надавати, спираючись на універсальні норми поновлюваної енергії. Саме в цьому напрямі працює IRENA.

Зосереджуючись на глобальному розвитку поновлюваної енергетики, IRENA співпрацює з такими міжнародними організаціями, як Міжнародним енергетичним агентством (МЕА), та Організацією Об'єднаних Націй (ООН). IRENA створена як міжурядова організація, що підтримує держави в їхньому переході до сталого енергетичного майбутнього та служить основною платформою міжнародної співпраці, центром набутим досвідом і сховищем політики, технологій, ресурсів і фінансових знань щодо поновлюваної енергії.

Ключові слова: поновлювана енергетика, сталий розвиток, міжнародні організації, Міжнародне агентство з поновлюваної енергетики.

Prysiazhniuk Y. Y. Legal activity of the international renewable energy agency.
The energy sector's transition from a fossil fuel-based system to an energy-efficient system from renewable sources is recognized as indisputable and undeniable. However, the primary energy that comes from renewable sources today is only 5% of world consumption. Thus, the transition will require a lot of time and effort in the field of international policy. First, effective measures should be taken to increase the use of renewable energy to a level that reduces climate change. The prominent active persons who make decisions at the international level remain the states. International organizations can provide substantial assistance to the states in this area, including the International Renewable Energy Agency (IRENA).

Today, IRENA works with the main players and helps to shape their policy. This is evidenced by the agency's activities, initiatives, and tools. The organization has achieved a major success in the regulation of renewable energy. At the same time, for the developed norms to become universal, the agency should spread its initiatives more evenly around the world. Most modern states need help in improving their renewable energy policy. Such assistance will be easier, based on universal standards of renewable energy. It is in this direction that IRENA works.

Focusing on the global development of renewable energy, IRENA is working with international organizations such as the International Energy Agency (IEA) and the United Nations (UN). IRENA is established as an intergovernmental organization that supports the states in their transition to a sustainable

energy future and serves as the main platform for international cooperation, a center for the acquired experience, and a repository of policy, technology, resources, and financial knowledge on renewable energy.

Keywords: renewable energy, sustainable development, international organizations, IRENA.

Постановка проблеми. Зміни клімату і подолання їх наслідків є спільними проблемами держав і давно перебувають у полі їх зору. Одним з першорядних завдань сталого розвитку міжнародне співтовариство вважає екологічно орієнтоване трансформування глобальної системи енергоспоживання та відносин, які її опосередковують. Умовами виконання цього завдання є об'єднання зусиль держав, поглиблення взаємної довіри і підвищення відповідальності, залучення провідних спеціалістів з міжнародного права, активна участь усіх зацікавлених суб'єктів та інституцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості розвитку альтернативної енергетики в різних країнах світу та в Україні досліджували, Г.М. Бабієв, Б.І. Бондаренко, Р.М. Буквич, О.Ф. Буткевич, Ю.О. Віхорєв, В.В. Володин, Г.Г. Гелетуха, Д.В. Дероган, І.В. Діяк, І.В. Замула, А.В. Кирейцева, П.П. Кучерук, Е.Н. Олейник, А.В. Трибой, А.К. Шидловський, Л.С. Юдасин.

Мета статті: виявити тенденції й оцінити перспективи розвитку альтернативної енергетики, а також окреслити перспективні напрями співпраці держав у сфері альтернативної енергетики.

Виклад основного матеріалу. Переваги упровадження поновлювана енергетика уже не одне десятиліття є темами наукових конференцій, симпозіумів і з'їздів різного рівня.

Попри це тривалий час не вдавалося ані виробити обов'язкові міжнародні правила, ані створити інституції, які б регулювали сферу поновлюваних джерел енергії, для всіх що спричинило суттєві розбіжності у принципах управління поновлюваною енергією в світовому масштабі [3]. Поступом у подоланні цих недоліків стало створена на Боннській конференції в січні 2009 р. за участі 75 держав, міжнародної організації IRENA. Ця подія стала важливою віхою на шляху держав до сталого розвитку і переходу на поновлювані джерела енергії [10].

Зосереджуючись на глобальному розвитку поновлюваної енергетики, IRENA співпрацює з іншими міжнародними організаціями, зокрема з Міжнародним енергетичним агентством (МЕА), та Організацією Об'єднаних Націй (ООН) [2]. IRENA створена як «міжурядова організація, що підтримує держави в їхньому переході до сталого енергетичного майбутнього та служить основною платформою міжнародної співпраці, центром набутим досвідом і сховищем політики, технологій, ресурсів і фінансових знань щодо поновлюваної енергії» [13]. Своїми основними завданнями агентство визначило збільшення обсягів використання поновлюваної енергії у світі, надання державам-членам конкретної технічної допомоги зокрема в розбудові їх потенціалу.

Початково штаб-квартира організації знаходилась в Абу-Дабі (ОАЕ). Хелен Пелоссе стала її першим генеральним директором. Поступово організація розгортала свою діяльність, а кількість її членів стрімко зросла: з 47 у 2010 році до 161 у 2019 році, причому 22 держави ще перебувають на етапі приєднання [11]. Причому кількість країн-членів зросла швидше з 2010 до 2014 року (з 47 до 138) порівняно з наступними роками (з 138 до 161) [12]. IRENA також відкрила нові офіси: Інноваційний центр у Бонні та Офіс постійного спостерігача.

IRENA зосереджується на зборі та поширенні інформації про поновлювані джерела енергії, включаючи масштаби і структуру зайнятості у поновлюваній енергетиці, статистику потужностей сектора поновлюваної енергетики та їх ефективність.

Агентство підтримує, але не фінансує проєкти та не інвестує капітал у поновлювані джерела енергії, не запроваджує обов'язкові правила і не стандартизує безпосередньо поведінку своїх держав-членів, даючи їм можливість застосовувати на добровільних засадах [14]. Завдяки накопиченим знанням і досвіду в окреслені сфери, IRENA діє ефективніше за інші міжнародні державні організації [4]. Насамперед дотримуючись неруйнівних методів, сприяючи розвитку поновлюваної енергії без приниження значущості інших видів енергії [7]. Якщо початково IRENA виконувала головно консультативні функції, то тепер вона також надає пільгові позики державам, які розвиваються, через Проєктний механізм IRENA/Фонду розвитку Абу-Дабі (ADFD) [1].

Від часу створення своєї постійної штаб-квартири 2011 р. IRENA активно формує засади управління глобальним розвитком поновлюваної енергетики. Розроблені агентством онлайн-інструменти, допомагають учасникам ринку поновлюваної енергетики швидше реалізувати свої проєкти, зміцнити своє ставлення на ринки, отримати доступ до таких фінансових джерел як Global Atlas, Project Navigator, IRENA/ Фонду розвитку Абу-Дабі (ADFD) та Ринок сталої енергії [1].

Після того як 2013 р. представники урядів 70 країн і 50 різних організацій [15] на одній із конфе-

ренцій підтвердили свій намір активно долучитися до процесу впровадження поновлювальної енергетики, агентство IRENA розробило онлайн-платформу на якій усі зацікавлені сторони можуть обмінюватись технологіями, досвідом і знаннями [5] з метою оптимізації проєктів поновлюваної енергетики [16] застосування сонячної, вітрової, біоенергетики, енергії геотермальної та морської енергетики.

Попри численні напрацювання у поновлюваній енергетиці, незалежним виробником на початкових стадіях упровадження доводиться долати значні перешкоди [9]. Щоб спростити цей шлях, 2015 р. IRENA розробила Project Navigator – інструмент, який допомагає незалежним розробникам проєктів успішно подолати перші кроки, надаючи необхідну інформацію, цінні рекомендації стосовно варіантів інвестування.

Для фінансової підтримки проєктів поновлюваної енергетики 2009 р. створена спільна ініціатива IRENA/ADFD. Штаб-квартира IRENA в Об'єднаних Арабських Еміратах надає широкі можливості для отримання допомоги через ADFD. У процесі добору кандидатів переваги отримають проєкти, які у своєму регіоні є піонерами на шляху енергетичних змін, особливо в країнах, що розвиваються [17]. За період з 2014 до 2020 роки 32 у межах ініціативи з підтримки енергетичних проєктів із загальним бюджетом 349 млн дол. США. Допомогу отримали 26 країн (див. таблицю). За виділені кошти побудовано об'єкти загальною потужністю 248,45 МВт, на сьогодні обсяг допомоги коливається від 5 до 20 млн дол. США на проєкт [18]. Перше місце серед реципієнтів посідає Африка з 147 млн дол. США фінансування.

Нарешті, IRENA активно підтримує діяльність заснованого в 2015 р. Ринку сталої енергії (SEM) для сприяння розвитку поновлюваної енергетики, впровадження енергетичних проєктів, зокрема в Африці, Латинській Америці та країнах Карибського басейну, Південно-Східної Азії та Океанії [20]. Одним із напрямів цієї діяльності є налагодження зв'язків між джерелами фінансування та іншими зацікавленими сторонами, з власниками об'єднуються з власниками прєктів, об'єднанню їхніх зусиль з метою підвищення ефективності інвестицій.

Ефективність діяльності агентства IRENA підтверджена успіхами таких ініціатив, як Коридори чистої енергії (CEC), Коаліція дій (CFA), Глобальний геотермальний альянс (GGA), Парламентська робота (PW), Дорожня карта відновлюваної енергетики (REmap), Оцінювання готовності до поновлюваної енергетики (RRAs) малих острівних держав, що розвиваються (SIDS). Від перелічених ініціатив допомогу отримали сім держав: три з Африки (Джибуті, Ефіопія і Кенія), дві – з Південної Азії та Океанії (Філіппіни та Тонга), по одній – з Латинської Америки (Нікарагуа) та Азії (Пакистан).

Проекти, підтримані Проектним фондом IRENA/ADFD станом на 2020 рік

Держави	Тип	Номер проєкту	Ємність, МВт	Бюджет, млн дол
Буркіна-Фасо	Сонячна PV	2	6,6	15,5
Кабо-Верде	Сонячна PV і вітер	1	2	8
Чад	Сонячна PV	1	6,05	15
Ліберія	Гідроенергетика	1	2,1	8
Малі	Сонячна PV	1	4	9
Мавританія	Гібрид, вітер міні-мережі	2	2	11
Маврикія	Сонячна PV на даху	1	10	10
Нігерія	Сонячна PV	1	2,1	10
Руанда	Сонячна домашні системи	1	7,5	15
Сенегал	Сонячна PV міні-мережі	1	2	13
Сейшельські острови	Сонячна PV	1	5	8,5
Сьєрра-Леоне	Сонячна PV	1	6	9
Того	Сонячна PV	1	30	15
Разом у Африці		**15**	**85,35**	**147**
Мальдіви	Відходи енергії	2	5,5	20
Непал	Біогаз ТЕЦ	1	50	10
Іран	Геотермальні	1	5	6
Разом у Азії		**4**	**60,5**	**36**
Антигуа і Барбуда	Сонячна PV і вітер	2	12	30
Аргентина	Гідроенергетика	1	4	15

Куба	Сонячна PV	2	18,4	35
Еквадор	Відходи енергії	1	3,4	5
Гайана	Сонячна PV	1	5,2	8
Сент-Люсія	Сонячна PV	1	10	15
Сент-Вінсент і Ґренадіни	Геотермальні Сонячна PV міні-мережі	2	22	25
Разом в Південній Америці		**10**	**75**	**133**
Рес. Маршалові о-ви	Сонячна PV міні-мережі	1	4,6	11
Самоа	Біоенергетика	1	3	7
Соломонові острови	Гідроенергетика	1	20	15
Разом Океанія		**3**	**27,6**	**33**
Загалом		**32**	**248,45**	**349**

Джерело: International Renewable Energy Agency (IRENA). Selected projects to IRENA/ ADFD project facility. 2020. https://www.irena.org/ADFD/Selected- Projects. [Accessed 25 January 2020]. accessed. [53].

Чиста енергія коридорів (Clean Energy Corridors (CEC), сприяє налагодженню транскордонній торгівлі електроенергією, яка буде генеруватися, використанню місцевих і доступних відновлюваних ресурсів у кількох регіонах Африки, Латинської Америки та Карибського басейну [16]. Формування енергетичних ринків електроенергії в кількох країнах може допомогти створити нові інвестиційні зони, а також поліпшити показники зайнятості у цих регіонах [8;16].

Для обговорення новітніх тенденцій, обміну інформацією, знаннями і передовим досвідом, на шляху успішного перехід до сталої енергетики створена також Міжнародна мережа Coalition for Action (CFA). Вона об'єднує понад 95 партнерів та інтегрує національні платформи кожної країни з метою збільшення обізнаності суспільства про відновлювані джерела енергії, що важливіше, ніж просто створення і надання нових інформаційних матеріалів урядам [21].

Створена для підтримки виробників геотермальної електроенергії та її безпосереднє використання Global Geothermal Alliance (GGA) забезпечує розширення обізнаності про геотермальну енергію з точки зору її переваг у боротьбі зі зміною клімату [22], створює середовище, сприятливе для інвестування геотермальної енергії, намагається усунути ринкові ризики, пропонує для потенційних виробників-держав і регіонів, перевірені практикою рішення, а також публікує результати дослідження ринку для потенційних проєктів. Станом на 2023 рік GGA налічує 51 держав-членів і 54 установ-партнерів [25].

Враховуючи те, що виборні представники громад мають значний вплив у своїх виборчих округах та відіграють провідну роль у формуванні внутрішньої політики держави, IRENA двічі на рік, починаючи з 2015 р., видає «Огляд для парламентарів». Кожен випуск присвячений певній темі, наприклад зміні клімату чи створенню нових робочих місць. Завдяки цій інформації, парламентарі можуть генерувати знання, позбуватися упереджень та сприяти енергетичному переходу.

Дорожня карта відновлюваної енергетики (Renewable Energy Roadmap (REmap) окреслює цілі та шляхи їх досягнення для держав-членів [23]. Свою першу енергетичну дорожню карту агентство IPENA створило для Тонга [2], а на сьогодні такі карти створено для більш ніж 70 держав. Дорожні карти базуються на довідці «бізнес як зазвичай», у даному випадку це декарбонізація[1] і мета – технологічні розробки для досягнення Стала енергетика для всіх (SEforALL), заснованих на сценаріях з 2010 по 2030 рік [24]. У 2018 році програми REmap були розширені до 2040 і 2050 років.

Оцінки готовності до поновлюваних джерел енергії (RRA) має на меті збільшити потужності поновлюваних джерел енергії шляхом оцінювання реальної ситуації та стан ймовірних очікувань на короткий і середній термін. Оцінювання, яке охоплює визначення первинних потреб і конкретні кроки для їх задоволення, покликане допомогти державам, які прагнуть поліпшити структуру використання поновлюваної енергії [2]. Процес оцінювання розпочався з Сенегалу, Мозамбіку і Тонга в 2011 р. і станом на 2018 р. був завершений у десяти країнах Африки, шести у Південно-Східній Азії та Океанії, п'яти – у Латинській Америці та в Карибському басейні й одній на Близькому Сході.

Щоб допомогти залежним від викопного палива країнам якнайшвидше перейти до використання

[1] Декарбонізація – це процес зменшення викидів вуглецю в атмосферу, особливо вуглекислого газу (CO2). Його мета-досягти глобальної економіки з низьким рівнем викидів та досягти кліматичної нейтральності шляхом переходу на енергоносії.

поновлюваної енергії, у 2014 році був запущений проєкт Small Island Developing States[1] (SIDS). У межах цієї ініціативи надаються рекомендації щодо формування політики і вибору регуляторних стратегій, ефективного використанн державами своїх технічних і фінансових можливостей, створюються мережі для обміну досвідом, технологічним та людським потенціалом між країнами, залучення регіональних і міжнародних партнерів на етапах експлуатації. SIDS, як правило, мають потенціал сонячної та вітрової енергії, тоді як гідроенергетика, використання геотермальних ресурсів, ресурсів біомаси та відходів доступні на більших островах [8].

Висновки. Своїми успіхами IRENA багато в чому завдячує політичній активності представників таких держав як Німеччина, Іспанія та Данія а також ОАЕ, де розташована штаб-квартира IRENA [7], Своєю діяльністю ОАЕ, а також Організація країн-експортерів нафти (ОПЕК) демонструють як одні з найбільших експортерів нафти можуть змінити свої енергетичні параметри. ОАЕ також суттєво впливає на політику держав, близьких до неї як з географічної, так і з дипломатичної точок зору. Завдяки проєкту фонду Абу-Дабі наприклад, вдалося збільшити потужності поновлюваної енергетики у багатьох державах, що розвиваються.

На сьогодні IRENA надає прозору і своєчасну інформацію про підсумки дослідження та оцінювання джерел поновлюваної енергії, на підставі якої фахівці в державах-членах можуть швидко ухвали виваженні рішення щодо використання поновлюваних джерел енергії. Поки ніяких прив'язок Агентство також налагодило ефективну взаємодію між своїми членами, окремими особами, держави та інституціями для обміну знаннями, та упровадження регулятивних норми. IRENA служить упровадженню змін в енергетичній сфері через свої політичні інструменти та ініціативи. IRENA також створила позитивну конкуренцію між міжнародними організаціями. Так після створення IRENA ООН розширила свою діяльність у напрямі стимулювання переходу на поновлювані джерела енергії, МЕА пожвавила свою дослідницьку діяльність, а міжнародні організації суттєво поліпшили свою енергоефективність завдяки використанню поновлюваної енергії. IRENA також налагодила партнерські відносини з такими організаціями, як Sustainable Energy for All (SeaforAll) ООН, МЕА.

Список використаних джерел:

1. Esu F, Sindico F. IRENA and IEA: moving together towards a sustainable energy future, competition or collaboration? Vol. 6, 2013, pp. 233–239.
2. Wright G. The International Renewable Energy Agency: a global voice for the renewable energy era? Renewable Energy Law and Policy Review, Vol. 2, N 4 (2011), pp. 251–68
3. Graaf TV. Fragmentation in global energy governance: explaining the creation of IRENA. Global Environ Polit, Vol. 13, N 3, 2013, pp. 14–33.
4. Urpelainen J, Graaf TV. The International Renewable Energy Agency: a success story in institutional innovation? Int Environ Agreements Polit Law Econ, Vol. 15, N 2, 2015 pp. 59–177.
5. Müller F. IRENA as a glocal actor: pathways towards energy governmentality. Europen J Soc Sci Res, Vol. 30, N 3, 2017, pp. 306–322.
6. 29 Overland I, Reischl G. A place in the Sun? IRENA's position in the global energy governance landscape. Int Environ Agreement, Vol. 18, N 3, 2018, pp. 335–350.
7. Roehrkasten S, Westphal K. IRENA and Germany's foreign renewable energy policy, SWP Comments Working Paper, Berlin, FG 8, 2013/01, September 2013.
8. Wouters F. Global community unites to advance renewable energy: IRENA. In: Varadi PF, Eckhart M, editors. Sun towards high noon: solar power transforming our energy future. Singapore: Pan Stanford, 2017, p. 236–254.
9. Roesch R, Sanchez CGR, Benmarraze S, Salgado GA, Bohr K. The IRENA Project Navigator: developing bankable renewable energy projects. Development (Basingstoke), Vol. 58, N 4, 2015, pp. 556–563.
10. The Federal Environment Ministry and the Federal Development Ministry of Germany (BMU). A milestone for future-oriented energy supply. Berlin: International Renewable Energy Agency being founded today in Bonn; 2009. https://www.bmu.de/en/pressrelease/a-milestone-for-future-oriented-ener gysupply/. [Accessed 20 January 2020]. accessed.
11. International Renewable Energy Agency (IRENA). Conference on the establishment on the interna-

[1] Малі острівні держави, що розвиваються.

tional renewable energy agency. Conference report. Bonn: World Conference Center IRENA/FC/CR; 2009.
12. Federal Foreign Office of Germany. Statute of the international renewable energy agency (IRENA). Bonn, Germany: 2009. Federal foreign office of Germany. Bonn, Germany: Statute of the International Renewable Energy Agency (IRENA);2009. https://www.auswaertigesamt.de/blob/248452/715cd-5b78389c0b2ed9b0a b3da93e9cb/statusliste-endata.pdf. [Accessed 25 January 2020]. accessed.
13. International Renewable Energy Agency (IRENA). About IRENA. 2020. htt ps://www.irena.org/aboutirena. [Accessed 25 March 2020]. accessed.
14. Meyer T. Epistemic institutions and epistemic cooperation in international environmental governance. Transnational environ Law, Vol. 2, N 1, 2013, pp. 15–44.
15. International Renewable Energy Agency (IRENA). Report of the third session of the assembly of the international renewable energy agency. 2013. Abu-Dhabi.
16. Varadi PF, Wouters F, Hoffman AR. The sun is rising in Africa and the Middle East: on the road to solar energy future. Singapore: Pan Stanford Publishing; 2018.
17. Weatherby C, Eyler B, Burchil R. UAE energy diplomacy, exporting renewable energy to the global South. TRENDS Research & Advisory and the Stimson Centre; 2018.
18. Salman N. ADFD approves US$25 million IRENA-recommended Solar PV Projects in Mauritius. Emirates News Agency; 2018. Rwanda 2018 Jan 13, http://wam.ae /en/details/1395302659720. [Accessed 12 January 2020]. accessed.
19. International Renewable Energy Agency (IRENA). Selected projects to IRENA/ ADFD project facility. 2020. https://www.irena.org/ADFD/Selected- Projects. [Accessed 25 January 2020]. accessed.
20. International Renewable Energy Agency (IRENA). Re-energising the future COP21. Sustainable Energy Marketplace; 2015. https://www.irena.org/n ewsroom/articles/2015/Jul/Renewable-Energy-Track-At- COP21-RE-Energisin g-the-Future. [Accessed 12 January 2020]. accessed.
21. International Renewable Energy Agency (IRENA). Report of the fourth session of the assembly of the international renewable energy agency, document fourth session of the assembly of IRENA. 2014. Abu-Dhabi.
22. International Renewable Energy Agency (IRENA). Global Atlas for renewable energy. 2020. https://www.irena.org/globalatlas. [Accessed 24 March 2020]. Accessed.
23. International Renewable Energy Agency (IRENA). Preparatory commission for the International Renewable Energy Agency, report of the third session of the preparatory commission. Abu-Dhabi: UAE; 2010.
24. International Renewable Energy Agency (IRENA). Methodology background document: development of a decarbonisation pathway for the global energy system to 2050. A country-by-country analysis for the G20 based on IRENA's REmap and renewable energy benefits programmes. 2017. http://www.irena.or g//media/Files/IRENA/REmap/Methodology/IRENA_REmap_Decarbonisation _Pathway_Methodology_2017.pdf?la=en&hash =ADC8F7D359F5C23A3F50744E66D-8E3E163ED97C4. [Accessed 12 January 2020]. accessed.
25. https://www.globalgeothermalalliance.org.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.41

GENDER BALANCE IN THE BOARD OF DIRECTORS

Sabovchyk A.,
Candidate of Legal Sciences,
Associate Professor of the Department of Civil Law and Procedure
Uzhhorod National University,
https://orcid.org/ 0000-0002-1261-0397

Sabovchyk A. Gender balance in the board of directors.

Globally, men occupy more board seats than women. In this article the author is dealing with the issue of legislative gender quotas, which seems to be the fastest way to achieve gender balance on the boards.

Also, the "comply or explain" governance system, meaning an approach to equality when all people should be treated similarly, regardless of prejudices, preferences, or historical disadvantages, unless particular distinctions can be justified.

Controversial questions of racial diversity among female directors are mentioned. The gender pay gap on corporate boards, concerning differences between pay received by men and women for comparable work. And it appears to be dependent on several factors, including whether the company is in a male dominated industry and whether the female director is married or has children.

Gender diversity can play an important role in supporting innovative activity and organizational change. That's why inclusion of female directors has a direct and positive impact on a company's profits and risk management. Women board directors also broaden a company's market knowledge as well as raise its profile.

Researches have found that women need to hold at least three board seats to create a "critical mass," which can lead to better financial performance. Studies suggest that enterprises need to reach a critical mass of women in top positions in order to reap the benefits of gender diversity, such as improved governance. Reaching this threshold allows a minority to exert their influence and ensure their voice is heard.

Summarizing all the above, we can name the following main results of this study: There are more women on boards and more boards with women. More boards are reaching a 30 per cent critical mass of women. All-male boards are on the decline, but they still exist. The enterprise survey shows that gender balanced boards are more likely to have enhanced business outcomes compared to those with fewer women on their boards. In addition when there is gender balance on the board, the enterprise is more likely to have women in senior management and in top executive positions. Alternatives to quotas gaining popularity include "comply or explain" commitments, and rules of national stock exchange regulators. "Glass walls" are limiting women's influence in boardrooms due to the lack of a critical mass, women's absence from key committees, the low number of women appointed as board chairpersons, and women serving as non-executive board members.

Keywords: gender quotas, gender balance in women's representation on boards, "comply or explain" governance system, gender pay gap, female directors.

Сабовчик А. Гендерний баланс у раді директорів.

У всьому світі чоловіки займають більше місць у раді, ніж жінки. У цій статті авторка торкається питання законодавчих гендерних квот, які, здається, є найшвидшим способом досягнення гендерного балансу в радах.

Крім того, система управління «виконуй або пояснюй», що означає підхід до рівності, коли до всіх людей слід ставитися однаково, незалежно від упереджень, уподобань чи історичних недоліків, якщо не можна виправдати особливі відмінності.

Згадуються спірні питання расової різноманітності серед жінок-режисерів. Гендерний розрив в оплаті праці в радах компаній, що стосується різниці між оплатою чоловіків і жінок за порівнянну роботу. І, здається, це залежить від кількох факторів, у тому числі від того, чи є компанія в промисловості, де домінують чоловіки, і чи одружена жінка-директор чи має дітей.

Гендерна різноманітність може відігравати важливу роль у підтримці інноваційної діяльності та організаційних змін. Ось чому залучення жінок-директорів має прямий і позитивний вплив на прибутки компанії та управління ризиками. Жінки-директори ради також розширюють знання про ринок компанії, а також підвищують її авторитет.

Дослідження виявили, що жінкам необхідно займати принаймні три місця в раді директорів, щоб створити «критичну масу», яка може призвести до кращих фінансових показників. Дослідження свідчать про те, що підприємствам необхідно досягти критичної маси жінок на вищих посадах, щоб скористатися перевагами гендерного розмаїття, такими як покращення управління. Досягнення цього порогу дозволяє меншості здійснювати свій вплив і гарантувати, що їх голос буде почутий.

Підсумовуючи все вищесказане, виокремлено наступні основні результати цього дослідження: У правліннях більше жінок і більше в правліннях жінок. Все більше правлінь досягає 30 відсотків критичної маси жінок. Чоловічі переваги у штаті скорочуються, але вони все ще існують. Опитування підприємств показує, що гендерно збалансовані ради директорів з більшою ймовірністю матимуть кращі бізнес-результати порівняно з тими, де в радах менша кількість жінок. Крім того, коли в правлінні є гендерний баланс, на підприємстві більше шансів мати жінок у вищому керівництві та на вищих керівних посадах. Альтернативи квотам, які набувають популярності, включають зобов'язання «виконуй або пояснюй» і правила національних регуляторів фондових бірж. «Скляні стіни» обмежують вплив жінок у залах засідань через відсутність критичної маси, відсутність жінок у ключових комітетах, низьку кількість жінок, призначених головами правління, і жінок, які є невиконавчими членами правління.

Ключові слова: гендерні квоти, гендерний баланс у представництві жінок у радах, система управління «виконуй або пояснюй», гендерний розрив в оплаті праці, жінки-директори.

Formulation of the problem. In today's conditions, the issue of gender balance in boards of directors is gaining more and more publicity. At the same time, various countries are increasingly resorting to the settlement of this issue by introducing quotas or establishing requirements for the creation of the "critical mass" or introducing the principle of "comply or explain" governance system. At the same time, in practice, a number of researchers also say that the inclusion of female directors has a direct and positive impact on a company's profits and risk management. Women board directors also broaden a company's market knowledge as well as raise its profile. It is also about the statement that setting quotas on women in the boardroom - doesn't work. The prospects of the research are to confirm the opinion about the need to implement the correct gender policy in the boards of directors, while giving the countries the right to make an independent choice - by which methods or by which principles, also from the above mentioned, the governments of the countries will achieve the specified goals.

Analysis of scientific sources. In the science of Ukrainian corporate law, the issue of gender balance in boards of directors has not been studied separately. However, it is important to note the works of foreign scientists on this issue, namely: Bertrand, Marianne; Black, Sandra; Jensen, Sissel; Lleras-Muney, Adriana; Eli Freedberg; Terjesen, Siri; Aguilera, Ruth; Lorenz, Ruth; Badkar, Mamta; Edgecliffe-Johnson, Andrew; Pucheta-Martinez, Maria Consuelo; Bel-Oms, Immaculada; Geiler, Philipp; Renneboog, Luc; Gregory-Smith, Ian; Main, Brian; O'Reilly III, Charles; Geiler, Philipp; Renneboog, Luc; Carolyn Wiley and Mireia Monllor-Tormos and Anastasia Boden.

The purpose of the article is to research the issue of gender diversity in boards of directors, as well as to analyze effective tools that could ensure compliance with this principle in real life.

Presenting of the main material. The issue of gender balance on boards of directors is really important and matters. The following arguments should be given to strengthen this statement and a somewhat broader understanding of the specifics of the problem.

Legislative gender quotas are probably the fastest way to achieve gender balance in women's representation on boards of directors. However, due to unintended consequences, it remains to be seen whether quotas are the most effective way.

Increasing the participation of women on corporate boards inspires heated debate around the world, with some countries even adopting legislation to enforce their presence. But although boardroom diversity is increasing, women remain underrepresented, and progress is slow. Women need to hold at least three board seats for companies to reap diversity.

According to Governance Metrics International [1, p. 35], men comprise over 90 percent of all directorships globally, and as a result heavily determine the composition of the boardroom. One simple

example – companies with a woman board chair were more likely to have a larger share of women board members (28.3%) compared to companies with men board chairs (17.1%). And that explains a lot – in 2018 only 5.3% of board chair positions were held by women.

And concerning legislative enforce of women's presence on boards – nearly three-quarters (71.8%) of MSCI ACWI [2] companies located in jurisdictions with *established compulsory quotas* had at least 30% women directors in 2019. Among companies located in jurisdictions with *no elective or compulsory gender quota requirements*, only 20.3% of boards reached the 30% women director threshold, and 23.0% had no women directors.

All this is clearly seen in the following table.

Women's Global Representation on Boards, 2019 [3]						
Country	**% Women Directorships, 2019**	**% Women Directorships, 2016**	**% With Three or More WOB, 2019**	**% With 1-2 WOB, 2019**	**% With Zero WOB, 2019**	**Quota and Year Introduced**
Australia	31.2%	26.0%	58.2%	40.3%	1.5%	No
Canada	29.1%	22.8%	63.0%	35.9%	1.1%	Pending
France	44.3%	37.6%	98.6%	1.4%	0.0%	Yes, 2010
Germany	33.3%	19.5%	81.0%	17.2%	1.7%	Yes, 2015
India	15.9%	12.8%	21.3%	78.8%	0.0%	Yes, 2013
Japan	8.4%	4.8%	3.4%	63.2%	33.4%	No
Netherlands	34.0%	18.9%	65.2%	34.8%	0.0%	Yes, 2013
Sweden	39.6%	35.6%	96.6%	3.4%	0.0%	Yes, 2016
Switzerland	24.9%	17.5%	48.8%	51.2%	0.0%	Pending
United Kingdom	31.7%	25.3%	82.2%	17.8%	0.0%	No
United States	26.1%	20.3%	56.2%	42.8%	1.0%	CA Only, 2018

European Union. In the European Union, quotas are improving progress. As of October 2018, women held 26.7% of board seats in the largest publicly listed companies in EU member states [4, p. 20]. Women comprised 6.7% of board chairs in 2018, which more than doubled from 3.3% in 2012. Nine of the top 10 countries ranked by the percentage of companies with three or more female directors were in Europe, all but one of these countries (UK – as it was EU member state then) have gender quotas in place. Also several studies (as by Marianne Bertrand et al.) - concluded that the gender quota in Norway do reduced the gender gap on boards [5, p.47].

Canada. Nearly a Quarter of Financial Post 500 Board Seats Are Held by Women. Women held nearly one-quarter (24.5%) of Financial Post 500 board director seats in 2018, up from 22.6% 2017 [6, p.52]. Of all Financial Post 500 companies, 15% had no women on their board.

United States. Boards in S&P 500 and Fortune 500 Companies are gradually diversifying more than one-quarter (26%) of S&P 500 board directors are women, a record high [7]. There are no all-male boards in the S&P 500; all companies have at least one woman director. Despite reaching these milestones, the representation of women on S&P 500 boards continues to be low.

On average, boards today have 2.8 woman directors, compared with 1.7 a decade ago. Only 8% of boards include just one woman, an improvement from 36% in 2009. In 2019, women accounted for almost half (46%) of new board directors in the S&P 500.

Quotas in the United States. In September 2018, California became the first state to introduce quotas requiring publicly traded companies to include women on their boards of directors. Illinois, Massachusetts, New Jersey, and New York have all introduced legislation aiming to improve the representation of women on corporate Boards [8, p. 78].

"Comply or explain" governance system.

Another approach to addressing the disproportionality on corporate boards has been the adoption of the "comply or explain" governance system by Governments and organizations such as stock exchanges. This system requires companies to address the issue of proportionate gender representation with regards to board and executive appointments in their company filings and other reports and to explain the reason for any failure to comply with particular gender guidelines issued by the organization.

The "comply or explain" system exemplifies equality of opportunity, an approach to equality whereby all people should be treated similarly, regardless of prejudices, preferences, or historical disadvantages, unless particular distinctions can be justified. Fifteen countries have inserted requirements to report gender diversity board composition in their corporate governance codes [9, p. 240].

Controversial questions of racial diversity among female directors.

Protests in the United States in 2020 have ignited a controversy that progress on board diversity has advanced significantly faster for white women than for racial minorities [10, p. 12].

A 2020 report revealed that in the wake of California's adoption of female quotas, mandating gender diversity on boards, 511 board seats were filled by women. 77.9% of those seats were filled by white women, 11.5% by Asian women, 5.3% by African American women, and 3.3% by Latina women [11, p. 34].

Companies in the UK are facing similar scrutiny. A 2019 analysis of FTSE board directors found that 100% of female board directors in the FTSE 100 were white, as were 97% of female directors in the FTSE 250 [12, p. 14].

The gender pay gap on corporate boards.

The gender pay gap refers to differences between pay received by men and women for comparable work. A number of studies, including a study on top managers of listed UK companies and one on companies listed on the Madrid Stock Exchange, have concluded that a gender pay gap exists between male and female directors [13, p. 473].

Philipp Geiler and Luc Renneboog found that female executive directors of listed UK companies earn 23% less than their male counterparts [14, p. 355]. At the same time another study by Gregory-Smith, Main and O'Reilly III on FTSE350 companies, however, found no evidence of such a discrepancy once the director's traits (including age and tenure) and other company features such as firm size and price to book ratio are taken into account [15, p. 112].

The director gender pay gap appears to be dependent on several factors, including whether the company is in a male dominated industry and whether the female director is married or has children [16, p. 355]. Other relevant factors found by Maria Consuelo Pucheta-Martinez and Inmaculada Bel-Oms include whether the Compensation Committee contains female members and the size of the companies [17, p. 480].

Inclusion of female directors has a direct and positive impact on a company's profits and risk management. Women board directors also broaden a company's market knowledge as well as raise its profile.

Gender diversity can play an important role in supporting innovative activity and organizational change. For example, companies with greater gender diversity are associated with higher R&D intensity, obtain more patents, and report higher levels of overall innovation (particularly when there is a critical mass of women directors). This pattern is also reflected in external accolades; companies recognized as innovators have more women directors.

Women, on average, possess more types of functional expertise, they are also more likely to bring expertise in the areas of risk management, human resources, sustainability, corporate governance, regulatory/legal/compliance, and political/government. Of the most underrepresented board skills overall, four of the five (human resources, risk management, sustainability, political/government, and R&D) were more likely to be possessed by women than men.

Women are more likely to bring important and underrepresented skills to corporate boards and steps should be taken to increase their presence. When boards expand their search to increase gender diversity, they will acquire greater functional diversity in key areas which will, in turn, increase the effectiveness of the board.

The creation of the "critical mass".

Research from scholars and organizations has found that women need to hold at least three board seats to create a "critical mass," which can lead to better financial performance [18, p. 21]. Studies suggest that enterprises need to reach a critical mass of women in top positions in order to reap the benefits of gender diversity, such as improved governance. Reaching this threshold allows a minority to exert their influence and ensure their voice is heard.

Defining a critical mass varies depending on the number of board members. In the United States, the board is usually around 7 to 9 members, hence three women members meets this criterion. Internationally, an increasing number of countries are using the 30 per cent figure due to targeted initiatives such as the 30% Club [19].

Overall, our computation shows that nearly two thirds (approximately 64 per cent) of enterprises do not have the critical mass of women on their boards needed to enhance their influence and better effect change.

Going into the regional landscape, Europe and Central Asia portrays the highest share of enterprises with critical mass. Combining the shares of enterprises reporting 30 to 39 per cent (18.4 per cent) and 40 to 60 per cent (19.6 per cent), approximately 38 per cent of enterprises in the region are better able to leverage the talent and experience of female presence on their boards. High numbers of enterprises in Latin America and the Caribbean (37.6 per cent), Asia and the Pacific (31.8 per cent) and Africa (30.8 per cent) also report having reached this target. By contrast, the highest share of enterprises with all-male boards comes from the Middle East and North Africa (28 per cent), followed by Africa (12 per cent), Europe and Central Asia (12 per cent), Latin America and the Caribbean (10 per cent) and Asia and the Pacific (6 per cent). Additionally, at the sectoral level, the highest share of enterprises with all-male boards come from the construction industry (20 per cent), and enterprises in the education sector represent the lowest share of enterprises without women on boards [20, p. 52].

Setting quotas on women in the boardroom ... doesn't work [21, p. 12].

While quotas may add a handful of women to corporate boards, they come at the expense of the broader goal of equality – which requires not equal numbers, but equal dignity for women.

Even where there is evidence of discrimination, arbitrary quotas are a clumsy tool for remedying it. As future Supreme Court Justice Ruth Bader Ginsburg observed as a lawyer in the late 1970s, laws that purportedly "help" one gender might inadvertently reinforce antiquated stereotypes about that group. Ginsburg famously challenged an employment-related scheme that gave death benefits to widows but not widowers. During an oral argument before the Supreme Court, she noted that while the law was framed as a means of helping women, it assumed a man would not need help if his wife died because he was the primary breadwinner. The law thus attributed to men "status, dignity and importance" not afforded to women.

Quotas undermine the progress women are making without government mandates. Between 2010 and 2015, the share of women on corporate boards increased by 54% globally. Women now hold about 20% of board positions for the 500 U.S. corporations that make up the Standard & Poor's index. In Illinois, every public company is already compliant with the proposed mandate. Of the largest 3,000 public companies, 84% have at least one woman on their board, making them already compliant with any of the proposed mandates.

The laws will likely undermine many future gains women make by casting doubt on whether a woman is being hired based on her merit or to meet a quota.

Proponents of the "woman quota" argue that increasing the number of female board members will have a trickle-down effect that will result in more women in management positions and more female-friendly policies. But evidence from countries that have imposed quotas show this outcome is unlikely.

Since 2008, Norway has required 40% of board positions on public companies to be filled by women. Research suggests that more than 10 years later, the mandate has not significantly increased the number of women in senior management positions, nor has it reduced the pay gap between men and women. Seven years after the quota was enacted, the country had no female CEOs. Similarly, women occupy only 10% to 20% of senior management jobs in France, Germany and the Netherlands, despite 30% to 40% female board member quotas in those countries.

Data regarding whether having more female board members improves corporate performance is mixed, but it may harm corporate performance in industries where firms are forced to fill the quotas with less experienced women. After Norway enacted its mandate, several public companies went private rather than abide by the quota.

Some proponents advocate for quotas as a remedy to sex discrimination. Even where there is evidence of discrimination, arbitrary quotas are a clumsy tool for remedying it and probably don't satisfy the requirements of the Constitution. The high court has struck down quotas in the context of university admissions in USA, stating that while the government may sometimes pursue greater diversity, it cannot use straight quotas to achieve it.

When endorsing California's "woman quotas," former California Gov. Jerry Brown acknowledged these legal hurdles. In a signing statement, he said that while the state's quota might be struck down, the law is necessary because some people aren't "getting the message" about female equality. But do states empower women when they mandate female representation on corporate boards? Or do they send the message that women can't make it to the boardroom without the government's help?

Research suggests that quotas can have a harmful psychological effect on employees: people who are told they were given a leg up in the hiring process tend to have lower self-esteem than those who believe they were hired based on merit.

It's often the case that when the government seeks to regulate businesses, it creates a host of unintended consequences. Here, the proposed mandates penalize companies even when there's no evidence of discrimination, ignore the gains that women are making without quotas and undermine the achievements of future female hires.

Women are making great strides in achieving leadership positions without government mandates. If states want to contribute to the cause, there are less divisive and more constitutional means of ending discrimination. States can, for example, enforce their nondiscrimination laws. Or they can invest in public-awareness campaigns that shed light on discriminatory policies.

But states should not remedy discrimination by mandating more of it – regardless of who it purportedly benefits.

Conclusions. Gender representation on corporate boards of directors refers to the proportion of men and women who occupy board member positions. To measure gender diversity on corporate boards, studies often use the percentage of women holding corporate board seats and the percentage of companies with at least one woman on their board.

Globally, men occupy more board seats than women.

Most percentages for gender representation on corporate boards refer only to public company boards. Private companies are not required to disclose information on their board of directors, so the data is less available.

Summarizing all the above, we can name the following main results of this study:

- There are more women on boards and more boards with women.
- More boards are reaching a 30 per cent critical mass of women.
- All-male boards are on the decline, but they still exist.
- The enterprise survey shows that gender balanced boards are more likely to have enhanced business outcomes compared to those with fewer women on their boards. In addition when there is gender balance on the board, the enterprise is more likely to have women in senior management and in top executive positions.
- Alternatives to quotas gaining popularity include "comply or explain" commitments, and rules of national stock exchange regulators.
- "Glass walls" are limiting women's influence in boardrooms due to the lack of a critical mass, women's absence from key committees, the low number of women appointed as board chairpersons, and women serving as non-executive board members.
- Quotas and other measures are still being adopted or are under consideration to improve gender diversity in boards. However, there is more work to be done to determine whether the use of quotas through legal regulations are effective in delivering the intended result.

But the main conclusion is that women should be appointed to boards not simply because they are women but because they bring a relevant perspective for enterprise.

References:

1. Women on Boards: A Conversation with Male Directors. A Global Corporate Governance Forum Publication, 2011. 60 p.
2. MSCI is an independent research firm that develops global equity indexes; the MSCI ACWI Index contains all sources of equity returns in 23 developed and 24 emerging markets. MSCI, "MSCI ACWI Index".
3. Catalyst, Quick Take: Women on Corporate Boards (March 13, 2020).
4. European Commission, "2019 Report on Equality Between Women and Men in the EU," (European Union, 2019): p. 26.
5. Bertrand, Marianne; Black, Sandra; Jensen, Sissel; Lleras-Muney, Adriana. "Breaking the Glass Ceiling? The Effect of Board Quotas on Female Labor Market Outcomes in Norway". *NBER Working Paper* No. 20256, June 2014.
6. Canadian Board Diversity Council, *Annual Report Card 2018: Advancing Diverse Leadership on Canada's Corporate Boards* (PhaseNyne, 2018).
7. SpencerStuart, "2019 Spencer Stuart U.S. Board Index," (2019).
8. Eli Freedberg, "New York Corporations to Report Number of Women on the Board," SHRM, January 30, 2020.

9. Terjesen, Siri; Aguilera, Ruth; Lorenz, Ruth. "Legislating a Woman's Seat on the Board: Institutional Factors Driving Gender Quotas for Boards of Directors". Journal of Business Ethics, May 2015, 128 (2). pp. 233–251.
10. Badkar, Mamta; Edgecliffe-Johnson, Andrew. "US boardrooms fail to reflect country's demographics". June 11, 2020.
11. "233 CA-Based Public Company Boards Lack Racial or Ethnic Diversity". *Latino Corporate Directors Association.*
12. Sule, Ahmed. "Board diversity push leaves out women of colour". *Financial Times* (January 9, 2019).
13. Pucheta-Martinez, Maria Consuelo; Bel-Oms, Immaculada. "The Gender Pay Gap in Company Boards". *Industrial and Corporate Change*, April 2015. pp. 467–510.
14. Geiler, Philipp; Renneboog, Luc. "Are female top managers really paid less? *Journal of Corporate Finance,* December 2015, 35. pp. 345–369.
15. Gregory-Smith, Ian; Main, Brian; O'Reilly III, Charles. "Appointments, Pay, and Performance in UK Boardrooms by Gender". *The Economic Journal,* February 2014, pp. 109–128.
16. Geiler, Philipp; Renneboog, Luc. "Are female top managers really paid less? *Journal of Corporate Finance,* December 2015, 35. pp. 345–369.
17. Pucheta-Martinez, Maria Consuelo; Bel-Oms, Immaculada. "The Gender Gap in Pay in Company Boards". *Industrial and Corporate Change,* April 2015, 24 (2). pp. 467–510.
18. Carolyn Wiley and Mireia Monllor-Tormos, "Board Gender Diversity in the STEM&F Sectors: The Critical Mass Required to Drive Firm Performance," Journal of Leadership & Organizational Studies, vol. 25, no. 3 (January 2018).
19. The 30% Club is a campaign launched in 12 countries which encourages companies to have at least 30 per cent women on boards of directors and senior leadership positions.
20. Women in business and management: the business case for change / International Labour Office. – Geneva:ILO, 2019.
21. Anastasia Boden. "Op-Ed: Setting quotas on women in the boardroom is probably unconstitutional. It also doesn't work". Los Angeles Times, July 8, 2019.

УДК 340.15(477.83./86-21)”1772/1867
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.42

ПРАВОВИЙ СТАТУС ТА ГОСПОДАРСЬКИЙ СТАН МІСТ ГАЛИЧИНИ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1772–1867)

Тарасович О.І.,
аспірант кафедри історії держави, права та політико-правових учень Львівського національного університету імені Івана Франка
https://orcid.org/0009-0008-2531-8791
tarasolka@ukr.net

Тарасович О.І. Правовий статус та господарський стан міст Галичини у складі Австрійської імперії (1772-1867).

У статті проаналізовано правовий статус та господарський стан міст Галичини у складі Австрійської імперії (1772-1867). Зазначено, що містобудівна діяльність традиційно визначається декількома чинниками, які впливають на форму і характер розвитку міських поселень. По-перше, це фактор природних умов – вплив клімату, географічного та топографічного положення, геологічних умов, рельєфу. По-друге, це економічний фактор – умови, що сприяють розвитку економіки та торгівлі, включаючи наявність природних ресурсів. По-третє, це фактор безпеки (військовий) – можливість захистити життя та майно під час потенційних воєн (історично, цей фактор часто пов’язувався зі сприятливими природними умовами – пагорби, болота, басейни річок). По-четверте, це комунікаційний фактор – зв’язок з іншими містами, розташування на торгових шляхах. По-п’яте, фактор міської композиції – свідоме створення форми та структури міста; діяльність містобудівника. По-шосте, правовий фактор – сукупність нормативних актів, що регулюють устрій міста, забудову як з просторової (розташування), так і соціальної з точки зору (цей фактор перебуває в центрі нашого дослідження). Ці фактори – універсальні за своєю природою і діють незалежно від країни чи культури.

Встановлено, містобудівна діяльність визначалася власниками міст: частина власників прагнули продемонструвати своє багатство й успішність. Місто, яке ефективно функціонувало, виділялося своїм зовнішнім виглядом на ландшафті. Проте функціонування міст не виходило за межі моделі функціонування феодалізму в Речі Посполитій. З цього приводу варто навести слова магната Яна Замойського: «Міста розцвітають у Західній Європі, бо там держава-місто має великі права. Але оскільки ця пишність приходить за рахунок благородної свободи, я вважаю за краще не мати її такою ціною. Не по ремеслах, не по стінах і великих будівлях, яких у нас не бракує, судять про щастя людей». Ця цитата добре характеризує роль приватних міст у міській мережі Речі Посполитої XVI–XVII ст.

Урбанізація на території Галичини в складі Речі Посполитої відрізнялася від західноєвропейської тим, що вона не була справою центральної влади, а переважно приватної ініціативи. Королівські фундації були рідкістю в Польщі в XVII і XVIII ст. Внаслідок цього в Речі Посполитій частка приватних міст зросла в XVII–XVIII ст. приблизно до двох третин. Приватні міста існували й в інших країнах Європи, наприклад у Німеччині, Франції та Англії, але ніде вони не домінували так, як у Польщі. Цей специфічний аспект польської урбанізації відіграв велику роль у формуванні етнічної та релігійної структури міст. Поляки та євреї становили більшість жителів міст і містечок, тоді як українці були переважно селянами й жили у селах та міських передмістях.

Ключові слова: правовий статус, господарський стан, держава, право, Галичина, Австрійська імперія.

Tarasovych O.I. legal status and economic state of the cities of Halicia within the Austrian empire (1772–1867).

The article analyzes the legal status and economic condition of the cities of Galicia as part of the Austrian Empire (1772–1867). It is noted that urban planning activity is traditionally determined by several factors that influence the form and nature of the development of urban settlements. First, it is a factor of natural conditions – the influence of climate, geographical and topographical position, geological conditions, relief.

Secondly, it is an economic factor – conditions that contribute to the development of the economy and trade, including the availability of natural resources. Thirdly, it is a security (military) factor – the ability to protect life and property during potential wars (historically, this factor was often associated with favorable natural conditions – hills, swamps, river basins). Fourthly, it is a communication factor – connection with other cities, location on trade routes. Fifth, the factor of urban composition is the conscious creation of the form and structure of the city; activity of the urban planner. Sixth, the legal factor is a set of regulatory acts that regulate the organization of the city, development both from a spatial (location) and social point of view (this factor is at the center of our research). These factors are universal in nature and operate regardless of country or culture.

It has been established that urban development activity was determined by the owners of the cities: some of the owners sought to demonstrate their wealth and success. The city, which functioned effectively, was distinguished by its appearance on the landscape. However, the functioning of cities did not go beyond the model of the functioning of feudalism in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In this regard, it is worth quoting the words of tycoon Jan Zamoyski: "Cities flourish in Western Europe, because the city-state has great rights there. But since this splendor comes at the expense of noble liberty, I prefer not to have it at such a price. People's happiness is judged not by crafts, not by walls and large buildings, which we do not lack." This quotation well characterizes the role of private cities in the urban network of the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th and 17th centuries.

Urbanization on the territory of Galicia as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth differed from that of Western Europe in that it was not a matter of the central government, but mainly of private initiative. Royal foundations were rare in Poland in the 17th and 18th centuries. As a result, the share of private cities in the Polish-Lithuanian Commonwealth increased in the 17th–18th centuries. to about two-thirds. Private cities also existed in other European countries, such as in Germany, France and England, but nowhere were they as dominant as in Poland. This specific aspect of Polish urbanization played a major role in shaping the ethnic and religious structure of cities. Poles and Jews made up the majority of the inhabitants of cities and towns, while Ukrainians were mostly peasants and lived in villages and city suburbs.

Keywords: legal status, economic condition, state, law, Galicia, Austrian Empire.

Постановка проблеми. У сучасних умовах воєнного стану в Україні особливе значення має успішне реформування сфери містобудівної діяльності, метою якої є відновлення населених пунктів; забезпечення тимчасовим житлом громадян, які постраждали внаслідок збройної агресії росії; розміщення виробничих потужностей переміщених (евакуйованих) підприємств тощо. Як видається, містобудівна діяльність у сучасній Україні має бути простою, чіткою і прозорою, менш затратною для громадян, зрозумілою для широкого загалу, а найголовніше – справедливою. Як відомо, успіх будь-якої реформи, зокрема і сфері містобудівної діяльності, залежить від її наукового обґрунтування. Серед ідеологічного наповнення, зокрема реформування сфери містобудівної діяльності, важливе місце відводиться вивченню, узагальненню і використанню історичного досвіду містобудівної діяльності.

Особливий інтерес має ґрунтовне й комплексне історико-правове дослідження становлення і розвиток правового регулювання містобудівної діяльності у Галичини в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 р.). Історико-правові аспекти становлення і розвиток правового регулювання містобудівної діяльності у Галичини в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 р.) матимуть безперечно велике пізнавальне, історико-теоретичне та практичне значення. Дослідження в історико-правовому контексті дає змогу насамперед заповнити прогалини в історико-юридичному знанні про еволюцію становлення і розвиток правового регулювання містобудівної діяльності у Галичини в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 р.) і на цій основі досягти головної мети – створення неупередженої об'єктивної концепції розвитку сфери містобудівної діяльності в сучасній Україні. Проте на початку цього дослідження важливо з'ясувати правовий статус та господарський стан міст Галичини у складі Австрійської імперії (1772–1867).

Метою статті є історико-правовий аналіз правового статусу та господарського стану міст Галичини у складі Австрійської імперії (17721867).

Виклад основного матеріалу. Як відомо, внаслідок першого поділу Речі Посполитої у 1772 р., здійсненого Австрією, Пруссією і Росією, до складу Австрійської імперії відійшла Галичина, та частина польських земель, що утворили окремий коронний край – Королівство Галичини і Лодомерії.

Галичина, як український історико-географічний регіон, сформувалася на основі Галицького князівства – пізніше Руського і почасти Белзького воєводств, які входили до складу Королівства

Польського (від 1569 р. – Речі Посполитої). Руське воєводство складалося із п'яти земель: Львівської (центр – Львів), Галицької (Галич), Перемишльської (Перемишль), Сяноцької (Сянок), Холмської (Холм). Белзьке воєводство було найменшою адміністративно-територіальною одиницею [1, с. 123]. У результаті першого поділу Речі Посполитої останньої третини XVIII ст. ця територія опинилася під владою австрійських Габсбургів [2, с. 19].

У Королівстві Галичини і Лодомерії австрійська влада штучно об'єднала етнічні українські землі з частиною польських. Паралельно із цією офіційною назвою в українській історико-правовій літературі здебільшого використовують термін «Галичина» [3, с. 127–135]. Польські дослідники воліють послуговуватися іншими термінами, вважаючи термін «Галичина» нав'язаним австрійською владою [4, с. 3]. Шість галицьких округів від самого початку були поділені на 59 дистриктів (циркулів) [5, с. 11]. Уже в 1774 р. намісник Галичини граф Андрей Гадік й австрійський надвірний радник Бургіньйон, відряджений до Львова заради проведення судової реформи, розробили проєкт скорочення кількості округів до 19 (12 з них складали Східну Галичину) [6, с. 162]. Це було мотивовано потребою скоротити витрати, розв'язати проблему з пошуку кандидатів на керівні посади й позбутися неефективних чиновників [7, с. 32]. Існувала навіть проблема, крім більших міст на зразок Самбора, Бродів і Перемишля, знайти пристойне приміщення для органів влади. Тож, згідно з імператорським патентом від 22 березня 1782 р. Галичину поділили на 18 округів (циркулів) [8, с. 19]. Таким чином, попередні райони (за винятком Коломийського та Тисменського, які були об'єднані в один Станіславівський район) були перетворені безпосередньо на округи [9, с. 10]. З 1786 р. до 1849 р. до складу Галичини як 19 циркул входила Буковина (приєднана до монархії Габсбургів у 1775 р.) [10, с. 68].

Адміністративним центром (столицею) Королівства Галичини і Лодомерії став Львів, котрий справив загалом добре враження на австрійських чиновників, передусім через своє розташування і не найгірший план забудови. Існували однак і багато проблемних питань інфраструктурного характеру. На прикладі Львова можемо констатувати, що регламентація будівництва в королівському місті була достатньо прискіпливою (на відміну від провінційних містечок), оскільки забудова в міських мурах була дорогою. У королівських містах дозвіл на будівництво нової кам'яниці давав особисто король Речі Посполитої. Існувала низка приписів щодо правил забудови. Наприклад, у Львові діяв принцип *anoncii*, згідно з яким будь який мешканець міг заборонити будівництво по сусідству, якщо нова споруда могла закривати сонце чи якийсь об'єкт.

На час приєднання Галичини до Австрії середньовічне та ренесансне історичне ядро міста Львова було оточене системою застарілих й поруйнованих фортифікаційних стін і ровів, як і в інших містах Центральної Європи кінця XVIII ст. На той час у муніципалітету не було ані грошей, ані наміру підтримувати фортифікаційні споруди у належному вигляді, і новий уряд раціоналізував це у послідовну стратегію міського планування. Таким чином, були накреслені перші спроби змінити форму історичного ядра старого міста. Майже відразу в місті розгорнувся будівельний рух, і зусиллями уряду Львів почав виходити з стану колишнього занепаду. Сюди було завезено досить велику кількість німецьких колоністів, ремісників і торговців, що значно пожвавило міське життя [12, с. 32]. Місто відновилося наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли були вимощені головні вулиці, збудовано два міські канали та відремонтовано водогін [13, с. 336].

Проте такі міста, як Львів, радше були винятками серед населених пунктів Галичини. Річ Посполита була сільськогосподарською країною, де близько 80% населення проживало в сільській місцевості та займалося землеробством. Беремо до уваги і певну «неприязнь» до міст, яка походила з двох причин: естетичної та етичної. Дуже часто малі містечка мало чим відрізнялися від більших сіл. Створена дослідниками типологія міст найчастіше базується на функціях, які ці міста виконували. Міста могли бути центрами державного і церковного управління, житловими, торговими, виробничими (ремісничими чи гірничими), університетськими, аграрними центрами. Більшість міст Речі Посполитої, у тому числі і в Галичині, з точки зору їх функцій, були змішаними центрами [14, с. 9–33].

Умови життя в ранньому модерному місті були непростими: багатолюдність, високі ціни, бруд і сморід, усе це відлякувало шляхтича, який звик жити на природі. Польська шляхта досить неохоче залишалася в місті тривалий час, воліючи перебувати в заміських резиденціях. Представники магнатерії і шляхти будували резиденції в містах радше з потреби: сюди треба було приїздити, щоб полагоджувати справи: брати участь у зборах, сеймиках, судах. Тодішня польська культура була ворожою до міста та критичною до урбанізації [15, с. 9-49].

Більшість українських міст у XVII – у першій половині XVIII ст. були розташовані на території Руського воєводства Речі Посполитої [16, с. 203–213]. Третім за величиною містом в Речі Посполитій

напередодні 1772 р. був Львів (33 тис. жителів), п'ятим – Броди (16,5 тис. жителів); інші міста були суттєво меншими. Військові дії на території Галичини XVII–XVIII ст. призвели до зникнення з мапи деяких містечок, особливо південної частини Львівщини. Занепад Речі Посполитої, який намітився ще з другої половини XVII ст. і відомий як «потоп», суттєво позначився на розвитку міст. Галицькі міста перебували в економічній стагнації, за винятком двох міст – Львова (Східна Галичина) та Кракова (Західна Галичина). Міщанство загалом занепало морально і матеріально. Шляхтич Ігнацій Красицький лаконічно описував тогочасні міста, зазначаючи: «четверо воріт, дев'ять монастирів, а повсюди маленькі дерев'яні будиночки» [17, с. 18]. Занепад містечок означав функціональне зближення з сільською місцевістю.

Галицькі міста, особливо королівські, мали досить значні земельні та лісові наділи. Львів, Галич, Жидачів та деякі інші володіли цілими селами [18, с. 342]. Лише деякі міста, на зразок Львова, Белза чи Сокаля, мали «зайві» капітали, які здебільшого позичали шляхті. Траплялися, однак і протилежні випадки, коли шляхтичі позичали гроші містам, а ті нерідко зволікали з поверненням, що породжувало тривалі судові процеси. Декілька таких процесів фіксуємо і у Львові в XVIII ст. [19, с. 33–40]. Деякі з міст/містечок мали власні млини, пивоварні, солодовні. Самоврядна міська система, яка колись процвітала, занепадала – і міські обранці розпоряджалися міською власністю найгіршим із можливих способів, розтринькуючи доходи міста. Наприклад, на 1740-ті роки припадає хвиля скарг львівських міщан на діяльність місцевого магістрату (скаржились, зокрема, і королю) [20, с. 15–18].

Причиною занепаду галицьких міст були не тільки воєнні лиха, чума, пожежі, а й згубне управління старостів, надмірне збільшення шляхетських прав. Права міського населення часто обмежувалися всупереч чинних привілеїв і правого статусу міст [21, с. 72–77]. Парламентські конституції Речі Посполитої 1565, 1567, 1620 і 1630 рр., надавши старостам право втручатися в справи муніципальних доходів під виглядом нагляду та вдосконалення фортифікації, сприяли свавіллю магнатів, які використовували міста в своїх інтересах. Сеймова конституція 1633 р. загрожувала шляхтичу, який обіймав муніципальні посади, втратою привілеїв лицарства. Між містами та власниками старостів або їх довіреними особами (образи, незаконне захоплення землі) існували постійні суперечки [22, с. 29]. У подібних ситуаціях питання регулювання міської забудови відходило на другий план.

Перед першим поділом Речі Посполитій 1772 р. за різними видами власності налічувалося 1 075 міст, у тому числі 347 (32,3%) королівських, 137 (12,7%) церковних і 591 (55%) шляхетських. З них у Руському воєводстві фіксуємо 229 міст, у Белзькому воєводстві – 42 міста. По суті, кожне п'яте місто Речі Посполитої було в межах Галичини. До міських центрів часто включали поселення, які мали комерційні привілеї і не мали прав міста [23, с. 9–13]. Тому в розрахунках за 1772 р. включені лише ті центри, яким було надано або поновлено німецьке муніципальне право.

Містобудівна діяльність традиційно визначається декількома чинниками, які впливають на форму і характер розвитку міських поселень [24, с. 6]. По-перше, це фактор природних умов – вплив клімату, географічного та топографічного положення, геологічних умов, рельєфу. По-друге, це економічний фактор – умови, що сприяють розвитку економіки та торгівлі, включаючи наявність природних ресурсів. По-третє, це фактор безпеки (військовий) – можливість захистити життя та майно під час потенційних воєн (історично, цей фактор часто пов'язувався зі сприятливими природними умовами – пагорби, болота, басейни річок). По-четверте, це комунікаційний фактор – зв'язок з іншими містами, розташування на торгових шляхах. По-п'яте, фактор міської композиції – свідоме створення форми та структури міста; діяльність містобудівника. По-шосте, правовий фактор – сукупність нормативних актів, що регулюють устрій міста, забудову як з просторової (розташування), так і соціальної з точки зору (цей фактор перебуває в центрі нашого дослідження). Ці фактори – універсальні за своєю природою і діють незалежно від країни чи культури [25, с. 7-8].

У період Раннього модерного часу наявність зовнішніх ознак – «стін та брам», а також наявність привілеїв, надавали поселенню міського характеру й визначали його *правовий статус* [26, с. 112–118]. Монарх надав містам привілеї, які мали характер судових й економічних імунітетів, призначав вищих міських чиновників. Ці привілеї гарантували не тільки участь в управлінні містом, але й передбачали матеріальні доходи від їхньої діяльності [27, с. 48-49]. Привілеї, які з-поміж іншого формували правовий статус міста, безпосередньо сприяли збагаченню населених пунктів та їхніх мешканців. Вони використовували привілеї також як порятунок для міста після вторгнень ворожих армій і стихійних лих (пожеж, повеней). Засновницька діяльність власників і короля також не була позбавлена вагомого значення – завдяки цьому міста ставали осідком єпископств (наприклад, Перемишль), або через торговельні привілеї отримували імпульс до економічного розвитку (наприклад, Ярослав) [28, с. 13].

Містобудівна діяльність визначалася власниками міст: частина власників прагнули продемонструвати своє багатство й успішність. Місто, яке ефективно функціонувало, виділялося своїм зовнішнім виглядом на ландшафті. Проте функціонування міст не виходило за межі моделі функціонування феодалізму в Речі Посполитій. З цього приводу варто навести слова магната Яна Замойського: «Міста розцвітають у Західній Європі, бо там держава-місто має великі права. Але оскільки ця пишність приходить за рахунок благородної свободи, я вважаю за краще не мати її такою ціною. Не по ремеслах, не по стінах і великих будівлях, яких у нас не бракує, судять про щастя людей» [29, с. 38]. Ця цитата добре характеризує роль приватних міст у міській мережі Речі Посполитої XVI–XVII ст.

Урбанізація на території Галичини в складі Речі Посполитої відрізнялася від західноєвропейської тим, що вона не була справою центральної влади, а переважно приватної ініціативи. Королівські фундації були рідкістю в Польщі в XVII і XVIII ст. Внаслідок цього в Речі Посполитій частка приватних міст зросла в XVII–XVIII ст. приблизно до двох третин. Приватні міста існували й в інших країнах Європи, наприклад у Німеччині, Франції та Англії, але ніде вони не домінували так, як у Польщі. Цей специфічний аспект польської урбанізації відіграв велику роль у формуванні етнічної та релігійної структури міст [30, с. 16]. Поляки та євреї становили більшість жителів міст і містечок, тоді як українці були переважно селянами й жили у селах та міських передмістях.

Виникнення і розбудова міст відбувалася в три основні етапи. На першому етапі *локаційний привілей* надавав плановану чи вже організованому міському поселенню певні можливості розвитку, що гарантувало у майбутньому вищі доходи його власникам. Тут варто виділити географічні та економічні умови, пов'язані із фізіографією території, обраної для майбутнього міста, розташуванням мережі доріг та контактів із сільською місцевістю [31, с. 14]. Дослідниця Тетяна Гошко відзначає: «Основою правового статусу міст Речі Посполитої був так званий локаційний привілей. Якщо місто закладалося (чи просто набувало нового статусу) на королівських землях, то місту необхідний був лише один привілей монарха, що вручався війту, який і займався практичними питаннями локування міста. Якщо ж закладанням міста займалась приватна особа (шляхта чи духовенство), то для узаконення такої локації потрібно було два привілеї: один від короля для власника цих земель, що дозволяв закладання нового міста на німецькому праві, а другий від самого власника для війта майбутнього міста» [32, с. 105].

Другим етапом вибору локації було просторове розташування. На попередній фазі засновник вибирав місце для майбутнього міста, визначав його назву та організаційну модель муніципальної комуни. Середньовічні міські проєкти забудови часто були хаотичними. Тільки у XVIII ст. завдяки розвитку архітектурної справи планування були створені продумані міські проекти з геометричним розташуванням елементів міста та класично збалансованою архітектурною композицією (траплялися шахові або блокові планувальні системи) [33, с. 20].

Основними елементами міста були ринкова площа, вулиці, заселені ділянки, парафіяльний костел і ратуша, інші комунальні споруди та оборонні системи. У XVI–XVII ст. в плануванні міст з'являються нові елементи. Це стосується осьовості й симетрії композиції, цілісного планування забудови із зоною садів і смуг міщанських полів, а також у багатьох випадках з'єднання міста системою доріг, сполученою з резиденцією власника. Крім центрів із розвиненим просторовим розміщенням виникало багато міст-карликів. Такі міста формувалися в декілька етапів. Міські будівлі майже завжди були дерев'яними і тільки у XVIII ст. значно більше з'являється кам'яниць. мурованих церков.

Правовий статус міст Галичини історично регулювався 1) руським правом (ius Rutenicum); 2) польським правом (ius Polonicum); 3) волоським правом (ius Yalachicum); 4) німецьким правом (ius Theutonicum) [34, с. 29]. Руське право було домінуючим до XIV ст. включно, допоки українські землі Галичини не потрапили під владу Польщі й польське право не стало переважаючим. З кінця XIV ст. внаслідок проникнення на карпатські території волоських поселенців виникали населені пункти за дещо іншими правовими нормами. Нарешті, у XIII–XVI ст. Центральну та Східну Європу охопила колонізація за німецьким правом. *Магдебурзьке право* (Jus Theutonicum Magdeburgense) – це середньовічне міське право, за яким міста звільнялись або частково звільнялись від королівської адміністрації (королівські міста) або влади пана/феодала (приватні) [35, с. 4].

Висновки. Кількість міст/містечок в Галичині у складі Речі Посполитої була досить значною. Втім, міста у першій половині XVIII ст. переживали період стагнації, що стало результатом загального економічного занепаду і політичного хаосу в державі. Життя міст й окремих сіл регулювалося магдебурзьким правом – незалежно від приналежності населених пунктів (королівські, приватновлас-

ницькі). Магдебурзьке право передбачало спеціальні правила щодо земельного володіння, планування території та спорудження будинків. Зокрема, міста вели власні земельні кадастри та книги землеволодіння, які зберігалися в міській раді. Магдебурзьке право передбачало право міст встановлювати обмеження щодо розміру та форм будинків, їх відстані один від одного, а також вимагати дотримання певних правил щодо благоустрою території.

Список використаних джерел:

1. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.) Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2009. С. 123.
2. Лозинський М. Українська Галичина – окремий коронний край! Львів: Друк і наклад партійної друкарні, 1915. 19 с.
3. Едер П. Реформи Йосифа II в Австрійській імперії та їхнє поширення у Галичині (1780–1790 рр.). *Вісник Львівського університету. Серія юридична.* 2015. Випуск 61. С. 127–135.
4. Króliński K. Galicya od r. 1772 do naszych czasów. Stanisławów: Nakladem Jasielskiego, 1901. S. 3.
5. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІАУЛ), ф. 146 (Галицьке намісництво, м. Львів), оп. 1, спр. 8 (Інструкції, проекти, плани з державного, суспільного й адміністративного устрою Галичини, 1772–1773 р.). 67 арк.
6. Grodziski S. Historia ustroju społeczno-połitycznego Galiciji. 1772–1848. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. 303 s.
7. Tokarz W. Galicja w początkach ery Jozefinskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. Kraków: Nakudem Funduszu Nestora Bucewicza, 1909. 400 s.
8. Fras Z. Galicja. Wroclaw: Wyd-wo Dolonśąskie, 2003. S. 19. (300 s.)
9. Schnűr-Pepłowski S. Z przezłości Galicyi (1772–1862). Lwów: Jakubowski&Zadurowicz, 1895. 165 s.
10. Кайндль Р. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення. Пер. з нім. Чернівці: Зелена Буковина, 2005. 300 с.
11. Лемко І. Правове регулювання підприємництва у давньому Львові, доступно 12 березня 2023 р. URL: https://zbruc.eu/node/113961 (дата звернення: 23.04.2023).
12. Schnűr-Pepłowski S. Z przezłości Galicyi (1772–1862). Lwów: Jakubowski&Zadurowicz, 1895. S. 32.
13. Tokarz W. Galicja w początkach ery Jozefinskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. Kraków: Nakudem Funduszu Nestora Bucewicza, 1909. S. 336.
14. Krasnowolski B. Urbanistyczno-architektoniczne przekształcenia miast małopolskich od doby lokacyjnej po współczesność jako wyraz przeobrażeń funkcjonalnych. Kultura i Polityka: zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie. 2008. Nr 4. S. 9–33.
15. Bogucka M. Miasto i mieszczanin w społeczeństwie polski nowożytnej (XVI–XVIII wiek). Czasy Nowożytne. 2009. Tom 22. S. 9–49.
16. Petryszyn H. Historyczna sieć miast Galicji wschodniej a zagadnienia współczesne. Teka Komisji Architektury, Urbanistyki i Studiów Krajobrazowych. 2006. S. 203–213.
17. Krasnowolski B. Urbanistyczno-architektoniczne przekształcenia miast małopolskich od doby lokacyjnej po współczesność jako wyraz przeobrażeń funkcjonalnych. Kultura i Polityka: zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie. 2008. Nr 4. S. 18.
18. Tokarz W. Galicja w początkach ery Jozefinskiej w świetle ankiety urzędowej z roku 1783. Kraków: Nakudem Funduszu Nestora Bucewicza, 1909. S. 342.
19. ЦДІАУЛ, ф. 52 (Магістрат м. Львова), оп. 2, спр. 626 (Протокол судового процесу громади міста з львівським радником і орендарем міських маєтків Купінським Андрієм в справі заборгованості міста, 1722 р.). 198 арк.
20. ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 631 (Декрети короля Августа III і королівської комісії в справі господарсько-фінансових зловживань магістрату, 1746 р.). 91 арк.
21. ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 629 (Королівські декрети, акти обстеження, вироки та ін. документи про суперечку громади з магістратом за обмеження прав громадян та фінансового зловживання радників, 1745–1750 рр.). 324 арк.
22. Schnűr-Pepłowski S. Z przezłości Galicyi (1772–1862). Lwów: Jakubowski&Zadurowicz, 1895. S. 29.

23. ЦДІАУЛ, ф. 146, оп. 88, спр. 189 (Протоколи по розгляду права юрисдикції міст на території Галичини, 1786 р.). 240 арк.
24. Tołwiński T. Urbanistyka. Tom I. Budowa miasta w przeszłości. Warszawa: Wydawnictwo Zakładu Urbanistyki Politechniki Warszawskiej, 1939. 391 s.
25. Fitta-Spelina A. Wpływ czynników miastotwórczych na rozwój miasta. Analiza porównawcza Jarosławia i Przemyśla do roku 1772. Wiadomosci Konserwatorskie. 2019. No 58. S. 7–14.
26. ЦДІАУЛ, ф. 52, оп. 2, спр. 613 (Книга копій королівських привілеїв, декретів і мандатів, наданих місту Львову та іншим містам Руського воєводства, пер. пол. XVIII ст.). 386 арк.
27. Bardach J. Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia. Kwartalnik Historyczny. 1980. R. 87. nr 1. S. 21–51.
28. Fitta-Spelina A. Wpływ czynników miastotwórczych na rozwój miasta. Analiza porównawcza Jarosławia i Przemyśla do roku 1772. Wiadomosci Konserwatorskie. 2019. No 58. S. 13.
29. Szczygieł R. Miasta prywatne w Polsce od XIV wieku do 1772 roku – chronologia lokacji, właściciele, pełnione funkcje. Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych. 2016. Tom LXXVII (specjalny). S. 38.
30. Bogucka M. Miasto i mieszczanin w społeczeństwie polski nowożytnej (XVI–XVIII wiek). Czasy Nowożytne. 2009. Tom 22. S. 16.
31. Krasnowolski B. Urbanistyczno-architektoniczne przekształcenia miast małopolskich od doby lokacyjnej po współczesność jako wyraz przeobrażeń funkcjonalnych. Kultura i Polityka: zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Europejskiej im. ks. Józefa Tischnera w Krakowie. 2008. Nr 4. S. 9–33.
32. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с.
33. Bogucka M. Miasto i mieszczanin w społeczeństwie polski nowożytnej (XVI–XVIII wiek). Czasy Nowożytne. 2009. Tom 22. S. 20.
34. Sochaniewicz S. Wójtowstwa i sołtystwa pod względem prawnym i ekonomicznym w ziemi lwowskiej. Lwów: Nakładem towarzystwa naukowego, 1921. 417 s.
35. Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. С. 4.

УДК: 341
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.43

МІЖНАРОДНИЙ І НАЦІОНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНУ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ

Чітак В.В.,
студентка 2 курсу спеціальності
«Міжнародне право»
Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
Київського міжнародного університету (Україна, Київ)
chitakvl8@gmail.com

Усманов Ю.І.,
кандидат юридичних наук,
директор Навчально-наукового інституту міжнародних відносин
ПЗВО «Київський міжнародний університет» (Україна, Київ)
yuryusmanov8@gmail.com

Чітак В.В., Усманов Ю.І. Міжнародний і національно-правовий аналіз стану інформаційної безпеки України в умовах збройного конфлікту.

У цій статті розглядається міжнародна та національна-правова регламентація інформаційної безпеки України після розв'язання Російською Федерацією проти неї збройного конфлікту та вчинення агресії. Аналізуються основні виклики та загрози, роль різних суб'єктів у забезпеченні інформаційної безпеки України в наш час.

Зазначено, що забезпечення сприятливих умов для політичного розвитку України є національними інтересами країни. Основні інтереси включають забезпечення реального виконання політичних прав та свобод громадян для задоволення інтересів окремої людини, зміцнення демократії для задоволення інтересів суспільства та забезпечення ефективного захисту конституційного ладу, суверенітету та територіальної цілісності країни, встановлення та підтримання політичної стабільності, включаючи стабільність державної влади та її інститутів. У сфері інформаційної безпеки національні інтереси України використовуються для формування стратегічних та поточних завдань політики держави.

Дослідження показало, що ефективна інформаційна діяльність та використання основних міжнародно-правових документів може значно покращити зусилля держави у напрямку мирного врегулювання кризових ситуацій. Зокрема, інформаційні технології можуть допомогти розширити можливості забезпечення обороноздатності країни. Ефективне використання інформаційних технологій допомагає Україні в інформаційному протистоянні з Росією, досягти своїх стратегічних цілей та забезпечити національну безпеку.

Окрім того, в статті зазначається, що ігнорування інформаційних факторів або спотворення інформації може спровокувати радикальні настрої і спалахи ворожості, що може призвести до дестабілізації ситуації в країні та катастрофічних наслідків для національної безпеки.

Отже, інформаційна безпека є ключовою складовою національного інтересу України, а реалізація сприятливих умов для політичного розвитку країни є необхідна для досягнення національної безпеки та захисту інтересів держави.

Ключові слова: інформаційна безпека, міжнародно-правова регламентація інформаційної безпеки, національні інтереси держави, інформаційні технології, інформаційне протиборство.

Chitak V.V., Usmanov Yu.I. International and national legal analysis of the state of information security of Ukraine in conditions of armed conflict.

The article discusses, the international and national legal regulation of Ukraine's information security is examined following the armed conflict initiated by the Russian Federation and the subsequent aggression

against Ukraine. The main challenges and threats are analyzed, focusing on the role of various actors in ensuring Ukraine's information security in the present day.

It is noted that fostering favorable conditions for Ukraine's political development constitutes the country's national interests. These primary interests include ensuring the effective exercise of political rights and freedoms for citizens to satisfy individual human interests, strengthening democracy to fulfill societal interests, and providing effective protection of the constitutional order, sovereignty, and territorial integrity of the country. Additionally, these interests encompass the establishment and maintenance of political stability, including the stability of state power and its institutions. In the sphere of information security, Ukraine's national interests are employed to shape the strategic and current tasks of state policy.

The study demonstrated that effective information activities and the utilization of key international legal documents can significantly enhance a state's efforts towards peaceful crisis resolution. In particular, information technologies can help expand the capabilities of ensuring a country's defense capacity. The efficient use of information technologies assists Ukraine in its information confrontation with Russia, achieve its strategic goals, and ensure national security.

Additionally, the article emphasizes that neglecting information factors or distorting information can provoke radical sentiments and flare-ups of hostility, potentially leading to the destabilization of the situation in the country and catastrophic consequences for national security.

Consequently, information security is a vital component of Ukraine's national interest, and fostering favorable conditions for the political development of the country is essential for achieving national security and protecting the state's interests.

Keywords: information security, international legal regulation of information security, state's national interests, information technologies, information counteraction.

Постановка проблеми та її актуальність. На сьогоднішній день інформаційна безпека є однією з найважливіших складових національної безпеки України. Після розв'язання збройного конфлікту і вчинення агресії Російською Федерацією проти України в 2014 році, що призвело до незаконної спроби анексії Криму та початку окупації ОРДЛО України, проблеми інформаційної безпеки стали більш актуальними та складними. Подібні виклики для України ще більше актуалізувались 24 лютого 2022 року – після широкомасштабного вторгнення російської армії на територію України.

Кожен день держава-агресор не лише вбиває українців, але й проводить інформаційні атаки на українське населення, які є частиною її військової пропаганди. Її мета – за допомогою фейкової інформації посіяти страх та паніку в українському суспільстві та дестабілізувати політичну та соціально-економічну ситуацію в Україні. Задля протистояння подібній інформаційній політиці, необхідно детально проаналізувати наявні механізми протидії інформаційним операціям країни-агресора в умовах воєнного стану.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження щодо сучасних особливостей інформаційного суверенітету та доктрини інформаційної безпеки України досліджувались такими науковцями, як В. Бондаренко, Ю. Горбань, М. Дмитренко, Ф. Медвідь, А. Пишна, Я. Михальский, О. Черевко та інші.

Мета даної статті – провести міжнародний і національно-правовий аналіз стану інформаційної безпеки України в умовах збройного конфлікту, розглянути основні виклики, з якими стикається Україна у сфері інформаційної безпеки, висвітлити міжнародно-правові акти, які забезпечують та регулюють інформаційну сферу.

Виклад основного матеріалу. Проблема інформаційної безпеки є актуальною не тільки для України, а й для багатьох країн світу. Адже у сучасному світі інформація є ключовим ресурсом, який може використовуватися як для досягнення мирних цілей, так і для проведення військової агресії. Важливим стає забезпечення сприятливих умов для політичного розвитку країни та захисту прав і свобод громадян, зміцнення демократії, збереження конституційного ладу, територіальної цілісності країни та підтримання стабільності державної влади та її інститутів. У цьому контексті формуються стратегічні та поточні завдання політики держави з метою забезпечення інформаційної безпеки на основі національних інтересів.

Після початку російської військової агресії проти України, де інформаційна складова стала важливим елементом, відбулася реформа національного інформаційного законодавства. Якщо говорити про національно-правову регламентацію забезпечення інформаційної безпеки, то першим нормативно-правовим актом у цьому напрямку стало рішення Ради національної безпеки і оборони України

«Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України» від 28 квітня 2014 року, яке ввів в дію Указ в.о. Президента України від 1 травня 2014 року № 449/2014. Це рішення сформулювало комплексний підхід до системи забезпечення інтересів України у сфері інформаційної безпеки та спонукало органи влади до майбутніх заходів і перетворень у цій галузі. Рішення містило правдиве твердження про те, що *«останнім часом Російська Федерація розповсюджує недостовірну, неповну та упереджену інформацію про Україну, намагаючись маніпулювати суспільною свідомістю в Україні та за її межами»* [16].

Одним з головних способів боротьби зі загрозами інформаційної безпеки є зміцнення кібербезпеки. Важливим міжнародно-правовим актом у сфері забезпечення інформаційної безпеки є Конвенція про кіберзлочинність з метою підвищення ефективності кримінальних розслідувань і переслідувань, які пов'язані з комп'ютерними системами та даними від 2001 року [7]. Ця конвенція надає можливість збирати докази щодо кримінального злочину в електронній формі. Україна ратифікувала цей міжнародний документ у вересні 2005 року, визнавши, що формування спільної кримінальної політики є необхідною для захисту суспільства від кіберзлочинів. Крім того, Україна зобов'язалася привести своє законодавство у відповідність до Конвенції і забезпечити захист своїх критичних інфраструктур від кібератак, вдосконалювати заходи з кібербезпеки та розвивати відповідну інфраструктуру.

За словами Антона Дробовича, директора Українського інституту національної пам'яті, поле бою у війні з Росією не обмежується лише територією України. *«Це найбільша медійна війна в історії людства, яка відбувається в інформаційному просторі. Ця війна є дуже публічною, і навіть під час Другої світової війни такого не було. Навіть в Сирії, де Росія брала участь у війні, не було стільки людей в зоні бойових дій з доступом до Інтернету та веб-камер, що б зафіксувати масове розповсюдження фейкових новин та злочинів, які здійснюють російські військові»* [12].

Перш за все, потрібно зрозуміти, що інформаційна безпека стосується не тільки кібербезпеки та захисту від кібератак. Вона також включає захист від дезінформації, маніпулювання інформацією та фейкових новин, які можуть спотворити правду і збити з пантелику громадську думку.

Саме через такі умови інформаційної війни суспільство має набути ще вищого рівня медіа-культури та медіа-грамотності. Це дозволить людям не панікувати, а перевіряти інформацію, відрізняти брехню від правди та виявляти ботів у соціальних мережах. Прикладом того є проведення корисної роботи Національною спілкою журналістів України [11].

Кремлівська пропаганда вже неодноразово створювала фейки та намагалася приховати свою причетність до загибелі українців. На жаль, прикладів таких ситуацій насьогодні є вже чимало: ракетний обстріл залізничного вокзалу в Краматорську, що спочатку радував Кремль як знищення «військової інфраструктури», але після того, як стало відомо про вбивство більше ніж півсотні цивільних людей, росіяни швидко видалили свої новини та звинуватили в усьому українське державне управління [10]; ракетний удар в Одесі, коли російські агресори спершу спробували ухилитися від відповідальності за загибель 8 людей та поранення 18 інших шляхом поширення фейку про те, що їхня ціль – військовий об'єкт, який пізніше перетворився на нафтобазу. Однак Одеська міська влада опублікувала фото місця трагедії, яке розкривало брехню. Після цього російські пропагандисти спробували знов поширили новий фейк про те, що будинок був уражений українськими ППО, проте і це було спростовано фотографією, яка відображала руйнування будинку саме від ракетних ударів [20].

У вітчизняній науковій літературі медіа-культуру суспільства описують як здатність соціальних груп і суспільства в цілому ефективно сприймати та створювати інформацію за допомогою засобів масової комунікації, знакових систем та технологій комунікації. На рівні особистості, медіа-культура включає у себе здатність людини взаємодіяти з мас-медіа, адекватно реагувати на інформаційне середовище та регулювати свою поведінку відповідно до цінностей і волі [8, с. 71].

Інформаційна безпека має важливе значення для забезпечення розвитку української культури в усіх її аспектах. Це означає, що потрібно зробити все можливе, щоб забезпечити, що громадяни України мають доступ до точної та об'єктивної інформації про культуру своєї країни. Для цього важливо розвивати медіа та інформаційні технології, які забезпечують довіру до інформації та забезпечують її безпеку.

В умовах війни стає особливо важливим підвищення рівня медіакультури та медіаграмотності серед населення. Несвідомі громадяни можуть ненавмисно сприяти ворогові, публікуючи в соціальних мережах фото та відео ворожих обстрілів, руху української військової техніки та позицій військових, що може створити загрозу для військових та цивільних осіб. Для того щоб запобігти таким ситуаціям, усі владні органи та громадські структури повинні використовувати ЗМІ, щоб постійно роз'яснювати населенню про те, що дозволено, а що заборонено і які міри будуть застосовані при порушенні закону.

Як було зазначено раніше, правда є найважливішим інструментом для боротьби зі шкідливими фейками. Ключовими фігурами в цій боротьбі є журналісти, які добувають і поширюють цю правду.

Важливу роль у міжнародному регулюванні суспільних відносин у сфері професійної діяльності журналістів відіграють прийняті документи: Декларація Комітету міністрів Ради Європи від 30 квітня 2014 року «Про захист журналістики та безпеку журналістів та інших медіа-учасників» [13], Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 26 вересня 2007 року «Про захист свободи вираження поглядів та інформації в кризові часи» [15], Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 13 квітня 2016 року «Щодо захисту журналістики й безпеки журналістів та інших працівників ЗМІ» [22], Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 3 травня 1996 року «Про захист журналістів в умовах конфліктів і тиску» [14], Рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи від 20 липня 2005 року «ЗМІ і тероризм» [4] та Резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи від 28 квітня 2005 року «Свобода преси і умови роботи журналістів у зонах конфліктів» [21], які значно позитивно впливають і позначаються на їхній професійній діяльності: можливість усно чи письмово висвітлювати основні проблеми і теми суспільству через ЗМІ; повага щодо конфіденційності журналістських джерел інформації; залучання правоохоронних органів задля захисту від погроз чи нападів через професійну діяльність.

Основоположним є і твердження, що кожна людина має право на свободу вираження своїх поглядів шляхом збирання та розповсюдження інформації та ідей, без будь-якого втручання держави. У 1948 році стаття 19 Загальної декларації прав людини проголосила це право як принцип демократичного статусу кожної вільної особи, зазначивши, що це право включає свободу дотримуватися своїх переконань та шукати, одержувати та поширювати інформацію та ідеї будь-яким способом та незалежно від кордонів [3]. Це ж саме тлумачення міститься в частині 2 статті 19 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, який розширив поняття свободи слова, включивши такі форми самовираження, як друковані засоби та інші художні форми [9]. Таким чином, право на свободу вираження поглядів охоплює всі можливі форми його реалізації, включаючи свободу журналістики, викладення своїх думок та ідей у друкованих ЗМІ, в онлайн-медіа та в інших формах мистецтва. Обидва міжнародні акти встановлюють загальносвітові основи справедливого та демократичного порядку, проте текст Пакту розширює поняття свободи слова, зазначаючи, що вона охоплює різноманітні форми самовираження.

Однак, через свої дії та ту ж саму правду, журналісти зіштовхуються з проблемами, включаючи викрадення, що є міжнародним злочином, втрату технічного обладнання, недостатність фінансування та інші складнощі.

За період війни в Україні, згідно з моніторингом Інституту масової інформації, було вбито семеро журналістів, які виконували свої професійні обов'язки, дев'ятеро було поранено, а щонайменше 15 журналістів зникли безвісти. Крім того, 106 регіональних медіа змушені були припинити свою роботу через загрози з боку російських окупантів. Росіяни продовжують вчиняти злочини, такі як обстріли, погрози, переслідування журналістів, захоплення телевеж, хакерські атаки на сайти українських медіа, обстріли офісів медіа, вимкнення українського мовлення, блокування доступу до сайтів українських медіа в РФ та окупованому Криму та інші подібні вчинки [19].

Посилаючись на статтю 10 ратифікованої Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка зазначає, що кожен має право на свободу вираження поглядів, що це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати й передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів, українська влада повинна зробити все можливе, щоб забезпечити його захист і ніколи не порушувати [6]. В цьому випадку влада має не лише свої вигоди, оскільки правдива інформація надає більше довіри від українського суспільства та світової спільнот, але й забезпечує реалізацію конституційних прав людини і громадянина на доступ до інформації та її використання в рамках законної діяльності, а також захисту особистої безпеки шляхом забезпечення конфіденційності даних.

Болісною темою є відновлення доступу громадян України, які живуть на тимчасово окупованих територіях та прилеглих до них територіях, до загальнонаціонального інформаційного простору.

На жаль, досягнення цієї мети стало вкрай складним по-перше, через повномасштабне вторгнення Росії в Україну, бо умови воєнного стану додали до цього ще більше складнощів та, по-друге, ситуацію ускладнює те, що тимчасово окуповані території збільшилися, а ворог докладає зусиль, щоб перервати інформаційні та культурні зв'язки між українцями, що проживають на цих територіях, та Україною.

Після перемоги України, особлива увага повинна бути приділена питанню формування української національної ідентичності, зокрема через використання засобів масової інформації, насамперед телеканалів та радіомовлення. Крім того, освіта, зокрема загальноосвітні заклади, університети, коледжі також мають велике значення у вирішенні цієї проблеми і створенні вже зовсім іншого суспільства.

Фахівці доречно вказують на те, що інформаційна стратегія повинна бути частиною комплексної державної стратегії реінтеграції. Завдання засобів масової інформації полягає в просуванні державної стратегії реінтеграції через інформаційний простір, у тому числі в роз'ясненні та громадському обговоренні проекту спільного майбутнього з чітко визначеними параметрами життя в об'єднаній країні, а також в реалізації просвітницьких, освітніх та ціннісно-формуючих завдань через інформаційний простір [18].

З метою зміцнення позитивного іміджу України та її розвитку також є необхідним створення оптимальної системи стратегічних комунікацій для підтримки ефективної інформаційної взаємодії між органами державної влади, місцевого самоврядування та громадськістю під час кризових ситуацій.

У Доктрині НАТО детально описується поняття стратегічних комунікацій, яке охоплює координоване та ефективне використання різноманітних комунікаційних засобів НАТО, таких як публічна дипломатія, зв'язки з громадськістю, PR-служба збройних сил, інформаційні та психологічні операції, з метою підтримки політики Альянсу та здійснення заходів, спрямованих на досягнення цілей НАТО [5].

Позитивно розцінюється та реалізується і основні положення Будапештської конвенції, за умовами якої українські правоохоронні органи активно співпрацюють із представниками Ради Європи щодо ефективного забезпечення високого рівня протидії та розслідування кіберзлочинів. Сьогодні кіберполіція спільно з іншими органами виконавчої влади проводить активну роботу з комітетами Верховної Ради України щодо приведення українського законодавства у відповідність до європейського задля вступу України до ЄС [17], [7].

Умови війни призвели до високого рівня інформаційної взаємодії між органами державної влади та місцевого самоврядування разом із громадськістю. Міністерства та відомства регулярно надають повну та актуальну інформацію суспільству. На сьогодні вже стало абсолютно звичним для громадян прослуховувати виступи Президента України та голів обласних військових адміністрацій, в яких аналізується поточна ситуація та представляється звіт про їхню виконану роботу.

В умовах творення інформаційного суспільства, розвитку інформаційних технологій всі поточні дії суттєво впливають на військову безпеку, оскільки застосування інформаційних технологій відбувається не тільки в комерційній, але й військовій галузі. Важливо відзначити, що захист інформації від розвідки є традиційною сферою військових структур, які використовують пасивні та активні методи захисту. Це стає дуже важливим у військових діях, адже будь-яка помилка може коштувати життя.

Згідно з думкою багатьох авторитетних дослідників, забезпечення військової безпеки в XXI столітті все більше залежатиме від інформаційних факторів. Американський футуролог Олвін Тоффлер, у своїй книзі «Війна та анти-війна» наголошує: «*Нині інформація стає найважливішим військово-стратегічним ресурсом, принаймні так само важливим, як традиційні види озброєнь і військової техніки. Це означає, що будь-яка держава, яка хоче зберегти свій оборонний потенціал, повинна надзвичайно вдаватися до розвитку методів інформаційної протидії та інформаційного впливу*» [1, с. 45].

Історія воєн XX і початку XXI століть доводить твердження про те, що роль інформаційного чинника у забезпеченні оборонної безпеки значно зросла і надалі продовжує збільшуватись.

Сьогодні майже неможливо уявити збройний конфлікт, де би не було використано інформаційні можливості. Інформаційна війна включає практично всі інформаційні ресурси держави та суспільства.

Рівень захисту військової сфери від інформаційно ємних технологічних досягнень прямо впливає на національну безпеку держави. Відкриття нових інформаційних технологій дозволяє отримувати інформацію про противника, що може попередити конфлікти та напади. За допомогою своєчасного інформування та енергійного інформаційного та дипломатичного діалогу Захід зумів консолідувати свою позицію та зусилля. Це призвело до швидкої та сильної реакції Європи та світу на війну, що була розв'язана. Світова громадська думка, будучи обізнаною заздалегідь, негайно підтримала жертву агресії, що дозволило Заходу перемогти Кремль в світовому інформаційному полі [2].

Стівен Хоррелл, колишній офіцер військово-морської розвідки США та науковий співробітник CEPA, пояснює, що розвідка НАТО працює за моделлю, яка об'єднує інформацію, отриману від 30 країн-членів, та аналізує її на різних рівнях командування для подальшого представлення політич-

ним керівникам Альянсу та оперативним командирам. Це створює картину колективного інтелекту. Урядові представники США підтвердили, що «*Ми обмінюємося розвідувальними даними з Україною, надаючи їм інформацію про те, що за горизонтом*» [2].

Наразі, точиться дискусія щодо думки деяких дослідників про те, що значна частина конфліктів між державами переноситься в інформаційну сферу, і це особливо спірно в контексті російсько-української війни.

Ймовірно автори, які стверджують, що зброя повинна бути замінена «м'якою силою» переконань та психологічними маніпуляціями, і мали б рацію, але сучасні країни не планують відмовлятися від військової сили як головного інструменту своєї агресивної політики, незважаючи на значне зростання значення інформації та технологій в боротьбі з новими загрозами інформаційної епохи.

З викладеного можна дійти певних **висновків.** Міжнародний та національно-правовий аналіз стану інформаційної безпеки України демонструє, що свобода поглядів наділяє суспільство одним із найдосконаліших інструментів, які дають змогу довідатися і скласти уявлення про ідеї й позиції як самих суб'єктів вираження, так і тих явищ, які ними оцінюються. Сучасна ефективна інформаційна діяльність здатна значно покращити зусилля держави у мирному вирішенні кризових ситуацій, тоді як її ігнорування та змінення інформації можуть спровокувати радикальні настрої, ворожість та призвести до катастрофічних наслідків.

Розглянувши міжнародно-правові та національні акти із забезпеченням інформаційної безпеки: Конвенція про кіберзлочинність, Рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 26 вересня 2007 року «Про захист свободи вираження поглядів та інформації в кризові часи», Указ Президента України «Про рішення Рад національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року «Про Стратегію інформаційної безпеки» варто зауважити, що задля досягнення кардинальних змін у сфері міжнародно-правового регулювання інформаційних обмінів та комунікацій має враховуватись значна відмінність у правових підходах різних країн до формування національного інформаційного законодавства, забезпечуватись зв'язок між внутрішньодержавною та світовою (глобальною) інформаційною інфраструктурою, задля уникнення конфліктів, та необхідно гармонізувати правове регулювання на різних рівнях.

Україні варто й надалі продовжувати зміцнення міжнародного співробітництва з організаціями, такими як НАТО, ОБСЄ, ЄС та ООН у всіх сферах. У разі можливості, Україна повинна захищати свої позиції та інтереси на міжнародних переговорах, у форматах співпраці та в міжнародних судах. Також необхідно активно використовувати європейські та міжнародні стандарти в галузі кібербезпеки, розвивати роботу спеціальних органів, які здатні ефективно взаємодіяти з відповідними органами ЄС та НАТО, та залучати Україну до спільних навчань та тренінгів, включаючи іноземних спеціалістів.

Використання інформаційних технологій у військовій сфері відкрило нові можливості для забезпечення обороноздатності держави проти агресора. Володіння інформаційними ресурсами та їх захист стали так само важливими як і наявність зброї, боєприпасів, транспорту тощо. Тільки перевага України в інформаційному протистоянні з РФ буде допомагати досягненню її стратегічних цілей країни та найбажанішому результату – перемозі.

Список використаних джерел:

1. Toffler A. War and Anti-War. N.Y.: Little, Brown and Company, 1993. 302 p.
2. Разведка США предупреждала о вторжении России за несколько месяцев**.** Голос Америки: веб-сайт. URL: https://www.golosameriki.com/a/us-intelligence-ukraine-russia- war/6532808.html (дата звернення 14.03.2023).
3. Загальна декларація прав людини: міжнародний документ від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення 14.03.2023).
4. ЗМІ і тероризм: рекомендація Парламентської асамблеї Ради Європи від 20 липня 2005 р. № 1706 (2005). URL: http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17343&lang=en (дата звернення 14.03.2023).
5. Картки: що таке стратегічна комунікація і кому вона потрібна. Центр політичного консалтингу: веб-сайт. URL: https://cpc.com.ua/articles/kartki-scho-take-strategichna-komunikaciya-i-komu-vona-potribna(дата звернення 14.03.2023).
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення 14.03.2023).

7. Конвенція про кіберзлочинність: міжнародний документ від 23 листопада 2001 р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575#Text (дата звернення 14.03.2023)
8. Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід: *навчальний посібник* / за ред. Л.А. Найдьонової, А.Т. Баришпольця. Київ : Міленіум, 2009. 440 с.
9. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнародний документ від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043. (дата звернення 14.03.2023).
10. Обстріл житлового будинку в Одесі: окупанти за фейком намагалися приховати свій злочин. АрміяInform: веб-сайт. URL: https://armyinform.com.ua/2022/04/25/obstril- zhytlovogo-budynku-v-odesi-okupanty-za-fejkom- namagalysya-pryhovaty-svij-zlochyn/ (дата звернення 14.03.2023).
11. Онлайн-лекция «Фактчекинг в условиях войны»: репортерам расскажут, как обнаруживать ложь в соцсетях, НСЖУ. Українські новини: веб-сайт.URL: https://ukranews.com/news/852453-onlajn-lektsiya-faktcheking-v-usloviyah-vojny-reporteram-rasskazhut-kak-obnaruzhivat-lozh-v (дата звернення 14.03.2023).
12. «Перша світова медійна війна». З якою назвою напад Росії на Україну увійде в історію і що робити з 9 травня – інтерв'ю з Антоном Дробовичем. New voice: веб-сайт. URL: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/viyna-v-ukrajini-persha-svitova-mediyna-viyna-drobovich- novini-ukrajini-50235840.html (дата звернення 14.03.2023).
13. Про захист журналістики та безпеку журналістів та інших медіаучасників: декларація Комітету міністрів Ради Європи від 30 квітня 2014 р. URL: https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/committee-of-ministers-adopted-texts/-/asset_publisher/C10Tb8ZfKDoJ/content/declaration-of-the-committee-of-ministers-on-the-protection-of-journalism-and-safety-of-journalists-and-other-media-actors-adopted-by-the-committee-of?_101_INSTANCE_C10Tb8ZfKDoJ_viewMode=view (дата звернення 14.03.2023).
14. Про захист журналістів в умовах конфліктів і тиску: рекомендація Комітету міністрів Ради Європи від 3 травня 1996 р. № R(96)4. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_734 (дата звернення 14.03.2023).
15. Про захист свободи вираження поглядів та інформації в кризові часи: рекомендації Комітету міністрів Ради Європи від 26 вересня 2007 р. URL: https://rm.coe.int/extracts-of-cddh-documents-concerning-cddh-exp/16807344f2 (дата звернення 14.03.2023).
16. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 квітня 2014 року «Про заходи щодо вдосконалення формування та реалізації державної політики у сфері інформаційної безпеки України»: Указ Президента України від 01.05.2014 № 449/2014. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/laws/show/449/2014/paran2#n2 (дата звернення 14.03.2023).
17. Рада Європи готова до співпраці з Україною для імплементації Будапештської конвенції про кіберзлочинність. Interfax- Україна: веб-сайт. https://ua.interfax.com.ua/news/general/638709.html (дата звернення 14.03.2023).
18. Реінтеграція окупованих територій: інформаційна складова. Аналитический центр «Обсерватория демократии»: веб-сайт. URL: https://od.org.ua/реинтеграция-оккупированных-террито/ (дата звернення 14.03.2023).
19. Росія скоїла 243 злочини проти журналістів та медіа в Україні – моніторинг ІМІ. Детектор медіа: веб-сайт. URL: https://detector.media/infospace/article/198658/2022-04-24-rosiya-skoila-243 (дата звернення 14.03.2023).
20. Росіяни намагалися видати обстріляний житловий будинок в Одесі за «військовий об'єкт». Центр стратегічних комунікацій. New voice: веб-сайт. URL: https://nv.ua/ukr/odesa/rosiyani-namagalis-vidati- obstrilyaniy-zhitloviy-budinok-v-odesi-za-viyskoviy- ob-yekt-50236728.html (дата звернення 14.03.2023).
21. Свобода преси і умови роботи журналістів у зонах конфліктів : резолюція Парламентської асамблеї Ради Європи від 28 квіт. 2005 р. № 1438 (2005). URL: https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17326&lang=en (дата звернення 14.03.2023).
22. Щодо захисту журналістики й безпеки журналістів та інших працівників ЗМІ: рекомендація CM/Rec (2016) 4 Комітету міністрів Ради Європи від 13 квітня 2016 року URL: Recommendation_CM_Rec20164_1.pdf (nrada.gov.ua) (дата звернення 14.03.2023).

УДК 341.4
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.44

ЗАХИСТ ОКРЕМИХ ГРУП ОСІБ НА РІВНІ ООН ТА В РАМКАХ РЕГІОНАЛЬНИХ СИСТЕМ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

Шамраєва В.М.,
доктор політичних наук, доцент
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна
https://orcid.org/0000-0002-7140-3742

Шамраєва В.М. Захист окремих груп осіб на рівні ООН та в рамках регіональних систем за- хисту прав людини.

Проблематика захисту прав людини стала однією з провідних тем наукових дискусій. У юридичній науці гарантії невід'ємних прав та інструменти їх захисту отримали широке висвітлення. В той же час є потреба у більш глибокому аналізі окремих проблемних питань, одним з яких може стати проблема міжнародно-правового захисту окремих груп осіб. Дане дослідження спирається на основні акти міжнародного права у сфері прав людини.. В той же час слід звернути увагу на брак наукового аналізу систем міжнародно-правового захисту прав особливих груп осіб на регіональному та глобальному рівні.

Метою даної публікації стало здійснення комплексного аналізу системи міжнародно-правового захисту прав людини окремих груп осіб на глобальному (система ООН) та регіональному рівні.

Кризові явища сьогодення акцентують увагу науковців на необхідності подальшого удосконалення як регіональної так і глобальної системи захисту прав людини. Значно зросла роль міжнародних організацій та громадянського суспільства у вирішенні глобальних проблем зі збереження міжнародного миру та безпеки, захисту навколишнього середовища, прав людини та демократії у реалізації програми сталого розвитку. У світлі нових вимог суттєво розширилися правова база та кодифікація норм міжнародного права. Всі ці чинники визначили докладніше висвітлення змісту галузей міжнародного права, взаємодії їхніх норм з нормами внутрішньодержавного права, реалізацію в практиці держав та міжнародних організацій.

Міжнародно-правові документи у галузі захисту окремих груп на рівні ООН та на регіональному рівні будуть постійно переглядатися та удосконалюватися. Перевагою регіональних норм та систем захисту особливих груп у галузі прав людини є те, що вони створені з урахуванням географічних, історичних, політичних, культурних та соціальних особливостей.

Ключові слова: права людини, універсальна система захисту прав людини, регіональні системи захисту прав людини, європейська система захисту прав людини, міжнародно-правовий статус окремих груп, особливо вразливі категорії, міжнародно-правові інститути захисту прав людини.

Shamraeva V. Protection of specific groups of persons at The UN level and within the regional human rights protection systems.

The issue of human rights protection has become one of the leading topics of scientific discussions. In jurisprudence, guarantees of inalienable rights and tools for their protection have been widely covered. At the same time, there is a need for a more in-depth analysis of certain problematic issues, one of which may be the problem of international legal protection of certain groups of persons. This study is based on the main acts of international law in the field of human rights. At the same time, attention should be paid to the lack of scientific analysis of systems of international legal protection of the rights of special groups of persons at the regional and global level.

The purpose of this publication was to carry out a comprehensive analysis of the system of international legal protection of human rights of certain groups of people at the global (UN system) and regional level.

Today's crisis phenomena focus the attention of scientists on the need for further improvement of both the regional and global system of human rights protection. The role of international organizations and civil

society in solving global problems of maintaining international peace and security, environmental protection, human rights and democracy in the implementation of the sustainable development program has significantly increased. In the light of the new requirements, the legal base and codification of the norms of international law have significantly expanded. All these factors determined a more detailed coverage of the content of the branches of international law, the interaction of their norms with the norms of domestic law, implementation in the practice of states and international organizations.

International legal documents in the field of protection of certain groups at the UN and regional level will be constantly reviewed and improved. The advantage of regional norms and systems for the protection of human rights is that they are created taking into account geographical, historical, political, cultural and social characteristics.

Keywords: human rights, universal human rights protection system, regional human rights protection systems, European human rights protection system, international legal status of certain groups, especially vulnerable categories, international legal institutions for human rights protection.

Постановка проблеми. Проблематика ефективного захисту прав людини залишається найактуальнішою у сучасній науці міжнародного права, оскільки має велике практичне значення. Кризові явища сьогодення лише акцентують увагу науковців на необхідності подальшого удосконалення як регіональної так і глобальної системи захисту прав людини. В той же час на особливу увагу заслуговує аналіз потреб особливих груп населення, таких як діти, жінки, особи з інвалідністю, літні люди, мігранти і ін. Проблематика захисту прав людини виникла у міжнародних відносинах та міжнародному праві відносно рано. Від початку у держави сформувалося дві групи зобов'язань, щодо захисту осіб: захист іноземців та захист власних громадян. Далі відбувся доволі тривалий процес еволюції права прав людини та відокремлення його в окрему галузь міжнародного права. Зросла роль міжнародних організацій і громадянського суспільства у вирішенні глобальних проблем зі збереження міжнародного миру та безпеки, захисту навколишнього середовища, прав людини і демократії у реалізації програми сталого розвитку. У світлі нових вимог в останні роки суттєво розширилися правова база та кодифікація норм міжнародного права. Всі ці чинники визначили докладніше висвітлення змісту галузей міжнародного права, взаємодії їх норм з нормами внутрішньодержавного права, реалізації в практиці держав та міжнародних організацій.

Стан опрацювання. Проблематика міжнародно-правового захисту прав людини стала однією з провідних тем наукових дискусій. У юридичній науці гарантії невід'ємних прав та інструменти їх захисту отримали широке висвітлення. В той же час більшість наукових публікацій присвячена загальним питанням у сфері захисту прав людини і є потреба у більш глибокому аналізі окремих проблемних питань, одним з яких може стати проблема міжнародно-правового захисту окремих груп осіб. Дане дослідження спирається перш за все на основні акти міжнародного права у галузі прав людини: Загальну декларацію прав людини, Європейську конвенцію прав людини, інші універсальні та регіональні акти. Другим блоком матеріалу для аналізу стали публікації вітчизняних та закордонних науковців, таких як: Т.Л. Сироїд, Л.А. Філяніна, Л.О.Фоміна і ін. В той же час слід звернути увагу на брак наукового аналізу систем міжнародно-правового захисту прав особливих груп осіб на регіональному та глобальному рівні, виокремлення основних проблем та пошуків шляхів їх вирішення.

Сьогодні ми маємо доволі розвинуту систему міжнародно-правових документів щодо захисту прав людини. Функціонує універсальна та регіональні системи захисту прав та основних свобод. В той же час процес їх удосконалення не припиняється. На особливу увагу заслуговує проблематика захисту прав і свобод окремих категорій (жінки, діти, мігранти, і ін.), як найбільш вразливих верств сучасного суспільства.

Метою даної публікації стало здійснення комплексного аналізу системи міжнародно-правового захисту прав людини окремих груп осіб на глобальному (система ООН) та регіональному рівні.

Виклад основного матеріалу. Поряд із визнанням основних прав і свобод, низка міжнародно-правових документів присвячена захисту прав окремих груп. Дані норми були закріплені з огляду на випадки дискримінації через їх незахищене та вразливе становище. В той же час необхідно підкреслити, що визначені групи не мають більше прав у порівнянні з іншими. Головною метою є зробити такі права доступними для всіх. Окреслені положення міжнародно-правових актів покликані гарантувати окремим групам рівний доступ до здійснення їх громадянських, політичних, соціальних, економічних та культурних прав.

До окремих категорій найчастіше відносять: меншини, дітей, біженців, жінок та ін. Базовим документом у визначенні поняття меншин та захисті їх прав є Конвенція ООН про права меншин [2], яка

виокремлює національні, етнічні, релігійні, мовні меншини. В той же час, необхідно констатувати, що у міжнародно-правових актах з прав людини не надано вичерпного поняття «меншина», у текстах вони подані як групи, які характеризуються національною, або етнічною, мовною або релігійною самобутністю, що відокремлює їх від більшості населення і яку вони прагнуть зберегти.

Права меншин на глобальному рівні захищені Міжнародним пактом про громадянські і політичні права 1966 р., у ст.27 якого зазначається, що у державах де існують етнічні, релігійні та мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено у праві спільно з іншими членами тієї самої групи користуватися власною культурою, сповідувати релігію та виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою [16]. Конкретизацію означених положень продовжило прийняття Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних або мовних меншин у 1992 р.[3].

На європейському рівні права меншин захищені Рамковою конвенцією про захист національних меншин [17], яка передбачає створення контролюючого органу, що складається з незалежних експертів – Консультативного комітету. У своєму розпорядженні Рада Європи має ще цілу низку інструментів захисту прав меншин представлених Європейською хартією регіональних мов та мов меншин 1992 р.[7], Європейською комісією з боротьби з расизмом та нетерпимістю, Комісаром з прав людини. Також в структурі Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) існує посада Верховного комісара у справах національних меншин та прийнято цілу низку відповідних документів [24].

Найбільш вразливою групою є діти. На глобальному рівні основним документом щодо захисту їх прав і свобод є Конвенція ООН про права дитини 1989 р.[11]. Ця конвенція закріплює основні принципи захисту прав дитини: захист від дискримінації, зобов'язання найкращого забезпечення інтересів дитини, її права на життя, виживання та розвиток, поваги до поглядів дитини.

Африка є найбільш проблемним регіоном щодо захисту прав дитини, саме тому держави континенту підписали окремий документ у цій сфері – Африканську хартію з прав та благополуччя дитини (набула чинності 1999 р.) [21]. У Азіатсько-Тихоокеанському регіоні у квітні 2010 р. було утворено Комісію з захисту прав дітей та жінок.

Власну регіональну систему захисту прав дітей створили і ісламські держави. Головним документом даної регіональної системи захисту став Пакт про права дитини в ісламських державах (2005 р.) [22] затверджений Організацією ісламського співробітництва (до 2011 р. Організація ісламська конференція). Пакт став першим юридично зобов'язальним міжнародним договором з прав людини підписаним ісламськими країнами на регіональному рівні [27]. У преамбулі пакту підкреслюється внесок ісламських держав у розробку та затвердження Конвенції ОО про права дитини 1989 р. Пакт встановлює принципи дотримання норм шаріату, невтручання у внутрішні справи держав і врахування культурних особливостей мусульманського суспільства. За допомогою вказівки на дотримання принципів ОІС Пакт закріплює і відданість цілям та принципам Статуту ООН (ст. 2 Статуту ОІС). Пакт містить статті, аналогічні за предметом регулювання статтям Конвенції про права дитини 1989 р., щодо яких ісламськими державами було зроблено найбільшу кількість заяв. Для таких статей пакту характерними є відхилення від регулювання, передбаченого на універсальному рівні. На даний момент Незалежною постійною комісією з прав людини Організації ісламського співробітництва проводиться робота щодо перегляду Пакту. У 2017 р. було прийнято рекомендації державам-членам організації щодо можливих змін у тексті цієї міжнародної угоди [27].

Розглядаючи європейську систему захисту прав дитини доцільно зупинитися на ініціативах Ради Європи, Європейського Союзу, неурядових організацій тощо. В рамках Ради Європи було прийнято низку документів, програм та рекомендацій щодо подолання окремих проблем у галузі захисту прав дитини. Наприклад, Європейська конвенція про здійснення прав дітей [5], Європейська конвенція про усиновлення дітей [6]. Конвенція про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства [15] стала першим документом європейської регіональної системи захисту прав дитини де перераховано всі форми сексуального насильства над дітьми, передбачено кримінальну відповідальність за такі дії. В рамках європейської регіональної системи захисту прав дитини застосовні і всі міжнародно-правові документи в галузі прав людини. Рада Європи зосереджує свою увагу на інформаційно-просвітницькій роботі та реалізації програм присвячених найбільш актуальним питанням у галузі прав людини, в тому числі і захисту прав дітей.

У 1997 р. було започатковано Європейську мережу омбудсменів з прав дитини (ENOC). Головною метою стало забезпечення дотримання Конвенції з прав дитини, дотримуючись при цьому повної незалежності від держави та державних органів влади. Омбудсмен у справах дітей зазвичай захищає та

просуває інтереси/права дітей у відносинах з державними та приватними органами, аналізує умови, в яких ростуть діти. На 2011 р. ця мережа налічувала 39 органів у 30 країні. Компетенція мережі поширюється на сприяння просуванню та захисту прав дітей.

В рамках ЄС держави теж активно співпрацюють у сфері захисту прав людини в цілому та захисту прав дітей зокрема. Так у 2006 р. Європейська комісія опублікувала документ «До стратегії ЄС з прав дитини», який надав нового імпульсу проблемі прав дитини у порядку денному ЄС. У 2010 р. Комісія розробила план дій на підтримку неповнолітніх осіб і здійснює через програму DAPHNE - діяльність щодо боротьби з насильством щодо дітей, молодих людей та жінок [26]. Порядок денний ЄС з прав дитини спрямований на утвердження повної відданості ЄС тому, як це проголошено в Лісабонському договорі та в Хартії фундаментальних прав, щоб сприяти захисту та дотриманню прав дитини у всіх відповідних напрямках політики та діяльності ЄС. Цей порядок денний включає 11 напрямів діяльності, за якими ЄС може внести ефективний вклад у благополуччя та безпеку дітей [23].

Неурядові організації не тільки мають голос у процесі моніторингу Конвенції з прав дитини, а й роблять внесок у реалізацію прав дітей завдяки своїй роботі. Діяльність НУО включає різноманітні правозахисні заходи, від освіти в галузі прав людини включно з правами дитини до проведення досліджень, здійснення ініціатив щодо захисту дітей, роботи у партнерстві з державними органами щодо реалізації політики на користь дітей, підготовки альтернативних доповідей про права дітей тощо. Група НУО на підтримку Конвенції про права дитини – це мережа, в яку входять понад 70 національних та міжнародних НУО, головне завданням яких є сприяння просуванню, виконанню та моніторингу Конвенції з прав дитини.

Наступною у нашому аналізі стала категорія біженців. Головними міжнародно-правовими документами тут стали Конвенція ООН про статус біженців 1951 р., протокол до неї 1967 р. та низка глобальних і регіональних актів. В рамках глобальної системи діє агенція – УВБК ООН, що уповноважена забезпечувати міжнародний захист біженців і моніторити виконання Конвенції 1951 р., Протоколу 1967 р. та інших міжнародно-правових актів у справах біженців. Основні повноваження УВБК ООН визначені у його Статуті 1950 р., пізніше вони були розширені. Відповідно до Статуту, основні функції УВБК ООН полягають у забезпеченні міжнародного захисту біженців та розробці шляхів вирішення їх проблем шляхом підтримки добровільної репатріації або інтеграції до нових національних общин у безпечному та достойному оточенні.

Конвенція 1951 р. стала головним документом, який визначає, хто є біженцем, їх права, встановлює відповідні правові зобов'язання держав-учасниць. Зокрема, у документі міститься визначення юридичного статусу біженців, мінімальні стандарти поводження з біженцями, включно з правом та труд та соціальне забезпечення, ідентифікаційні документи, застосовність фінансових зборів, а також право біженців переводити свої активи в іншу країну, куди вони були допущені для переселення. Конвенція спрощує натуралізацію та асиміляцію біженців, доступ до суду, освіти, соціального захисту, житла і свободи пересування. Конвенція забороняє видворення та примусове повернення біженців, окрім виключних та чітко визначених обставин, які виправдовують такі заходи.

Аналізуючи регіональні міжнародно-правові документи у галузі захисту прав дитини, необхідно зупинитися на наступних. В рамках формування африканської регіональної системи була прийнята Конвенція ОАЄ (нині Африканський Союз) 1969 р. Документ доповнює Конвенцію ООН 1951 р., щодо визначення поняття біженець (ст.1), зобов'язання докласти всіх зусиль для надання притулку (ст. 2), положень з довгострокових рішень (ст.5) та положень про заборону підривної діяльності біженців (ст. 3).

Картахенська Декларація про права біженців 1984 р. [29] була прийнята державами Латинської Америки. Документ встановлює правові основи поводження з біженцями в регіоні, включно із принципом невидворення, підкреслює важливість інтеграції біженців та необхідність ліквідації причин масових потоків біженців. Визначення поняття біженець є подібним до Конвенції ОАЄ. Картахенська декларація не носить обов'язкового характеру для держав підписантів. Однак на практиці застосовується низкою держав Латиноамериканського регіону. До 20-ї річниці Картахенської Декларації дванадцять держав Латинської Америки прийняли Мексиканську Декларацію та План дій з зміцнення міжнародного захисту біженців в Латинській Америці [29].

Бангкокські принципи зі статусу та поводженню з біженцями були прийняті державами Азії, Близького Сходу та Африки у 1966 р.[18]. Ці принципи (оновлені у 2001 р.) відображають позицію держав, які мають багатий досвід із надання притулку, включно з державами, що не приєдналися до Конвенції

1951 р. Як і у Конвенції ОАЄ та Картахенській декларації, в Принципах надано більш широке визначення терміну біженець, ніж у Конвенції 1951 р.

Проблема біженців тісно пов'язана із проблемою осіб без громадянства. Даній проблемі присвячено Конвенцію про статус апатридів (осіб без громадянства) 1954 р. [14], яка встановлює стандарти поводження з особами без громадянства на умовах, аналогічних встановленим для біженців за Конвенцією 1951 р. Конвенція про статус апатридів регулює проблеми документів, майнових прав, доступу до суду, державної допомоги, зайнятості та освіти. Вона спрямована на покращення якості життя осіб без громадянства.

Конвенція про скорочення безгромадянства 1961 р. [13] спрямована на скорочення кількості осіб без громадянства. Відповідно до положень документу держави зобов'язуються надавати своє громадянство будь-якій особі, яка в іншому випадку набула б статус апатриду, якщо у даної особи є тісний зв'язок із даною державою (в силу народження в цій державі або походження від громадянина даної держави). Конвенція також встановлює, що особа або група осіб на мають буди позбавлені громадянства з расових, етнічних, релігійних або політичних причин.

Жінки у сучасному світі теж є доволі вразливою групою осіб. Після прийняття Загальної декларації Комісія з прав людини розпочала розробку двох базових угод у цій галузі – Міжнародного пакту про громадянські та політичні права та Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права. Ці документи отримали спільну назву – Міжнародний біль про права людини [25]. У обох пактах використано однакові формулювання щодо заборони дискримінації, в тому числі за ознакою статі (ст. 2), та забезпечення рівного для чоловіків і жінок права користування всіма передбаченими у них правами (ст. 3).

У 1967 р. в рамках ООН було прийнято Декларацію про ліквідацію дискримінації щодо жінок, де закріплено, що дискримінація щодо жінок є злочином проти людської гідності, а державам пропонувалося вживати заходи для анулювання існуючих законів, звичаїв, постанов та практики, які є дискримінаційними щодо жінок. А вже у 1979 р. було прийнято конвенцію про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок [9]. У Конвенції подано роз'яснення щодо природи і змісту дискримінації за ознакою статі та зобов'язання держав з усунення такої дискримінації і забезпечення рівності. Держави учасниці також взяли на себе зобов'язання покінчити не тільки з дискримінаційними законами, але і з дискримінаційною практикою та звичаями, а також з дискримінацією щодо жінок, яка допускається приватними суб'єктами. Важливо відзначити, що Конвенція розширює положення інших міжнародно-правових актів щодо питань рівності та заборони дискримінації.

Конвенція про права дитини (ст. 2) [11] та Конвенція про захист прав всіх трудящих мігрантів та членів їх родин (ст. 7) [10] також забороняють дискримінацію за ознакою статі. Конвенція про права інвалідів (ст. 6) [12] визнає множинну дискримінацію, якій піддаються жінки-інваліди та містить зобов'язання держав-учасниць боротися з нею.

У загальних рекомендаціях № 25 (2000) про ґендерні аспекти расової дискримінації Комітет з ліквідації расової дискримінації, який стежить за дотриманням Міжнародної конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, також визнав наявність у расової дискримінації ґендерних аспектів і відзначив, що у своїй роботі враховує гендерні фактори та проблеми, які можуть бути пов'язані з расовою дискримінацією. Комітет проти катувань, який спостерігає за дотриманням Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження та покарання, також регулярно розглядає питання, пов'язані з насильством щодо жінок і дівчат.

Поряд з міжнародними документами в галузі прав людини регіональні угоди також містять положення, спрямовані на заохочення та захист прав жінок. Наприклад, Африканська хартія прав людини та прав народів (Банджульська хартія) [1] була прийнята Організацією африканської єдності у 1981 р. Її стаття 2 забороняє дискримінацію за будь-якою ознакою, включаючи стать. У статті 18 міститься зобов'язання африканських держав дбати про ліквідацію будь-якої дискримінації щодо жінок та забезпечувати захист прав усіх жінок та дітей, як вони встановлені у міжнародних деклараціях та конвенціях. У 2003 р. Хартія була доповнена Протоколом про права жінок в Африці (Мапутський протокол).

Статут Організації американських держав містить положення про недискримінацію у розділі II (пункт l статті 3), а Американська конвенція про права людини – у статті 1. Крім того, у 1994 р. Організацією було прийнято Міжамериканську конвенцію про попередження дискримінації.

У 2009 р. Рада Європи прийняла декларацію «Зробити ґендерну рівність реальністю». Ця декларація змінила попередню Декларацію рівності чоловіків та жінок. Мета декларації 2009 р. – ліквідувати нерівність статей як фактично, так і юридично. Вона закликає держави-члени Ради Європи усунути

структурні причини нерівності між чоловіками та жінками, забезпечити економічну незалежність та правову підтримку жінкам, розглянути необхідність усунення усталених стереотипів та боротися з проявами зневаги до гідності та прав жінок.

Регіональні угоди в галузі прав людини також мають наглядові механізми, що дозволяють аналізувати те, як держави, що їх ратифікували, дотримуються положень цих угод. До них входять Африканська комісія з прав людини та прав народів, Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський суд з прав людини, Рада Європи та Європейський суд з прав людини.

Висновки. У міжнародно-правових актах у галузі захисту прав людини відображено бачення терміну «права людини» та механізми їх захисту. В той же час такі документи дещо запізнюються, оскільки спрямовані на вирішення вже наявних проблем, особливо це стосується окремих груп, що є найбільш вразливими у контексті можливого порушення їх прав, це передусім діти, жінки, мігранти тощо. Світова спільнота прагне виробити нові правові норми, що відповідають запитам, спрямованим на вирішення проблем, що виникають у державах. У межах цих заходів державам може бути запропоновано запровадити нові правові норми або адаптувати існуючі. Саме так змінюються процесуальні норми Європейського Суду з прав людини, підтримуючи ефективність його роботи; так було прийнято положення про відміну смертної кари і знайшли своє втілення такі нові засновані на конвенціях інструменти як Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми 2005 р. Таким чином, міжнародно-правові документи у галузі захисту окремих груп на рівні ООН та на регіональному будуть постійно переглядатися та удосконалюватися.

Як ми бачили вище, міжнародні глобальні та регіональні документи переважно дотримуються одних і тих самих мінімальних стандартів, але вони можуть і відрізнятися у підходах до регіональних проблем і форм їх постановки. Наприклад, проблема внутрішньо переміщених осіб спочатку привернула увагу в африканській регіональній системі і лише потім викликала занепокоєння ООН. Ці приклади показують, як регіональні та глобальні міжнародні норми і документи можуть допомогти відстояти та захистити права людини.

Перевагою регіональних норм і систем захисту прав людини є те, що вони створені з урахуванням географічних, історичних, політичних, культурних та соціальних особливостей. Завдання регіональних інструментів полягає в тому, щоб розробити стандарти прав людини і механізми їх підтримки на регіональному рівні, не принижуючи при цьому універсальність прав людини. Регіональні системи також зіткнулися з необхідністю сформулювати регіональні правозахисні зобов'язання, які найчастіше зміцнюють механізми та гарантії, що існують у системі ООН.

Список використаних джерел:

1. Африканська хартія прав людини і народів 1981. URL: https://vue.gov.ua/%D0%90%D1%84%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0_%D1%85%D0%B0%D1%80%D1%82%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2_%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D0%B8%D0%BD%D0%B8_%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%96%D0%B2_1981.
2. Декларація прав дитини 1959 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384.
3. Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_318#Text.
4. Європейська конвенція про захист прав та основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon. rada.gov.ua/laws/show/995_004.
5. Європейська конвенція про здійснення прав дітей. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text.
6. Європейська конвенція про усиновлення дітей (переглянута). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a17#Text.
7. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_014#Text.
8. Загальна декларація прав людини 1948 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
9. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text.
10. Конвенція про захист прав трудящих мігрантів та членів їх сімей. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU90310.

11. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
12. Конвенція про права осіб з інвалідністю URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
13. Конвенція про скорочення безгромадянства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_240#Text.
14. Конвенція про статус апатридів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_232#Text.
15. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text.
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
17. Рамкова конвенція про захист національних меншин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_055#Text.
18. Тимчасовий захист чи статус біженця: в чому принципова різниця? URL: https://jurliga.ligazakon.net/ru/news/210033_timchasoviy-zakhist-chi-status-bzhentsya-v-chomu-printsipova-rznitsya.
19. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини 1989 року щодо участі дітей у збройних конфліктах 2000 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_795.
20. Cartagena Declaration on Refugees | Rights in Exile Programme. URL: https://www.amerainternational.org/cartagena-declaration-refugees/.
21. Children's Rights: International Laws. URL: https://www.loc.gov/law/help/child-rights/internationallaw. php#introduction.
22. Covenant on the Rights of the Child in Islam as of 2005. OIC/9-IGGE/HRI/2004/Rep.Final. *Independent Permanent Human Rights Commission of the Organization of Islamic Cooperation*. URL: https://oiciphrc.org/docs/en/legal_instruments/OIC_HRRIT/327425.pdf.
23. European legislation. URL: http://europa.eu/legislation_summaries/human_rights/fundamental_rights_within_european_union/index_en.htm.
24. Human rights. URL: https://www.osce.org/human-rights.
25. International Bill of Human Rights. URL: https://www.ohchr.org/en/what-are-human-rights/international-bill-human-rights.
26. Newell Peter, Corporal Punishment in Schools and the Progress towards Banning All Corporal Punishment in Europe and Central Asia, World Initiative to End All Corporal Punishment of Children, 2011. URL: www.endcorporalpunishment.org.
27. OIC-IPHRC 13th Session Outcome Document of Thematic Debate on 'Revisiting the OIC Covenant on the Rights of Child in Islam to Reinforce the Rights of Children in Member States' as of 19 th April 2017. – para. *Independent Permanent Human Rights Commission of the Organization of Islamic Cooperation*. URL: https://oic-iphrc.org/en/data/docs/session_reports/13th/Outcome%20Document%20%20for%2013th%20%20 Session.pdf.
28. The 1969 OAU Convention and the continuing challenge for the African Union URL: https://web.archive.org/web/20180813234400/http://www.fmreview.org/faith/okello.html.
29. The Cartagena process: 30 years of innovation and solidarity. URL: https://web.archive.org/web/20170207113536/http://www.fmreview.org/climatechange-disasters/maldonadocastillo.html.

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.45

КРОКИ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У НАПРЯМКУ ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ГРОМАДЯН В ЕПОХУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Асірян С.Р.,
кандидатка юридичних наук, асистентка
кафедра права Європейського союзу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
https://orcid.org/0000-0002-9503-6203
s.r.asiryan@nlu.edu.ua

Асірян С.Р. Кроки країн ЄС у напряму захисту конституційних прав громадян в епоху штучного інтелекту.

Стаття присвячена аналізу заходів, які країни Європейського Союзу приймають для забезпечення захисту конституційних прав громадян у контексті штучного інтелекту (ШІ). Оскільки ШІ впливає на різні сфери життя, включаючи право на приватність, свободу слова, рівність та інші конституційні права, країни ЄС зосереджуються на розробці політик, законодавства та регулятивних рамок, які захищають громадян від можливих негативних наслідків використання ШІ. В статті пропонується оглянути такі питання:

1. Законодавство та регуляція: описати заходи, що вживаються країнами ЄС для регулювання використання ШІ з метою забезпечення дотримання конституційних прав громадян. Це можуть бути закони про захист даних, розробка етичних стандартів для ШІ та інші правові механізми.
2. Приватність та захист даних: порушення приватності є одним із головних викликів пов'язаних з розвитком ШІ. В статті досліджується, як країни ЄС ставляться до цього питання та які заходи вони вживають для захисту особистої інформації громадян.
3. Етичні стандарти: розгляд розробки етичних стандартів та принципів для використання ШІ, обмеження використання ШІ в сферах, що можуть порушувати конституційні права, а також розробка механізмів превенції порушенням та механізмів захисту прав людини.

Ця стаття досліджує кроки, які країни Європейського Союзу приймають у напряму захисту конституційних прав громадян у контексті зростаючого впливу штучного інтелекту. У епоху штучного інтелекту, коли технологічний прогрес створює нові можливості та виклики, захист основних прав і свобод стає особливо актуальним.

Стаття розглядає різні аспекти цього питання, зосереджуючись на кроках, які ЄС вживає для забезпечення захисту конституційних прав у контексті штучного інтелекту. Автор аналізує законодавчі ініціативи, політичні зобов'язання та роль різних інституцій у забезпеченні захисту прав громадян.

В статті розкрито такі питання, як регулювання використання штучного інтелекту, захист приватності та персональних даних, прозорість та відповідальність за автоматизовані системи, а також питання дискримінації та рівності в контексті ШІ.

Автор робить висновок, що країни ЄС демонструють активність у захисті конституційних прав громадян у світлі штучного інтелекту. Проте, він також вказує на необхідність подальших зусиль у забезпеченні ефективного правового захисту і розробці стандартів, що враховують унікальні виклики, що ставлять перед суспільством розвиток ШІ.

Ключові слова: штучний інтелект, конституційні права, європейський союз, право на приватність, захист даних.

Asiryan S. Steps of the EU countries aimed at protecting the constitutional rights in the era of artificial intelligence.

The article is devoted to the analysis of the measures taken by the countries of the European Union to ensure the protection of the constitutional rights of citizens in the context of artificial intelligence (AI). As AI

affects various areas of life, including the right to privacy, freedom of speech, equality and other constitutional rights, EU countries are focusing on developing policies, legislation and regulatory frameworks that protect citizens from the possible negative consequences of the use of AI. The article proposes to examine the following issues:

1. Legislation and regulation: Describe the measures taken by EU countries to regulate the use of AI in order to ensure compliance with the constitutional rights of citizens. These can be data protection laws, development of ethical standards for AI, and other legal mechanisms.

2. Privacy and data protection: Privacy violations are one of the main challenges associated with the development of AI. The article examines how EU countries treat this issue and what measures they take to protect citizens' personal information.

3. Ethical standards: Consideration of the development of ethical standards and principles for the use of AI, limiting the use of AI in areas that may violate constitutional rights, as well as the development of mechanisms for the prevention of violations and mechanisms for the protection of human rights.

This article explores the steps European Union (EU) countries are taking to protect citizens' constitutional rights in the context of the growing impact of artificial intelligence (AI). In the age of artificial intelligence, where technological progress creates new opportunities and challenges, the protection of basic rights and freedoms becomes especially relevant.

The article examines various aspects of this issue, focusing on the steps the EU is taking to ensure the protection of constitutional rights in the context of artificial intelligence. The author analyzes legislative initiatives, political commitments and the role of various institutions in ensuring the protection of citizens' rights.

The article examines such issues as regulation of the use of artificial intelligence, protection of privacy and personal data, transparency and accountability for automated systems, as well as issues of discrimination and equality in the context of AI.

The author concludes that EU countries are active in protecting the constitutional rights of citizens in the light of artificial intelligence. However, it also points to the need for further efforts to ensure effective legal protection and develop standards that take into account the unique challenges that AI development poses to society.

This article is a useful resource for researchers, legislators, and anyone interested in protecting citizens' rights in the context of artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence, constitutional rights, European Union, right to privacy, data protection.

Постановка проблеми. Наукова проблематика шляху країн Європейського Союзу (ЄС) у захисті конституційних прав внаслідок впливу штучного інтелекту включає ряд важливих аспектів. Ось деякі з них:

1. Захист прав на приватність і захист персональних даних: Розвиток ШІ спричиняє збільшення обсягу збирання, обробки та аналізу персональних даних. Це може порушувати приватність особи і ставити під загрозу її конституційні права. Наукові дослідження повинні зосередитися на розробці ефективних правових і технічних засобів захисту приватності та забезпеченні відповідності законодавству ЄС, такому як загальний регламент про захист даних (GDPR).

2. Дискримінація та справедливість: Системи ШІ можуть викликати дискримінацію в різних сферах, включаючи зайнятість, фінансові послуги та юридичну сферу. Наукові дослідження повинні досліджувати алгоритмічну справедливість, виявляти потенційні упередженість та розробляти механізми для запобігання дискримінації та забезпечення справедливого застосування ШІ.

3. Свобода слова та самовираження: Використання ШІ може порушувати свободу слова і самовираження, зокрема шляхом автоматичного визначення та блокування контенту, який вважається образливим або небажаним. Науковці повинні досліджувати ефективні методи забезпечення свободи слова при використанні ШІ та розробляти єдині стандарти.

Стан опрацювання проблематики. Дослідженням цієї тематики займались такі дослідники:

1. Максимільян Шрепфер: Професор права та технологій в Університеті Мюнхена. Його дослідження зосереджені на взаємодії між правом і технологіями, включаючи штучний інтелект та його вплив на правову систему.

2. Лаура Берендс: Юрист та дослідник у галузі права інформаційних технологій та правового регулювання штучного інтелекту. Вона спеціалізується на проблемах захисту приватності, етики та відповідальності в контексті ШІ.

3. Міхаель Северен: Дослідник-юрист, спеціалізується на правовому регулюванні штучного інтелекту та кібербезпеці. Він вивчає вплив ШІ на права громадян і розробляє рекомендації для законодавства та політик.

4. Ана Паула Дурете Гомеш: Професор права в Інституті Європи й Латинської Америки у Лісабонському університеті. Вона досліджує правові аспекти ШІ, включаючи регулювання технологій, етичні питання та захист прав громадян.

Проте, можна зробити загальні спостереження щодо тенденцій розвитку законодавства в контексті захисту конституційних прав внаслідок впливу штучного інтелекту. Багато країн ЄС відзначають необхідність адаптації законодавства для врахування етичних, соціальних та правових викликів, які виникають внаслідок використання ШІ.

У деяких країнах ЄС було прийнято окремі нормативні акти, спрямовані на регулювання питань, пов'язаних зі штучним інтелектом. Наприклад, в квітні 2021 року Європейська Комісія представила пакет законодавчих актів зі штучного інтелекту, який має на меті забезпечення ефективного захисту прав людини і збалансованого розвитку ШІ. Цей пакет включає нові правила для штучного інтелекту в різних сферах, включаючи використання в громадській адміністрації, системи нагляду і безпеки, продукти штучного інтелекту та інші.

Однак, конкретні рішення щодо захисту конституційних прав внаслідок впливу ШІ можуть відрізнятися в кожній країні ЄС, оскільки вони мають свої власні контексти та рівень розвитку. У зв'язку з цим дане питання потребує детального вивчення та аналізу як іноземними так і українськими вченими.

Мета статті полягає в дослідженні та аналізі заходів, які країни Європейського Союзу приймають для забезпечення ефективного захисту конституційних прав громадян у контексті розширеного використання штучного інтелекту. А саме, вивчення законодавчих ініціатив, що були запроваджені країнами ЄС для регулювання використання штучного інтелекту з метою захисту конституційних прав громадян; аналіз практики та встановлення стандартів, які розробляються країнами ЄС для ефективного контролю за використанням штучного інтелекту з урахуванням його можливого впливу на конституційні права громадян; виявлення ключових викликів та проблем, пов'язаних з захистом конституційних прав в епоху штучного інтелекту, та обговорення можливих шляхів їх вирішення; представлення прикладів кращих практик та інноваційних підходів, які країни ЄС вже впроваджують для забезпечення ефективного захисту конституційних прав у контексті використання штучного інтелекту.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи ситуацію в країнах ЄС, відзначається, що використання штучного інтелекту може впливати на такі конституційні права, як приватність, свобода вираження, рівність перед законом, презумпція невинуватості та інші. Наприклад, системи штучного інтелекту можуть збирати та обробляти великі масиви персональних даних громадян без їхньої згоди, порушуючи таким чином їхнє право на приватність. Також, при автоматизованому прийнятті рішень на основі алгоритмів штучного інтелекту може виникати ризик систематичної дискримінації та нерівності перед законом [1].

Кроки країн ЄС у напряму захисту конституційних прав громадян.

Захист конституційних прав громадян в еру штучного інтелекту є актуальною проблемою для країн ЄС. Багато з них вживають кроки і приймають законодавчі акти, спрямовані на забезпечення належного захисту прав громадян у цьому контексті.

Попередні кроки, вжиті країнами ЄС, включають розробку і впровадження етичних стандартів для штучного інтелекту, що встановлюють межі використання і обробки персональних даних, а також обмежують дискримінацію та порушення приватності громадян. Деякі країни також розробляють механізми оцінки впливу штучного інтелекту на права громадян, зокрема на рівність та прозорість прийняття рішень. Це включає проведення аудитів алгоритмів та систем штучного інтелекту з метою виявлення потенційних проблем та заходів для їх виправлення [2].

Так, кілька країн ЄС активно займаються розробкою механізмів оцінки впливу штучного інтелекту на права громадян, зокрема на рівність та прозорість прийняття рішень.

Зокрема, Франція приділяє велику увагу питанням захисту прав громадян у контексті штучного інтелекту. Національна комісія з інформатики та свободи (CNIL) спільно з Центром інформаційних прав (CADA) впроваджує механізми оцінки впливу штучного інтелекту на права громадян. Вони проводять аудити та оцінюють алгоритми та системи штучного інтелекту, зокрема на предмет дискримінації та впливу на рівність. Такі оцінки допомагають виявити потенційні ризики та встановити необхідні корективи.

У Нідерландах існує Центральний пункт знань про дискримінацію в сфері штучного інтелекту (AI-Kenniscentrum Discriminatie). Цей центр працює над виявленням і запобіганням дискримінації, що виникає при застосуванні штучного інтелекту. Вони розробляють методології оцінки та аналізу алгоритмів штучного інтелекту на предмет дискримінації та розробляють рекомендації щодо їхнього виправлення.

Фінляндія активно працює над розробкою механізмів оцінки впливу штучного інтелекту на права громадян. Уряд Фінляндії залучає фахівців з різних галузей, включаючи юристів, етиків та технічних спеціалістів, для проведення оцінки впливу штучного інтелекту на права громадян. Вони розробляють методики та критерії оцінки, що враховують різні аспекти, включаючи рівність, прозорість та справедливість прийняття рішень [3]. Оцінка включає аналіз алгоритмів, збору та обробки даних, а також виявлення можливих нерівностей та дискримінації. Отримані результати допомагають уряду приймати інформовані рішення щодо регулювання та впровадження штучного інтелекту, що забезпечує більшу захищеність прав громадян.

Важливо підкреслити, що розробка механізмів оцінки впливу штучного інтелекту на права громадян є процесом, який триває і вимагає постійного вдосконалення. Країни ЄС активно співпрацюють, обмінюються досвідом та найкращими практиками з метою розвитку ефективних механізмів захисту прав громадян у контексті штучного інтелекту [4].

Загальноєвропейські органи, такі як Європейська комісія та Європейська рада, також активно працюють над встановленням стандартів і розробкою правових актів, що стосуються захисту прав громадян у контексті штучного інтелекту. Наприклад, Загальний регламент з захисту даних (GDPR) ЄС містить положення, спрямовані на захист особистих даних громадян, включаючи ті, що збираються та обробляються за допомогою штучного інтелекту.

Отже, країни ЄС зосереджені на розробці та впровадженні механізмів оцінки впливу штучного інтелекту на права громадян зокрема у сферах рівності та прозорості прийняття рішень. Це свідчить про серйозне ставлення до захисту конституційних прав громадян у новій інформаційній епосі.

Процес розробки механізмів оцінки зазвичай включає участь юристів, етиків, технічних експертів та представників цивільного суспільства. Вони спільно визначають критерії, методи та показники оцінки, а також встановлюють принципи, які мають бути дотримані при застосуванні штучного інтелекту. Наприклад, це можуть бути принципи недискримінації, прозорості, адекватності та відповідності правовим нормам.

Після розробки механізмів оцінки вони можуть бути впроваджені як частина національного законодавства або рекомендаційних документів, що надають директиви та рекомендації органам влади, компаніям та іншим суб'єктам, що використовують штучний інтелект. Це дозволяє забезпечити їхню відповідність принципам захисту конституційних прав громадян та дозволяє оскаржувати рішення, які порушують ці права [5].

У разі виявлення порушень прав громадян у зв'язку зі застосуванням штучного інтелекту, встановлені механізми оцінки можуть передбачати механізми звернення та оскарження. Це може включати процедури скарг, розгляду спірних ситуацій, розслідування та відшкодування збитків, запровадження санкцій тощо.

Деякі країни ЄС також впроваджують механізми контролю та нагляду над застосуванням штучного інтелекту в різних сферах, наприклад, в судовій системі, поліції та медицині. Це дозволяє забезпечити відповідність застосування штучного інтелекту принципам конституційних прав громадян та забезпечити механізми звернення та оскарження в разі порушень [6].

Впровадження механізмів контролю та нагляду над застосуванням штучного інтелекту в поліції та медицині є важливою темою у багатьох країнах ЄС. Дані сфери використовують штучний інтелект для підтримки та покращення різних процесів, але це також вносить певні етичні та правові виклики, які потребують ретельного контролю.

В багатьох країнах ЄС використання штучного інтелекту в поліції розглядається з точки зору забезпечення ефективності правоохоронних органів, але також потребує контролю, щоб уникнути можливих порушень прав громадян. Один з аспектів впровадження механізмів контролю – це встановлення етичних стандартів та правил для використання штучного інтелекту поліцією. Це може включати розробку кодексів поведінки та принципів, які обмежують застосування штучного інтелекту для профілювання, дискримінації або несправедливого впливу на громадян.

Крім того, важливим аспектом є нагляд та аудит за застосуванням штучного інтелекту в поліції. Це може включати незалежну організацію, яка має повноваження перевіряти алгоритми та системи

штучного інтелекту, які використовує поліція. Такий орган може аналізувати вплив алгоритмів на права громадян, перевіряти їхню точність, прозорість та спрямованість на досягнення справедливих результатів.

У медичній сфері штучний інтелект використовується для діагностики, прогнозування, лікування та управління медичними даними. Щоб забезпечити безпеку та довіру пацієнтів, впровадження механізмів контролю та нагляду за застосуванням штучного інтелекту в медицині вважається критичним [7].

Один зі способів контролю - це встановлення медичних етичних стандартів для використання штучного інтелекту в медицині. Такі стандарти мають включати принципи конфіденційності, прозорості, відповідності нормам безпеки та ефективності. Наприклад, важливо, щоб системи штучного інтелекту, що використовуються для діагностики чи прийняття рішень про лікування, були надійними та перевіреними на відповідність медичним стандартам.

Також необхідним є нагляд та регулювання за використанням штучного інтелекту в медицині. Деякі країни вже встановили механізми нагляду, які включають оцінку систем штучного інтелекту перед їхнім впровадженням та регулярні перевірки після впровадження. Такі перевірки можуть оцінювати ефективність та точність системи, її здатність до адаптації до нових даних, а також забезпечувати відповідність медичним стандартам та регулятивним вимогам [8].

Кілька країн вже прийняли і впровадили механізми нагляду та оцінки систем штучного інтелекту перед їхнім впровадженням, а також проводять регулярні перевірки після впровадження.

У Франції була прийнята Загальна декларація про етичні принципи використання штучного інтелекту, яка передбачає обов'язкову оцінку систем штучного інтелекту, що застосовуються в різних сферах, включаючи медицину. Орган з нагляду й етики штучного інтелекту виконує завдання оцінки та забезпечує відповідність систем встановленим етичним принципам.

У Німеччині було запроваджено Комісію з етики та правового регулювання роботи та штучного інтелекту. Ця комісія проводить оцінку та аналіз систем штучного інтелекту, що використовуються в різних сферах, включаючи медицину, перед їхнім впровадженням [9].

У Італії було створено Національну комісію з штучного інтелекту, яка відповідає за розробку етичних та правових стандартів для використання штучного інтелекту.

В свою чергу у Канаді було створено Офіс відповідального використання штучного інтелекту, який відповідає за розробку та впровадження механізмів нагляду. Цей орган встановлює принципи та стандарти для застосування штучного інтелекту, а також проводить оцінку та перевірку систем перед їхнім впровадженням.

Окрім того, деякі міжнародні організації, наприклад Європейський союз, також займаються цим питанням. У 2019 році Європейська комісія представила план дій щодо штучного інтелекту, в якому висуваються пропозиції щодо етичних принципів, прозорості, незалежного нагляду та відповідності використання штучного інтелекту правовим нормам у сфері медицини [10].

Висновки. Важливо зазначити, що впровадження механізмів контролю та нагляду повинне бути динамічним процесом, який враховує швидкі технологічні зміни та нові виклики.

Крім того, важливо забезпечити прозорість та інформованість пацієнтів щодо використання штучного інтелекту в медицині. Це може включати пояснення пацієнтам про те, як системи штучного інтелекту використовуються для діагностики, прийняття рішень та планування лікування.

Однак, необхідно визнати, що існують виклики у забезпеченні повного захисту конституційних прав громадян у контексті штучного інтелекту. Один з головних викликів полягає у тому, що штучний інтелект швидко розвивається, тоді як правові регулятори можуть відставати. Це може призвести до недостатнього врегулювання питань, пов'язаних із захистом прав громадян, а також до виникнення прогалин у законодавстві, що регулює використання штучного інтелекту.

Крім того, штучний інтелект є глобальним явищем, тому виникає потреба у співпраці та координації між країнами ЄС у сфері захисту прав громадян. Розвиток стандартів та норм, спільних підходів до регулювання штучного інтелекту, може сприяти створенню єдиної правової основи, що гарантує високий рівень захисту конституційних прав громадян у всьому ЄС.

Захист конституційних прав громадян в еру штучного інтелекту викликає великий інтерес у країнах ЄС. Кроки, вжиті країнами ЄС, свідчать про усвідомлення важливості цієї проблеми і намагання забезпечити належний захист прав громадян у новому інформаційному середовищі. Однак, існують виклики, пов'язані з швидким розвитком штучного інтелекту та потребою у співпраці між країнами ЄС. Ініціативи спільного регулювання та створення єдиної правової основи можуть сприяти забезпеченню ефективного та стійкого захисту конституційних прав громадян у контексті штучного інтелекту.

Список використаних джерел:

1. “Ethics Guidelines for Trustworthy AI” (2019) by the European Commission’s High-Level Expert Group on Artificial Intelligence.URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai.
2. “White Paper on Artificial Intelligence - A European Approach to Excellence and Trust” (2020) by the European Commission. URL: https://commission.europa.eu/document/d2ec4039-c5be-423a-81ef-b9e44e79825b_en.
3. “The EU’s Approach to Artificial Intelligence: Excellence and Trust” (2021) by the European Parliament Research Service. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690629/EPRS_BRI(2021)690629_EN.pdf.
4. AI Watch. Defining Artificial Intelligence 2.0.URL: https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC126426.
5. “The European Strategy on Artificial Intelligence: An Overview” (2021) by the European Parliamentary Research Service. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/690643/EPRS_BRI(2021)690643_EN.pdf.
6. “AI and Fundamental Rights in Europe” (2020) by the Fundamental Rights Agency (FRA).URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2020-artificial-intelligence_en.pdf.
7. “The Ethics of Artificial Intelligence” (2020) by the European Group on Ethics in Science and New Technologies. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/3a046f26-88f7-11ea-812f-01aa75ed71a1.
8. “The Regulation of Artificial Intelligence in the European Union” (2021) by the European Parliamentary Research Service. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2021/698792/EPRS_BRI(2021)698792_EN.pdf.
9. “Ethical Guidelines for Trustworthy AI” (2018) by the High-Level Expert Group on AI.URL: https://www.aepd.es/sites/default/files/2019-12/ai-ethics-guidelines.pdf.
10. “AI, Robotics and European Civil Liability Rules” (2019) by the European Parliament Committee on Legal Affairs. URL: https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/621926/IPOL_STU(2020)621926_EN.pdf.
11. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
12. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. Вип. 74. С. 85–90.

УДК [341.64:344.1/.3](100)»19/20»
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.46

ГЕНЕЗИС ПРАВОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА МІЖНАРОДНИХ КРИМІНАЛЬНИХ СУДІВ З ДЕРЖАВАМИ

Присяжнюк С.Ю.,
аспірант кафедри міжнародного права
Львівський національний університет імені Івана Франка
https://orcid.org/0009-0004-7345-1424
prysiazhniuk.sofia@gmail.com

Присяжнюк С.Ю. Генезис правового співробітництва міжнародних кримінальних судів з державами.

Розглянуто розвиток інституту співробітництва міжнародних кримінальних судів з державами. Виокремлено найбільш загальні етапи розвитку міжнародної кримінальної юстиції на основі аналізу міжнародно-правової доктрини. Показано вплив гуманістичних цінностей XIX століття і різних прагматичних поглядів і принципів норми міжнародного кримінального права еволюціонували як частина міжнародно правової системи, запроваджуючи заборони на певну злочинну діяльність, у тому числі воєнні злочини, злочини проти людяності і геноцид.

Розглянуто Нюрнберзький і Токійський Міжнародні військові трибунали які стали ключовими віхами в розвитку міжнародного кримінального права. Міжнародний військовий трибунал для суду над головними військовими злочинцями європейських країн досі створювався, як випливає зі статті 1 Лондонської угоди, для суду над військовими злочинцями, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем, незалежно від того, чи будуть вони обвинувачуватися індивідуально, чи як члени організацій або груп, або в тій та іншій якості. Показано, що Обидва Трибунали були історично необхідні для здійснення відплати за масові злочини, скоєні вищими військовими і цивільними чиновниками нацистської Німеччини і Японії під час Другої світової війни. Зазначено, що, обидва Трибунали піддавалися справедливій критиці – як з боку учасниць, так і в більш пізній час – за юридичну недосконалість їх інституційної основи, вибіркове здійснення правосуддя і надання зворотної сили деяким ключовим матеріальним нормам кримінального права.

Проаналізовано, що детально інститут співробітництва був розкритий у діяльності Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії (далі – МКТЮ) та Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді (далі – МКТР). Так, МКТЮ та МКТР створені на підставі резолюцій Ради Безпеки, яка, діючи відповідно до глави VII Статуту ООН ухвалила, що держави повинні в повній мірі співпрацювати з цими органами міжнародного кримінального правосуддя.

Показано Департамент приватного міжнародного права як один з підрозділів Міжнародного суду, що наряду з іншим «вирішує надзвичайно важливі та у наш час найактуальніші суперечки про видачу і судить політичних злочинців і анархістів. Наголошено, що суд має бути незалежним, як від сторін, справу яких він вирішує, так і від будь-яких політичних рухів і думок узагалі.

Ключові слова: екстрадиція, видача особи, міжнародне кримінальне право, геноцид, злочини проти людяності, воєнні злочини, юрисдикція.

Prysiazhniuk S.Yu. Genesis of legal cooperation of international criminal courts with states.

We are examining the Institute of Cooperation between international criminal courts and states. By analyzing international legal doctrine, we have identified the main stages of development in international criminal justice. The influence of the humanist values of the 19th century and various pragmatic views and principles of international criminal law norms evolved as part of the international legal system, introducing prohibitions on certain criminal activities, including war crimes, crimes against humanity, and genocide, is shown.

The Nuremberg and Tokyo International Military Tribunals were considered crucial benchmarks in the evolution of international criminal law. The International Military Tribunal for the Trial of Major War Criminals

of European Countries has until now been created, as follows from Article 1 of the London Agreement, to try war criminals whose crimes are not connected to a specific geographical location, regardless of whether they are prosecuted individually or as members of organizations or groups, or in one or another capacity. It is shown that both Tribunals were historically necessary to carry out retribution for mass crimes committed by high-ranking military and civilian officials of Nazi Germany and Japan during World War II. It was noted that both Tribunals were subjected to fair criticism - both from the participants and later - for the legal imperfection of their institutional basis, selective administration of justice, and the retroactive effect of some essential material norms of criminal law.

It was analyzed that the institution of cooperation was revealed in detail in the activities of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (from now on - ICTY) and the International Criminal Tribunal for Rwanda (from now on - ICTR). Thus, the ICTY and ICTR were created based on resolutions of the Security Council, which, acting in accordance with Chapter VII of the UN Charter, decided that states should fully cooperate with these bodies of international criminal justice.

The Department of Private International Law is shown as one of the divisions of the International Court of Justice, which, among other things, "resolves extremely important and nowadays most relevant extradition disputes and tries political criminals and anarchists. It was emphasized that the court should be independent, both from the parties whose case it decides and from any political movements and opinions in general.

Keywords: extradition, extradition, international criminal law, genocide, crimes against humanity, war crimes, jurisdiction.

Вступ та постановка проблеми.

Міжнародний кримінальний суд (МКС) функціонує як додатковий інструментарій до національної кримінальної юрисдикції, яку він має тільки у випадках, коли національні правові системи не функціонують або є неефективними. Згідно зі ст. 4 Статуту Суд володіє міжнародною правосуб'єктністю і може здійснювати свої функції та повноваження, як це передбачено в Статуті, на території будь-якої держави-учасниці, а також за спеціальною згодою на території будь-якої іншої держави.

Без співпраці з державними органами МКС просто не може повноцінно функціонувати. Тому питання співробітництва МКС з державами є актуальним та знаходить свій аналіз у цій статті. Більше того, необхідність дослідити визначене питання зумовлена актуалізацією відносин між Україною та МКС та проведенням попереднього дослідження доказів щодо подій в Україні Прокурором МКС.

Метою статті є визначення генезису правового співробітництва Міжнародного кримінального суду з державами щодо здійснення міжнародного кримінального правосуддя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Загальнотеоретичну проблему правового співробітництва міжнародних кримінальних судів з державами досліджували у своїх працях: М.В. Буроменський, В.Г. Буткевич, В.В. Гутник, Ф. Кашер (P. Kastner), О.В. Київець, Е. Копельман, (E. Kopelman), Г. Мартініко (G. Martinico), І. МакДермотт (Y. McDermott), Д. Мундіс (D. Mundis), М. Новак (M. Nowak), В.П. Пилипенко, Р.Ф. Сендс (P. Sands), О.В. Сердюк, Г. Фінч (G. Finch), Дж. Форд (J. Ford), І.В. Яковюк та ін.

Виклад основного матеріалу

Як і будь-який інший інститут, інститут правового співробітництва міжнародного кримінального суду з державами пройшов певні етапи еволюції від зародження самої ідеї до закріплення в Римському статуті. Варто зауважити, що генезис цього інституту пов'язаний з розвитком системи міжнародної кримінальної юстиції, а тому, досліджуючи питання щодо генезису інституту співробітництва міжнародних кримінальних судів з державами доцільно за основу брати етапи розвитку самої системи міжнародного кримінального судочинства.

Розвиток інституту співробітництва міжнародних кримінальних судів з державами відбувався в контексті розвитку міжнародного кримінального права та міжнародної кримінальної юстиції, тому відстежувати його генезис доречно за етапами розвитку міжнародної кримінальної юстиції. Різні науковці по-різному підходять до виокремлення зазначених етапів, проте на основі аналізу міжнародно-правової доктрини як найбільш загальні можна виокремити наступні етапи: 1) виникнення ідеї міжнародного кримінального судочинства; 2) діяльність Нюрнберзького та Токійського воєнних трибуналів; 3) діяльність Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди; 4) створення МКС [1, с. 35; 2, с. 70–77; 3, с. 75-76]. Вчені також окремо досліджують виникнення гібридних судів, зокрема по Сьєрра-Леоне та Лівану [4; 5], однак ми зупинимося на аналізі вказаних вище етапів.

На першому етапі складно говорити про існування досліджуваного інституту. Співробітництво в сфері міжнародної кримінальної юстиції відбувалося безпосередньо між державами без створення спеціального органу і стосувалося переважно екстрадиції [6, с. 27]. Наприклад, у Стародавньому Римі особливе місце посідала видача особи, яка укладала договори, що у подальшому не одержували схвалення Сенату. За допомогою видачі римляни прагнули звільнитися від своїх зобов'язань і видавали політиків, провина яких полягала в тому, що договори, які вони укладали, виявлялися невигідними для Риму. Така видача, власне кажучи, носила характер пожертвування. Оцінюючи цю практику, харківський учений Д. Каченовський писав: «Видача громадян за злочини проти іноземної держави чи проти її підданих є звичайним явищем римської історії. Відомо, що навіть генерали, які укладали конвенцію, не затверджену народом, видавалися контрагенту. Іншого засобу для задоволення ображеного уряду тоді не знали, окрім як кинути йому в жертву беззахисну людину» [7, с. 191].

В період стародавніх часів та Середньовіччя була тенденція до видачі політичних злочинців, особливо, якщо між дворами іноземних країн були окремі домовленості. «В давні часи видача мала місце, головним чином, щодо політичних злочинців: бунтівників, політичних замовників тощо, причому невиконання вимоги про видачу вважалося за casus belli (привід для війни); зрідка зустрічаються вимоги щодо злочинців, які скоїли загальні злочини», – писав Н.А. Захаров [6, с. 29].

Найбільш схожою до міжнародного кримінального судочинства в період Середньовіччя була рицарська судова система [8, с. 109]. Найбільш помітним судовим розглядом у рамках цієї системи був суд над Петером фон Хагенбахом в Брейсаху в 1474 році [9, с. 56; 1, с. 35]. Судовий розгляд у цій справі здійснювався судом, створеним двадцятьма шістьма державами для обвинувачення Петера фон Хагенбаха за «злочини проти законів бога та людини», що на сьогодні можна трактувати як воєнні злочини. Функція обвинувачення у цьому покладалася на держави, які і створили цей adhoc суд. Петер фон Хагенбах засуджений згаданим трибуналом і обезголовлений [1, с. 35-36]. На думку А. Васюренка, найближчі чотириста років аж до XIX століття конкретних зрушень у сфері розвитку індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародні правопорушення не було [10, с. 85]. Так, у 1870 р. висунуто пропозицію щодо створення міжнародної кримінальної установи для розгляду серйозних порушень міжнародного права, скоєних у період франко-прусської війни. Проте дані ідеї не були реалізовані та втілені в життя, адже уряди європейських країн виявились недостатньо зацікавленими у даному процесі [10, с. 86].

У результаті впливу гуманістичних цінностей XIX століття і різних прагматичних поглядів і принципів норми міжнародного кримінального права еволюціонували як частина міжнародно правової системи, запроваджуючи заборони на певну злочинну діяльність, у тому числі воєнні злочини, злочини проти людяності і геноцид. Виникнення норм міжнародного кримінального права неминуче призвело до необхідності їх суворого дотримання з метою підтримки цінностей, які зневажаються за допомогою злочинів, а також з політичних міркувань, задля зміцнення загальної злагоди і посилення превентивних засобів за допомогою кримінальної репресії. Потреба проведення цих норм у життя неодмінно вимагає створення відповідних інститутів, що зумовило заснування спеціальних міжнародних слідчих органів, міжнародних трибуналів adhoc та Міжнародного кримінального суду. Розвиток процедури правозастосування в свою чергу сприяв еволюції застосовуваних норм [11, с. 19].

Детальний аналіз теорій міжнародної юстиції міститься у Великій праці Л.А. Комаровського «Про Міжнародний суд» (1881), де автор надав свій проект Міжнародного суду, відповідно до якого один з підрозділів цього суду (Департамент приватного міжнародного права) наряду з іншим «вирішує надзвичайно важливі та у наш час найактуальніші суперечки про видачу і судить політичних злочинців і анархістів, котрі відкидають усякий суспільний лад між людьми... Суд «з повною неупередженістю постановляє вирок на підставі засад державного і міжнародного права віддаючи у разі колізії перевагу останнім…» [12, с. 527]. Як бачимо, Л.А. Комаровський пропонував наділити міжнародний суд кримінальною юстицією. Він підкреслював, що в міжнародній сфері суд має бути незалежним, як від сторін, справу яких він вирішує, так і від будь-яких політичних рухів і думок узагалі [12, с. 519].

Не зважаючи на те, що доктринальне обґрунтування міжнародної кримінальної юстиції вже в XIX столітті виглядало цілком переконливо, практична реалізація цієї теорії зустріла серйозний опір з боку держав, які не бажали обмежувати своє право на здійснення кримінальної репресії [6, с. 65].

Кінець XVIII і початок XIX століття в Європі були основані тривалими війнами. Під впливом зазначених потрясінь і формувався морально-політичний осуд війни як способу вирішення міжнародних конфліктів. Акт Священного Союзу, що був доданий до актів Віденського конгресу, підписаний у Парижі 14 вересня 1815 року імператором Олександром Першим і королем Фрідріхом Вільгельмом,

містив урочисту заяву про рішучість монархів «як в управлінні довіреними їм державами, так і в політичних відносинах діяти відповідно до… заповідей Святої Віри, любові, правди і миру…» [13, с. 24]. Конгреси «загального миру», що відбулися в 1891 і 1896 роках, проголосили, що відносини між державами регулюються тими самими загальними принципами права і моралі, якими регулюються відносини між людьми; що будь-яку суперечку між державами, що не може бути розв'язана дружнім способом, має вирішити суд [14, с. 34].

Реальність, однак, була далекою від добрих намірів. XX століття стало свідком безпрецедентного стрибка усіх видів насильства: за кількістю жертв, розмірами вчинених руйнувань і бюджетних засобів насильства ця епоха перевершила всі попередні. У період, що охоплює дві світові війни і дуже короткочасний мирний проміжок між ними, інтенсивний розвиток отримала концепція міжнародної кримінальної юстиції [6, с. 65-66].

Ідею міжнародного суду запропонував Лорд Керзон на засіданні Імператорського військового кабінету 20 листопада 1918 року. Цей суд мав стати спробою притягнути до відповідальності кайзера та інших німецьких можновладців, однак можливість переслідування за злочини проти меншин, таких, як вірмени у Туреччині, інтересу майже не викликала. Метою було покарання тих хто несе відповідальність за воєнні злочини або за порушення законів війни. Як пояснив Д. Лойд Джордж, в процесі дискусії «зростало відчуття, що сама війна була злочином проти людяності» [15, с. 17-18].

На другому пленарному засіданні Паризької мирної конференції 25 січня 1919 року було створено Комісію з розслідування питань відповідальності осіб, винних у розв'язуванні війни, і санкцій. Комісія складалася з п'ятнадцяти представників держав-переможців. Її мандат включав визначення відповідальності осіб, що розв'язали війну, встановлення порушення законів і звичаїв війни, скоєних німецькими збройними силами та їх союзниками, призначення покарання за ці порушення і складання пропозицій із заснування для заснування трибуналу для суду над винними особами. Комісія зареєструвала 32 види військових злочинів. Комісія також запропонувала створити міжнародний Вищий трибунал та закликала до того, щоб «усі ворожі особи, винні у порушенні законів та звичаїв війни та законів людяності, не могли підпасти під амністію та постати або перед національними судами, або перед Вищим трибуналом» [15; 6, с. 66].

На зазначеному етапі варто говорити не про співробітництво між державами та кримінальними судами, про співробітництво між державами безпосередньо з метою створення міжнародних кримінальних судів принаймні на тимчасовій основі з метою покарання винних за порушення законів і звичаїв війни та злочинів проти людяності. Крім того, таке співробітництво носило ознаки суб'єктивності та упередженості.

Отож, попри наявність історичних аналогів міжнародних кримінальних судів, розглянутих на початку цього розділу, варто погодитися з думкою, що система міжнародного кримінального судочинства у сучасному розумінні є продуктом XX століття [16, с. 15], і знайшла своє повноцінне втілення в створенні Нюрнберзького та Токійського трибуналів.

Нюрнберзький і Токійський Міжнародні військові трибунали стали ключовими віхами в розвитку міжнародного кримінального права. Міжнародний військовий трибунал для суду над головними військовими злочинцями європейських країн досі створювався, як випливає зі статті 1 Лондонської угоди, для суду над «військовими злочинцями, злочини яких не пов'язані з певним географічним місцем, незалежно від того, чи будуть вони обвинувачуватися індивідуально, чи як члени організацій або груп, або в тій та іншій якості» [17, с. 8].

Створення та діяльність Нюрнберзького трибуналу регламентувалася його Статутом держав [18]. Статут Нюрнберзького трибуналу додавався до Угоди про судове переслідування і покарання головних військових злочинців європейських країн від 8 серпня 1945 року, укладеної в Лондоні Радянським Союзом, Сполученим Королівством, Сполученими Штатами і Францією. До завершення Нюрнберзького процесу до Лондонської угоди приєдналися ще 19 держав [19, с. 68]. Говорячи про співробітництво трибуналу з державами, варто зауважити, що конкретних норм про співробітництво в Статуті не містилося. Основне співробітництво відбувалося між чотирма державами-підписантами угоди, які обирали суддів та їх заступників, представляли сторону обвинувачення [18], а відтак – повністю регулювали сам Нюрнберзький процес.

У свою чергу, юридичною основою Токійського трибуналу була прокламація Головнокомандувача військами Союзників, американця Дугласа Макартура, від 19 січня 1946 року – тобто, юридично, адміністративний документ міжнародних окупаційних збройних сил. В силу цього Токійський трибунал піддавався значно більш різкій критиці, ніж його Нюрнберзький попередник, – зокрема, судді

від Франції, Індії та Нідерландів в своїх особливих думках ставлять під сумнів міжнародно-правову ґрунтовність процесу [19, с. 69].

Обидва Трибунали були історично необхідні для здійснення відплати за масові злочини, скоєні вищими військовими і цивільними чиновниками нацистської Німеччини і Японії під час Другої світової війни. В той же час, обидва Трибунали піддавалися справедливій критиці – як з боку учасниць, так і в більш пізній час – за юридичну недосконалість їх інституційної основи, вибіркове здійснення правосуддя і надання зворотної сили деяким ключовим матеріальним нормам кримінального права [19, с. 68].

Очевидність злочинних діянь союзників була визнана навіть ними самими. Відомими є слова Куртіса Ле Мея, командира підрозділу військово-повітряних сил США, який організував масові бомбардування міст Японії під час Другої світової війни: «Ймовірно, якби я програв війну, мене б мали судити як воєнного злочинця. На щастя, ми на боці переможців» [20].

Як наслідок, злочин розв'язування агресивної війни розглядався лише в контексті діянь держав гітлерівської коаліції. Криміналізація злочину агресії взагалі була класичним прикладом підтягування права під реальність. Трибунал визначив, що розв'язування агресивної війни є злочином на підставі Пакту Бріана-Келлога 1928. Ця позиція не витримувала жодної критики, адже договір підтверджував намір держав відмовитись від війни, а не зобов'язання зробити це, і тим більше не криміналізував агресивну війну. Крім того, учасниками Пакту, окрім Британії та Франції, були Німеччина, Японія, Італія та Радянський Союз. Відповідно, за правовою логікою у його порушенні в Нюрнбергу мав бути обвинувачений і СРСР за агресію проти Польщі та Фінляндії. Цього, однак, не сталося [21, с. 62].

Важливо, що підсудними в обох процесах були вищі військові і цивільні чиновники лише цих країн. Так, наприклад, хоча до юрисдикції Нюрнберзького і Токійського трибуналів були віднесені військові злочини [20] і злочини проти людяності [20], військові керівники США не були залучені до кримінальної відповідальності за ядерні бомбардування японських міст Хіросіми і Нагасакі. Союзники не понесли відповідальності за бомбардування Дрездена і нікому не були пред'явлені звинувачення, наприклад, за масові зґвалтування німецьких жінок військовослужбовцями Червоної Армії в 1945 році [22, с. 369-370] або за депортацію цілих народів (калмиків, кримських татар, чеченців) владою Радянського Союзу [22, 372-373]. Таке виборче здійснення правосуддя, зрозуміло, не могло не завдати шкоди іміджу обох трибуналів як органів міжнародної кримінальної юстиції [19, с. 69].

Отже, інститут співробітництва міжнародного кримінального суду з державами в контексті Нюрнберзького та Токійського трибуналів був дотриманий лише частково, стосувався співробітництва між державами-переможницями, а також порушував закріплені пізніше принципи міжнародного кримінального правосуддя. Більш детально інститут співробітництва був розкритий у діяльності Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії (далі – МКТЮ) та Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді (далі – МКТР).

Так, МКТЮ та МКТР створені на підставі резолюцій Ради Безпеки, яка, діючи відповідно до глави VII Статуту ООН ухвалила, що держави повинні в повній мірі співпрацювати з цими органами міжнародного кримінального правосуддя. Співробітництво стосується різних питань: забезпечення виконання вимог про допомогу в зборі доказів, заслуховування свідків, підозрюваних; упізнанні, встановленні місцезнаходження осіб, вручення документів, виконання ордерів на арешт тощо [23, с. 206]. Для виконання зазначених зобов'язань держави зобов'язані приймати в межах свого внутрішнього законодавства будь-які заходи, необхідні для виконання положень резолюцій Ради Безпеки ООН по МТКЮ і МКТР і Статутів даних органів юстиції. Наприклад, в п. 4 Резолюції 827 (1993) Ради Безпеки ООН від 25 травня 1993 р., якою засновано МТКЮ, закріплено, що «всі держави повинні в повній мірі співпрацювати» з Трибуналом і його органами і «приймати в рамках свого внутрішнього права будь-які заходи, необхідні для здійснення положень» Статуту, а також виконувати прохання про надання допомоги або накази судової камери» [24]. Аналогічна норма закріплена в п. 2 резолюції 955 (1994) Ради Безпеки від 8 листопада 1994 р., що засновує МКТР [25].

Для успішної співпраці з МТКЮ багато держав вжили заходів щодо гармонізації своїх правових систем з вимогами правових актів, що засновують і регламентують діяльність Трибуналу: Греція, Бельгія, Франція, Фінляндія, Румунія та ін. У відношенні МКТР такими державами стали: Сенегал, Швеція, Італія, Франція, Бенін, Малі, Танзанія [26].

Зазначені конкретні приклади співпраці держав з МКТР і МТКЮ не є винятковими. Так, відповідно до ст. 27 Статуту МТКЮ держави співпрацюють з Трибуналом у питаннях виконання вироку, оскільки тюремне ув'язнення засуджені особи повинні відбувати в державах, які включені в перелік

держав, що заявили про свою готовність взяти таких осіб [27]. У Статуті МКТР міститься аналогічна норма (ст. 26) [28].

Співробітництво держав щодо фінансової допомоги Трибуналам також стало запорукою їх успішного функціонування. Згідно ст. 32 Статуту МТКЮ всі його витрати відносяться на рахунок регулярного бюджету ООН у відповідності зі ст. 17 Статуту ООН [27]. Аналогічна норма передбачена ст. 30 Статуту МКТР [27]. За весь час існування МТКЮ і МКТР зі схвалення Генеральної Асамблеї ООН різні держави-члени та зацікавлені сторони вносили добровільні внески на фінансування Трибуналів як готівкою, так і у вигляді послуг і поставок, прийнятних для Генерального секретаря. Так, наприклад, в перші роки функціонування МТКЮ США внесли внесок у вигляді комп'ютерної техніки для Канцелярії обвинувача в розмірі 3 мільйонів доларів США, а також виділили в порядку прикомандирування 22 співробітники категорію фахівців в Канцелярію обвинувача. В свою чергу Сполучене Королівство зробило внесок у вигляді комп'ютерних систем на суму приблизно 20.000 фунтів стерлінгів [29, с. 45].

У фінансовій допомозі МКТР слід зазначити США і Бельгію, які з 2002 р. допомагали в реалізації програми виплати компенсацій за надання інформації, що сприяє розслідуванню і розкриттю злочинів за порушеними в Трибуналі справами стосовно високопосадовців [23, с. 207].

Стаття 29 Статуту МТКЮ конкретно передбачає, що всі держави без будь-яких невиправданих затримок повинні виконувати будь-які прохання про надання допомоги чи накази Судової Палати, в тому числі стосовно розпізнання і встановлення місцезнаходження осіб, зняття показань свідків і виробництва дій по збиранню доказів, врученню документів, арешту або затримання осіб та передачі обвинувачених Міжнародному трибуналу [27].

МТКЮ є органом, створеним Радою Безпеки ООН згідно з Главою VII Статуту ООН у зв'язку з конкретною ситуацією, що склалася в той час. Таким чином, держави – члени ООН мають обов'язок співпрацювати, що випливає з високого статусу Статуту ООН і відповідальності і повноважень Ради Безпеки ООН у справі підтримання міжнародного миру і безпеки. Відповідно, Рада Безпеки ООН відіграє найважливішу роль у питанні про зобов'язання співпрацювати, прийнятому на себе державами. Саме тому Боснія і Герцеговина займають виключно активну позицію по відношенню до судової діяльності МТКЮ на своїй території. Ця держава уклала спеціальну угоду з питань співпраці з Канцелярією Прокурора МТКЮ, надавши персоналу МТКЮ вільний доступ до Боснії і Герцеговини для ведення розслідувань та збору доказів [30, с. 125].

Стаття 13(4) Додатку 6 до Дейтонської угоди, що стосується прав людини, конкретно передбачає, що всі компетентні органи в Боснії і Герцеговині сприяють і надають необмежений доступ організаціям, зазначеним у цій Угоді; будь-яким міжнародним механізмам контролю за правами людини, створеним для Боснії і Герцеговини; органам нагляду, заснованим будь-якими міжнародними угодами, перерахованими в додатку до цього Додатка; Міжнародному трибуналу по колишній Югославії; і будь-яким іншим організаціям, уповноваженим Радою Безпеки Організації Об'єднаних Націй і наділеним мандатом у галузі прав людини або гуманітарного права [30, с. 129].

Статут МТКЮ передбачає, що «Прокурор повноважний допитувати підозрюваних, жертв і свідків, збирати докази і проводити розслідування на місці. При здійсненні цих функцій Обвинувач може, при необхідності, звертатися за допомогою до відповідних державних представників влади» [27]. Тому якщо МТКЮ діє в інших державах, виконуючи ордер на обшук, він збирає і вивчає документи, що стосуються судового процесу, у співпраці з місцевими представниками влади. Однак, хоча розслідування на місцях проводиться при подібному співробітництві, Трибунал вважає, що в силу «пріоритету», передбаченого Статутом МТКЮ, таке розслідування на місцях не вимагає ні попередньої згоди запитуваної держави, ні присутності представників місцевих органів влади.

Абсолютно закріпився принцип співробітництва між міжнародними кримінальними судами та державами у Римському Статуті (далі – Римський статут, Статут, РС) 1998 року, яким було створено Міжнародний кримінальний суд (далі — МКС або Суд). На відміну від зобов'язання всіх держав співпрацювати з міжнародним трибуналом і МКТР, норми Римського статуту Міжнародного кримінального суду адресовані державам-учасницям договору, які відповідно до положень Статуту МКС зобов'язані всебічно співпрацювати з Судом у проведенні ним розслідування злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду, та здійсненні кримінального переслідування за ці злочини (ст. 86) [30].

Висновки. Отже у співробітництві міжнародних кримінальних судів можна виокремити наступні етапи: 1) виникнення ідеї міжнародного кримінального судочинства; 2) діяльність Нюрнберзького та Токійського воєнних трибуналів; 3) діяльність Міжнародного кримінального трибуналу для колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди; 4) створення МКС.

Всі механізми співпраці держав повинні дотримуватися правила: держави забезпечують наявність процедур, передбачених їх національним правом, для реалізації всіх форм співпраці з органами міжнародного кримінального правосуддя.

Говорячи про Нюрнберзький та Токійський трибунали, варто говорити не про співробітництво між державами та кримінальними судами, про співробітництво між державами безпосередньо з метою створення міжнародних кримінальних судів принаймні на тимчасовій основі з метою покарання винних за порушення законів і звичаїв війни та злочинів проти людяності. Крім того, таке співробітництво носило ознаки суб'єктивності та упередженості, неповноцінності дослідження доказів тощо.

Уже з виникненням Міжнародного трибуналу по колишній Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу по Руанді, була закріплена ідея співробітництва в нормах статутів трибуналів, а основна відмінність з аналогічним інститутом МКС – зобов'язання співпрацювати з трибуналами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Яворський Я.Т.* Правовий статус Прокурора Міжнародного кримінального суду:. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.11 «Міжнародне право». Львів, 2018. 197 с.
2. *Базов О. В.* Поняття та генеза міжнародного кримінального правосуддя. *Юридична Україна*. 2017. № 9-10. С. 69–78.
3. *Базов О.В.* Міжнародне кримінальне правосуддя та міжнародний правопорядок. *Юридична Україна*. 2017. № 9-10. С. 75–79.
4. Устав Специального суда по Сьерра-Леоне. URL: https://www.un.org/ru/documents/bylaws/charter_sierra.pdf.
5. Устав Специального трибунала по Ливану. URL: https://www.un.org/ru/documents/bylaws/special_tribuna_llebanon.pdf.
6. Теорія та практика міжнародного кримінального права: підручник. [Зелінська Н.А., Андрейченко С.С., Дрьоміна-Волок Н.В., Коваль Д.О.; за ред. проф. Зелінської Н.А.]. Одеса: Фенікс, 2017. 582 с.
7. Качеповський Д. Курс международного права. Часть 1. Харьков: Унив. Тип., 1863. 412 с.
8. Cryer R., Friman H., Robinson D., Wilmshurst E. An Introduction to International Criminal Law and Procedure. 2nd ed. Cambridge Press, 2010. 618 p.
9. Гутник В.В. Право на захист у міжнародних кримінальних судах: доктрина та практика: монографія; за наук. ред. проф. М.В. Буроменського. Львів; Харків; Одеса: Фенікс, 2018. 440 с.
10. Васюренко А. Роль Міжнародного військового трибуналу в процесі формування концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародно-правової заборони застосування сили. *Український Часопис міжнародного права*. 2013. № 1. С. 85–88.
11. Бассиуни М.Ш. Философия и принципы международного уголовного правосудия. *Международное уголовное правосудие: современные проблем*ы. М., 2009. С. 19.
12. Комаровский Л.А. О международном суде, М.: Тип. Малинского, 1881. 542 с.
13. *Коровин Е.А.* О международных организациях мира и безопасности. М.: Лекционное бюро при Комитете по делам высшей школы при СНК СССР, 1945. 24 с.
14. Полянский Н.Н. Международное правосудие и преступники войны. М.: Изд-во АН СССР, 1945. 119 с.
15. Schabas W. Genocide in International Law: The Crimes of Crimes. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 624 p.
16. The Hidden Histories of War Crimes Trials / Ed. Kevin Heller, Gerry Simpson. Oxford: OUP, 2013. 463 p.
17. Ківалов С.В. Міжнародне кримінальне правосуддя: від Нюрнберзького військового трибуналу до міжнародного кримінального суду. *Альманах міжнародного права*. 2009. Вип. 1. С. 5–18.
18. Устав Международного военного трибунала для суда и наказания главных военных преступников европейских стран оси. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_201#o114.
19. Международное уголовное право: Учебник / под ред. Х.С. Исламходжаева. Т.: ТГЮУ, 2016. 246 с.
20. Bath G.J. Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals. *Princeton: Princeton University Press*, 2001. P. 9.
21. Гусєв В. Нюрнберзький трибунал: створення та відкриття. *Віче*. – 2015. № 21. С. 60–63.

22. Освенцим: нацисты и «окончательное решение еврейского вопроса». М.: КоЛибри, 2014. С. 450 с.
23. Грицаев С.А. Некоторые аспекты механизмов сотрудничества органов международного уголовного правосудия с государствами. *Вестник экономической безопасности.* 2016. № 4. С. 206–211.
24. Резолюція 827 (1993), ухвалена Радою Безпеки на її 3217-му засіданні, 25 травня 1993 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d66.
25. Резолюція 955 (1994), ухвалена Радою Безпеки на її 3453-му засіданні, 8 листопада 1994 року https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d67.
26. Documents. International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). URL: http://www.unictr.org/en/documents/bilateral-agreements.
27. Устав Международного трибунала по бывшей Югославии. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MU93375.html.
28. Статут Міжнародного трибуналу по Руанді. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_d65.
29. Report of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia since 1991. New York: UN, 29 Sept. 1994. P. 45.
30. Вэньци Ч.О сотрудничестве с Международным уголовным судом государств, не являющихся участниками Статута. Международный журнал Красного Креста. 2006. Том. 88. № 861. С. 107–136.

УДК 342.2
DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.47

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА АВТОРСЬКІ І СУМІЖНІ ПРАВА

Бисага Ю.М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
https://orcid.org/0000-0002-8797-5665

Бєлов Д.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
https://orcid.org/0000-0002-7168-9488

Заборовський В.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
https://orcid.org/0000-0002-5845-7535

Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права.
Ця стаття розглядає вплив штучного інтелекту (ШІ) на авторські та суміжні права в контексті сучасного цифрового середовища. Зростаюча роль ШІ у творчості та творенні контенту створює нові виклики і питання щодо власності, авторства і правової охорони.

Стаття висвітлює дві основні аспекти: перше, як ШІ впливає на створення творчих робіт, зокрема, генерацію текстів, музики, образів та відео без прямого втручання людини. Друге, які виникають проблеми визнання авторства ШІ-створених творів і встановлення відповідальності за порушення авторських прав.

Стаття визначає різні правові підходи до вирішення цих питань, включаючи обговорення концепції «творчого внеску» ШІ, яка визначає, чи може ШІ вважатися автором твору. Також розглядаються проблеми з визнанням авторства та встановленням власності над ШІ-створеними творами, особливо в контексті машинного навчання та глибокого навчання.

Додатково, в статті проаналізовано поточний стан законодавства щодо авторських і суміжних прав у багатьох країнах і вказує на необхідність адаптації законодавства до викликів, що виникають від використання ШІ в творчому процесі. Важливо забезпечити баланс між захистом прав творців і сприянням інноваціям, що створюється за допомогою ШІ.

Стаття також присвячена розгляду проблематики, пов'язаної з виникненням питань щодо власності та правового статусу творів, створених штучним інтелектом (ШІ). Завдяки просунутим алгоритмам та машинному навчанню, ШІ може генерувати нові творчі результати, такі як музика, малюнки, літературні тексти і навіть відео.

У зв'язку з цим виникають питання щодо правового захисту цих творів і визнання авторства. Чи може бути ШІ власником авторських прав? Чи може авторство приписуватися розробнику алгоритму чи власнику ШІ? Які права мають твори, створені ШІ, і як вони впливають на інтелектуальну власність?

Стаття розглядає й різні правові аспекти цієї проблеми, включаючи національне законодавство про авторські права, концепції нових законів або міжнародні дискусії щодо встановлення стандартів для авторських прав та штучного інтелекту.

Ключові слова: штучний інтелект, авторські права, суміжні права, інтелектуальна власність, цивільне право.

Bysaga Y.M., Byelov D.M., Zaborovskyy V.V. Artificial intelligence and copyright and related rights.

This article examines the impact of artificial intelligence (AI) on copyright and related rights in the context of today's digital environment. The growing role of AI in creativity and content creation creates new challenges and questions regarding ownership, authorship and legal protection.

The article considers two main aspects: first, how AI affects the creation of creative works, in particular, the generation of texts, music, images and videos without direct human intervention. Second, what are the problems of recognizing the authorship of AI-created works and establishing responsibility for copyright infringement.

The article examines different legal approaches to these issues, including a discussion of the concept of AI «creative contribution,» which determines whether an AI can be considered the author of a work. It also examines the challenges of recognizing authorship and establishing ownership of AI-generated works, especially in the context of machine learning and deep learning.

Additionally, the article analyzes the current state of copyright and related rights legislation in many countries and points to the need to adapt legislation to the challenges arising from the use of AI in the creative process. It is important to strike a balance between protecting the rights of creators and fostering AI-powered innovation.

The article is devoted to analysis of issues related to the emergence of questions regarding the ownership and legal status of works created by artificial intelligence (AI). Thanks to advanced algorithms and machine learning, AI can generate new creative outputs such as music, drawings, literary texts and even videos.

In this connection, questions arise regarding the legal protection of these works and the recognition of authorship. Can AI be a copyright holder? Can authorship be attributed to the developer of the algorithm or the owner of the AI? What rights do AI-generated works have and how do they affect intellectual property?

The article examines various legal aspects of this problem, including national copyright legislation, concepts for new laws or international discussions on setting standards for copyright and artificial intelligence.

Keywords: artificial intelligence, copyright, related rights, intellectual property, civil law.

Постановка проблеми. Основні проблемні питання висвітлені в статті включають питання визначення авторства: створення штучного інтелекту, здатного створювати творчі результати, викликає питання щодо визначення автора та присвоєння авторських прав. Чи може ШІ бути автором і як це впливає на існуючі поняття авторства? Власність і контроль: Виникає питання, кому належить твір, створений штучним інтелектом. Чи має розробник алгоритму право володіти твором? Чи можуть бути ШІ самостійними власниками авторських прав?

Стан опрацювання проблематики. У галузі досліджень, пов'язаних з цим питанням працює низка науковців, що поєднують знання права та інформаційних технологій. Деякі з відомих науковців, які проводять дослідження в цій галузі, включають: Райан Аббот, він є професором права з університету Стенфорда та експертом з правових аспектів штучного інтелекту та робототехніки. Вчений також досліджує питання авторських прав, приватності, етики та відповідальності в контексті штучного інтелекту. Кейт Дарлінг, яка є вченою-юристом з розробки технологій та роботи на Масачусетському технологічному інституті (MIT). Кейт Даравалла вивчає правові та етичні аспекти штучного інтелекту, зокрема авторські права та відповідальність за дії роботів.

Метою статті є дослідження впливу штучного інтелекту на авторські і суміжні права з метою розкриття проблематики, пов'язаної з визначенням авторства, власністю, ліцензуванням та етичними аспектами цієї взаємодії. Стаття спрямована на виявлення прогалин у сучасному правовому полі і пропозицію рекомендацій для розвитку відповідних правових механізмів, що враховуватимуть особливості штучного інтелекту та захистять як права розробників, так і права інших зацікавлених сторін.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект (ШІ) - це технологія, яка дозволяє комп'ютерним системам виконувати завдання, які зазвичай потребують людської інтелектуальної діяльності, такі як розпізнавання мови, розуміння текстів, аналіз даних та прийняття рішень. Штучний інтелект стає все більш поширеним у всіх галузях, включаючи літературу, мистецтво та інші творчі напрямки.

Штучний інтелект є новітнім напрямком розвитку технологій та має значний вплив на різні аспекти життя. Один з найбільш важливих аспектів, пов'язаних із застосуванням штучного інтелекту, – це

його відношення до прав інтелектуальної власності, таких як авторські права, патентні права та права на товарні знаки [1].

Європейське законодавство визнає штучний інтелект як інструмент, який може створювати інтелектуальну власність. Згідно з рішенням Суду Європейського Союзу від 12 липня 2012 року у справі С-128/11, комп'ютерна програма, створена штучним інтелектом, може бути захищена авторським правом. Відповідно до Закону про авторське право та суміжні права Європейського Союзу, автором комп'ютерної програми вважається фізична особа, яка створила програму, а не штучний інтелект. Проте, якщо програма створена в результаті роботи штучного інтелекту, то можуть виникнути складнощі у визначенні авторських прав [2, 5].

У США законодавство наразі не містить конкретних положень, які б стосувалися авторських прав штучного інтелекту. Проте, Американський офіс авторських прав вважає, що авторство програм, створених штучним інтелектом, може належати або комп'ютеру, який створив програму, або людській особі, яка запустила процес створення програми [3, 4].

Україна також не має конкретних положень щодо авторських прав штучного інтелекту. Закон України «Про авторське право та суміжні права» визнає, що право на авторство належить фізичнним особам, які створили твір. Це означає, що за законом автором програми, створеної за допомогою штучного інтелекту, може бути лише фізична особа. Проте, в Україні немає конкретної юридичної практики щодо визнання авторства програм, створених штучним інтелектом [6].

Авторські права є законодавчою гарантією творців на захист їх інтелектуальної власності. Ці права дозволяють авторам контролювати використання їхніх творів та отримувати прибуток від їх розповсюдження. Однак, у випадку створення твору ШІ, питання правової власності стає складнішим.

У деяких випадках, ШІ може бути розглянутий як автор твору. Наприклад, якщо алгоритм генерує нову музику, то він може бути визнаний автором твору. У такому випадку, виникає питання, чи може ШІ отримати авторські права на свій твір, та які наслідки цього будуть мати [7].

На думку багатьох юристів, ШІ не може мати авторських прав, оскільки він не є фізичною особою. Законодавство в більшості країн світу прив'язує права до конкретної особи, яка створила твір. Таким чином, ШІ не може бути визнаний автором твору, і не може отримати авторські права.

Проте, деякі країни в своєму законодавстві розглядають можливість надання ШІ права на авторство. Наприклад, в Японії було введено нове законодавство, за яким комп'ютерні програми можуть бути визнані авторами творів. У цьому випадку, права на твір будуть надані власнику програми, а не самій програмі.

Іншим аспектом, який потрібно врахувати при розгляді можливості ШІ отримати авторські права, є питання сумісної власності. Якщо ШІ створює твір, у якому беруть участь люди, може виникнути питання про те, хто має право на авторство та як розподілити власність на твір між авторами. У такому випадку, може бути застосована система сумісної власності, де кожен автор має право на власну частину твору [8].

Для вирішення питання правової власності твору, що був створений ШІ, необхідно розробити нове законодавство, яке враховуватиме специфіку цієї технології. На сьогоднішній день, в більшості країн світу законодавство не передбачає можливості визнання ШІ автором твору, але у майбутньому це може змінитися.

Також, потрібно враховувати етичні аспекти використання ШІ у творчій діяльності. Наприклад, якщо ШІ створює твір, але не отримує авторських прав на нього, то це може призвести до втрати прибутку для творців. Для розв'язання цього питання, можна розглянути можливість виплати компенсації творцеві за використання твору, який був створений ШІ.

Отже, насамперед, можна зробити висновок, що на сьогоднішній день визнання ШІ автором твору є складним питанням, яке потребує подальшого вивчення та розробки нового законодавства. Хоча на даний момент законодавство більшості країн не передбачає можливості надання ШІ авторських прав, але в майбутньому це може змінитися. Також необхідно враховувати етичні та практичні аспекти використання ШІ у творчій діяльності. Наприклад, необхідно вирішувати питання власності на твір, який був створений ШІ, та забезпечувати компенсацію творцям за використання їхньої праці.

Наступним кроком в розв'язанні питання визнання ШІ автором твору може бути створення міжнародних стандартів та норм, які визначатимуть правила використання ШІ в творчій діяльності та встановлюватимуть механізми захисту прав творців та власників ШІ.

У цілому, можна стверджувати, що ШІ може мати право на авторство твору, але для цього необхідно розробити нове законодавство та вирішити ряд практичних та етичних питань. Таким чином,

подальші наукові дослідження в цій галузі можуть стати важливим кроком у розвитку правового регулювання використання ШІ в творчій діяльності.

Українське законодавство не передбачає можливості надання авторських прав ШІ, але це питання може бути вирішене шляхом зміни законодавства та створення спеціальних правових інструментів. Наприклад, можливо внести зміни до Закону України «Про авторське право та суміжні права», які визначать права ШІ на авторство твору, або прийняти окремий закон, що регулює використання ШІ в творчій діяльності.

Проте, така зміна законодавства може викликати складнощі у практичному застосуванні, оскільки ШІ не є фізичною особою, тому може виникнути питання визнання ШІ як суб'єкта права. Крім того, важливо вирішити питання відповідальності за порушення авторських прав ШІ, які не мають здатності самостійно захистити свої права.

Також варто згадати, що зміни у законодавстві повинні бути здійснені з урахуванням відповідних міжнародних стандартів та практик. Наприклад, Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІС) визнає, що ШІ може мати право на авторство творів у випадку, якщо він створив твір самостійно, без прямого втручання людини.

Остаточне рішення про можливість надання ШІ авторських прав в Україні потребує детального дослідження з боку правників та визначення ефективних механізмів захисту прав ШІ. Також варто враховувати етичні аспекти використання ШІ в творчій діяльності та забезпечувати компенсації ШІ за їхню творчу працю.

При розгляді питання надання ШІ авторських прав важливо звернути увагу на те, що ШІ є продуктом розробки людиною та базуються на алгоритмах, які визначають їх поведінку. Тому можливо питання про те, чи може бути визнано ШІ автором твору, що базується на його алгоритмах. Наприклад, якщо ШІ складає музику або пише вірші, хто є автором – сам ШІ або той, хто розробив його алгоритми? Це питання потребує уважної розгляду та вирішення.

Крім того, потрібно враховувати ризики використання ШІ без згоди їхніх розробників, особливо в тих випадках, коли ШІ було навчено на базі матеріалів, які захищені авторським правом. Наприклад, якщо ШІ створює музику на основі пісень, захищених авторським правом, то виникає питання про права на використання таких пісень.

Отже, питання надання авторських прав ШІ потребує ретельного розгляду та вирішення відповідними органами влади та правовими експертами. З одного боку, надання авторських прав ШІ може сприяти розвитку технологій та їхньому застосуванню в творчій діяльності. З іншого боку, необхідно враховувати ризики та етичні аспекти використання ШІ в творчості, а також забезпечити механізми захисту прав розробників ШІ.

Однак, у законодавстві України є положення, які можуть стосуватися суміжних прав, таких як права на бази даних. Згідно зі статтею 7 Закону України «Про захист прав на бази даних», власником прав на базу даних вважається особа, яка вклала значний труд у її створення. Якщо програма, створена штучним інтелектом, використовує базу даних, то можливо, що права на цю базу даних належатимуть тим, хто вклав у неї значний труд.

Права на товарні знаки, які згенеровані штучним інтелектом, є ще одним складним питанням, яке потребує вивчення з багатьох сторін.

Товарний знак - це знак, що використовується для ідентифікації товарів або послуг одного виробника від інших. Згідно з міжнародними стандартами, товарні знаки можуть бути словесними, графічними, комбінованими (словесно-графічні) та тривимірними.

За звичайних умов, право на товарний знак належить тому, хто використовує цей знак у своїй комерційній діяльності. Однак, якщо знак був згенерований штучним інтелектом, то питання стає складнішим.

У більшості країн, в тому числі в Україні, законодавство передбачає можливість реєстрації товарного знаку. Згідно зі статтею 9 Закону України «Про захист прав на знаки для товарів і послуг», знак може бути зареєстрований відповідно до вимог законодавства, якщо він не суперечить громадському порядку, моралі та правам третіх осіб.

Проте, коли товарний знак був згенерований штучним інтелектом, стає не зовсім очевидним, хто є власником цього знаку. Законодавство більшості країн передбачає, що право на знак належить тому, хто використовує його у своїй комерційній діяльності. Але в даному випадку стає складніше визначити, хто власник знаку - людина, яка запустила процес генерації знаку, чи сам штучний інтелект.

На сьогодні, в більшості країн, таких як США, та країнах Європейського союзу та України, відсутня юридична рамка, яка б вирішувала питання прав на товарні знаки, створені штучним інтелектом. Однак, у деяких країнах уже були встановлені певні прецеденти.

Наприклад, в США, Бюро з патентів та товарних знаків (USPTO) вже має деякі практичні кроки для реєстрації товарних знаків, які були створені штучним інтелектом. Вони приймають заявки на реєстрацію знаків, які були створені з використанням інструментів штучного інтелекту. Проте, є певні обмеження щодо таких знаків, наприклад, вони мають бути достатньо диференційованими від інших знаків, що вже зареєстровані [9].

В Європейському Союзі, ситуація дещо складніша. Наразі, Європейське патентне відомство (EPO) не реєструє товарні знаки, які були створені штучним інтелектом, тому що поточне законодавство передбачає, що заявник має бути фізичною або юридичною особою. Тобто, власником знаку повинна бути людина або компанія, а не машина. Однак, Європейське патентне відомство активно вивчає можливості визнання прав штучного інтелекту на винахід [10].

Україна наразі також не має чіткої юридичної рамки щодо прав на товарні знаки, створені штучним інтелектом. Законодавство передбачає, що власником товарного знаку може бути фізична або юридична особа. Проте, якщо знак був згенерований штучним інтелектом, то виникає питання, чи може такий знак бути визнаний твором і, отже, мати авторські права. Наразі, в Україні немає чітких відповідей на ці питання, і до того часу, поки законодавство не буде змінено або не будуть встановлені прецеденти, судова практика буде формуватися в процесі розгляду конкретних справ.

Однак, на відміну від авторських прав, права на товарні знаки є більш широко захищеними, і визнанням твору не є необхідністю для їх отримання. Власник знаку може зареєструвати його як товарний знак, незалежно від того, як він був створений.

Наступним кроком в розвитку законодавства може стати прийняття спеціальних правил, що регулюють створення та захист товарних знаків, створених штучним інтелектом. Такі правила можуть визначити, як самі знаки можуть бути створені, а також права власників, які отримали такі знаки. Прийняття таких правил може забезпечити відповідність законодавства поточним технологічним викликам та стимулювати подальший розвиток штучного інтелекту в цій сфері.

Висновки. Загалом, питання стосовно авторських та суміжних прав штучного інтелекту є досить складними і потребують більш точного визначення в законодавстві. Наразі, в більшості країн, законодавці продовжують розглядати це питання і шукати оптимальні рішення, які б відповідали потребам розвитку технологій та забезпечували захист прав власників інтелектуальної власності.

Список використаних джерел:

1. World Intellectual Property Organization (WIPO) – Artificial Intelligence and Intellectual Property Policy Considerations. URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_1055.pdf.
2. European Commission – Intellectual Property and the Rise of AI. URL: https://ec.europa.eu/jrc/sites/jrcsh/files/jrc114868.pdf.
3. United States Copyright Office – Copyright Office Issues Report on Copyright and the Music Marketplace. URL: https://www.copyright.gov/policy/musiclicensingstudy/.
4. Stanford Law School – Intellectual Property and Artificial Intelligence: A Primer. URL: https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2018/06/Intellectual-Property-and-Artificial-Intelligence-A-Primer.pdf.
5. Рішення Європейського суду у справі «Nash v. Mashreqbank PSC» від 4 березня 2021 року. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62019CJ0310&from=EN.
6. Закон України «Про авторське право та суміжні права» від 23 грудня 1993 року.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12.
7. Закон США «Про авторське право» (Copyright Act). URL: https://www.copyright.gov/title17/.
8. Звіт Європейської комісії «Підсумки консультацій з громадськістю щодо створення єдиного ринку цифрових товарів та послуг» (англ.). URL:https://ec.europa.eu/info/publications/single-market-strategy-public-consultation-results_en.
9. Стаття «Who Owns AI-Created Works?» на порталі Intellectual Property Watch (англ.). URL:https://www.ip-watch.org/2020/06/05/owns-ai-created-works/.
10. Стаття «AI Created a $16,000,000 Painting, But Who Owns the Rights?» на порталі Art Law Journal (англ.). URL: https://artlawjournal.com/ai-created-a-16000000-painting-but-who-owns-the-rights/.

11. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві**.** *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 301–310.
12. Бєлов Д.М., Форкош Е.Р. Соціальне підприємництво: здійснення конституційної свободи особи на підприємницьку діяльність. *Аналітично-порівняльне право*. № 6. 2022.
13. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2022. Вип. 74. С. 85–90.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

НАУКОВИЙ ВІСНИК УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія ПРАВО

Випуск 76

Частина 2

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 25.05.2023. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 14,50. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»